

Mehman SÜLEYMANOV

**ERMƏNİ MİLLƏTÇİLİYİ
VƏ TƏCAVÜZKARLIĞI
TARİXİNDƏN**

- 9091 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

947.1.9
S ————— 2008
97

Elmi redaktorları:

Pərvin DARABADI,
tarix elmləri doktoru, professor
Tahir QAFFAROV,
tarix elmləri doktoru

S 97 SÜLEYMANOV Mehman. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. – Bakı: “Hərbi nəşriyyat”, 2008. – 398 səh.

Kitab erməni millətçiliyinin və təcavüzkarlığının köklərinin araşdırılmasına, türk xalqları və bütünlükdə bölgə üçün dəhşətli bəlaya çevrilmiş erməni saxta-
karlığının, erməni “başbilənlərinin” əsassız iddiaların-
dan doğan faciəli əməllərin tarixi mənzərəsinin yara-
dılmasına həsr edilmişdir.

Kod 022

© “Hərbi nəşriyyat”, 2008

GİRİŞ

Son iki əsrdə Azərbaycan ərazisində Azərbaycan xalqının rastlaşdığı ağır sınaqlarda, faciəli tarixi hadisələrdə bu və ya digər dərəcədə erməni izi vardır. Bu təhlükəli amil indi də mövcuddur və tarixi proseslərin araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, hələ uzun müddət də mövcud olacaqdır. Tale Azərbaycan xalqını son dərəcə etibarsız bir qonşu ilə birgə yaşamağa məhkum etmişdir. Erməni siyasətçiləri və baş bilənləri tərəfindən istiqamətləndirilən erməni xalqı isə bu qonşuluğa çox zaman qonşu dəyərlərinə, qonşu mədəniyyətinə və nəhayət qonşu torpaqlarına sahib çıxmaq üçün əlverişli fürsət kimi baxmışlar. Elə bunun üçündür ki, bölgədə mürəkkəb tarixi şərait yaranan kimi ondan ifrat dərəcədə bəhrələnməyə çalışan ermənilər, içərisində və ərazisində yaşadığı Azərbaycan xalqının hesabına bu gün artıq öz dövlətçiliyinə də malikdirlər. Uzun illər boyu Azərbaycan xanlıqları ərazisinə cəmləşdirilərək son nəhayətdə burada öz dövlətlərini yaradan ermənilər taleyin bu qismətini də özləri üçün kifayət saymırlar. Onlar daha böyük iddialarla yaşayırlar və həmin iddialara gedən yol isə faciə və dəhşətlərdən keçən bir yoldur. Ermənilər öz tarixi ilə də bunu sübut etmişlər.

Hələ keçən əsrin əvvəllərində Aralıq dənizindən başlayaraq bütün Cənubi Qafqaza və hətta Şimali Qafqazın böyük bir hissəsinə sahib çıxmaq istiqamətində ermənilərin apardığı işlər Rusiyanın daxilində də ciddi narahatçılığa səbəb olmuş və bu məsələ Dövlət Dumasının müzakirələrinə də çıxarılmışdı. Erməni millətçilərinin təcavüzkarlıqlarla müşayiət olunan belə böyük iddiaları Azərbaycanın və Osmanlı Türkiyəsinin də böyük narahatçılığı ilə qarşılanmışdı. Qarşıya qoyulan məqsəddə çatmaq üçün onların əl atdıqları vasitələr isə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına çox böyük faciələr gətirdi. Elə ermənilər özləri də başladıkları oyunların gedişində az itki

vermədilər. Bu, əslində, onların əməllərinin haqlı cəzası və nəticəsi idi. Güman etmək olardı ki, uydurulmuş vəzifələr uğrunda qonşu xalqların başına gətirilən faciələr erməniləri nəhayət ki, ağıllandıracaq və haqqın başa düşülməsinə kömək edəcəkdir. Sovet rejimi dövründə erməni millətçiliyinin açıq şəkildə qabarıqlaşmaması da belə bir görüntü yarada bilərdi. Ancaq tarix göstərdi ki, millətçilik və təcavüzkarlıq erməniliyin xislətindədir və onun yox olmasını düşünmək də olsa-olsa gələcək faciələrə qarşı biganəlik göstərməyin ifadəsidir. Erməni millətçiliyi müəyyən müddət üçün zəifləyə bilər, tarixi şəraitin tələblərinə uyğunlaşa bilər. Lakin ermənilər yaşadığıca erməniliyin aradan qalxacağını düşünmək əsassızdır. Elə erməni xalqının tarixinin izlənilməsi bu qənaətə gəlməyə zəmin yaradır.

Erməni millətçiliyinin belə uzunömürlü olmasının sözsüz ki, bir sıra obyektiv və subyektiv səbələri vardır. Bunların arasında erməni kilsəsinin uzun illər ərzində müstəqil hakimiyyətə mənsub olmaq niyyəti, xarici amil, ermənilərin xarici dövlətlərin türk xalqlarına qarşı istiqamətlənmiş siyasətinin alətinə çevrilmək bacarığı və bu məqamdan yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmələri və s. Burada xarici amili xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Erməni millətçiliyini təcavüzkarlıq səviyyəsinə qaldıran məhz xarici amil olmuşdur. Məhz bu amil öz məqsədlərinə çatmaq üçün erməniləri bir bəhanə kimi ortaya atmış, onun vasitəsilə türk xalqlarının daxili həyatına qarışmaq üçün özünə bir barmaq yeri qoymuşdu. Belə olmasaydı kimə lazım idi ermənilərin uydurmalarına və cəfəng fantaziyalarına qulaq asmaq, ağrımayan başları da dərdə salmaq. Məgər yer üzündə dövlətsiz olan xalq yalnız ermənilər idimi? Əlbətdə ki yox!.Ancaq xarici amilin ermənilərə dayaqlanması da təsadüfi deyildi. Ermənilərə xarici amil lazım olduğu qədər də ermənilər də xarici amilə lazım idi. Çünki bölgədə digər elə bir xalq yox idi ki, ermənilər kimi, başqalarının siyasətinin alətinə çevrilə bilsinlər, uydurma xəyallar üçün ən rəzil hərəkətlərə əl atmağı özlərinə rəva bilsinlər. Elə götürək onu ki, istər Azərbaycanın, istərsə də Türkiyənin qonşuluğunda ermənilərdən başqa digər xristian xalq da vardır. Lakin həmin xalqlar milli özünəməxsusluğunu saxlaya bilmiş, hansı vədlərə görə isə insani dəyərləri itirməyə razı olmamış və

bununla da kimlərinsə əlində bütün xalqı oyuncağa çevirməmişlər. Yəqin ki, bu keyfiyyət də xalqların milli-tarixi dəyərlərindən biridir. Ancaq çox təəssüf ki, ermənilərdə bu dəyərlərin əsər-əlaməti yoxdur.

Erməni millətçiliyinin və təcavüzkarlığının başlıca göstəricilərindən biri onun təbliğat maşının son dərəcə fəal işləməsi və həmin təbliğatın hədyanlar və böhtanlar üzərində qurulmasıdır. Ermənilər onlara qarşı hər hansı bir loyallığı hiss edən kimi dərhal təbliğat maşını işə salır, xalqların beynlərini cəfəng və uydurma məlumatlarla doldurmağa çalışırlar. Bu istiqamətdə artıq ermənilərin hazır ideoloji konsepsiyaları da mövcuddur. Elə götürək erməni tarixini. Dünyada yəqin ki, elə bir xalq tapmaq olmaz ki, onun tarixi erməni tarixi qədər saxtalaşdırılmış, yad xalqların tarixi üzərində qurulmuş olsun. Həmin tarix təcavüzkarlığın ideoloji mənbəyidir və nə qədər ki, həmin tarix yenidən yazılmayıb erməni təcavüzkarlığı da aradan qalxmıyacaqdır. Qonşu xalqların tarixini parazitik şəkildə özününküləşdirmək və ya mifik cəfəngiyyatları tarix kimi qələmə verib onun bərpasını qarşıya məqsəd qoymaq erməni millətçiləri üçün elə indi də xas olan keyfiyyətdir. Erməni tarixçiləri üçün tarixə yanaşmanın yalnız bir meyarı mövcuddur. O da «Böyük Ermənistan»ın təsdiqinə xidmət edən meyardır. Hər hansı bir əsər və ya fakt bu meyara uyğun gəlmirsə, deməli, qəbul edilmir. Həmin meyarın təsdiqi üçün fakt yoxdursa, deməli, quraşdırmaq lazımdır. Burada da ən yüksək fantaziya işə salınır və insafsız bir şəkildə oxucu şüuruna təcavüz başlanır.

Son illərdə erməni tarixşünaslığının saxtakarlığı, erməni millətçiliyinin mahiyyəti barədə xeyli kitab və əsərlər işıq üzü görmüşdür. Sözsüz ki, hələ gələcəkdə də bu istiqamətdə xeyli işlər görülməkdir. Çünki erməni tarixbazları öz cəfəngiyyatları ilə şüurları o qədər azdırmışlar ki, onların elmə gətirdikləri qarışıqlığın aradan qaldırılması üçün hələ çox işlərin görülməsi lazım olacaqdır. Təqdim olunan hazırkı kitab da erməni millətçiliyinin və təcavüzkarlığının müəyyən məqamlarının açılmasına həsr edilmişdir. Onun hazırlanmasında həm sovet tarixşünaslığının əsərlərindən (tənqidi yanaşmaqla), həm də Azərbaycan və Türkiyə tarixçilərinin bu mövzuya həsr etdikləri əsərlərdən, arxiv toplularından geniş istifadə olunmuşdur. Kitabda ən

qədim zamanlardan başlayaraq türk soylarına qarşı erməni təcavüzkarlığının ümumi mənzərəsinin yaradılmasına cəhd göstərilmişdir. Aparılan araşdırmalar XIX əsrin sonuna qədər olan tarixi dövrü əhatə edir. Türk xalqlarına, o cümlədən də Azərbaycan xalqına qarşı erməni təcavüzkarlığından danışarkən daha çox XX əsrdə törədilən faciələr göz önünə gəlir. Lakin tarixi materiallarla tanışlıq göstərir ki, Azərbaycan xalqına qarşı erməni təcavüzkarlığının tarixi daha qədimdir və elə həmin vaxtlarda da erməni təcavüzkarlığı öz dəhşətlərinə görə XX əsrdə baş verən faciələrin dəhşətlərindən heç də geri qalmırdı. Kitabda həmin dəhşətlərin mahiyyətinin, miqyasının, əhatə sahəsinin, məqsədlərinin və nəticələrinin açılmasına cəhd göstərilmişdir.

I FƏSİL

ERMƏNİ MİLLƏTÇİLİYİNİN VƏ TƏCAVÜZKARLIĞININ MƏNBƏLƏRİ VƏ MAHİYYƏTİ

1. Mənbələr və müəlliflər ermənilər haqqında

XX əsrin sonlarında sovetlər məkanında və bütünlükdə dünyada gedən proseslər erməni millətçiliyinin və təcavüzünün yeni bir partlayışını üzə çıxardı. Təxminən 70 il ərzində sovet cəmiyyətinin tərkib hissəsi, «qardaşlaşmış» respublikalardan biri, dost, sülhsevər qonşu kimi qələmə verilən erməni millətçilərinin əsassız iddiaları və əməlləri təkcə onların qərar tutduğu bölgəni deyil, eyni zamanda Sovet imperiyasını lərzəyə gətirdi, onun parçalanmasını daha da sürətləndirdi. Cənubi Qafqazı müharibə alovu bürüdü, minlərlə, on minlərlə insan bu dəhşətli bəlanın qurbanı oldu, neçə-neçə kəndlər və şəhərlər viran oldu. Haqq və ədalət, ümumbəşəri meyarlar, zəkaya çağırış sədaları daxildən və xaricdən rəvac verilən erməni millətçiliyinin və onun əməli ifadəsi olan böyük təcavüzkarlığın fırtınası içində itib-batdı, eşidilmədi. Fəciələrin artması isə erməni millətçilərini əməllərindən çəkəndirmədi, əksinə qana hərislik, xəyali proqramların reallaşacağına əminlik təcavüzü daha da təşviqləndirdi, günahsız insanlara qarşı törədilən vəhşiliklərin sayı və miqyası daha da artdı.

Sovet ideologiyasının dayaqsız təbliğatının təsiri altında olan çoxları üçün erməni millətçiliyinin belə bir partlayışı gözlənilməz olsa da, əslində bu, uzun illərdən bəri aparılan işlərin, izlənilən siyasətin məntiqi nəticəsi idi. Elə sovet ideologiyasının təşviqi və dəstəyi ilə işıq üzü görün minlərlə, on minlərlə cəfəng tarixi əsərlər, heç bir elmi və siyasi maneəyə rast gəlmədən başqa xalqların tarixinə sahibliyi təsdiqləyən yazılar, milli üstünlüyü, milli fərqliliyi, milli eqoizmi və özünə-vurğunluğu təbliğ edən kitablar millətçilik girdabına düşəcək yeni bir nəsli, yeni bir cəmiyyəti formalaşdırırdı. «Milli əlahiddəliyin və müstəsnalığın, digər millətlərə etimadsızlığın və millətlərarası ədavətin təbliğ edilməsində» (1) özünü göstərən millətçiliyin erməni millətçiləri tərəfindən milli ideologiya və fəaliyyət sahəsinə çevrilməsi ilk növbədə türk xalqlarına qarşı istiqamətlənmiş bir silah idi.

Tarixi yaddaşa qayıdış və tarixi araşdırmaların izlənilməsi göstərir ki, erməni millətçiliyinin və erməni təcavüzkarlığının kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Bu bələnin tarixini əslində elə erməni xalqının formalaşdığı tarixdən də götürmək olar. Çünki milli eqoizm və xudbinliyi, yalan və iftiranı, ətraf xalqlara qarşı kin və ədavəti erməni xalqının ilkin tarixinə həsr edilmiş ən qədim erməni yazılı mənbələrində də görmək mümkündür. Milli müstəsnaqlıq mövcud olan erməni yazılı mənbələrinin, demək olar ki, hamısının aparıcı xəttidir. Həmin xətt tək qədim mənbələrə xas deyil və sonradan uzun əsrlər boyu ictimai şüura təsir edə biləcək əsərlərdə daha yaradıcı şəkildə davam etdirilmiş və indiki vəziyyətə çatdırılmışdır. Bu sahədə bütün erməni müəlliflərində təsəvvüredilməz bir yekdillik və həmfikirlilik vardır. Belə müəlliflərin XX əsrin əvvələrinə qədər çap olunmuş əsərlərində «Azərbaycan» və «azərbaycanlı» sözüə qarşı kəskin və barışmaz bir qəbul edilməzlik vardır. Qonşu xalqın, iddiasında olduqları ərazilərin yerli əhalisinin adını çəkməmək üçün erməni müəllifləri ən müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Ermənistanın tarixi haqqında yazılan tarixi əsərlərdə bu ənənə elə indi də davam etməkdədir. Bu da millətçiliyin, Azərbaycan xalqına qarşı düşmən münasibətin formalaşdırılmasının özünəməxsus təzahürüdür. Erməni ədəbiyyatının klassiki adlandırılan, adının qarşısına rəngbərəng epitetlər qoşulan X.Abovyanın «Ermənistanın yarıları» əsəri yuxarıda sadalanan keyfiyyətləri özündə əks etdirən tipik bir əsərdir. İrəvan xanlığının mövcudluğunun son illərini əhatə edən bu əsərdə bir dəfə də olsa «azərbaycanlı» sözü işlədilmir, bu xanlıqda məskun olan əhalinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğu bildirilmir. Baxmayaraq ki, xanlığın xanı da, onun mahallarının böyükkləri də, əhalinin çoxu da azərbaycanlılar idi. Azərbaycanlı adını çəkməyə cəsarəti çatmayan müəllif onları pers (fars) kimi qələmə verir və üzərinə fars adı qoyduğu Azərbaycan xalqına qarşı görünməmiş böhtanlara, təhqirlərə, acılıqlara əl atır. Başqa xalqa qarşı bu dərəcədə kin və ədavət bəsləmək, onun milli heysiyyətinə bu dərəcədə toxunmaq, yalan və məkrli iftiraları ümummilli varlığın ayrılmaz elementi kimi təsdiqləyib qələmə almaq üçün yalnız erməni müəllifi olmaq lazımdır.

Belə bir işi X.Abovyan xislətində olan adamlar görə bilərdilər və onun tərəfindən yazılmış əsər erməni millətçiliyinin, milli özünəaludəliyin və müstəsnaqlığın tarixə ibrət olacaq canlı bir nümunəsidir. Burada

erməni millətçiliyinə xas olan əsas keyfiyyətlər öz əksini tapmışdır: yad xalqlara, konkret olaraq Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı düşmənçilik və ədavət, öz xalqına sonsuz aludəlik və tarixin saxtalaşdırılması. X.Abovyanın Azərbaycan xalqının tarixinin müəyyən məqamlarını necə saxtalaşdırması barədə yeri gəldikcə söhbətlər açılacaqdır. Aşağıdakı sətirlər isə onun böhtan və iftiralарının bəzi nümunələridir :

«Erməni xalqı nə etməli idi ki? Nuh dövründən başlayaraq düz altı min il o, xristianların və mədəni xalqların arasında deyil, bütpərəstlərin, bütələrə sitayiş edənlərin, müsəlmanların, xristian olmayanların arasında yaşamış, onlarla mübarizə aparmış və çoxları üzərində çox zaman qələbə çalmışdı... Ancaq qızıl gül dənizdə bitə bilərmə, zanbaq odun yaxınlığında salamat qalarmı?»

«Erməninin düşməni olan molla gecə-gündüz onu arzu edir ki, xristianlar yer üzündən yox olsunlar və onlarla birlikdə erməni xalqı da yox olsun. Bunun üçün minarəyə qalxaraq azan oxuyar, xalqı öz imamları olan Əli və Murtuzəliyə dua etməyə çağırardı ki, o dünyada cəhənnəmə düşməsinlər. Əlini qulaqlarına apararaq qışqırar və ermənilərə elə gələrdi ki, bu, şeytanın özünün şeypurudur və onları öz acı talelərinə ağılamağa çağırır...»

«Bax o, qəddar varvarların-farsların, açıq zorakıların, Hayk nəsillərinin xalqını və ölkəsini məhv edənlərin ən ali, təkrarolunmaz nümunəsidir.»

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Əslində bu kitab bütünlüklə belə bir düşmənçilik və millətçilik ruhunda yazılmışdır. Milli müstəsnalıq, ermənilərin digər millətlərdən yüksəkdə olduğunu isə X.Abovyan aşağıdakı kimi təsvir edirdi:

«Bu həmin ölkə, bu həmin misilsiz xalq...»

«Mənim ermənilərim, siz hansı südlə böyüdülmüsünüz, siz hansı bəndə həyat tapmışınız, hansı əl sizi qucaqlamışdır, hansı dil sizə xeyir-dua vermişdir ki, nəticədə siz belə bir ruha, belə bir ürəyə malik olmusunuz və görünməmiş bir möcüzə kimi dünyaya qədəm qoymusunuz.

Gözlər kor olmalıdır ki, sizin keyfiyyətlərinizi görməsin və bilməsin. Dodaqlar lal olmalıdır ki, sussun və sizi tərifləməsin, sizin adlarınızı şərəfləndirməsin. Ürəklər daşdan olmalıdır ki, sizi sevməsin, sizə can yandırmasın».

«Erməni xalqında elə bir ürək, inam, ruh və sevgi var idi ki, o, hər

şeyi itirmək qərarına gəldi –torpağı, ölkəni, azadlığı, çarlığı, hakimiyyəti, böyüklüyü. Hamısını vəhşi düşmənin əlinə verdi, öz inamı üçün hər şeyi, hər şeyi qurban verdi, başqalarına xidməti və asılılığı qəbul etdi, yad yerlərdə həyat sürdü, əzab, əziyyət, aclıq və ölümlə qarşılaşdı ki, heç olmasa öz müqəddəs kilsələrindən möhkəm yapışsınlar, maarifçi tərəfindən hədiyyə edilmiş işıqlı qanunlarını qorusunlar.

Qəhrəmanlıq, sağlam ruhun gücü, ürək genişliyi, igidlik, iradə möhkəmliyi, əsl mənəvi güc bax belə olar ki, Nuhun tufanından başlamış bu günə kimi heç bir xalqda elə bir şey görünməmiş və heç vaxt da görünə bilməz».

«Biz özümüz yaxşı bilirik ki, xaç və Bibliya bizim sərəvətimizdir, erməni xalqı on iki və yetmiş iki xristian xalqından daha yüksəkdədir, erməni ibadətçiliyi və şarakanı, erməni dünyası və inam simvolu başqa heç bir xalqda yoxdur. Ancaq bu qeyri-xristianlar bizi məzhəbdən uzaqlaşdırdılar və ümumən gücdən saldılar...»

«Bizim qanımız isə istidir, ürəyimiz də istənilən kimi, igidliyimiz isə düşmənlə hesablaşmaq üçün bəs edər. Bir erməni yeri gələrsə on dinsizə üstün gələr və ölənə qədər döyər» (2)

Heç şübhəsiz ki, hər bir yaradıcı insanın öz xalqının yaxşı keyfiyyətlərini təbliğ etməsi, gəncliyi də öz xalqının tarixinə məhəbbət ruhunda tərbiyələndirməyə çalışması təbii sayılmalıdır. Bunsuz xalqın mənəvi həyatında yeni dəyərlərin əldə edilməsinə nail olmaq da mümkün olmazdı.

Ancaq öz xalqına bağlılıq başqa xalqlara düşmənçilik və nifrət üzərində qurulmamalıdır. Əks təqdirdə bu, millətçiliyə və milli ədavətə çevrilə bilər. Tarix sağlam qürur və ibrət üçün öyrənilməlidir, başqa xalqlara nifrət tərbiyə edilməsi üçün yox. X. Abovyan və onun yolunu davam etdirənlərin əsərləri məhz qonşu xalqlara nifrət ruhunda köklənmişdir. Yad xalqların dəyərlərinə ortaq çıxmaq, yad ərazilər üzərində yeni vətən qurmağa çalışmaq indi erməni yazarları üçün adi bir haldan daha çox məcburi vəzifəyə çevrilmişdir.

Ancaq erməni yazarları bunu da yaxşı bilirlər ki, mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda onlar haqqında söylənilənlər heç də onların söylədikləri ilə üst-üstə düşmür. Erməniləri az-çox yaxından müşahidə edənlərin yazdıqları bu xalqın malik olduğu irsi keyfiyyətləri daha yaxşı və obyektiv xarakterizə edir. Bu yazılanlar həm də bu xalqın müxtəlif

təbəqələrinin milli naqisliyini təsdiqləyir, milli zəmində törədilən qeyri-insani əməllərinin səbəblərini anlamağa kömək edir. Başqa xalqın heysiyyətinə toxunmaqla onun adına, tarixinə, mədəniyyətinə qara yaxmaqla və ya öz millətini tərifləməklə, onun müstəsnalığı, fədakarlığı, əzəməti haqqında uzun-uzadı sağlıqlar qoşmaqla öz böyüklüyünü təsdiqləmək mümkün deyildir. Erməni yazarları isə bu yolu tutmuşlar. Ancaq ermənilərin ünvanına söylənilənləri heç də bütün xalqa şamil etmək də olmaz. Baxmayaraq ki, ümumxalq və ümummilli bir bəlaya çevrilmiş erməni millətçiliyinin rəvac tapmasında bu xalqın da öz məsuliyyəti vardır. Unudulmamalıdır ki, ictimai fikir və düşüncənin istiqamətlənməsində müəyyən qrup insanların, yəni xalqın başbilənlərinin və ziyalılarının müstəsna rolu vardır. Məhz bu qrup istədiyi vaxt ictimai fikri təcavüzkarlıq üzərində, istədiyi vaxt isə ümumbəşəri dəyərlər üzərində kökləyə bilər.

Gürcü xalqının rastlaşdığı erməni təcavüzünün mahiyyətindən və miqyasından söz açarkən İ.Çavçavadze də bütün bələlərin heç də bütünlükdə erməni xalqının adına yazılması ilə razı olmadığını bildirdi: «Allah eləməsin, bu işlərdə bütün erməni xalqını təqsirləndirək, bu günahların hamısını onun ayağına yazaq. Hər bir xalqın özünün şəxsi siması, özünün arzuları, özünün istəkləri, özünün ehtirası, özünün xüsusiyyətləri var. Bütün bunları söymək mədəni adama yaraşmayan kobudluqdur» (4).

Bununla belə, zəhmətlə yaşayan insanların ətrafına toplaşmış boşboğazların düşünülməmiş hay-küylərinə inanmaları, onların toruna düşmələri ilə bağlı İ.Çavçavadzenin yazdıqları ilə də razılaşmaq mümkün deyildir. Bir tikə çörəyi üçün gecə-gündüz çalışan insanlar millətçilik ideyasının formalaşmasından nə qədər uzaq olsalar da bu bəla o yerdə kök atır ki, orada onun üçün münasib şərait vardır. Erməni xalqı «dinc, əməksevər xalq kimi öz işi ilə – ya ticarətlə, ya da əkinçiliklə məşğul olur. Bu cür məsələləri qarşısına məqsəd qoymur, ona görə də palıd ağacının ətrafındakı miğmığa kimi yan-yörəsinə hərlənən çağırılmamış havadarlarının günahları ucbatından məsuliyyətli olmaq lazım gəlir. Xalq, ümumiyyətlə, çox gözəl başa düşür ki, əsl ləyaqətin gərənyə və nağaraya ehtiyacı yoxdur, çox gözəl bilir ki, çağırılmamış boşboğazların hay-küyləri onun qəhrəmanlarına şan-şöhrət gətirmir...Əsl qəhrəmanlıq təbiətinə görə təvazökardır, boşboğaz deyil və bu qəhrəmanlıq nə qədər dönməz və təvazökardırsa, o qədər də böyük və cəzbedicidir. Bu

qəhrəmanlığın nəcib xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün elmi və bilikli adam olmaq lazım deyil» (5).

Qafqaz xalqlarının həyatı haqqında samballı əsər yazmış rus alimi və tarixçisi Vasili Lvoviç Veliçko da erməni millətçiliyindən danışarkən sadə xalqla bu xalqı millətçilik girdabına yuvarlayanlar arasında sərhəd qoyulmasını məqsəduyğun sayırdı. Qafqazda fəaliyyət göstərməsi, erməniləri yaxından müşahidə etməsi ona ermənilərin xislətinə, təfəkkür və düşüncə tərzinə yaxından bələd olmağa imkan vermişdi. Ona görə də V.Veliçkonun əsərinin ermənilər haqqında olan bölməsi erməni millətçiliyinin və təcavüzkarlığının əhatəli şəkildə təsəvvür edilməsi baxımından elə indi də özünün dəyərini itirməmişdir

V.Veliçko yazır ki, ən qədim zamanlardan ermənilər haqqında pis fikir formalaşmışdır. Bu da əsassız deyildi.Çünki buna səbəb olmasaydı bütöv bir xalq haqqında belə pis fikir formalaşmazdı. Müəllif sonra yazır: «Əlbəttə ki, aşağıda nümunə gətirəcəyim belə fikirlərin qətiliyində və kəskinliyində haqsızlıqlar da yox deyildir.Əvvəla, erməni xalq kütlələrini vəhşi plutokratlardan, cahil siyasətbaz ruhanilərdən, yalançı ziyalılardan, yəni nəinki başqa millətlərdən olan qonşularını, hətta öz tayfadaşlarını belə didən erməni hakim təbəqələrindən ayırmaq lazımdır. ... Əsasən belə başçılarla və onların muzdluları ilə rastlaşan təmiz adamda ermənilərə mütləq nifrət tərbiyələndirmək çətin deyil. Bu sirli tayfaya, onun tarixi taleyinə və müasir vəziyyətinə daha diqqətli münasibət göstərildikdə isə çoxlu yaxşı nümunələri olan erməni xalq kütlələrinin iztibarlarını başa düşməmək mümkün deyildir. Ancaq biz onları nə qədər yaxından başa düşməyə çalışsaq, onun vəziyyətinə yaxından diqqət yetirsək malik olduqları ruhsuz başçıları, siyasətbaz zülmkarları və araqarışdıranları gözümüzdə bir o qədər iyrənc görünəcəkdir»(6).

V.Veliçkonun yazdıqları içərisində onun «sirli tayfa» ifadəsi ermənilərin xarakterinin öyrənilməsi üçün çox dəqiq və uğurlu tapılmış bir ifadədir. Qanı millətçilik xülyaları ilə zəhərlənmiş ermənilər sirli bir varlıq olaraq qalmaqdadır. Bu varlığın sirri adətən o vaxt açılır ki, onun törətdiyi faciələrə müqavimət göstərmək də çətin olur. Belə insanlar hər cür sifətə və dona girə bilirlər. Özü də belə dəyişgənlik ermənilər tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün adi və təbii bir vasitə kimi qiymətləndirilir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün

ermənilərin hansı vasitələrə əl atdığını isə müxtəlif müəlliflərin aşağıda toxunulan fikirlərindən də görmək mümkündür.

Antik müəlliflərdən olan Aqeni Urbik erməni tayfalarının adını varvar tayfalarının arasında çəkirdi və onları da varvar tayfalar adlandırır (7).

Başqa bir antik müəllif–Tasit isə ermənilərin xarakterinin natəmizliyindən söz açırdı: «Bu xalq istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır, bunlar daima romalılara nifrətdən, parfiyalılara isə həsəddən az qala partlayırdılar» (8).

F.Engels isə «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində ermənilərin daha qədimlərdə formalaşmış keyfiyyətlərinə işıq salır və bu tayfanın qadın fahişəliyini rəsmiləşdirən ilk tayfalardan biri olduğunu yazırdı. İctimai qurumların mənşəyini araşdıran müəllif yazırdı ki, ən qədim zamanlarda erməni qadınlarının pulla fahişəlik etməsi və qazandıqları pulla dini məbədləri saxlamaları qanuni və təbii bir hal sayılırdı: «Pula özünü satmaq əvvəllər dini hərəkət sayılırdı; Bu, məhəbbət allahının məbədində baş verirdi və ilk vaxtlar pullar məbədin xəzinəsinə gedirdi. Ermənistandakı Anaitis qperodulları (qperedullar-qadınlar bir çox yerlərdə, xüsusən Ön Asiyanın şəhərlərində və Korinfdə məbəd fahişəliyi ilə məşğul olurdular), Korinfdəki Afroditalar, habelə məbədlərdə olan və bayaderka adlandırılan hind dini rəqqasələri ilk fahişələr idilər. Kənar kişilərə təslim olmaq hər bir qadının ilk vəzifəsi kimi sonralar bir növ onların hamısını əvəz edən bu kahinlərin işinə çevrildi» (9).

Qədim erməni qadınlarının fahişəliyinin necə icra edilməsini təsəvvür etmək üçün Herodotun «Tarix» əsərindəki bir məqama diqqət yetirmək maraqlı olardı. Antik tarixçi Afrodita məbədləri xeyrinə babil qadınlarının fahişəliyini qələmə almışdır. F.Engelsin yuxarıda göstərilən yazısında Afrodita məbədinin adının ermənilərin Anaitis məbədinin adı ilə yanaşı çəkməsindən güman etmək olar ki, onların ətrafında qanuniləşdirilmiş fahişəlik də bir birinə oxşar şəkildə həyata keçirilmişdir. Herodot yazırdı: «Babillərin ən rüsvayçı adəti bax belədir: Hər bir babilli qadın ömründə bir dəfə gərək Afrodita məbədgahında otursun və (pul üçün) yadelli kişiyyə təslim olsun. Sərvətləri ilə məğrur olan bir çox qadınlar başqa qadınlar kütləsinə qarışmağı ləyaqətsizlik sayırlar. Onlar çoxlu nökrin müşayiəti ilə üstüörtülü arabalarda gəlib ibadətqahın yanında dayanırlar. Qadınların əksəriyyəti bax belə edir: başlarında

kəndirdən burma qaytan olan çoxlu qadın Afroditanın müqəddəs sahəsində oturur. Onların bəziləri gələndə o biriləri gedir. Bütün sahədə dəstə-dəstə düzülmüş qadınların arasından müxtəlif istiqamətdə yollar ayrılır. Yadelli kişilər bu yolları keçərək özlərinə qadın seçirlər. Yadelli burada oturan qadının ətəyinə pul atıb onunla müqəddəs sahədən kənar bir yerdə cütləşməyincə o qadın evə qayıda bilməz. Qadının ətəyinə pul atan kişi ancaq bunu deməlidir ki, «səni Militta allahına xidmət göstərməyə çağırıram». Assurlar Afroditaya Militta deyirlər. Haqq istənilən qədər azacıq ola bilər. Qadına puldan imtina etmək ixtiyarı verilmir, çünki bu pullar müqəddəsdirlər. Qadın onun ətəyinə pul atan ilk kişi ilə getməlidir. O, əlaqəyə girəndən sonra ilahiyyə müqəddəs borcunu yerinə yetirib evinə gedir» (10).

Diqqət yetirilsə, Herodot öz əsərində babil qadınlarının xidmət etdikləri dinin tələbi ilə ictimai fahişəliyə rəvac vermələrini ən rüsvayçı bir adət hesab edirdi. Bu rüsvayçı adət qədim erməni qadınlarına da şamil edilməlidir. Onların qanuniləşdirmiş olduğu bir adətin ən qədim zamanlarda da anlaşılmadığı və qəbul edilmədiyi göz qabağındadır. Erməni xalqının müstəsnalığını, bəşər tarixindəki yerini ağız dolusu təbliğ edənlər isə heç şübhəsiz ki, mənsub olduqları xalqın bu anlaşılmaz adətlərini dilə gətirməməyə üstünlük verirlər.

V.Veliçko da yuxarıda adı çəkilən əsərində erməni qadınlarının fahişəliyinə toxunmuşdur. Bəzi ermənilərdə müsbət keyfiyyətlərin üzə çıxmasını da müəllif erməni qadınlarının fahişəliyinin nəticəsi kimi qələmə verir və erməni qanına başqa xalqların qanının qarışmasının bəzi vaxtlarda onlar arasından da igid və qorxmaz insanların meydana gəlməsinə səbəb olduğunu bildirirdi. V.Veliçkoya görə ermənilər qorxaq bir xalq kimi tanınırdılar və bu xalqın arasından cəsur və qorxmaz bir insan çıxmışsa, demək onun qanında başqa xalqların qanının qarışığı vardır və qorxmazlıq keyfiyyəti də həmin xalqın qanından ermənilərə keçmişdir : «Ermənilər arasında başqa xalqlarla məcburi cütləşdirilmə halları da var idi. Fars döyüşçüləri, Azərbaycan tatarları, türklər, gürcülər və dağlılar dövlətçiliyini və onunla bağlı olan qürurlu və kişicəsinə özünümüdafiə üsullarını çoxdan itirmiş bir xalqın qadınları ilə çox da hesablaşmırdılar. Belə bir vəziyyətdə aydın idi ki, ermənilərin damarlarından hər cürə qan axırdı. Qorxaqlığı Ön Asiyada zərbi-məsələ çevrilmiş bir xalqın bəzi vaxtlarda qaranlıq fonda parlaq istisna kimi

istedadlı və cəsur sərkərdələrinin ortaya çıxması bununla izah edilməlidir. Aydınır ki, onlarda başqalarının, döyüşkən xalqların qanı özünü göstərir. Normal, təmiz qanlı erməni isə bir neçə yerli dildə yayılmış Ümumqafqaz atalar sözüünə görə dovşandan da qorxur. Sözsüz ki, bu, semit xüsusiyyətidir. Ümumiyyətlə, erməni xalqının xarakterində semit xüsusiyyətlər nə qədər istəsən var. Məsələn, sabit dövlətçiliyə tarixi bacarıqsızlıq, nüfuzlu qəbilə aristokratiyasının tədricən itməsi, teokratik quruluşun gizli siyasətinə köhnə meyllilik, indiyə kimi kəndlilər arasında müşahidə olunan suvarılan torpaqlardan sərt kollektivçilik şəklində istifadə etmə halları, ticarətə, sələmçiliyə və ümumən həris pulgirliyə güclü irqi meyllilik, gücsüzlərə qarşı qəddarlıq və güclülər qarşısında qul itaətkarlığı, nəhayət reklama və həris şöhrətə qeyri-adi və fenomenal qabiliyyət-bütün bunlar yəhudi keyfiyyətləridir. Ermənilərdə isə onlar daha kobud, daha çoxdur» (11).

Erməni tarixçisi İ. Axverdiyev ermənilərin yəhudilərlə müqayisə edilməsinə heç cür razı deyildi və bunu müəlliflərin ermənilərin tarixini, erməni xalqını yaxından tanımaması ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə ermənilərin yəhudilərlə müqayisə edilməsi ermənilərin ticarətdən başqa bir şeyə yaramadıqları təsəvvürünü formalaşıdırı bilirdi: « Erməni xalqı ilə və onun tarixi ilə yaxşı tanış olmayan bir sıra cəhalətpərəstlər və cahil fanatiklər bir çox hallarda erməniləri yəhudilərlə müqayisə edirlər və onların hər ikisini ticarətçi adlandırırlar və bununla da onları insan fəaliyyətinin digər sahələrinə, o cümlədən əkinçiliyə, heyvandarlığa tamamilə qabiliyyətsiz sayırlar və onların bütünlüklə döyüşkən ruhu itirdiklərini güman edirlər» (12).

Amerikalı jurnalist Hipvouz öz yazılarında ermənilərin başqa bir xüsusiyyətini yəhudilərlə müqayisə edirdi. Axverdiyev kimi erməni müəlliflərinin təkidlərinə baxmayaraq, Hipvouz da ermənilərin əsasən ticarətlə məşğul olduqlarını, əsgəri keyfiyyətlərin isə çoxdan onlara yad olduğunu yazırdı. Müəllifin fikrincə, ermənilər ticarətlə məşğul olarkən də imkan düşən kimi müsəlmanlara qarşı olan ədavətlərini nümayiş etdirirdilər. Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin xarakterini araşdıran jurnalist Hipvouz XIX əsrin sonlarında belə yazırdı: «Ermənilərin xüsusiyyəti: ermənilər atalarıyla öyünürlər, milli xatirələri Nuhun gəmisinin Ağrı dağı təpəsinə qurduğu günlərə qədər uzanır. Yəhudilər kimi yaxın əqraba arasında evlənməzlər. Çox uzaq keçmişdə bir

xanədanları olmuş, bütün müharibələri qeyb etmişlər. Əsgəri yöndən gücləndikləri zamanlar hər dəfəsində məğlubiyyətə uğramışlardı. Artıq onlar hərbcı deyillər və zətən nəsilər boyu da olmamışlar... Özlərini döyüşə yox, ticarətə alışdırmışlardır. Başlanğıcda ziraətçi idilər. Fəqət öz mal və mülklərini qoruyamaz hala gəlicə daha çox kər buraxan və əmniyyəti olan ticarətlə məşğul olmağa başladılar. Bu yöndə təcrübələrini inkişaf etdirdilər. Buna görə ticarət üstünlükləri inkar edilməz. Onlar ticarətə çox oyanıq bir qövmdür. Ailə həyatında əxlaqlıdılar. Fəqət iş həyatında onlara çox diqqət yetirmək gərəkdir. Müsəlman xalq ticarətdən anlaşımadığı üçün bir erməni ilə alış-veriş etdiyi zaman hər dürlü ehtimalı düşünməsi gərəkdir. Müsəlmanların aldadılacağı ehtimalı daim vardır. Zətən ermənilər müsəlmanlardan intiqamlarını para və mal alış-verişində almaqdadır»(13).

Amerikalı jurnalist yazısında türklərin də xarakterinə toxunur və bu iki xalqa xas olan xüsusiyyətləri müqayisə edirdi. Onun fikrincə türklər dünyanın ən saf qəlbli yaranışlarından biri olmaqla sədaqətli və namusludurlar. Müəllif bildirirdi ki, yunan və ermənilərdən daha çox türklərə güvənir və onlara inanır. Sonra o öz fikirlərini belə davam etdirirdi: «Xidmətə diqqətlidirlər və son ana qədər insana yardım etməyə çalışırlar. Yeri gələndə quru bir çörək parçasıyla yaşamağa məsud və güclü bir insandır. Türklər imkan və şərtlərdən faydalanmağı bilir. Türk at üzərində yaşamağa razıdır. Atlı bir türk sayğı duyulacaq bir durumdadır. Atını tərək etdiyi zaman zəifliyi ortaya çıxar. Türk köçəridir, köçəri idi, köçəri qalacaq, zira başqa cür olmağı xər görür. Onun Avropada qədimdən oynadığı rolun sirri budur. Türkü gördüyümüz hər hansı yerdə, ovada olsun, çöldə və ya qələbəlik şəhərlərdə olsun, yaxından izləsəniz hər şeyi köçəri üsuluna görə etdiyini və tərəqqi dediyimiz şeydən yeni-yeni təsirləndiyini görərsiniz. O, XVI yüzilə heyrandır, XIX yüzilə bəyənəmiz. Çünki o, sərt bir həyat tərzini üstün tutur... Atalarının üsullarını çox da unutmamışlar. Türklərin mədəniyyətində qadının təsiri yoxdur. Türk dünyası erkəklər dünyasıdır. Ticari işlərdə az başarılıdır. Bunun üçündür ki, yəhudi, rum, erməni yalançılar sürüsü Türkiyənin üzərinə çullaşaraq onu yeyib bitirməkdə və sümürməkdədir» (14).

Ermənilərlə türklərin xarakterlərinin müqayisə edilməsi halları ilə digər yazılarda da rastlaşmaq mümkündür. Məlumdur ki, ermənilərin bö-

yük əksəriyyəti azərbaycanlıların və türklərin arasında yaşamışdır. Ona görə də ermənilərin məişətini, etnoqrafiyasını öyrənənlər istər-istəməz onları türklərlə müqayisə etməli olurdular. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalından az sonra Sankt-Peterburqda çap olunan “Статистические описания Нахчыванской провинции” kitabında bu iki xalqın məişətini araşdıran müəllif yazırdı:

«Mənşəyinə görə Naxçıvan vilayətinin əhalisi iki yerə bölünür: 1) müsəlmanlar və 2) ermənilər. Birincilər 2791 ailə, ikincilər isə köhnə ermənilər 434 ailə, İrandan köçənlər isə 2285 ailədirlər. Vilayətdə ümumi istifadədə tatar (azərbaycan–M.S.) dilidir. Tatarların əksəriyyətinin boyu hündürdür, kifayət qədər sağlam və enlikürəkdirlər, rəngləri qarabuğdayıdır, alımları hündür və çox da qabarıq deyildir, gözləri və qaşları qaradır, burunları qartal burnuna oxşayır, qulaqları gicgahlarına çox da sıx deyildir... Ümumiyyətlə deyilsə, tatarlar güclü, işdə dözümlüdürlər, uzun müddət açlığa tab gətirirlər. Bu xalq döyüşkən və köçəri xalqdır.

Ermənilərin belə sifət cizgiləri yoxdur. Onların çoxunun boyunları qısa və boyları ortadır, ancaq sifətlərinin rənginə görə çox sağlam görünürlər.

Tatarlar sadəqəlblidirlər, özlərinin açaqlığı ilə seçilirlər. Baxmayaraq ki, onlar elə də qonaqpərvər və nəzakətli deyildirlər, sözlərinə çox inanmaq olar. Onlar zəhmətsevərdirlər, həyat şəraitində səliqəli və əməllərini ölçüb-biçəndirlər. Verdikləri vergilərin ağırlığına baxmayaraq onların arasında ehtiyacı olanlar elə də çox deyildir. Ümumiyyətlə, bütün tatarlar xolerik temperamentə malik olub çox çilğındırlar və onlara vurulmuş incikliyi uzun zaman xatırlayırlar.

Ermənilər artıq bir neçə əsrdir ki, müstəqil deyildirlər və farsların despotik hakimiyyətləri altına düşdükləri üçün əvvəlki mənəviyyat təmizliyini itirmişlər. Öz hakimlərinin bütün yaramaz keyfiyyətlərini əxz edərək onlara başqalarını da əlavə etmişlər. Ancaq onları alçaldılmış həyat şəraitinin zəruri nəticəsi sayırlar. Onların indiki təsəvvüründə hiyləgərlik, yalan və ağıllıq mahiyyətə sinonimdir. Onlar aldatmağı bacarmayan insanları ağılsız hesab edirlər.

Ermənilərin dindarlığı mövhumata qədər inkişaf etmişdir və belə görünür ki, bu, heç də dinin müqəddəsliyinə olan daxili bağlılıqdan yox,

hansısa qorxudan, daha yaxşı deyilsə, ləkələnmiş vicdanın dərk edil-məsindən irəli gəlir... Ruslar onları məhv olmaq içərisindən çıxardılar, onlara vətəndaş yaşayışı bəxş etdilər. Lakin deyəsən onlar rusların o böyük əməllərini qiymətləndirməyi bacarmırlar» (15)

Başqa müəlliflər ermənilərin var-dövlət dalınca yer üzünə sə-pələnməsinin onların xaraktersizliyinə səbəb olduğunu yazırlar. Ticarət-lə məşğul olmaq onlarda hiyləgərlik, kələkbazlıq kimi xarakterik xü-susiyyətləri formalaşdırmışdır. Bu xarakterik xüsusiyyətlər onlar üçün qarşılıqlı münasibətlərdə adi hala çevrilmişdir. Müəlliflərə görə harada fayda götürmək imkanı mövcuddursa orada ilk növbədə erməniləri görmək mümkündür. 1886-cı ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş “Обозрение российских владений за Кавказом” kitabında ermənilər belə xarakterizə olunurlar: «Ermənilər yəhudilər kimi var dövlət yığmaq üçün bütün yer üzünə səpələnməşlər, ağalarının təz-yiqləri altında öz torpaqlarında yaşaya bilməmişlər. Ermənilərin xarakter-sizliyi də buradan yaranmışdır. O, kosmopolitə çevrilmişdir. Onun vətə-ni o ölkədir ki, böyük fayda və təhlükəsizlik içərisində çevik ağılı gə-lir toplanması üçün işlədə bilir. Ancaq bu zaman onun daxili qorxaqlığı da özünü hiss etməkdədir. Erməninin mühüm ticarət dövriyyəsinə həyata keçirmək üçün aydın və danılmaz fayda əlamətləri olmalıdır. Hətta belə vaxtlarda da əldə edilmişləri itirmək təhlükəsi başlanmış işdə uğursuzluğa yol açır... Savadsız, xüsusilə də ticarətlə məşğul olan xalqlar üçün xas olan hiyləgərlik, kələkbazlıq ermənilər üçün də xarakterikdir. Alış-veriş işində hər cürə yalan onlar üçün qəbul ediləndir, gəlir üçün hər cürə əməl qanunidir. Tiflisin və bütün Zaqafqaziyanın ticarəti onların əlində idi. Hər cürə tapşırıqları yerinə yetirirlər, bütün sifarişləri qəbul edirlər... Onlar tərcüməçidirlər, məruzəçidirlər. Bir sözlə, harada fayda götürmək imkanı varsa orada mütləq erməni vardır. Tamah onların bütün işlərinin və əməllərinin ilk hərəkətverici qüvvəsidir» (16)

Ermənilərin xarakterini müşahidə edən müəlliflərin demək olar ki, ha-mısı onların əməllərinin və xarakterinin çirkinliyinə xüsusi diqqət ye-tirmişlər. Çox az müəllif tapılar ki, ermənilərin hiyləgərliyinə və kə-ləkəbazlığına toxunmasın və onlara qarşı öz münasibətini bildirməsin. Belələri də olsa-olsa ya erməni müəllifləridir, ya da ermənilərin məişə-tini kifayət qədər yaxından müşahidə edə bilməyən müəlliflərdir. Sözsüz

xüsusi diqtə və sifarişlə yazılmış əsərlər də vardır ki, orada çoxluğun fikirləri üzərindən sükutla keçilir. Məsələyə daha obyektiv yanaşan müəlliflərin söylədikləri isə milli eqoizmi və xudbinliyi, özünəvurgunluğu və digər millətlərdən üstünlüyü təbliğ edən erməni müəlliflərinin yazdıqlarının və iddia etdiklərinin cəfəng olduğunu əyani şəkildə əsaslandırır.

V.Veliçko öz əsərində alman səyyahı Alfred Kyortenin ermənilər haqqında söylədiklərini nümunə gətirmiş və həmin fikirlərlə razılaşdığını bildirmişdir: «Bu əyələtlərdə türk xalqı ilə rastlaşmış hər bir şəxs türklərə hörmət etməyə və onları sevməyə öyrəşir, yunanlara hörmət etmir, ermənilərə isə nifrət edir... Hər yerdə belə bir atalar sözünü təsdiqləyirlər ki, yunan iki yəhudini aldada bilər, erməni isə iki yunanı. Əminliklə demək olar ki, Anadolunun hər hansı bir yerində sizi aldatmışlarsa, deməli siz erməni ilə qarşılaşmısınız... Mən türklərlə hər hansı bir işi şərtləşəndə yazılı müqaviləsiz də keçinirəm. Çünki onun verdiyi söz kifayətdir. Yunanlarla mən yazılı müqavilə bağlayıram, çünki bu lazımlı və faydalıdır. Ermənilərlə isə mən heç yazılı iş də aparmıram. Çünki hətta yazılı öhdəklər də onların yalançılığının və intriqabazlığının qarşısını ala bilmir» (17).

V.Veliçko onu da yazırdı ki, Avropa ölkələrində yaşayan ermənilər Bakıda neft sənayesinin böyük bir hissəsini əllərində cəmləşdirmiş erməni sərmayədarlarının kapitalı hesabına geniş təbliğat işi aparır, avropalıların diqqətini ermənilərin vəziyyətinə cəlb etmək istəyirdilər. Avropa ölkələrində də bir çoxları başqa bir informasiya ala bilmədikləri üçün erməni təbliğatçılarının hay-küylərinə inanırdılar. Belə təbliğatları sadələvhəsinə qəbul edənlərin bir çoxu hətta Türkiyəyə gedərək ermənilərin həyat şəraiti ilə əyani şəkildə tanış olmağa çalışırdılar. Onlardan biri də fransız səyyahı qraf de Şolle idi. O, ermənilər yaşayan vilayətləri gözdikdən sonra onlar haqqında təəssüratını belə bölüşürdü: «Onların kasıblığının və çəkdiyi əziyyətlərin məndə yaratdığı mərhəmətə baxmayaraq mən heç vaxt onlara bağlana bilmədim. Onların kələkbazlığı necə də eybəcərdir, onların özlərini alçaltdmaları necə də xəcalətlidir, onların əclaflığı necə də biabırçdır» (18).

Rus tarixçisi, ermənilərin tarixinin və coğrafiyasının ciddi araşdırıcısı İ.Şopenin yazdıqları da yuxarıda söylənilənləri təsdiqləyir və heç də erməni müəlliflərinin özləri haqqında yazdıqları ilə uyğunluq təşkil etmir.

İ.Şopen Şərqi tarixinin, xüsusilə də Cənubi Qafqazın tarixinin öyrənilməsində böyük nüfuza malik idi və buna görə də onun fikirləri ermənilərin xarakterinin, onları daxilən birləşdirən cəhətlərin mahiyyətinin açılması üçün qiymətli dəlillərdir. Müəllif öz fikirlərini belə açıqlayır: «Mənəvi baxımdan ermənilər heç də təmiz nüfuz qazana bilməmişlər. Hiyləgərlik çoxlarının xarakterik xüsusiyyətlərini təşkil edir; tamahkarlıq tez-tez onları yalana sürükləyir, onların çoxunda danışmaq vergisi öz fikirlərini gizlətmək vasitəsinə çevrilmişdir; onlar yalan danışır, öz əqidələrində sabit deyildirlər...Buraların erməniləri şənələnən xalq deyildir, əvvəlki ağalılar onların təfəkkürünün bütün oynaqlığını məhv etmişdir. Farsda və Türkiyədə milliyətinin sonuncu xarakterini itirmiş adi erməni öz ağasının əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq şənəlir və gülür. Bir zəhmli baxış kifayətdir ki, dərhal onu əvvəlki səmimiyyətlə gülüb şənələndiyi kimi indi də ağlamağa məcbur etsin»(19).

Müəllif «Böyük Ermənistanın» «böyük» xalqının üzvlərinin iradəsizliyini, mənəvi cəhətdən ümumbəşəri dəyərlərə uyuşmayan deformatsiyaya uğradığını və bu cəhətin kütləvi hal aldığı qeyd edirdi. İ.Şopen öz tədqiqatlarını Cənubi Qafqazın işğalından az sonra aparmışdı. Baxmayaraq ki, həmin işğal dövründə Rusiyanın azərbaycanlılara nisbətən ermənilərə münasibəti daha isti idi və ermənilər rus işğalına dayaq durmuşdular, bununla belə müəllif bu xalqların xarakterinin xüsusiyyətlərini müqayisə edəndə azərbaycanlılara xüsusi bir ehtiramla yanaşdı. Musiqiyə və incəsənətə münasibətlərinə görə İ.Şopen azərbaycanlılarla erməniləri bu cür fərqləndirirdi: «Tatarlar isə əksinə olaraq hər cürə əylənməyə, xüsusilə də oxumağa və oynamağa meyillidirlər. Bu sənət sahəsində onlar ağalılıq etdikləri ermənilərə müəllim olmuşdular» (20).

İngilis müəllifi Vilsonun da ermənilərin xarakteri haqqında fikri çox sərt idi. Vilson onların acgöz və tamahkar olmaqdan başqa həm də intiriqaçı və hər xırda işi şişirtməkdə usta olduqlarını yazırdı. Xırda bir işi şişirtmək elə indinin özündə də erməni millətçilərinin və siyasətçilərinin adına yazıla biləcək xüsusi bir qabiliyyətdir. «Böyük Ermənistan» haqqında, erməni soyqırımı haqqında hay-küylərin şişirdilib problem halına qaldırılmasına da elə erməni qabiliyyəti və istedadı gərəkdir. Vilsonun ermənilər haqqında yazdıqları isə aşağıdakı kimidir: «Ermənilər acgöz və tamahkardırlar, fitnəkar və araqarışdırandırlar, heç kəsi

bəyənmişlər. Onlar xırda bir işi şişirtməkdə istedad sahibidirlər və intriqa yaratmağı da sevirilər» (21).

Başqa bir ingilis müəllifi D.Consun ermənilər haqqında söylədikləri yuxarıda səslənən fikirlərlə uyğunluq təşkil edirdi. O yazırdı: «Ermənilər əvvəlcədən də hazırlaşmadan daha düşüncəsiz siyasi cinayətlər törədəcək, heç bir tərəddüd etmədən özlərini və qardaşlarını, qiymətli vətəndaşları təsadüfi qazanc, qənimət xatirinə qurban verəcəklər, ən az inandıqları adamlarla belə əyri niyyətlər xatirinə geniş miqyasda əlbir olacaqlar; bir tərəfdən hayıf çıxmaq üçün öz milli problemlərini bir kənara atar, özləri üçün təhlükəli anlarda isə vaxtilə onların mənafeyinə xidmət edən adama xəyanət edər və onun haqqında təhqirlər, söyüşlər yağdırar, onu biabır edərlər» (22).

Qafqazla əyani tanışlıq üçün bu bölgəyə gəlmiş daha bir fransalı Kutli ermənilər haqqında təəssüratını qəzetlərdən birinin səhifələrində belə bölüşürdü: «Ermənilər öz yurdlarında qorxaq, cahil və nadandır, vətənlərinin taleyinə laqeyddirlər»(23).

Müəlliflər arasında elələri də var ki, sadə ermənilərlə ziyalı ermənilər arasında sədd qoymağa, sadə ermənilərin heç də söylənilən qədər mənfəət xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmadığını əsaslandırmağa çalışırdılar. Onların fikrincə, ermənilərə ünvanlanan bütün çirkin xüsusiyyətləri sadə xalqda yox, yalnız ermənilərin başbilənlərində axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan Maqda Neymanın yazdıqları diqqəti cəlb edə bilər: « Əgər indi rus ermənilərinin ziyalı sinfinə müraciət etsək, onda görürük ki, onlarla xalq arasında böyük bir uçurum vardır. Erməni xalqı dindardır, allaha dərindən inanırlar, ziyalılarda isə bu yoxdur. Xalq arasında şərəf, minnətdarlıq, ədalət, humanizm, ciddilik, qadına və yaşlılara ehtiram hissləri vardır ki, bunları ziyalılarda tapmaq çətindir.

Adi erməni sadədir, utancaqdır, dərddilərə qarşı xeyirxahdır... Ziyalı isə kobuddur, qabadır, ürəksizdir... Ziyalı erməni üçün yüz dəfə and içmək, aldatmaq və müxtəlif əclafılıqlar etmək elə də çətin deyildir»(24).

Erməni Nikoqosov adlı birisi isə sadə camaatın mənfəət cəhətlərdən uzaq olması mülahizələri ilə heç də razı deyildi. Heç şübhəsiz ki, Nikoqosov yaşadığı mühitin xarakterini, gündəlik rastlaşdığı insanların əhval-ruhiyyəsini və daxili aləmini kənar müəlliflərdən yaxşı bilirdi. Ona görə də o bu və ya digər şəkildə ermənilərə toplu şəkildə ünvanlanan mənfəət xüsusiyyətlərə ciddi etiraz etmədən həmin xüsusiyyətlərin kütləvi

şəkildə özünü göstərməsini ayrı-ayrı qüvvələrin xoşagəlməz təsiri ilə bağlayırdı. Nikoqosov öz fikirlərini bu cür aydınlaşdırırdı: « Kütlə hər bir xalqda kütələ olaraq qalır. Bu kütələ asanlıqla onun həssaslığına aramsız təsir göstərən bəzi adamların hipnozuna düşə bilər. İnsan nə qədər şüurlu varlıq olsa da o əksər hallarda rastlaşdığı təsirlərin quluna çevrilir. Eyni adam tərəfindən ona göstərilən güclü təsirlər nə qədər çox olsa onda daha çox təsirlərin altına düşür və nəhayət, onun şüursuz alətinə çevrilir. Tanınmış adamlar və çevik işbazlar təsirlərlə zəkani kütləşdirərək və kütləni öz məqsədlərinin kor alətinə çevirərək insan təbiətinin bu zəifliyindən eyni dərəcədə istifadə etmişlər» (25).

Nikoqosov tamamilə doğru olaraq bildirdi ki, erməni xalqı ilk növbədə erməni ziyalıların, erməni başbilənlərinin qurbanına və demoqoqiya obyektinə çevrilmişdir. Həmin başabələ insanlar öz xalqını qızıqdıraraq fəlakətlərə sürüyür, onu və təcavüzün istiqamətləndiyi xalqı faciələrin içinə atır və məsuliyyət anı gələndə yaxasını geri çəkir və uzaq müşahidəçi rolunu tutur. Erməni təbliğatçılarının demoqoqiyasının obyektini də həmişə erməni xalqının sıxışdırılması, dəhşətli şəkildə yaşaması və s. kimi iftiralar olmuşdur. Ancaq aparılan bu hay-küylərdən qazanan xalq yox, elə bu hay-küyləri qaldıranlar olur. Nikoqosovun yazdığı kimi, şüursuz obyektə çevrilən erməni xalqı erməni millətçilərinin istifadə etdiyi ən başlıca silah və alətdir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu silah da ona tapşırılan rolu bütün qüvvəsi ilə oynamağa, ona bəslənilən «etimad» layiqincə doğrultmağa çalışır. Başlıcası isə bu qarşılıqlı fəaliyyətin gətirdiyi bəlalardan heç də lazımcına nəticələr çıxarılmır, əksinə hər bir fəlakət erməni millətçiləri üçün növbəti hay-küylərin başlanması istiqamətində bir təbliğat mənbəyinə çevrilir. Bu adət artıq bir növ ənənə halını almışdır.

“Н о в о е в р е м я ” qəzetinin hələ 2 yanvar 1897-ci il tarixli nömrəsində getmiş bir yazıda ermənilərin onları fəlakətə sürükləyən bir çox ziyanlı adətlərdən əl çəkməsi barədə çağırış var idi. Qəzet açıq şəkildə bildirirdi ki, nəzərdə tutulan adətlər adətən kənardan qızıqdırılır və son nəticədə onlar ermənilərə heç bir fayda gətirmir, verilən itkilər isə insanlara faciə və bədbəxtlik gətirir: «Erməni xalqı ümumən əkinçidir, sülhsevər xristianlar olmaqla çoxdan Rusiya təbəəliyində olan və eləcə də indiyə qədər türk ağalığı altında əzilən ermənilər kimi özünün Rusiyaya meylliliyini kifayət qədər sübut etmişdir. Lakin yaxın keçmişdə

beynəlxalq zəmində böyük və müstəqil Ermənistan haqqında meydana çıxmış xəyali arzular ifrat erməni dərəcələrinə təsir göstərə və dövlətçilik mənasında onlarda ziyanlı separatizmi inkişaf etdirə bilər ki, bu cəhət gürcülər arasında yoxdur. Ermənilər özü təcrid olunmaqdan imtina etməlidirlər. Bu onlara ziyandan başqa heç nə gətirməyəcək. Özü də Kiçik Asiyada yaxın vaxtlarda baş vermiş iğtişələr zamanı bu təcrid olunma London tərəfindən əhəmiyyətli şəkildə təşviqləndirilirdi» (26).

Türkiyədəki ermənilərin həyatını və fəaliyyətini yaxından izləmiş olan rus konsulu, general Mayevski də ermənilərin rastlaşdığı bələlərin çoxunun günahını elə onların özlərində görürdü. General Mayevski erməni millətçilərinin cəfəng təbliğatına uymadan kütlələrin başına gətirilən oyunlarda məhz elə erməni siyasətçilərinin ittihamlandırır. O açıq şəkildə bildirirdi ki, ermənilərin faciələrlə rastlaşmasının səbəbkarını türklər arasında yox, məhz ermənilərin özləri arasında axtarmaq lazımdır: «Hər hansı təhsil almış, heç olmasa ibtidai kilsə məktəbini bitirmiş şəhərli erməni, erməni millətinin siyasi əhəmiyyəti haqqında son dərəcə yüksək fikrə malik olur. Onda böyük özündənrazılıq, böyük əminlik, özünə qarşı xüsusi arxayınçılıq yaranır ki, əgər ermənilər indi böyük siyasi rola malik deyildirlərsə bu, yalnız onların Türkiyənin zülmü altında olması ilə bağlıdır. Gələcəkdə isə ermənilər mütləq dirçələcək və ona layiq olan siyasi yeri tutacaqdır...

İnqilabçılar dəstəsi kimlərdən təşkil olunmuşdu? Öz vətəninə maraqlarını, öz ailə ocağını, öz dini inanışlarını qoruyan insanlardan? Heç də yox! Çox hallarda onlar təhsilini başa çatdırıb bilməmiş, baş təbliğatçıların köpüklü çıxışlarında başını itirmiş şəhər gənclərindən, hərəktlərinin Türkiyə ermənilərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmayacağını, əksinə daha da pisləşdirəcəyini hər halda anlayan və bilən adamlardan təşkil olunmuşdu...» (27).

Bu fikirlər hələ Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan yaradılmamışdan qabaq söylənmişdi. Bir qədər qabağa gedərək qeyd etmək lazımdır ki, erməni millətçiləri erməni millətinin dirçəlişinin hələ qabaqda olduğuna – «Böyük Ermənistanın» yaradılmasından sonra olacağına inandırmağa çalışırdılar. Bu xəyali arzular, uydurulmuş idealların iflic etdiyi zehnlərin fəaliyyəti isə bəşəriyyət üçün, konkret olaraq türk xalqları üçün yeni bələlərin real mənbəyi olaraq qalmaqda idi.

Ermənilərin casusluğundan, hiyləgərliyindən, satqınlığından şəxsən

bəhrələnmiş və apardığı işğalçılıq müharibəsi ilə İrəvan xanlığını yox edərək onun yerinə İrəvan vilayətinin yaradılmasına yol açan rus generalı Paskeviç də ən yaxın köməkçilərinin, yəni ermənilərin yaramaz hərəklərinin miqyasından dəhşətə gəlmişdi. «Sədaqətlərinə» dayaqlanmağa çalışdığı ermənilərin fitnəkarlıqlarına qarşı öz qəzəbini Paskeviç belə ifadə edirdi: «Bu xalqda acgözlüyün və şöhrətpərəstliyin sərhədi və hüdudları yoxdur» (28).

İrəvan xanlığının ərazisində ermənilərin qurumlanmasında, İran və Türkiyədən köçürülən ermənilərin həmin ərazidə məskunlaşdırılmasında, İrəvan vilayətinin yaradılmasında və bununla gələcək Ermənistan dövləti üçün ərazilərin qazanılmasında ermənilər üçün müstəsna fəaliyyət göstərmiş olan general Paskeviçin təşkilatlanmasına çalışdığı insanlardan hörmət və ehtiram əvəzinə yaramazlıqlar görməsi bir daha göstərdi ki, ermənilər üçün dost, yoldaş anlayışı ötəri anlayışdır. Fərdi maraqlar təmin olunandan sonra istənilən adama üz döndərmək erməni millətçiləri üçün təbii bir hal idi. Özü də onlardakı bu keyfiyyət ən qədim zamanlardan müəlliflərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. XII əsrin abidəsi olan «Qabusnamə» əsərində də ermənilər haqqında qeydlər vardır. Bu qeydlər də oxucuları ermənilərin bəd əməllərindən, kələklərindən qorumağa çağırır: « Ermənilərin eybi: bədfel, kündəbədən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hayküyə salan, vəfasız, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xıltlı, ağasına düşməncilikdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan-ayağa müsbətdən çox. mənfiyə yaxındırlar» (29).

Tanınmış fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın ermənilərə qərəzli yanaşmadığı məlumdur. Bununla belə, onun ermənilər haqqında olan təsəvvürləri də sözsüz ki, ermənilərin müstəsnalığını təbliğ edənləri razı sala bilməz. Çünki onun fikrincə «ermənilər həmişə başqa dinə qulluq edən hökmdarların hakimiyyəti altında olmuşlar. Nəticədə öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər» (30).

“Н а р о д ы Р о с и и ” kitabında çar Rusiyası ərazisində yaşayan xalqların xarakteristikası verilirəkən ermənilər də diqqətdən kənar qalmamışdılar. Burada yazılanlar yuxarıda ermənilər haqqında söylənilənlərə çox yaxındır. Bununla da malik olduqları xarakterləri etibarilə çar Rusiyası ərazisində yaşayan xalqlar arasında ermənilərin hansı yer tutduğunu

aşağıdakı sətirlərdən görmək mümkündür: «Hiyləgərlik erməninin xarakterinin fərqləndirici əlamətidir. Pula hərislik yalançılığa sövq edir və çoxları üçün danışıq vergisi öz fikirlərini gizlətməyə xidmət edir; onlar aldadırlar və öz xasiyyətlərində sabit deyillər, lazım olmayan adam çox tezliklə unudulur. Pula tamah və varlanmağa həvəs erməniləri hiyləgər, vəziyyətə görə çox yaxşı fikirləşməyi və lazım olanda aldatmağı bacaran, xidmətçil, tapşırıqlar axtaran və fayda üçün ümidlərini itirməmək üçün onları təkidlə yerinə yetirən adamlara çevirir. Erməni qadınları tənbəldirlər, səfərdə və hərəkətlərində ağırdırlar...» (31).

Bütün bunlara görədir ki, erməni ədəbiyyatında qatı millətçiliyi ilə tanınan Raffi mənsub olduğu xalqın xarakterinin çirkinliklərini gördükdən sonra təssüf dolu sözlərini dilə gətirmişdi. Xoşuna gəlmədiyi keyfiyyətlərin xalq arasında formalaşmasında özünün millətçi əsərlərinin yaramaz təsirini etiraf etməsə də, Raffi belə deyirdi: «İndi ermənilər gülüş, təhqir və irad predmetinə çevrilmişlər. Kimisə təhqir etmək istəyən, birisinin alçaq, yaramaz varlıq olduğunu kiməsə göstərmək istəyən deyir ki, sən ermənisen. Biz nəyə görə bu irada layiq görülmüşük? Əlbəttə ki, öz çatışmazlıqlarımızla. Bizim əcdadlarımızın, özü də o əcdadlarımızın ki, hər bir xarici onlara dərin ehtiram bəslərdi, layiq olmayan və nifrət edilən nəsilləriyik.

...Bizə həyat və reallıqlar üçün heç nə verməyən ey köhnə kitablar və məktəblər, əlimdəki badəni sizə həsr etməirəm. Siz bizim başlarımızı fantastik arzularla doldurmusunuz, real həyatın tələbləri ilə isə bizi tanış etməmişiniz» (32).

Bu sözləri tam mənasilə elə Raffinin öz yaradıcılığına da şamil etmək mümkündür. Çünki onun romanları oxuculara real həyatın tələblərini aşılamaq əvəzinə onların beynini millətçilik zəhəri ilə zəhərləməyə xidmət etməkdədir.

Erməni başbilənlərinin, millətçilərinin, siyasətbazlarının cəfəng hədyanları, hay-küyləri, əməlləri ermənilərin xarakteri haqqında yazmış A.Puşkinin, A.Çavçavadzenin və V.Veliçkonun əsərlərində daha məzmunlu təsvir olunmuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, A.Çavçavadze və V.Veliçko ermənilərlə bağlı xüsusi əsərlər yazmışdılar. A.Puşkin isə bu mövzuda ayrıca bir əsər yazmamışdır. Yalnız bir neçə əsərində ermənilərlə bağlı bu və ya digər fikirlər söyləmişdir. Ancaq bu fikirlər o qədər dəqiq, sərrast və təsiredicidir ki, ermənilər bu fikirlərin

neytrallaşdırılması üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Erməni millətçiləri Puşkinin dühası qarşısında cəfəng danışqlara yol verməyə cəsarət etməsələr də onu Ermənistan tarixini yaxşı bilməməkdə günahlandırır və ermənilər haqqında söylənilən bu fikirlərin də onun məlumatsızlığından irəli gəldiyini sübut etməyə çalışırlar. Ancaq inanmaq çətinidir və heç mümkün də deyil ki, Puşkin kimi dahi ermənilər haqqında söylədiklərini düşünmədən qələmə almış olsun. Bəzi əsərlərində, xüsusən də «Ərzruma səyahət» əsərində Puşkinin türklərə xüsusi bir istiqanlıqla yanaşması bəzi erməni yazarlarını lap özündən çıxarırdı.

Rus-erməni ədəbi və incəsənət əlaqələri haqqında kitab yazmış olan K.N.Qriqoryan Puşkinin ermənilər barəsində mənfi fikir söyləməsinin səbəblərini belə izah edirdi: «Puşkinin ermənilərə münasibəti haqqında söz düşəndə çox mühüm bir məsələni nəzərə almaq lazımdır. Rusiyada neçə əsrlər boyunca ermənilər haqqında təsəvvürlər təsadüfi ünsiyyətlərdən, daha çox ticarətlə məşğul olan adamlardan yaranırdı. Tarixi şərait üzündən uzun müddət rus ziyalıların hətta ən yaxşı nümayəndələri erməni xalqını tanımırdılar» (33).

Bu fikirlə bağlı əvvəla onu demək lazımdır ki, müəlif öz iddiasında heç də obyektiv deyildir. Çünki rus-erməni münasibətləri hələ XVIII əsrdə çox yüksək səviyyədə idi və Rusiyanın ziyalılarında, kübar cəmiyyətində ermənilər haqqında kifayət qədər məlumat var idi. Ermənilər özləri rus kübar cəmiyyətinə hər vasitə ilə yaxınlıq edir, rus əyanlarını ən müxtəlif vasitələrlə ələ almağa çalışırdılar. Bundan başqa, Puşkinin yaşadığı dövrdə artıq Rusiyada ermənilər haqqında kifayət qədər kitablar çap edilmişdi. Elə yuxarıda istinad edilən kitabların arasında da Puşkinin dövründə çap olunanlar vardır. Digər tərəfdən, Puşkinin müasirlərinin və konkret olaraq Qriboyedovun ermənilər haqqında geniş məlumatı olduğu halda, Puşkini məlumatsızlıqda günahlandırmaq da erməni yazarlarının gülünc iddialarıdır. O da nəzərə alınmalıdır ki, dekabristlərlə əlaqədə günahlandırılan çoxlu sayda rusiyalı Qafqaza sürgün edilmişdi və onların da ermənilərlə bağlı təəssüratları Rusiyada məlumatsızlığın aradan qaldırılması üçün bir mənbə idi. Erməni müəllifi K.Qriqoryan sonra Puşkin haqqındakı fikirlərini davam etdirərək belə yazırdı: «Puşkinin Ermənistan və ermənilər haqqında dediklərinin icmalı təəssüf ki, onu təsdiq etməyə əsas verir ki, erməni xalqı, onun

tarixi keçmiş, onun mədəniyyəti haqqında çox kəsad məlumatı varmış və bəzi müəlliflərin yazdığı kimi şairin Ermənistanı və erməni xalqına xüsusi marağı yox imiş» (34).

Puşkinin «Qara şal», «Tazit» və «Ərzuma səyahət» əsərlərində ermənilərin xarakteri haqqında söylədikləri yuxarıda sadalanan fikirlərin yeni bir təsdiqidir. Burada qeyri-adi münasibət yoxdur. Ona görə belə güman etmək olar ki, Puşkin ermənilərin xarakteri haqqında kifayət qədər məlumata malik imiş. Yoxsa şübhəsiz ki, o, yad xalqın nümayəndəsini bir neçə əsərində xaraktersiz surət kimi verməzdi.

K.Qriqoryanın fikrincə, «Qara şal» və «Tazit»də səslənən fikirlər heç də Puşkinin şəxsi mövqeyi deyil. Sadəcə olaraq o, ətrafındakılardan kiminsə ermənilər haqqında söylədiklərini təkrar etmişdir: « Puşkinə gəlincə «Qara şal»da və «Tazit»də erməninin xatırlanması şairin baxışlarını əks etdirmir. Həm birinci, həm də ikinci halda mənəbə kimi, görünür, ətrafdakıların söylədikləri götürülmüşdür. «Tazit»də heç şübhəsiz ki, müsəlmanların xristian xalqlarına, konkret olaraq ermənilərə münasibəti öz ifadəsini tapmışdır».

K.Qriqoryanın fikrincə, «Tazit» əsərində Puşkinin dili ilə müsəlmanların ermənilərə olan münasibəti ifadə olunmuşdur. Bununla müəllif bir tərəfdən Puşkini üstüörtülü də olsa qərəzçilikdə günahlandırır, digər tərəfdən də o, Puşkinin müsəlmanlara istiqanlıqla yanaşmasına narahatçılığını dilə gətirirdi.

Konkret olaraq adları çəkilən əsərlərdə ermənilərin xarakterinin təsvirinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, «Qara şal» (moldav nəğməsi) şerində şairin yaratmış olduğu aşiq surətinin bəlalı məhəbbətindən söz açılır. Şer də elə aşiqin dilindən yazılmışdır. Aşiq nəql edir ki, cavanlıq və dəliqanlı çağlarında bir yunan qızına vurulubmuş və bu məhəbbəti ilə xoş anlar keçirirmiş. Ancaq bu xoş anlar çox da uzun sürmür. Bir dəfə aşiq öz dostları ilə birlikdə əyləndiyi zaman ona xəbər çatdırılır ki, sevgilisi xəyanət yolunu tutub və başqaları ilə gizli həyat sürür. Aşiq eşitdiyi xəbərin yalan olub-olmadığını yoxlamaq üçün deyilən yerə gedir. Burada gördükləri deyilənlərin həqiqət olduğunu göstərir. Ona xəyanət edən sevgilisini və onun tanışını necə cəzalandırdığını aşiq şerdə belə təsvir edir

:Однажды я созвал веселых гостей
Ко мне поступался презренный еврей

"С тобою пируют (шепнул он) друзья
Тебе же изменила гречанка твоя"

Я дал ему злата и проклял его
И верного позвал раба моего

Мы вышли; я мчался на быстром коне
И кроткая жалость молчала во мне

Едва я завидел гречанки порог
Глаза потемнели, я весь изнемог...

В нокой отдаленный вхожу я один...
Неверную деву лобзал армянин

Не взвидел я света; булат загремел...
Прервать ноцелуя злодей не уснел

Безглавое тело я долго тонтал
И молча на деву, бледнея взирал

Я номню моленья...Текущую кровь...
Погибла гречанка, погибла любовь

С главы ее мертвой сняв черную шаль
Отеря безмолвно кровавую сталь

Мой раб, как как настала вечерняя мгла
В Дунайские волны их бросила тела (35)

Şerdən göründüyü kimi aşiq onun sevgisinə xəyanət edənləri, məşuqunun və erməninin başını dərhal bədənindən ayırır, onların meyidlərini ayaqları altında tapdayır və sonra da Dunayın sularına qərq edir. Erməni yazarları onunla razılaşmaq istəmirlər ki, Puşkin erməniləri xəyanətkar

simasında canlandırır və sonra da ona xəyanətkara layiq olan cəza verir. Erməni yazarlarının razı olub-olmamasına baxmayaraq, yuxarıda çoxsaylı müəlliflərdən götürilən nümunələr də göstərdi ki, xəyanətkarlıq ermənilərə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir və Puşkinin şerində bu məqam heç də qeyri-səmimi səslənmir.

«Tazit» şerində isə Puşkin ermənilərin başqa bir xarakterik xüsusiyyətinə toxunmuşdur. Bu şerdə erməni obrazı yoxdur və şer qafqazlı bir ailənin həyatında baş verən dramatik hadisələrə həsr edilmişdir. Şerin qısa məzmunu belədir: Qasub adlı bir dağlı iki oğlundan birini bir çərkəsə övladlığa verir. Onlar böyüyəndən sonra Qasubun yanında qalan oğlu təsadüfün qurbanı olur və dünyasını dəyişir. İxtiyar yaşında olan Qasub dağlı adət ilə oğlunu dəfn edir və elə dəfn mərasimində çərkəs onun yanına gələrək övladsız qalmaması üçün oğulluğa götürdüyü Taziti yenidən öz atasına qaytarmaq istədiyini bildirir. Çərkəs onu da əlavə edir ki, ötən müddət ərzində Tazitin tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur və indi o artıq yetişmiş bir gəncdir.

Ancaq bir müddətdən sonra məlum olur ki, Tazit dağlı ənənələrinin tələb etdiyi sərt çərçivədə böyüməyib, silah götürmək, qaçaqlıq etmək ona yaddır. Belə olanda Qasub fikirləşir ki, çərkəs dostu onu aldadıbdır. Bir dəfə Tazit Qasubun ilxısından ən çox sevdiyi atı minib evdən uzaqlaşır və bir də iki gündən sonra geri qayıdır. Atasını onun kiminsə yolunu kəsmədiyini, kiminsə var-dövlətini əlindən almadığını, Tazitin yalnız təbiətin seyrinə çıxdığını eşidəndə dərin təəssüf hissi keçirir. Şair bu səhnəni belə təsvir edir:

От е ц

А не видал ли ты грузин
Иль русских?

Сын

Видел я, с товаром
Тифлисский ехал армянин.

От е ц

Он был со стражей?

СЫН

Нет, один.

ОТЕЦ

Зачем нечаянным ударом
Не вздумал ты сразить его
И не прыгнул к нему с утеса?

Потунил очи сын черкеса
Не отвечая ничего.

Burada da şair qoca atanın dili ilə erməni tacirinin qarşısını kəsməməsinə görə Taziti danlayır. Şərdə erməninin öldürülməsi məsələsinin təsadüfi və ya qafiyə xatirinə olduğunu söyləmək çətinidir. Bir neçə gündən sonra Tazit yenidən evdən aralanır. Geri dönərkən onun yenə də hər hansı bir sərt əməl sahibi olmadığını eşidəndə Qasubu bir daha qəm-qüssə götürür. Fikirləşir ki, əgər Tazit silah işlətməyə, at çarpağa əli qalxmırsa, gələcəkdə o öz həyatını qura bilməyəcəkdir, qorxaq kimi tanınaraq yerli-yersiz hücumların obyektinə çevriləcəkdir.

Üçüncü dəfə Tazit səfərdən geri qayıdanda Qasub bir də ondan kimlərlə rastlaşdığını soruşur. Məlum olur ki, bu dəfə Tazit böyük qardaşının qatili ilə rastlaşıbmış. Qasub şübhə etmir ki, Tazit nə qədər həlim ürəkli olsa belə qardaşının qatilindən qisas almamış onu salamat buraxmazdı. Güman edir ki, Tazit həmin qatilin başını kəsərək atasına gətirmişdir. Ona görə də tələb edir ki, tez onun kəlləsini göstərsin. Tazit bildirəndə ki, həmin adam yaralı, silahsız və kimsəsiz idi və ona toxunmağı özünə sığışdırmayıb, onda Qasubu yenə dərd-kədər bürüyük. Ata oğluna belə deyir

Отец

Ты долга крови не забыл
Врага ты навзничь опрокинул
Не правда ли? Ты шапку вынул
Ты в горло сталь ему воткнул
И трижды тихо повернул
Унился ты его стенаньем
Где же голова?...нодай...нет сил

Но сын молчит, нотуня очи

И стал Гасуб чернее ночи
И сыну грозно возонил:

"Поди ты нрочь - ты мне не сын,
Ты не чеченец - ты старуха
Ты трус, ты раб, ты армянин..." (36)

«Ərzuma səyahət» yol qeydlərində Puşkin tərəfindən ermənilərin ünvanına hər hansı kəskin söz deməyibdir. Bununla belə, şairin tatarlara (azərbaycanlılara) və türklərə qarşı mülayim münasibəti erməni yazarlarının xoşuna gəlmədiyindən bu əsər də müəyyən tənqid obyektinə çevrilmişdir. Rusiyanın Türkiyəyə qarşı işğalçılıq siyasəti apardığı və ermənilərin bu işğalçılıq nəticəsində öz azadlıqlarına qovuşacaqları güman edildiyi bir zamanda böyük rus şairinin Türkiyəyə qarşı mülayim münasibət bəsləməsi ermənilərin hövsələdən çıxmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də erməni yazarları Puşkinin bu əsərini gözdən salmağa çalışırlar. K.Qriqoryan böyük rus şairinin həmin əsərinə münasibətini belə bildirir: «Rəsmi tənqid Puşkini yetərsiz vətənpərvərlikdə günahlandıranda şair əsəbilik hissələrini gizlədə bilmədən cavab vermişdi ki, o jurnalistlərin sifarişi ilə yazmağa borclu deyildir. «Ərzuma səyahət»də çoxlu acı ironiya, əsəbilik, dilxorluq və acıq vardır ki, bu da şairin əsasında şəxsi sosial motivlər dayanan ağır yaşantılarından irəli gələn ruhi vəziyyətini əks etdirirdi» (37).

Buradan aydın görünür ki, erməni yazarı «Ərzuma səyahət» əsərinin obyektivliyini, qərəzsizliyini şübhə altına almaqla onun dəyərini azaltmağa çalışır. Erməni yazarı hətta rus müəlliflərinin həmin əsər haqqında söylədiklərinin obyektivliyinə də şübhə ilə yanaşır: «Y.Tınyanovun belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, «Səyahət» başlıca stilistik xüsusiyyəti təhkiyənin obyektivliyi, müəllifin neytarlığıdır. Bununla belə, Y.Tınyanov öz məqaləsində haqlı olaraq Puşkinin «Səyahət»də ironiyalı üslubunu qeyd edir ki, bu da onun «təhkiyənin obyektivliyi» haqqında əsas tezisini təsdiq etmir. Həqiqətən də elə ilk baxışdan müəllifin təmkinli üslubu nəzərə çarpmaqdadır. Güman edilirdi ki, müəllif öz yol qeydlərini daxili aləminin sakit vaxtında yazmışdı... Lakin bu, «Səyahət»in stilinin yalnız xarici əlamətidir. Bu müxtəsər, kiçik və qısa cümlələrdə aramsız fikirlər qaynamaqdadır, onlarda çoxlu kədər və qəm

vardır» (38).

K.Qriqoryanın istinad etdiyi bəzi nümunələri oxumazdan qabaq belə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, onun qısqançlığına səbəb Puşkinin türklərə qarşı xüsusi bir səmimiyyətlə yanaşması olmuşdur. Erməni yazarı belə bir həqiqəti qəbul edə bilmir ki, Puşkin ermənilərə qarşı deyil, məhz türklərə qarşı istiqanlıqla yanaşmışdır. Şairin obyektivliyi də məhz buna görə şübhə altına alınır, türklərə bəslənilən isti münasibətdə bir ironiya, şairin bədbin əhval-ruhiyyəsini axtarıb tapmağa çalışır. K.Qriqoryanın söylədiyi cəfəng fikirlərin təsdiqi üçün oxucuların diqqətinə çatdırdığı parçalar isə aşağıdakılardır:

«Mənim atım üzəngini çeynəyərək onlardan geri qalmırdı. Mən onu güclə saxlayırdım. O, yola çarpaz uzadılmış gənc bir türkün meyidi qarşısında dayandı. Onun yaşı 18 olardı... Çalması tozun içində qalmışdı, qırılmış gicgahında güllə yeri var idi».

«... Meşəliyə yaxınlaşanda mən qeyri-adi bir mənzərəni gördüm. Ağacın altında bizim ölümcül yaralanmış tatar bəylərindən birini gördüm. Onun yanında sevgilisi hönkürürdü. Molla dizi üstündə dayanıb dua oxuyurdu. Can üstündə olan bəy son dərəcə sakit idi və hərəkətsiz olaraq öz gənc dostuna baxırdı. Meşədə 500 əsir toplanmışdı. Bir neçə yaralı türk məni işarələrlə yanlarına çağırırdılar. Güman ki, onlar məni həkim hesab edirdilər və mənim göstərə bilməyəcəyim köməyi tələb edirdilər. Meşədən türk çıxdı. Onun əlində qana bulanmış əski parçası var idi.Əsgərlər yaxınlaşıb onu süngü ilə vurmaq istədilər. Ola bilsin ki, bununla onun iztirablarına son qoymaq istəyirdilər. Ancaq bu məni çox həyəcanlandırdı. Mən fağır türkü müdafiə etdim və onu əldən düşmüş və qanı axan bir vəziyyətdə yoldaşlarımın yanına sürüdüm»(39).

«Ərzruma səyahət» əsərində Puşkinin türklərə olan münasibətini təkcə bu parçalar deyil, digər bir sıra epizodlar da nümayiş etdirir. Hər halda bütün söylənilənlər Puşkin kimi bir şairin də ermənilərin xarakterinə bələd olduğunu və onun bu mövzuya biganə olmadığını göstərir.

Gürcü ədibi İ.Çavçavadzenin «Erməni alimləri və fəryad edən daşlar» əsəri erməni və ermənipərəst tarixçilərin saxtakarlığına, yad xalqların tarixi hesabına özlərinə tarix yaratmaq cəhdlərinin ifşasına həsr edilmişdi (bu məsələlər barədə aşağıda danışılacaqdır). Bununla belə, həmin əsərdə ermənilərin xarakterinin, millətçiliyinin müxtəlif cəhətlərini açıqlayan məqamlar da vardır.

İ.Çavçavadzenin adı çəkilən əsəri erməni yazarlarının, erməni kitabsevərlərinin iç üzünü açan, erməni müstəsnalığının mahiyyətini açıqlayan, erməni tarixinin qədimliyinin saxtakarlığını üzə çıxaran sərbəllik bir əsər kimi bu gün də dəyərini saxlamaqdadır və heç şübhəsiz ki, hələ uzun müddət də mövzunun öyrənilməsi üçün araşdırmaçıların istinad edəcəyi mənbələrdən biri olacaqdır. Çünki erməni millətçiliyinin və təcavüzkarlığının cilovlanmadığı, əksinə onun yeni bir mərhələyə qalxdığı göz qabağındadır. Bu isə erməni millətçiliyinin mahiyyətini açıqlayan əsərlərə ehtiyacı daha da artırır.

İ.Çavçavadzenin fikrincə, ermənilərin törətdiyi çox bələlərin mənbəyi elə onalın başibələ alimləri və kitabsevərləridir. Çünki milli müstəsnalığı və tarixi eqoizmi təbliğ edən bu başibələ insanların əsaslandırılmamış cəfəng danışmaları ermənilərin başlarını dumanlandırır və bölgədə daha böyük ərazilərə, daha geniş sərhədlərə sahib çıxmağa qızıdır. İ.Çavçavadze onu da əlavə edir ki, erməni xalqının şöhrəti və böyüklüyü haqqında hər yerə car çəkən erməni alimləri alimlik üçün zəruri olan müdriklikdən hələ çox uzaqdırlar: «Biz ermənilərin şöhrətlənməsi və tərifinin göyə qaldırılması əleyhinə deyilik. Belə hallarda hətta ağılı aşmaq heç kəsə nə ağır gəlir, nə də toxunur, bunun heç kəsə nə istisi var, nə də soyuğu. Bunu anlamaq yalnız cəmərdlikdən başqa heç nə deyil. Biz ermənilərin heç bir səxavətinə və fədakarlığına həsəd aparmırıq, əksinə bu yaxşı cəhətləri biz özümüz də arzu edirik. Onlar qətiyyətlə paxıllıq yox, yarış mövzusu təşkil edir. Paxıllıqdan özgə vətənlərinə, özgə uğurlarına acığı tutur və o, əzab çəkir, yarış isə nəcib bir hissdır. O, başqasının şərəfinə və yaxşı cəhətlərinə dözmür, yarış isə, əksinə, buna çox sevinir. Paxıllıq yaxşı cəhətlərə düşmənçilikdir, yarış isə dostluqdur, onu əzizləyir...Ermənilər öyünsələr də, qoy onları qadir Allah özü saxlasın, əgər bundan məhrumdurlarsa, qoy Allah özü onlara kömək etsin» (40).

İndi kimsəyə sifir deyil ki, erməni siyasətçiləri və kitab həvəskarlarının məqsədi uydurma xəyallara don geydirmək və çox böyük ərazilərə iddiada haqlı olduqlarını başqalarına qəbul etdirməkdir. Şüurlü insanın təsəvvür edə bilməyəcəyi ərazilərə göz dikmək və onu ələ keçirmək erməni millətçiliyinin tarixi xəstəliyidir. Bu istiqamətdə əl atılan təcavüzkarlığın mahiyyətinin gizlədilməsi üçün ortaya atılan bəhanə isə həmin ərazilərin tarixən ermənilərə məxsus olduğunu «sübut etməkdir».

İ.Çavçavadze bununla bağlı belə yazır: «Bütün bunlara baxmayaraq, erməni tarixçiləri yenə də çərənləyir və heç vaxt yaşamadıqları yerin sakinləri olurlar. Məgər aydın deyil ki, bu dayaz alimlər dünyanı inandırmaq istəyirlər ki, guya bu yerləri tutmağa onların tarixi haqqı var?... Bəlkə erməni alimlərinin gördükləri yuxular həqiqətdir və ola bilər ki, həmin ölkələr, həqiqətən də onlara məxsus olub. Biz yalnız fikirlərini həyata keçirmək üçün erməni kitabsevərlərinin necə məharətlə və biciklə yeritdiklərini göstərmək istəyirdik. Belə hallarda onlar hər şeyi özlərinə aid etməkdə və özgəsininkini gizlədəndə heç nədən iyrənmirlər.

Əgər bütün bu Yeritsovları, Xudobaşovları, Eminovları və onlar kimi-lərini təzədən oxusanız, görərsiniz ki, onlar öz fikirlərini və tədqiqatlarını qızıl qiymətilə qiymətləndirirlər, başqalarınınkı isə onların xeyrinə deyilsə, bir quruşa da dəyməz.

Həmin erməni dəstəsi qəsdən təhrif etməklə kifayətlənmir, onun üçün özgə həqiqətini gizlətmək azdır, öz yalanları haqqında isə həqiqət kim cür çəkirlər. Bu dəstə çox gözəl başa düşür ki, faktların üstündən nə qədər sükutla keçsən də onları gizlətmək olmaz» (41).

İ.Çavçavadzenin gürcülər və ermənilər arasındakı xeyirxah əlaqələrin pozulmasında cahil, boşboğaz erməni filosoflarını, erməni tarixçilərini və təbliğatçılarını günahlandırmasını eynilə Azərbaycan-erməni və türk-erməni münasibətlərinə də aid etmək mümkündür. Çünki həmin insanların cahilliyi, fırıldaqları, cəfəng hay-küyləri kütlənin beynini millətçilik zəhəriylə zəhərləyir və bununla da xalqı fəlakətlərə sürükləyir. Müəllifin fikrincə, istər qarşılıqlı münasibətlərin sağlamlaşdırılması, istərsə də elə erməni xalqını növbəti fəlakətlərdən qurtarmaq üçün ilk növbədə cəfəng təbliğatlara, mənasız hay-küylərə son qoyulmalıdır.

İ.Çavçavadze öz kitabını belə tamamlayır: «Məgər ermənilərin hər tərəfə dağılması bizim üçün faydalıdır? Qoy qadir Allah onlara qüvvət, hamısına birləşmək bacarığı versin.Lakin qoy kələk gəlməsinlər, bizi özümüzədən məhrum etməyə çalışsınlar və bizim adımızı alçaltmaqla özlərini tərəfləyib göyə qaldırmağa və şöhrətləndirməyə cəhd göstərməsinlər. Biz sizə sığmacaq verdik, sizi saxladıq və sizinlə qardaşlaşdıq. Bizimlə evimizdə düşmən kimi rəftar etməyin» (42).

Erməni bələlərinin və erməni fırıldaqlarının mahiyyətinin açılması

onların əhatəli şəkildə rus oxucularına çatdırılması baxımından rus tarixçisi və publisisti Vasili Lvoviç Veliçko da dəyərli işlər görmüşdür. Bu istiqamətdə onun «Kavkaz» qəzetinin səhifələrində çap etdirdiyi məqalələri və “Кавказ. Русское дело и междунациональные вопросы” kitabı kifayət qədər diqqətəlayiq əsərlərdir.

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın istilasında və onun ciddi nəzarət altında saxlanması ermənilərdən bir alət kimi istifadə edilməsinə çalışsa da, XIX əsrin sonuncu rübündə və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın müəyyən ictimai-siyasi dairələrində tamamilə aydın olmuşdu ki, ermənilərə göstərilən etibardan onlar Rusiyanın parçalanması üçün sui-istifadə edirlər. Erməni hiyləgərliyi, fırıldaqçılığı, ümumən işə millətçiliyi və təcavüzkarlığının getdikcə genişlənən təhlükəni böhranlı hala çatdırması ciddi narahatçılığa səbəb olmuşdu. Ona görə də Rusiyanın müəyyən dairələri erməni separatizminə və müstəsnalığına qarşı açıq mübarizəyə keçmişdi. Rusiya ziyalılarının və müəyyən dairələrinin narahatçılığı ilə əlaqədar hətta dövlət səviyyəsində də erməni separatizminin və millətçiliyinin cilovlanması üçün müəyyən addımlar atıldı. Mövzu qəzet və kitab səhifələrində ictimaiyyətin müzakirəsinə verildi.

V.Veliçko da həmin narahatçılığı bölüşən ziyalılardan biri idi və şəxsi müşahidələri əsasında erməni millətçiliyinin və separatçılığının hansı təhlükələrə gətirə biləcəyini əsərlərində qələmə almışdı. Doğrudur, ermənilər onun əsərlərinin üstündən keçməyə çalışırlar. Lakin onu qərəzçilikdə və ermənilərə qarşı qeyri-obyektiv mövqe tutmaqda günahlandırmaq da əsaslandırılmamış iddia olardı. Çünki mənasız yerə V.Veliçko kimi yaradıcı bir insanın ermənilərin ünvanına tənqidlər söyləməsi ağlabatan deyil. V.Veliçko erməniləri onların əməllərinə görə tənqid atəsinə tutmuş və öz mülahizələrini də konkret misallarla əsaslandırmışdır.

V.Veliçko adı çəkilən kitabında ermənilərlə bərabər gürcülər və azərbaycanlıların həyatı və xarakteri barədə də geniş fikir söyləmişdir. Elə

bu müqayisəli qarşılıqdan da görünür ki, ermənilər öz qonşularına nisbətən daha çirkin əməllərin sahibidirlər. Həmin əməllərin genişlən-

məsində və kütləvi xarakter almasında V.Veliçko Rusiyanın hakim dairələrini də günahkar bilirdi. O, Rusiyanın vəzifə sahiblərinin nəzərinə çatdırırdı ki, işğalçılıq müharibələri dövründə casusluqla məşğul olan və beləliklə də damarlarında casusluq qanı axan insanlara bel bağlamaq doğru deyil: «...erməni tayfa təcridləşməsi qeyri-adi sürətlə inkişaf edirdi. Dini və dünyəvi vətənpərvərlərin, sürətlə varlanmanın və sərvətlərdən maneəsiz istifadə edilməsinin köməyi ilə, habelə bir sıra rus hakimlərində uzaqgörənliyin olmaması nəticəsində erməni liderləri əsaslı, bəzənsə... maddi arqumentlərlə özlərinin Rusiyaya sarsılmaz sədaqətliliyini və bağlılığını sübut edə bilmişdilər. Yeri gəlmişkən guya bu, hər müharibə vaxtı ermənilər türklərə və farslara qarşı casusluqlar etmələri ilə təsdiqə yetirilirdi. Sübut elə də etibarlı deyil. Çünki casusluq peşəsi onunla məşğul olanlara şübhə ilə yanaşmağa sövq edir» (43).

V.Veliçko kitabında azərbaycanlıların xarakterinə isə tamam başqa qiymət verirdi. Doğrudur, kitab çarizmin kifayət qədər güclü olduğu bir vaxtda yazıldığından ümumrusiya mövqeyi müdafiə edilsə də, Cənubi Qafqaz xalqlarının milli-ənənəvi xarakterinə verilən qiymət obyektivliyində qalmaqdadır. V.Veliçko yazırdı: «Azərbaycanlıların qanı şübhəsiz ki, nəcibdir. Onlar təbiətən xeyirxah, igid, səxavətlidir, əqli və mənəvi inkişafa qabildirlər...Azərbaycan tatarı dindardır və birgəyayışda doğrucudur; o, dostluğa sədaqətlidir, sözüne əməl edir, təmiz adını qoruyur...Ermənilər üçün faydalıdır ki, rus cəmiyyətində müsəlmanlar haqqında qeyri-mədəni, vəhşi və bütün mənalarda etibarsız bir element kimi pis fikir formalaşsın.Ermənipərəst mətbuat üçün xristianların, yəni ermənilərin sülhsevər ovqatına kölgə salan və bölgədə rus hakimiyyətinin gücünə şübhə yaradan tatar basqınları haqqında məlumat vermək əsil bayramdır» (44).

V.Veliçko haqlı olaraq qeyd edirdi ki, hələ onun yaşadığı dövrdə Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar çoxluq təşkil etdiyi məntəqələrində onların hüquqları ermənilərin malik olduqları hüquqlardan çox az idi. Yerli idarəetmə orqanlarının əksəriyyətini də ermənilər təşkil edir və onlar öz iradələrini azərbaycanlılara qəbul etdirə bilirdilər. Qafqazdakı rus ziyalıları isə yalnız dini əlamətlərinə görə ermənilərin azərbaycanlılardan üstün tutulmasını əslində dövlət üçün daha təhlükəli olan ermənilərin dağıdıcı fəaliyyətlərinin genişlənməsi istiqamətində əlverişli şəraitin yaradılması kimi qiymətləndirirdilər: «İstismarçıları, siyasətbazları...

məhdudlaşdırmaq lazımdır. Belələri isə məhz ermənilərdir, müsəlmanlar yox. Xristian əxlaqından kənar olan xristianlıq saxtadır və təsadüfi deyil ki, Qafqaz həyatını yaxşı bilən bir pravoslav ruhanisi bir dəfə mənə dedi ki, müsəlmanları ruhuna və əxlaqi əsaslarına görə pravoslavlara daha yaxın sayır, nəinki erməni-monofizitləri. Əgər ədalətin mexaniki bərabərləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərində dayansaq və hər hansı bir məhdudluğu inkar etməli olsaq, onda müsəlmanların daha çox qədim köklərə malik olduğu ölkədə müsəlmanlara da ermənilərlə bərabər hüquqlar verilməsi təbii olardı».

V.Veliçko çox doğru olaraq qeyd edirdi ki, erməni harada varlanırdısa, harada kök atmağa imkan tapırdısa oranı özünə ana vətən hesab edirdi. Özü də ermənilər sadəcə bu fikrə gəlməklə qane olmur və onun reallaşdırılması üçün praktiki fəaliyyətə başlayırdı. Erməni hay-küy-lərinin, erməni təbliğatının və erməni millətçiliyinin son məqsədini də ermənilərin əl-qol açdıqları ərazilərin erməni torpaqları kimi rəsmiləşdirilməsi təşkil edirdi. Əslində əsrlərlə ermənilərin öz qonşularının başına açdıqları oyunların yeganə məqsədi də elə bundan ibarətdir. Vətən axtarışı-erməniliyin mahiyyətidir və bu yolda törədilən hər cürə vəhşilikləri də ermənilər doğru yol kimi qəbul edirlər. V.Veliçkonun yazdıqlarından başqa bir nümunə: «Qara yollarla, yaradıcı əməklə məşğul olmadan tez bir zamanda varlanmış və bir neçə onilliklər ərzində onlar üçün hər şeyə imkan verildiyini görmüş adamlar necə də xəyallara dalmasınlar. Rüşvətlə ələ almaq sistemi formalaşmış, yerli və mərkəzi mətbuat onların xidmətlərindədir, Peterburq isə hakimiyyətin natəmiz nümayəndələrinin göz yumması üzündən vəziyyətdən xəbərsizdir... Belə vəziyyətdə xəyala dalmamaq qərribə olardı» (45).

Ermənilər haqqındakı fikirlərini V.Veliçko öz tövsiyə və çağırışları ilə bitirirdi. Onun fikrincə, yalnız həriscəsinə düşünülmüş əlahiddəlik və müstəsnalıqdan, əlçatmaz arzularından, mifik xəyallardan əl çəkməklə, izlədikləri siyasəti mövcud realıqla uzlaşdırmaqla, öz təfəkkür dairələrini genişləndirməklə, dini-əxlaqi dəyərlərdən bəhrələnməklə ermənilər öz xalqını xilas edib onu yüksəklərə qaldıra, ona şərəfli ad qazandıra bilərlər. Bələlərin kökünü erməni kilsəsində gördüyü üçün Veliçko belə güman edirdi ki, ermənilər qriqorian kilsəsinin siyasi və doqmatik buxovlarından qurtulmayınca nicat yolunu da tapmayacaqlar. Ancaq erməniləri təzyiqlər məngənəsində saxlayan tək kilsə deyildi. Arası

kəsilmədən davam edən təbliğat, erməni siyasətbazları və yazarları da bu istiqamətdə kifayət qədər radikal fəaliyyətə malik idilər. V.Veliçko əmin edirdi ki, erməni millətçiliyindən silkənib çıxmaq üçün bu təzyiqlər də aradan qaldırılmalıdır və bunu ermənilərin özləri etməlidirlər: «Ermənilərə bütün həqiqəti deməyə gücü çatan cəsur və fədakar qocalar lazımdır. Əgər onu ruslar desə onda məqsəd çox az əldə edilmiş olardı. Erməni siyasətbazları o saat erməni xalqının təqib edilməsi barədə qışqırmağa başlayacaqlar. Vicdansız adamlar və satqın publisistlər də ifşa olunmalarından qorxaraq belə qışqırıqları təkrarlamağa başlayırlar və bununla da həqiqət qaranlıq küncə sıxılmış olur.

Qoy erməni vətənpərvərləri (sözün əsil mənasında) sakit şəkildə, yalançı özünəvurğunluğu və... qorxunu kənara qoyaraq bütün bunlar haqqında düşünsünlər. Qoy ara qarışdıranlar, xalqın qanını içənlər və onun adına ləkə gətirənlər özünü erməni xalqı ilə bir tutmasınlar» (46).

V.Veliçko haqqında danışılan kitabını XX əsrin əvvəllərində yazmışdı və bəlkə də güman edirdi ki, ən yaxın zamanlarda erməni millətçiliyi və siyasətbazları bəlkə də zəkaya çağırış səsinə qulaq asacaq və yeni vətən axtarışı yolunda qurduqları bələlərdən əl çəkəcəklər. İndi məlumdur ki, onlar öz əməllərindən əl çəkmədilər və XX əsrin 20-ci illərində, konkret olaraq Birinci dünya müharibəsinin başlanmasından etibarən Vətən axtarışı uğrunda reallaşdırılan təcavüzkarlıqlar daha kəskin bir mərhələyə qədəm qoydu. Həmin dövrdə bölgəyə gəlmiş olan ingilis jurnalisti Skotland Liddel burada cərəyan edən proseslər barədə yazdığı yazılarda erməni millətçilərinin xarakterini də dəqiqliklə təsvir etmişdi. S.Liddel yazırdı: «Ermənilər dünyada ən yaxşı təbliğatçılardır. Onların təbliğatı son ayların işi deyil, əksinə uzun illər boyu sistematik şəkildə aparılmışdı. Nə Rusiyada, nə də Qafqazda elə bir adam tapılmaz ki, ermənilər haqqında nəsə yaxşı bir şey desin. Doğrudur, ya yox, bu mənim işim deyil, ancaq fakt göz qarşısındadır-ermənilər nifrət edilən irqdirlər. Ancaq xaricdə onların təbliğatı elədir ki, Avropa və bütün dünya onların tərəfindədir. Əlbəttə ki, onlar çox zülm görmüşlər, ancaq minlərlə müsəlman-kişi, qadın və uşaqlar da onların əlindən zülm görüblər. Şübhəsiz ki, ermənilərə qarşı amansızlıq göstərilmişdir. Ancaq onlar da müsəlman kəndlərində amansızlıqlar törədiblər. Hətta elələrini

ki, türklər onları törətməmişdilər. Onlar bunu tatarlara qarşı törətmişdilər

növbəsi çatanda özləri də onlardan cavab almışdılar. Ümumiyyətlə deyilsə, tatarlar ermənilərdən çox yüksəkdirilər və sözsüz ki, daha igiddirlər» (47).

Millətçiliyi ilə seçilən ermənilər planlarını həyata keçirmək üçün çox geniş fəaliyyət göstərsələr də, çox arzularından nakam qalmışdılar. Böyük ümidlərlə yaşasalar da, bir alət kimi ortaya atanlar yaxşı bilirlər ki, mifik xəyalların sonu nəticəsizlikdir. Öz tarixi keçmişlərinin təbliği istiqamətində qaldırılan hay-küyləri isə reallığı düzgün qəbul edən bir çox ermənilərin heç özləri qəbul etmirlər. Elmi meyarlarını itirməmiş alimlər, o cümlədən də tanınmış erməni tarixçisi Patkanov əsərlərində açıq şəkildə bildirirdi ki, erməni dövlətinin keçmiş, qüdrəti, tarixdə oynadığı rol haqqında söylənilənlərin elmi sanbalı yoxdur. Bir çox erməni yazarların qaldırdığı hay-küylərin əksinə olaraq ermənilər Şərqi tarixində elə bir önəmli rol oynamağa nail olmamışlar: «Hazırda Fransanın tutduğu ərazi qədər ərazini tutmuş, Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasındakı xoşbəxt coğrafi vəziyyətdən bəhrələnmiş... Ermənistan ən qədim zamanlarda bütün təbii nemətlərlə dolu olan bir ölkə idi. Ön Asiyada heç bir ölkənin malik olmadığı bu üstünlüklərə və əlverişli şəraitə baxmayaraq, Ermənistan, məlum olduğu kimi, mədəni xalqın vətəni olmamışdı. Onun xalqı da fəth xalqı olmamış, ya da uzun müddət ərzində tam müstəqil xalq olmamışdı» (48).

Erməni professoru öz fikrini davam etdirərək bildirirdi ki, Ermənistan ən qədim dövrlərdən məskunlaşmış və dünyanın sivilizasiyalı xalqlarının mərkəzində olub eyni zamanda son vaxtlaradək Qərbi ilə Şərqi toqquşduğu yer olmuşdur. Buna baxmayaraq Ermənistan bir dövlət kimi bəşəriyyət tarixində heç bir mühüm rol oynamamış, onun adı coğrafi termin olub güclü qonşu dövlətlərin: assuriyalıların, midiyalıların, farsların, yunanların, romalıların, parfiyalıların, ərəblərin, türk tayfalarının, monqolların, rusların... öz mübahisələrini həll etdikləri məkanı ifadə edirdi (49).

Erməni tarixçiləri və yazarları ermənilərin dünyanın ən qədim xalqlarından olması, erməni dövlətçiliyinin təsəvvüregəlməz qədimliyi barədə bütün dünyaya car çəksələr də, əsl həqiqət elə erməni professorunun dilindən sələndiyi kimidir. Lakin bu mülahizələr erməni millətçilərinin mövqeyi ilə üstüstə düşmədiyi üçün ondan sonra işıq üzü görün erməni kitablarında erməni professorunun yazdıqları heç bir vəc-

hlə xatırlanmır. Patkanov onu da əlavə edirdi ki, qədim ermənilərin fəaliyyətində prinsipial siyasi məzmun heç vaxt olmamışdı və ona görə də ermənilər güclü siyasi bədəni təşkil edə bilməmişdilər. Onun fikrincə, ermənilər öz torpaqlarının cılız sahibləri və yad xalqın yaxşı nöqərləridir (50).

Ermənilər haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda söylənilmiş mülahizələri sonda Şərqi iki böyük şəxsiyyətinin fikirləri ilə tamamlaşdırmaq olar. Bu fikirlərdən biri Əmir Teymura, digəri isə şair Sədi Şiraziyə məxsusdur. Görünür onlar da ermənilərin çirkin əməllərinin, hiyləgərliklərinin və etnik xudbinliyinin şahidi olmuşdular. Əmir Teymur belə deyirdi: «Gələcək xalqlar erməniləri bir millət kimi yer üzündən silmədiyim üçün ya məni qarğıyacaq, ya da alqışlayacaqlar». Sədi Şirazi isə belə yazırdı:

Ermənidir yer üzünün Əhriməni
İnsanlığın düşmənidir, düşməni (51)

Ermənilər haqqında tanınmış tarixçilərin və müəlliflərin söylədikləri, habelə ermənilərin fəaliyyətlərinin nəticələri bir daha göstərir ki, nə qədər ki, onlar fanatik millətçiliyindən, əlçatmaz və xəyali niyyətlərindən əl çəkməyiblər təcavüzkarlıqları ilə insanlığın, başlıcası isə öz qonşularının düşməni olaraq qalacaqlar.

2. Qonşu xalqların məişətinə və tarixi abidələrinə qarşı törədilən erməni təcavüzləri

Artıq yuxarıda qeyd edildi ki, ermənilərinin total millətçiliyinin əzəli və son məqsədi yeni Vətən axtarışıdır. Yeni Vətəni təşkil edəcək ərazilərə olan «sahiblik haqqının» təsdiqlənməsi üçün isə ermənilərin əl atmadığı vasitə bəlkə də yoxdur. Bu istiqamətdə onların fantaziyası və təxəyyülləri doğrudan da qibtəyə layiqdir. Erməni millətçiləri və tarixçiləri üçün qonşu xalqların və eləcə də özlərinin səpələnmiş olduqları ərazilərin özünüküleşdirilməsi üçün dərhal qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq yeraltı yazılı abidələrin tapılması, mövcud olan tarixi abidələrin kimlərə aid olmasından asılı olmayaraq erməniləşdirilməsi, toponimlərin, ən müxtəlif adların izahının az qala Nuh dövrü erməni dili ilə izah edilməsi, etnoqrafik dəyərlərin görünməmiş bir həyasızlıqla ermənilərin adına çıxılması elə də çətin bir məsələ

deyil. Qonşu xalqlar öz tarixi abidələri, etnoqrafiyası, mədəniyyəti ilə baş-baş qalmağı təbii bir hal saydıqları halda erməni müəllifləri görünməmiş bir sürət və məhsuldarlıqla bu dəyərlər haqqında cild-cild kitablar yazır, onların erməniliyi barədə aləmə car çəkir və ya da səpələndikləri ərazilərdə yad mədəniyyət abidələrinin gözə görünməməsi üçün onları məhv edir, tarix səhnəsindən silirlər. Əlbəttə, bu o zaman olur ki, həmin abidələrin saxtalaşdırılaraq erməniləşdirilməsi artıq imkan xaricində qalır.

Erməni tarixçiləri onların kökünün Nuhun nəslindən olduğunu iddia edirlər. Əgər belədirsə, deməli, onda erməni dili də ən qədim və zəngin dillərdən, erməni musiqisi və mədəniyyəti ən qədim mədəniyyətlərdən biri olmalı, erməni etnoqrafiyası ən qədim və zəngin etnoqrafiya olmalı, erməni yaradıcılığı, sənətkarlığı və s. ən qədim tarixə malik olmalıdır. Sözsüz ki, erməni tarixçiləri və digər sahələrdən olan alimlər qaldırdıqları hay-küylərə sübut da axtarmağa çalışırlar. Belə sübutlar özlərində olmayanda, onda daimi ünsiyyətdə olduğu qonşularının dəyərlərinə əl atır və onları asanlıqla özünüküləşdirirlər.

Çox qəribə olsa da erməni yazarlarında bu hal da ənənvi bir cəhətdir. Onların ən qədim adlandırdıqları mənbələrin müəllifləri də tarixin saxtalaşdırılmasını adi bir hal və ya adi bir məşğuliyyət kimi qəbul etmişlər. Bu təəssüf doğurucu ənənə elə indi də davam etməkdədir. Keçmiş erməni yazarları ilə son dövrlərin erməni yazarları arasında yeganə fərq isə ondan ibarət ola bilər ki, ikincilər öz saxtəkarlıqlarını daha fundamental tədqiqat şəklində nabeləd oxuculara sırımağa çalışırlar. Yad və nabeləd oxucu üçün isə adətən ilkin məlumat və təsəvvür daha güclü olur. Erməni təbliğatçılarının əsas fəaliyyət metodu da məhz budur. Çünki onlar yaxşı bilirlər ki, beyinlərə ilkin yeridilmiş qeyri-obyektiv məlumatın sonradan neytrallaşdırılması elə də asan olmayacaqdır.

Əslində isə xalq yaradıcılığı baxımından ermənilər son dərəcə kasıbdırlar. Bunu çoxsaylı tarixçilər də öz araşdırmalarında təsdiq edirlər. Bu, obyektiv haldır. Çünki öz xarakterləri və fəaliyyət sahələri etibarilə bir neçə dövlətin ərazisinə səpələnmiş olduğundan, habelə dövlətçiliyə malik olmadıqlarından vahid mədəniyyətə malik olmaq və onu inkişaf etdirmək mümkün də deyildi. Onlar hər yerdə azlıqda qaldıqlarından çoxluğun mədəniyyətinin təsiri altında olmuş və milli mədəniyyət də həmin mədəniyyətin təsiri altında formalaşmışdı. Çoxsaylı müəlliflərin araşdırmalarından çıxarılan qənaət belədir.

Tarixçi A. Anninski hələ XIX əsrin sonlarında belə yazırdı: «Şübhə yoxdur ki, ermənilər qədim xalqdır. Qədim ermənilərin siyasi qüdrətindən xəbər verən və ya mədəni əhəmiyyətini təsdiqləyən gözəçarpacaq hər hansı bir əlamət qalmadığından fikirləşmək lazımdır ki, onlar nə ona, nə də o birinə malik olmuşlar. Görünür onlar həmişə yarımvəhşi və azsaylı tayfa olmuşlar. Ölkələrinin təbiəti etibarilə parçalandıqları üçün onlar qədim Şərqi qüdrətli monarxiyalarının işğalçı cəhdlərinə müqavimət göstərə bilməmişdilər. Ona görə də yəqin ki, heç vaxt tam siyasi müstəqilliyə malik olmamışdılar. Əvvəlcə Assuriya, sonra Midiya, sonra Əhəmənilər çarlığı, Makedoniyalı İsgəndər, Selevkilər, parfiyalılar bir-birinin ardınca erməniləri qəsb etmişdilər. Ölkə daxilində qarşılıqlı ünsiyyətin kafi olmaması, daimi həyəcanlar bu xalqın müstəqil inkişafını məhdudlaşdırır və onların mənəvi güclərinin ifadəsi üçün zəruri olan boş vaxtı əllərindən alırdı. Qədim ermənilərin bədii yaradıcılığının sonsuz kasıblığı da buradan irəli gəlir. Elmdənsə heç danışmağa ehtiyac yoxdur. Qədim ermənilər özlərinin uzun həyatı müddətində özlərinə məxsus milli heç nə yaratmamışlar» (52).

Toxunulan mövzunun açılması üçün xüsusi tədqiqat aparılmasa da, müraciət edilən mənbə və ədəbiyyat əsasında ermənilərin öz mədəniyyətinin qədimləşdirmələrinin əsassızlığını aydınlaşdırmaq mümkündür. Erməni müəlliflərindən biri Moskvada çapdan çıxmış «Musiqi ensiklopediyası»nda erməni musiqisinin tarixi haqqında yalnız özünün inana biləcəyi fikirləri irəli sürmüşdür: «Erməni melodik musiqisinin tarixi 3 min ildən artıqdır. Onun əsaslarının formalaşması milli dilin formalaşması ilə paralel olaraq getmişdir (e.ə. XII əsrdən bizim eraya qədər)» (53).

Müəllifin tarixə son dərəcə insafsızcasına yanaşmasının nəticəsidir ki, ermənilərin bir etnos kimi hələ yer üzündə olmadığı vaxtlardan onun musiqisinin və dilinin formalaşdığı irəli sürülür. Heç olmasa həmin ensiklopediyanın işıq üzü gördüyü vaxtda ermənilərin tarixi barədə qəbul edilmiş qənaətlər, çap olunmuş kitablar, o cümlədən elə erməni müəllifləri tərəfindən yazılmış əsərlər nəzərə alınsaydı, belə bir qeyri-obyektivlik və şişirdilmiş məlumatlar ensiklopediyaya çıxarılmazdı. Görünür, müəllif klassik erməni tarixçilərinin yolu ilə getmiş və erməni dilinin və musiqisinin tarixi haqqında mifik fikirlər irəli sürmüşdü. Ancaq bir məqam təəccüb doğurur ki, faktsiz və sübutsuz belə bir fikir irəli

sürülürsə, onda erməni musiqisinin və dilinin tarixi niyə daha qədimdən, elə ermənilərin əcdadı sayılan Nuhun dövründən götürülməmişdir? Bu baxımdan «Musiqi ensiklopediyası»ndakı müəllifin məlumatını müəyyən dərəcədə insaflı saymaq olar. Çünki erməni dilinin tarixinin daha qədimdən götürülməli olduğunu irəli sürən alimlər də mövcuddur. Bu alimlərin cəfəng danışqlarından doğan qənaət budur ki, əgər ermənilər Nuhun nəslə sayılırlarsa, deməli Nuh da erməni dilində danışmışdır. Yəni, Nuhun tufanından xilas olmuş insanlar da yalnız erməni dilində danışmışlar və onlar sonradan inkişaf edən nəsillərinə də erməni dilini ötürmüşlər. Xeyli müddət keçəndən sonra isə nəsillər artdıqca dillərin də müxtəlifliyi meydana gəlmişdi: «Bütün xalqlar arasında yalnız ermənilər Nuhun vaxtından başlayaraq yüzilliklər ərzində bizim vaxtımıza qədər bu qiymətli əmanəti qoruyub bütünlüyü ilə ötürə bilmişlər. O da mühümdür ki, onların fikrincə erməni dili tufandan qabaqkı ümumi dildir. Onların gətirdikləri sübutlar bunlardır: Onların sözüünə görə şübhə yoxdur ki, Nuhun atası olan və tufandan qabaq yaşamış Alor öz dilini uşaqlarına ötürmüşdü. Məlumdur ki, Nuh tufandan sonra gəmidən çıxmış və Ermənistanda məskunlaşmışdı. Orada onun nəsilləri artmış və əcdadlarının dilində danışmağa başlamışdılar. Bu yolla dil atadan uşaqlara, nəsildən nəslə keçib bu günə çatıbdir.

Dillərin ayrılması tufandan 114 və ya 200 il sonra baş verib. Əsas nəsillər Ermənistanda qaldığından və qarışıqlıqlarda iştirak etmədiyindən aydındır ki, onların dili də dəyişməz qalmış və tufandan əvvəlki, ilkin təmizliyini qorumuşdu... Ona görə də erməni dili tufandan sonra dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Əgər dillərin ayrılması ona təsir göstərməmişsə, əgər o Nuhun danışdığı dil kimi qalmışsa, əgər Nuh öz atası Alorun dilində ünsiyyət qurmuşsa, onda ermənilərin fikrincə ermənilərin dilinin tufandan qabaqkı dil olduğuna şübhə yoxdur. İndiyə kimi heç bir erməni buna şübhə etmir» (54).

Bu cəfəng sayıqlamaları irəli sürmək üçün ancaq erməni olmaq lazımdır. Belə fikirlərin heç şərhi də ehtiyacı yoxdur. Hər halda deyilənlərdən belə çıxır ki, Nuh da, onun atası da erməni dilində danışmışlarsa, onda Nuhun tufanı da yalnız elə ermənilər üçün olubmuş. Bir cəhət də təəccüb doğurur ki, Nuh da, onun atası da ermənicə danışmışlarsa, Nuhun övladları da ermənicə danışmışlarsa nəyə görə onda ermənilər öz əcdadlarını Nuhdan sonra törəyən nəsillərin 5-ci qatında dayanan

Haykdan götürürlər? Burada da belə bir qənaətə gəlmək olar ki, erməni tarixçiləri yenə insafılıq göstəriblər. Ancaq yuxarıdakı fikir davam etdirilsə onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər Nuhun atası erməni dilində danışbsa, deməli, ondan əvvəlki nəsillər də erməni dilində danışblar. Qərribə də olsa bu fikri də təsdiqləyən insanlar mövcuddur. Belələrinin fikrinə görə, dünyanın ilk dili, yəni Adəmin danışdığı dil erməni dili olmuşdur. İstanbulda nəşr olunmuş «Arşalut araratyan» qəzeti 1842-ci ildəki 108-ci sayında italyan dindarı Kapulittinin «Ermənistan» kitabından aşağıdakı sətirləri çap etmişdi: «Əvvəla Nuhun dili dillər müxtəlifliyi yarandığı vaxtdan heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Millətin dilinin bütünlüklə dəyişməsi üçün zəruridir ki, ondan heç nə qalmasın, həm də bu millətdən heç kim sağ qalmasın. Bununla da o (dil nəzərdə tutulur–M.S.), öz köhnə dilinin inkişafına zəmin yaratmış olur. Erməni dilinin məhvinə səbəb ola biləcək heç bir kədərli fakt bizə məlum deyil. Deməli, Nuhdan sonra yaşayan xalqlar ondan əxz etdiyi dili qoruyub saxlamışdır. Nuhdan sonra yaşayan xalq həmişə erməni dilində danışmışdır. Elə isə erməni dili Nuhun danışdığı dildir, deməli bu dil, Adəmin dilidir» (55).

Çox asanlıqla əldə edilmiş bir qənaətdir. Bir halda erməni tarixçiləri eşitdikləri nağıllar əsasında özlərinə tarix yaradıb onun doğruluğunu bütün dünyaya car çəkirlərsə (bu barədə aşağıda danışılacaqdır), erməni dilşünasları üçün də elə nağılvəri cəfəngiyyatlar əsasında erməni dilinin tarixini quraşdırmaq da bir qəbahətli iş deyildir.

Məntiqən dünyanın ən qədim dili ən zəngin dili olmalıydı. Zəngin dil olmaqla bərabər, həm də ətraf xalqların dillərinə öz təsirini göstərməli idi. Qədim Şərq yazılı abidələrinin heç biri erməni dilində olmadığı kimi, hətta vaxtilə işğal olunduğu iddia edilən ərazilərdə yaşayan xalqların dili də erməni dilinin heç bir leksik təsirinə məruz qalmamışdır. Əksinə erməni dilinin özü yad dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, bu gün erməni şəxs adlarının böyük bir hissəsi Azərbaycan sözləridir.

Erməni jurnalisti R.A.Açaryan (bu fəmiyyə da azərbaycanca olan «açar» sözündəndir) «Erməni dilində türk iqtibasları» adlı kitabında gös-tərir ki, erməni dilində işlənən 4200-ə qədər türk sözü müəyyənləşdirə bilmişdir. Bu əsər XX əsrin əvvəllərində çap edildiyindən, şübhəsiz ki, sonradan belə sözlərin sayı daha da artmışdı. Həmin alim onu da sübut

etməyə çalışırdı ki, bu təsir qarşılıqlıdır və Azərbaycan dili də erməni dilinin təsirinə uğramış və onun leksikasından xeyli sayda sözləri iqtibas etmişdir. 1926-cı ildə etdiyi çıxışlarından birində Azərbaycan dilində işlənən erməni sözlərinin sayının 200-ə çatdığını bildirirdi. Azərbaycan dilinin mütəxəssisləri isə erməni dilçisinin iddialarını təsdiq edəcək erməni sözlərini Azərbaycan dilində tapmağa nail ola bilməmişdilər. Vaxtilə Azərbaycanın tanınmış dilşünasları erməni dilinin Azərbaycan dilinə hər hansı təsirini aydınlaşdırmaq üçün araşdırmalar aparsalar da yalnız «axçı» və «dığa» sözlərini tapıb ortaya qoya bilmişdilər. Onlar da ancaq jarqon mənasında işlədilir (56).

Dünyanın «ən qədim» dilinin türk dillərinə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə göstərdiyi təsir bundan ibarət olmuşdu. Erməni və ermənipərəst alimlər erməni dilinin başqa dillərə təsirini ciddi-cəhdlə sübut etməyə çalışırlar. Hər hansı bir dilin başqa bir dilin təsirinə məruz qalması və ondan söz iqtibas etməsi heç də qəbahət deyil. İndi dünyada elə bir dil tapmaq olmaz ki, hər hansı linqvistik təsirə məruz qalmasın. Leksik cəhətdən zəngin olan bir dilin digər dilə təsiri təbii haldır. Görünür, ermənilər də bu yolla erməni dilinin zənginliyini və təsir qabiliyyətliliyini sübut etməyə çalışırlar. Ancaq son nəticədə məlum olur ki, erməni alimləri və ermənipərəst yazarlar bu sahədə də yalnız qarışıqla məşğul olurlar. Gürcü ədibi İ.Çavçavadze yuxarıda adı çəkilən əsərində ermənilərin bu sahədəki cəfəng iddialarına cavab verməyə çalışmışdır: «Cənab Marr doğrudanmı bu məqsədlə, bu niyyətlə bizə deyir ki, gürcü dili çoxlu erməni sözünü həzm edib və bununla sanki uzaqdan işarə edir ki, bu ermənilərin mədəniyyətinə və onların mədəniyyətinin gürcülərə təsirinə bir sübutdur.

«Banaki» – bədən, «spetaki» – ağ, «jami» – vaxt... və çoxlu başqa sözlər-hamısı gürcü dilinin tərkibinə daxil olan, guya təmiz erməni sözləridir. Bəlkə də bu doğrudur, lakin allah bilir, bu sözləri ermənilərdən gürcülərmi götürüb, yaxud əksinə... Lonerman deyir: «Tam müəyyənləşdirilib ki, bu sözlərin əksər hissəsi (gürcü sözlərinin) fars dilinə aiddir» (57).

İ.Çavçavadze daha sonra gürcü və erməni dillərinin bilicisi alim Qerteriasın belə bir fikrinə istinad edirdi ki, məhz gürcü dilini bilməsi ona erməni dilindəki bir çox sözlərin daxili mənasını aydınlaşdırmağa kömək göstərmişdir. Müəllifin fikrinə görə, erməni dilinin belə təsirə məruz

qalması bu dilin daşıyıcılarının gürcü dilli əraziyə sonradan gətirilməsi haqqında qənaətə gəlməyə imkan verir. Həmin qənaəti eynilə Azərbaycan dilinə olan münasibətə də şamil etmək olar. Erməni dilinin bölgədə ən azacıq təsir qabiliyyətinə malik olmaması həm də erməni xalqının mədəni tarixinin kəsadlığı, bölgədə olan xalqların mədəniyyətinə təsir göstərə bilməməsi ilə izah olunmalıdır. Ola bilsin ki, elə erməni dilinin də kəsadlığı bu xalqın bədii yaradıcılığının kəsadlığına səbəb olmuşdur. Erməni tədqiqatçısı Arşak Çobanyan bu barədə belə deyirdi: «Ermənilərin qədim ədəbiyyatından qalanlar bu xalqın mənəvi həyatının əks etdirilməsinə xidmət etməyə yaramır. Bu, kilsə ədəbiyyatıdır. O, yunan ədəbiyyatına məxsus olan rəngarəngliyə və bütövlüyə, bəzi şərqi ədəbiyyatına məxsus hissi zənginliyə malik deyil. O, qaba və berrənglidir. Bu kəsadlıq, bu berrənglilik çox səbəblərlə izah olunur» (58).

Çobanyan sonra belə bir məqamı da xatırladır ki, bu xalqın həmişə musiqiçiləri olmuşdur. Çarların sarayında olan şairlər böyük hörmət və ehtirama malik idilər. Çarlar sevinirdilər ki, şairlər onların adlarını əsərlərinə salmaqla əbədiləşdirir. Bu sözlər necə də Şərqi saraylarını xatırladır.

Erməni və ermənipərəst müəlliflərin erməni bədii yaradıcılığında olan boşluğun aradan qaldırılması üçün gürcü ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə ortaq çıxmaları cəhdi barədə V.Veliçkonun əsərində maraqlı qeydlər vardır. Müəllif ermənipərəstlərin bu cəhdini tənqid atəşinə tutmaqla bərabər bir daha vurğulayır ki, erməni ədəbiyyatı boş və darıxdırıcıdır: «...Patkanovun tələbəsi cənab Marr ermənilərin xeyrinə gürcülərdən bir şey qoparmaq xatirinə elə hey sübut edəcəyini vəd edir. Onun fikrincə, məşhur qədim gürcü poeması olan «Pələng dərisi geymiş qəhrəman» mənimsənilmiş əsərdir. Bu, erməni siyasətçilərinə ona görə lazımdır ki, ermənilərin bütün mövcudluğu dövründə onlar hər hansı bir güclü poetik əsərə, yəni xalq mənəviyyatının çiçəklənməsinin əyani əlaməti olan əsərə malik olmamışlar. Yuri Veselovski və oxşar tanınmış ədəbiyyat quşlarının çalışmaları baxmayaraq, rus publikasını yaxşı erməni ədəbiyyatının mövcudluğuna inandırmağa çalışsalar da adi danışqdan irəli gedə bilmirlər. Çünki nə qədər çalışsan da bir şey yoxdursa, elə yoxdur» (59).

Bədii yaradıcılıq sahəsində olan boşluğun aradan qaldırılması üçün er-

məni müəlliflərinin əl atdığı vasitələrdən biri də digər xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının bədii irsinə nankorcasına yanaşmaq idi. Bununla bağlı konkret faktlar mövcuddur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda yaşamış və yaradıcılığı haqqında çox az məlumat olan Fazil İrəvani adlı şair ermənilərin məhz belə həyasızlığının qurbanı olmuşdu. Çox güman ki, Fazil İrəvani istedadlı şair olmuşdu və ona görə də onun yaradıcılığı erməni yazarlarının diqqətini cəlb etmişdi. 1812-ci ildə onun Sankt-Peterburqda eyni vaxtda iki kitabı çap olunmuşdu. Onlardan biri rus, digəri isə erməni dilində idi. Erməni dilində olan kitab «Qızıl gül və bülbül haqqında olan əxlaqi roman», rusca çap olan kitab isə «Qızıl gül və bülbül haqqında alleqorik povest» adlanırdı. Ancaq hər iki kitab Fazil İrəvaninin yox, saray müşaviri Yerevanlı Xocens Markar Geğamyanın adı ilə çıxmışdı. 1826-cı ildə «Qızıl gül və bülbül» kitabı Parisdə nəşr edildi. Kitab yenə də saxta müəllifin adı ilə nəşr edilmişdi. Əsərə böyük maraq olduğu üçün Le Vayya de Floribal adlı fransız onu öz dilinə tərcümə edib 1832-ci ildə kitab şəkilində buraxdırdı. Fransız oxucuları tərəfindən də maraqla qarşılanan kitab 1833-cü ildə fransızca təkrar nəşr olundu. Əsər xaricdə yaşayanlar arasında məşhurlaşdığından fransada yaşayan Arşak Çobanyan onu xaricdə yaşayan ermənilərin ləhcəsinə çevirdi və «Anahid» jurnalının birinci nömrəsindən başlayaraq hissə-hissə çap etdirdi. «Anahid» jurnalının 1900-cü ildə çap olunan 12-ci nömrəsində nəhayət ki, oxucular əsərin müəllifinin Xocens Markar yox, Fazil İrəvani olduğu barədə məlumat aldı və gec də olsa ədalət bərpə edildi (60).

Bodenştedtin kim olduğu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarına yaxşı məlumdur. O da Mirzə Şəfi Vazehin Almaniyada çap edilmiş kitabının böyük uğurunu görəndə onu öz adına çıxmışdı. Bodenştedtin və ya erməni Xocens Markarın hansının ilk dəfə bu əmələ əl atdığını qoyaq bir tərəfə. Ancaq məlumdur ki, Bodenştedt Qafqaza gələndə erməni ədibləri ilə də görüşmüş və elə erməni ədiblərindən Azərbaycan şairləri haqqında lazımı məlumat almışdı. Onun Qafqaza görüşdüyü erməni yazarlarından biri Xaçatur Abovyan idi. X.Abovyan Bodenştedtə erməni dilində olan əsərlərlə bərabər Azərbaycan dilində yazılmış əsərlər də təqdim etmişdi (61). Görünür X.Abovyan avropalı ədəbiyyatşünasa təqdim etməyə kifayət qədər erməni ədəbi nümunələri tapa bilməmişdi. Yoxsa azərbaycanlılara və türklərə qarşı sərt millətçilik mövqeyində dayanan X.Abovyandan belə bir səxavət gözləmək olmazdı.

Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı yazılan «Ermənistanın yaraları» adlı kitabında qəti millətçiliyi ilə fərqlənən X.Abovyan bununla bölgədə Azərbaycan dilinin necə böyük rol oynadığını qiymətləndirmək məcburiyyətində qalmışdı. O özü də Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi və onu da yaxşı anlayırdı ki, Qafqazın ictimai-mədəni həyatına dərindən bələd olmaq üçün Azərbaycan dilini yaxşı bilmək lazımdır. Bununla da Qafqazın ictimai həyatında ünsiyyət vasitələrindən biri kimi «Adəmdən qalma» erməni dilini yox, məhz Azərbaycan dilini öyrənməyi erməni gənclərinə tövsiyə edirdi. O, «Tiqranın tarixi və erməni uşaqları üçün nəsihətnamə» əsərində erməni uşaqlarına məsləhət bilirdi ki, erməni dili ilə bərabər rus və türk dillərini də öyrənsinlər (62).

Daxilən isə onun Azərbaycan dilinə necə nifrətlə yanaşdığını romanında yazdığı sətirlərdən də görmək mümkündür: «...Bizdə yeni dilimizdə sözlərin yarısı türk və ya fars sözləridir. Bax elə bu türk dili: türklərin özü bu dildə yazmırlar, ancaq danışırlar. Özü də onlar bizdən nə qədər kobuddurlar. Bununla belə bizim xalqımız bu dili elə bəyənmişdir ki, bizdə mahımlar, nağıllar, atalar sözləri-hər şey bizim dildə yox, türkcədir. Bu da yalnız ona görədir ki, adət yaranmışdır. Türkləri büsürman adlandırırlar, dilini isə sevirilər. Bu qərribə deyilmi? Belə bir şey eşidilə bilmə ki, dayənin südü ana südündən yaxşı olsun?» (63).

X.Abovyanın sözlərinə görə, erməni xalqı Türk (Azərbaycan) dilinin ləzzətini o dərəcədə hiss edib ki, nəğmələrini də, nağıllarını da, hətta atalar sözlərini də bu dildə işlədirilər. Ancaq onu da əlavə etmək lazımdır ki, X.Abovyan bir həqiqəti etiraf edirsə də, onu yarımçıq etiraf edir. Əvvəla, ermənilər Azərbaycan dilinin ləzzətini deyil, Azərbaycanın xalq yaradıcılığının çox dəyərlərinin ləzzətini hiss edərək onları özününkü kimi qəbul etməyə və özününkü kimi təqdim etməyə adət etmişdir. Hec bir sıxıntı və qəbahət hiss etmədən həmin dəyərlər bütün dünyaya erməni mədəniyyətinin dəyərləri kimi təbliğ edilir. Digər tərəfdən, ermənilərin Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini Azərbaycan dilində işlətmələri onunla bağlı deyildi ki, onlardan sadəcə xoşu gəlirdi, onunla bağlı idi ki, erməni dilində bu sahədə ciddi boşluq var idi. Çünki erməni xalq yaradıcılığının, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu sahədə ortaya çıxarılaçaq bir mirası yox idi.

Konkret nümunələr üçün əvvəlcə elə X.Abovyanın romanına müraciət

etmək olar. Bu əsərin hələ girişində X.Abovyan öz ölkəsinin (roman yazılan vaxt hələ Ermənistan adlı bir inzibati qurum yox idi) şöhrətindən və böyüklüyündən söz açır. Bu şöhrəti və bütünlüyü oxuculara çatdırmaq üçün adı çəkilən romanı yazmağı qərara alır. Ancaq konkret tarixi faktlara söykənə bilmədiyindən əsərin qəhrəmanı son dərəcə mübaliğəli şəkildə təsvir edilir, toxunduğu tarixi faktları erməni təxəyyülü ilə tamamilə saxtalaşdırır və Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixinə silinməz izlər salmış Həsən xan kimi bir şəxsiyyəti əsərinin uydurulmuş qəhrəmanının ayağına salmaqdan da çəkinmir (bu bərdə aşağıda danışılacaqdır). Bununla da əslində Həsən xana xas olan igidlik, qorxmazlıq uydurma bir erməni surətinin xarakterinə köçürülübdür.

X.Abovyan əsərində yazdığı aşağıdakı sətirlər də Azərbaycan xalqının mədəni irsinə olan münasibətin müəyyən məqamlarını açıqlayır: «Mən başa düşə bilmirdim ki, nə etmək lazımdır ki, başqa xalqlar bizim ürəyimizi tanıya bilsinlər, bizi tərifləyədilər və dilimizi sevəydilər? (Yad dili o vaxt öyrənməyə ehtiyac yaranır ki, həmin dilin vasitəsiylə insan öz dünyagörüşünü genişləndirməyə, həmin dildə yaranmış mədəni irsi öyrənməyə və həmin dillə geniş ünsiyyət qurmağa çalışır. Erməni dili bu rolların heç birini oynamadığı üçün onun öyrənilməsinə də heç bir ehtiyac yox idi–M.S.). Mən yaxşı bilirdim ki, Osmanlı və fars (Azərbaycan nəzərdə tutulur–M.S.) torpaqlarında nə qədər görkəmli, müdrik, istedadlı adamlar var idi, xan, şah, sultan saraylarında nə qədər sevilən aşıqlar, yaxşı xanəndələr, şairlər var idi–onların çoxu erməni idi. Heç olmasa Keşişoğlu və Koroğlunu xatırlamaq kifayətdir ki, mənim sözlərimin yalan olmadığını sübuta yetsin» (64).

Aşiq və saray yaradıcılığından, Koroğludan xəbəri olmayanlar yəqin ki, X.Abovyanın bu sözlərinin yalan olmadığını inana bilərlər. Müəllif də öz əsərini yəqin elə onlar üçün nəzərdə tutubmuş. Yoxsa bu dərəcədə də açıq yalan söyləmək olmazdı ki? Elə həmin yerdə müəllif erməni xalqı haqqında belə bir cümlə işlədir: «Erməni xalqında necə istedad var?» Doğrudan da yad xalqın mədəni dəyərlərinin erməniləşdirilməsində ermənilərin istedadına qibtə etmək olar. Məhz belə bir yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan və türk xalqlarının folklor qəhrəmanı olan Koroğlu erməni aşığı kimi təqdim edilmiş və bununla da yazıçı söylədiyi cəfəng fikirlərin həqiqət olduğunu sübuta

yetirə bildiyi qənaətinə gəlmişdi. Erməni aşıq yaradıcılığı ilə bağlı mülahizələrimizə keçməmişdən əvvəl X.Abovyanın bir sıra iddalarına da münasibət bildirmək yerinə düşərdi. Yazıçı Keşişoğlu adlı erməni aşığının adını çəkir, ancaq onun hansı dildə yazıb-oxuduğunu və bunun nə ilə bağlı olduğunu açıqlamır. Heç Keşişoğlu sözünün hərfi mənasına da diqqət yetirmir. Bu mürəkkəb sözü təşkil edən leksik vahidlərin hər ikisi Azərbaycan sözüdür. Erməni aşıqlarının klassiklərindən sayılan Keşişoğlunun özünə Azərbaycanca təxəllüs seçməsi də bu yaradıcılıq sahəsinin xarakteri və xüsusiyyətləri barədə müəyyən qənaətlərə gəlməyə əsas verir.

X.Abovyan daha sonra yazır: «Təmsil danışsan və ya atalar sözü söyləsən və ya zarafat etsən, onda ən sonuncu adam da bir yox, minlərlə beləsinə danışa bilər».Söhbət ermənilərin xalq yaradıcılığından gedir və hər bir ermənin minlərlə xalq yaradıcılığı nümunələrinə bələd olduğu bildirilir. X.Abovyan bunu iddia edir, sonra isə bütün kitabı boyu Azərbaycan atalar sözü və zərbiməsəllərindən istifadə edir. Özü də Azərbaycan dilində, tərcümə edilmədən. Məsələn, belə bir ifadə var: «aslan balası» (adı çəkilən kitab, səh.26), «can gülüm» (səh.27), «kef sənin, kənd koxanın» (səh.37), «bilənə bir, bilməyəninə min» (səh.40), «yoldan çıxanın gözü çıxısın» (səh.41) və s.

Bundan başqa X.Abovyan kitabı boyunca bir neçə yerdə bayatı üzərində şərlər də vermişdir. Məlumdur ki, bayatı janrı da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına xas olan janrdır və onun erməni ədəbiyyatına keçməsi məhz Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri ilə mümkün ola bilərdi.

Erməni ədəbiyyatının Azərbaycan klassik ədəbiyyatından geniş şəkildə yararlandığı da qaçılmaz həqiqətdir. Məsələn, erməni filoloqu Karapet Qostanyan erməni şairi Qriqor Axtamarsinin Nizami yaradıcılığından təsirləndiyini döndə-döndə qeyd edirdi. Ondən başqa Akop, Qazar, Mkrtiç, Nağaş, Konstantin Erzinkasi kimi şairlər də etiraf edirdilər ki, onlar klassik Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələnmişlər və bunun üçün onlar Azərbaycan dilini yaxşı öyrənmişlər. Onlar hətta Azərbaycan dilində şərlər də yazmışdılar. Yəni bu müəlliflər ədəbiyyatla məşğul olmaq üçün Azərbaycan dilini öyrənmək ehtiyacını duymuşdular və digər tərəfdən də Azərbaycan dilini bu dildə ədəbi əsərlər yazacaq səviyyədə öyrənmişdilər (65).

XIX əsrin tanınmış folklorçusu K.Qostanyan XIII, XIV, XV, XVI, əsrlərdə yaşamış erməni şairlərindən danışarkən aşağıdakı kimi yazırdı: «Tlkuransi türkcə mükəmməl bilirdi; türk, fars və ümumiyyətlə, Şərq xanəndələrinə məxsus növlərə və eləcə də Şərq havalarına yaxşı bələd idi. Türkcədən və farscadan istifadə işində Tlkuransi öz dövrünün dəbini izləmişdir. O vaxt erməni şairlərinin böyük bir qismi dəfələrlə öz istedadlarını yuxarıdakı dillərdə məşhurlaşdırmışdılar... Arakel Boğışesi, Qriqor Axtamarski, Hakop, Qazar, Mkrtiç Nağaş, Konstantin Erzinkasi və bir çoxları bu yolla getmişdilər» (66).

Erməni xalq yaradıcılığına son dərəcə güclü təsirlərdən biri də Azərbaycan aşıq yaradıcılığı tərəfindən olmuşdur. Əslində burada heç təsirdən də danışmaq mümkün deyil. Ermənilər sadəcə olaraq Azərbaycan xalq yaradıcılığının zəngin qollarından biri olan aşıq sənətini təkrarlamışlar. Onlar Azərbaycan aşıqlarının əsrlər boyu qoşduqları el nəğmələrini və ədəbi nümunələri elə Azərbaycan dilində oxumuşlar. Arabir də bəzi aşıqlar eyni zamanda ermənicə şer qoşaraq onları Azərbaycan el havaları üzərinə oxumuşlar. Bununla da yeni bir saxtakarlıq üçün, yad mədəni dəyərləri özünü küləşdirmək üçün bir bəhanə yaranmışdır. Erməni aşıq yaradıcılığı haqqında erməni müəllifləri bəzən elə yazırlar ki, yad oxucular üçün bu sənət növünün ermənilər tərəfindən yaradıldığı və onlara məxsusluğuna və olsa-olsa qonşu xalqların da aşıq yaradıcılığını məhz ermənilərdən əxz etdiyinə inanırsan. Moskvada nəşr olunmuş «Musiqi ensiklopediyası» kitabında erməni musiqisi haqqında olan məlumatda oxuyuruq: «XVII əsrin sonlarından erməni aşıq yaradıcılığı intensiv olaraq inkişaf edir. Aşıqlar öz qoşduqları şerlər üçün orijinal havalar yaradırdılar. Bu ənənəni onlar orta əsrlər taqasalarından əxz etmişdilər. Erməni aşıqları müxtəlif musiqi alətlərindən istifadə edirdilər. Onların arasında saz, çunqur var idi» (67).

Bu cümlələr başqa xalqların mədəni dəyərlərinə erməni münasibətinin qabarıq təzahürüdür. Yad dəyərləri erməniləşdirməyin qarşısını almaq üçün erməni müəlliflərinin əlindən nə tutan var, nə də onları vicdanın səsinə qulaq asmağa çağırır. Bu da erməni təbliğatının bir formasıdır: yad dəyərləri öz adına çıxmaqla özünü daha mədəni, daha zəngin göstərmək. Amma aşıq yaradıcılığından yazan erməni müəllifinə yəqin gizli deyil ki, bu sənət növü taqazasız yaranıb və ən qədim za-

manlardan oğuz türklərinin xalq yaradıcılığının aparıcı qolu olub. Əgər belə olmasaydı ermənilər də orijinal bir aşıq məktəbi və ya heç olmasa orijinal bir aşıq havası yaratmış olardılar. Aşağıda yazılanlardan da görəcəyimiz kimi, erməni aşıqları öz şerləri üçün orijinal havalar deyil, Azərbaycan aşıq məktəbinin havalarından istifadə etmişlər. Saz və çonqur da heç erməni musiqi alətləri deyil. Sazı və çonquru erməni musiqi alətləri adlandırmaq da elə erməni təxəyyülünün fantaziyasıdır. Adı çəkilən ensiklopediyadakı erməni musiqi alətləri haqqında belə yazılmışdır: «Instrumental musiqi alətlərinin içərisində aşağıdakılar vardır: kamança, kaman, ud, tar, kanon, santur, və b.; nəfəs alətləri: düdük, zurna, parakapzuk; zərb alətləri: dul (ikitərəfli baraban), dəlp (dəf nəzərdə tutulur – M.S.) və ya qaval, nağara və s.» (68).

Bütün bu sadalananlar erməni musiqi mədəniyyətinin nümunələri kimi geniş oxuculara təqdim olunur. Ancaq bu musiqi alətlərinin hansı xalqlardan əxz edildiyi barədə bir kəlmə də olsa danışılmır. Bunu gözləmək əslində heç doğru da deyil. Onda erməni müəllifləri erməni musiqi mədəniyyəti haqqında yox, Azərbaycan klassik musiqi mədəniyyəti haqqında danışmalı olardılar. Erməni musiqi mədəniyyətinin qədimliyini göstərmək üçün isə ən yaxşı vasitə qonşuların dəyərlərini özününküləşdirmək və onları erməni adından verməkdir. Nəzərə alınsa ki, XIX əsrdə, elə XX əsrdə də bir sıra erməni sənətkarları Azərbaycan musiqi alətlərində, xüsusilə də kamançada Azərbaycan muğam ustalarını müşayiət edirdilər, onda güman etmək olar ki, erməni muğam sənəti haqqında iddiaların ortaya çıxacağı da ehtimaldan uzaq deyil.

Adı çəkilən musiqi ensiklopediyasında «aşıq» haqqında da ayrıca məlumat mövcuddur (səh.263). Məlumatın məzmununa və yazılma ruhuna görə güman etmək olar ki, onun da müəllifi ermənidir. Doğrudur, burada aşıq həm də azərbaycanlılara məxsus bir sənət növü kimi təqdim olunur. Ancaq ermənilər də yaddan çıxarılmır, aşıqla bağlı ilk növbədə erməni yazılı mənbələrinin adı çəkilir, ilk növbədə erməni müəlliflərinin ədəbiyyatı sadalanır. Ona görə də heç şübhəsiz ki, kənar oxucuda aşığın ilk növbədə ermənilərə məxsus olduğu təsəvvürü yarana bilər.

X.Abovyan da öz romanında aşıq sənətinə biganə qalmamışdı. Çünki İrəvan Azərbaycan xanlığında, hələ klassik Avropa musiqisinin yol tapmadığı bir ərəzidə ya aşıq yaradıcılığı, ya da muğam yaradıcılığı geniş

yayıla bilərdi. Azərbaycan xanlığı ərazisində yaşayan və zəngin musiqi mədəniyyəti tarixinə malik olmayan erməni azlığı da, heç şübhəsiz ki, daima bu yaradıcılıq qollarının aramsız təsiri altında idi. Ermənilər gözlərini açanda da, yumanda da, toyda da, məclisdə də yalnız aşığın görürdülər. Ona görə də ən yaxşı halda onları yamsılamaq məcburiyyətində qalırdılar.

X.Abovyan yazırdı: «Mən dəfələrlə görmüşdüm ki, meydanda və ya küçələrdə adamlar böyük bir həvəslə kor aşığın ətrafına toplaşır, ona qulaq asır, pul veririlər...Hər hansı bir təntənəli mərasimdə və ya toyda sazandarlar olmasaydı heç kəs orada bir tikə çörək kəsməzdi. Onlar isə türkcə oxuyurdular, çoxları hətta oxuduqlarından bir sözü belə başa düşməzdilər, lakin qulaq asanların ruhu cuşa gəlib cənnətə uçar, sonra da geri qayıdardı».

Deməli, erməni xalqı Azərbaycan musiqisi altında musiqinin eczaklığına bələd olurdu. Ermənilərin ruhlarını cənnətə uçmağa və geri qayıtmağa məcbur edən də Azərbaycan aşıq musiqisi idi. Çünki Azərbaycanca oxunan sözlərin Azərbaycan aşıq musiqisi üstündə ifa olunduğu da şübhədən kənar olmalıdır.

Hazırda ermənilər arasında aşıq yaradıcılığı öz davamını itirmişdir. Bu da təbiidir. Çünki aşıq yaradıcılığı erməni xalqının milli yaradıcılıq qolu olmadığı üçün indi onun davamı da yoxdur. Elə bu da erməni müəlliflərinin erməni yaradıcılığı kimi qələmə verməyə çalışdıqları aşıq sənətinin müəyyən dövr üçün kənardan əxz edildiyini göstərir.

Azərbaycan filoloqu Mirəli Seyidov milliyyətə erməni olan Sayat Novanın yaradıcılığında danışarkən erməni tarixində aşıqlıqla məşğul olan 375 nəfərə qədər erməninin mövcudluğu haqqında xəbər verirdi. Erməni folklorçusu Q.Tarıverdiyan isə ermənilər arasında aşıqlıqla məşğul olanlardan yalnız 20-25 nəfərin ancaq erməni dilində aşıq şer növlərini qoşmasını göstərir (69). Əgər erməni folklorçusunun dediyinə inanmalı olsaq belə, erməni yazarlarının aşıq sənətini öz adlarına çıxmalarında nə qədər haqsız olduğunu görmək mümkündür.

XVI-XIX əsrlərdə ermənilər arasında aşıqlıqla məşğul olan və bu sahədə müəyyən qədər nüfuz qazanan Qul Hərtun, Bağiroğlu, Abdil oğlu, Amir oğlu, Arazlı, Sərkis, Şamçı Melkon, Kiçik oğlu, Miskin Bürcü və başqalarının əksəriyyəti öz əsərlərini əsasən Azərbaycanca, bir hissəsinin

isə erməni və gürcü dillərində yazmışlar (70). Bu sənətçilərin qəbul etdikləri təxəllüslərdən güman etmək ola ki, onların aşıqlıq üzrə ustadları Azərbaycan aşıqları olmuşlar.

Erməni tarixi barədə irihəcmli əsərlər yazmış və erməni tarixinin quraşdırılmasında özünə məxsus rol oynamış professor Leo da aşıq yaradıcılığının erməni xalqına yad olduğunu istər-istəməz etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdı. O yazırdı : «Erməni aşıq yaradıcılığının az bir hissəsi, hətta demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir hissəsi bizim ədəbiyyata aiddir. Onların böyük əksəriyyəti (dastanlar, qəhrəmanlıq nəğmələri) isə türkcədir... Aşıqlar üçün nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün türk dili erməni xalq ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngindir» (71).

Türk (Azərbaycan) dilinin erməni xalq ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngin olmasını etiraf edən təkə professor Leo deyil. Əslində burada qəbahət bir iş də yoxdur. Bir dil başqasına nisbətən daha səlis, daha zəngin ola bilər. Azərbaycan ədəbiyyatının çox dəyərli incələrinin böyük bir hissəsi fars dilindədir və fars dilinin şeriliyi, axıcılığı bu gün də Azərbaycan yazarları tərəfindən qəbul edilməkdədir. Erməni tarixçiləri, millətçiləri, yazarları isə erməni xalqının qədimliyini, onun dilinin isə ən qədimliyini və bununla da zənginliyini haray-həşirlə təbliğ etdikləri halda, həqiqətin bu cür olmadığını, Azərbaycan dilinin erməni xalq yaradıcılığı üçün daha səlis və zəngin olmasını heç cürə qəbul etmək istəməzlər. Çünki bunun etirafı ermənilərin milli eqoizmi və milli müstəsnalığı ilə bir araya sığmır.

X.Abovyan Azərbaycan dilinin erməni məişətinə və xalq yaradıcılığına güclü təsirini qəbul edib etməsə də, fakt faktlığında qalır. Başqa bir erməni araşdırıcısı Ğazaras Ağayan 1893-cü ildə Azərbaycan dilinin ermənilər arasında işlənməsi ilə bağlı belə yazırdı: «Erməni xalqı üçün, xüsusən aşıqlar üçün tamamilə türkcə danışmaq heç də çətin deyil. Hətta bu dəqiqə də çox kəndlər var ki, türklərdən çox uzaqdırlar, lakin türkcə çox yaxşı danışırlar. Bu dil erməni üçün yad dil deyildir. Onu da demək istəyirəm ki, türkcə şer oxumağın bir səbəbi də erməni üçün bu dilin asan olmasıdır»(72).

Erməni folklorçusu Q.Tarıverdiyan isə belə yazırdı: «Mənim topladığım erməni aşıqlarının müəyyən hissəsi tamamən azərbaycanca şer

söyləmişdir. Qalan aşıqların əksəriyyəti isə əsərlərini Azərbaycan və erməni dillərində yaratmışlar».

Daha bir erməni araşdırmaçısının Azərbaycan dili ilə bağlı fikirləri: «Bundan sonra da uzun müddət Azərbaycan dili Arazın hər iki tayında eyni qüvvədə hakim idi və bu dilin «dadı bizim millətin ağzına» (ifadə X.Abovyana məxsusdur – M.S.) o qədər düşmüşdü ki, hətta mahını, nağıl, atalar sözünü də azərbaycanca oxuyur və deyirdilər» (73).

Ermənilər və gürcülər arasında aşılıqla məşğul olanlar adətən Azərbaycan aşıq şerlərini və dastanlarını öyrənib el arasında ifa edirdilər. Həmin şerləri və dastanları yaddan çıxarmamaq üçün isə çox vaxt onları erməni və gürcü hərfləri ilə köçürüb saxlayırdılar. Erməni və gürcü əlifbası ilə üzü köçürülmüş çoxlu sayda Azərbaycan aşıq şerləri və dastanlarının əlyazmaları Matenadaranda və Gürcüstan dövlət muzeyində saxlanmaqdadır (74).

Erməni folklorçusu Q.Levonyan ermənilər arasında aşıq sənətinin yayılmasına və araşdırılmasına həsr edilmiş «Aşılıqlar və onların sənəti» adlı əsərində erməni aşılıqlarının müraciət etdiyi şer janrlarının siyahısını tərtib etmiş və qələmə almışdı. Onun qənaətinə ermənilər arasında aşılıqla məşğul olanlar ədəbi yaradıcılığın aşağıdakı janrlarına müraciət etmişdilər(75):

Dübeýt	Müxəmməsi-şəki
Qəzəl	Müxəmməs-rübai
Divani	Qələndəri-müstəzad
Səmayi	Şərqi
Qoşma	Şəki
Dastan	Tağal
Müxəmməs	Səlis
Müstəzəd	Təcnis
Qələndəri	Mətlə
Bayatı	Sandarənçı
Rübai	Bəhri-təvil
Qəzəl-divani	Qafiyə
Qələndəri-müxəmməs	Qoşma-bayatı
Müxəmməs-müstəzad	Əliflam
Qoşma-müstəzad	Əvvəl-axır
Müxəmməs-dübeyti	Zəncirləmə

Qapalama
Üçlömə
Müəmma

Dodaqdəyməz
Diltərpənməz
Varsağı

Bu siyahıya adi baxış da göstərir ki, göstərilən ədəbi janrlar Azərbaycan aşığı yaradıcılığı üçün ənənəvi olan janrlardır.

Üç dildə-Azərbaycan, erməni və gürcü dillərində yazıb yaratdıqları əsərləri ilə məşhurlaşmış erməni şairi və aşığı Sayat Novanın ən yaxşı şerləri də Azərbaycan dilindədir. Onun mövcud olan şerlərindən 120-si Azərbaycan, 60-ı erməni və 50-yə qədəri gürcü dilindədir. Erməni alimlərindən prof. M.Mkryan, prof. Q.Abov, tədqiqatçı Q.Levonyan və başqaları S.Novanın məhz Azərbaycan dilində yazdığı şerlərinə görə məşhurlaşdığını bildirirlər. Q.Haqverdiyan isə qeyd edirdi ki, S.Novanın hətta ermənicə olan şerləri də Azərbaycan və fars şer növləri üzərində qurulmuşdur: «Deməli, bizim aşığı da başqaları kimi ilk dəfə öz adını türəcə söylədiyi mahnıları ilə şöhrətləndirmişdir... Ermənicə dediği mahnıların musiqisini, şer növünü, ifadə tərzini İran və türklərdə tapırıq» (76).

S.Nova Azərbaycanın ustad aşığılarının ənənəsinə uyğun olaraq öz divanilərini Şah Xətəinin adı ilə başlamışdır. Erməni tarixçilərinin Şah Xətəiyə və bütünlükdə Səfəvilər sülaləsinə münasibətinin məlum olduğu vaxtda Sayat Novanın öz divanilərini Şah İsmayıl Xətəinin adı ilə başlaması çox cəsarətli addım idi:

Dedilər ki, Şah Xətəi küllü-ələm yaradan
Yoxdan var etdin dünyanı, salam-kələm yaradan

Sənin nigərdarlığın qulampərvər ustadın
Pir dumanı miskin veribdi, eşq mənim, söz ustadın...

Və ya:

Dedilər ki, Şah Xətəi çağırırım şahi-şah
Qalxır bu divanə könlüm, düşər dərdə gahi-gah

Və ya:

Dedilər ki, Şah Xətəi çağırırım haq mədəd
Hansı qana boyanıbsan, yazılmam var haqq mədəd

Müəlliflərin yazdığına görə, Sayat Novadan başqa Arutyun Salmaseki, Oqanes Tumranski, yuxarıda adı çəkilən Keşişoğlu (77), Səfəroğlu (78) da aşıqlıq sahəsində məşhurlaşmışdılar və onlar da öz şerlərini əsasən Azərbaycan dilində yazırdılar.

Rus tarixçisi İ.Şopen 1852-ci ildə çap etdirdiyi araşdırmasında yazır ki, İrəvan vilayətində mövcud olan ümum musiqiçilərin 8/9 hissəsi musiqi və mahnılarını azərbaycanlılardan əxz etmişdilər. Müəllif açıq şəkildə bildirirdi ki, ermənilərin bəlkə də nə vaxtsa milli musiqisi olmuşdur. Ancaq indi belə bir musiqi mövcud deyil və ermənilər yalnız Azərbaycan və fars musiqisini ifa edirlər. Belə bir fakt erməni musiqisinin üç min illik tarixindən danışan ermənilər üçün yəqin ki, heç də ürəkaçan bir hal deyildir. Hər halda İ.Şopen belə deyirdi: «Güman edirlər ki, ermənilərin də nə vaxtsa milli mahnıları olmuşdur, ancaq erməni vilayətinin əhalisi onu tamamilə unudublar. Və ya əgər oxuyurlarsa da, başlıca olaraq tatar və ya fars ahəngi üstündə oxuyurlar. Qəribədir ki, musiqi və mahnıları tatarlardan əxz eləmiş ermənilər vilayətdəki musiqiçilərin hamısının 8/9 hissəsini təşkil edirlər... Əgər ermənilərin nə vaxtsa milli rəqsləri olmuşdusa da, indi onları, o cümlədən də milli musiqilərini itiriblər. Bu xalqın indiki rəqsləri tatarlardan və dağlılardan alınmışdır, onlardan isə (dağlılar nəzərdə tutulur – M.S.) ləzginka adı ilə tanınmış rəqsi əxz eləmişlər. Tatar qadınlarının rəqsləri son dərəcə gözəldir və xalq özü də onun orijinallığına zəmin yaradır» (79).

Bütün bunlardan sonra erməni alimləri erməni musiqisinin rolunu şişirtmək üçün özlərində cəsarət də tapa bilirlər. Arşak Çobanyan isə hətta türk musiqisinin də erməni xanəndələri və musiqiçiləri tərəfindən formalaşdırıldığını iddia edirdi (80).

Ermənilərin Azərbaycan xalqından əxz etdiyi və öz adlarına çıxmağa çalışdıqları təkcə Azərbaycan musiqisi deyildi. Azərbaycan məişətinin çox sahələri erməni məişətinə və mədəniyyətinə güclü təsir göstərsə də, son nəticədə onlar məhz erməni mədəniyyətinin nümunələri kimi təbliğ edilməkdədir: «Müsəlman vilayətlərinin erməniləri din istisna olmaqla həyat tərzlərində tatarlardan çox az fərqlənirdilər... Ermənilər də tatarlar kimi eynilə qazmalarda heyvanlarla bərabər yaşayırdılar» (81).

V.Jelixovskaya isə ermənilərin məişət mədəniyyətinin nə qədər kasıb olması və həmin mədəniyyətin başqa xalqlardan əxz edilməsi barədə

belə yazırdı: «Bütün yer üzünə səpələnmiş olan ermənilər birgə yaşadıkları xalqların adətlərini, paltarlarını, ənənələrini asanlıqla qəbul edirlər. Türkiyədə erməni türkdən ayırmaq olmaz, Farsda isə o eynilə farsdır, bizim tatar vilayətlərində isə onlar yalnız dinlərinə görə tatarlardan fərqlənirlər» (82).

İrəvan vilayətində və Qarabağda yaşayan ermənilərlə azərbaycanlıların geyimlərində də hər hansı bir fərq tapmaq çətindir. Bunu həmin dövrün fotosəkilləri də sübut edir. X.Abovyanın romanında da Azərbaycan geyimləri olan çuxa, arxalıq, başmaq və s. haqqında söhbətlər getmişdir.

Ermənilərin azərbaycanlılardan əxz etdiyi və erməniləşdirdiyi ən mühüm mədəniyyətdən biri də mətbəx mədəniyyətidir. Bu sahədə də ermənilər o qədər qabağa gediblər ki, bütün meyarları itirərək Azərbaycan mətbəxini bütün dünyada erməni mətbəxi kimi təbliğ edirlər. Azərbaycan mətbəxinin hətta Azərbaycan əsilli terminologiyası da heç erməni təbliğatçılarını azacıq da olsa təmkinli olmağa sövq etmir. Yuxarıda söylənilənlərdən də aydındır ki, ictimai-məişət həyatının hər hansı bir sahəsində nəzərəcarpacaq bir mədəniyyət qoymayan ermənilərin mətbəx mədəniyyətində də öyünəcəkləri bir dəyərləri yoxdur. Mətbəx mədəniyyəti isə xalqın həyatının zənginliyinə, mədəniyyətinin qədimliyinə dəlalət edən bir dəyərdir. Bu sahədə dəyərlərsə malik olmadıqlarından ermənilər yenidən ən asan çıxış yolunu tapmışlar. Yəni, Azərbaycanın mətbəx mədəniyyətini çəkinmədən, bozarmadan erməni mətbəxi adı ilə tanıtməyə başlamışlar. X.Abovyan «Ermənistanda yaraları» romanının bir yerində yazırdı: «Bizim ölkəmizdəki (bir daha qeyd olunmalıdır ki, roman yazılan vaxt ermənilərin hər hansı bir ərəzi-inzibati qurumu yox idi-M.S.) əsas yeməklər aşağıdakılardır: **bozbaş, küftə, xaş, dolma**, qızardılmış balıq, **plov**–qoyun əti ilə, qaynadılmış toyuq, **şəşliq**.–onu dərhal buxarıda bişirirlər...»(83) (ayrılmış sözlər romanda tərcümə edilmədən, bu şəkildə verilmişdir – M.S.).

X.Abovyanın belə bir iddiada olması təsadüfdürmü? Axı, o, Azərbaycan dilini yaxşı bildiyi halda, anlamalı idi ki, erməni milli xörəklərinin adı bişirilmə texnologiyasından asılı olmayaraq heç olmasa Azərbaycan dilində olmalı idi. Onun sadaladığı yeməklərin adı isə əsasən erməni

dilindədir. Görünür, X.Abovyan bu sahədə də milli erməni mədəniyyəti kimi adını çəkməyə heç bir yemək tapmayıb. Ermənilər arasında yayılmış olan Azərbaycan mətbəxini isə erməni yeməkləri kimi verməkdən çəkinməyib. Yəqin ki, həmin yeməklərin ermənilər tərəfindən də hazırlana bildiyini əsas götürüb elə erməniləşdirmək qərarına gəlmiş. X.Abovyanın Azərbaycan yeməklərini erməni yeməkləri adı ilə təqdim etməsinin qəbahəti bir yana qalsın. Onun bəlkə də ən böyük qəbahəti ondadır ki, özündən sonra gələnlər özü xislətli erməni yazarlarına çox pis bir ənənə miras qoyub getmişdir. İndi erməni mətbəxi haqqında ölkə daxilində və xaricində nəşr olunan elə bir kitab yoxdur ki, orada Azərbaycan mətbəxinin nümunələri heç bir sıxıntısız erməni mətbəxinin nümunələri kimi oxucuların diqqətinə çatdırılsın. Zəngin mətbəx yarada bilməyən erməni aşpazlarının heç olmasa ona da qabiliyyəti çatmayıb ki, ötən uzun müddət ərzində Azərbaycan xörəklərinə erməni adları tapsınlar. «Erməni kulinariyası» adı altında çıxan kitabda (84) verilən yeməklərin adlarına diqqət yetirilsə onda kitabın erməni kulinariyasından yox, Azərbaycan kulinariyasından söhbət açdığını müəyyənləşdirmək heç də çətin olmaz. Məsələn, dolma v vinoqradnıx listyax (s.87), dolma v kapustnıx listyax(s.89), dolma iz kabaçkov (s.89), tabaka po arsaxski (s.104), qovurma (s.107), plov s kizilom i lavaşom(s.153), əriştə-plov (s.154), xəşil (s.158), sini-küftə (s.199), lavaş (s.206) və s. Özü də belə kitablar təkrar-təkrar nəşr edilir. Bu barədə dəfələrlə mətbuatda və yazılarda təkziblər verilməsinə baxmayaraq ermənilər Azərbaycan mətbəxini öz adlarına təbliğ etməkdən çəkinmirlər ki, çəkinmirlər. Bunun təsdiqi kimi, elə son illərdə “З а щ и т н и к и О т ч и з и ы” jurnalında çap olunmuş bir materialı diqqətə çatdırmaq olar. Jurnal öz oxucularını erməni mətbəxi ilə tanış etmək vəzifəsini qarşısına qoysa da, təqdim edilən yeməklər sırf Azərbaycan yeməkləridir. Xörəklərin adları da bunu təsdiq edir: küftə-bozbaş, bozbaş yerevanski, basdırma, dolma Eçmiədzinski, dolma Yerevanski (85). Ancaq bu xörəkləri öz adına çıxan ermənilər fikirləşməyiblər ki, Yerevana və ya Eçmiədzinə məxsus milli yeməyin adı gərək «dolma» və ya «basdırma» olmayaydı axı? Çünki «dolma» təmiz Azərbaycan sözü olan «doldurmaq», «basdırma» isə «basdırmaq» sözlərindəndir və bu sözlərin hər ikisi yeməklərin bişirilmə texnologiyasını da özündə əks etdirir. Digər yeməklərin adlarında da heç bir erməni sözü yoxdur. Bu yeməklər

erməni xalqına məxsus olsaydı ona verilən adlar da xalq ruhundan doęardı.

Erməni tarixçilərində və yazarlarında erməniləşdirmək xəstəliyinin son dərəcə güclü olmasının nəticəsidir ki, onlar bütün imkanlardan bəhrələnməyə çalışırlar. Məsələn, K.Qriqoryan Ermənistanın rus rəngkarlığında əks etdirilməsindən danışarkən tanınmış rəssam Q.Qaqarinin də yaradıcılığına müraciət edib. Müəllif iddia edir ki, Qaqarin özünün “Живоииси Кафказа” albomunda Ermənistanın 12 mənzərəsini vermişdir. Sonra həmin rəsm əsərlərinin adları sadalanır. Diqqət yetirilsə bu rəsm əsərlərinin ermənilərə heç bir dəxli olmadığı dərhal aydınlaşar. K.Qriqoryan bunun heç fərqi nə varmır. Əksinə, azərbaycanlıların və kürdlərin həyatına, yaşayışına və mədəniyyətinə həsr olunmuş rəsm əsərlərini Ermənistan mövzusunda olan əsərlər kimi təqdim edir (86). Həmin əsərlər aşağıdakılardır:

1. İrəvanda karvansara
2. İrəvanda sərdar sarayı
3. Eçmiədzin kilsəsinin əsas girişi
4. Eçmiədzin kilsəsinin daxili görünüşü
5. Sevan gölü
6. Yerevan ətrafında şahin ovu
7. Kürdlərin Arazı keçməsi
8. Sərdarabadda igidlər oyunu
9. Erməni tacirləri karvanının yolda istirahəti
10. Ripsime məbədi qarşısında kürdlərin farslarla toqquşması
11. Yerevanda fars məbədi
12. İrəvan məscidinin kaşıları

Siyahıdan görüldüyü kimi 3,4 və 9-cu rəsmlərdən başqa yerdə qalan rəsmlərin ermənilərə və erməni həyatına heç bir dəxli yoxdur.

Erməni başbilənləri o dərəcədə saxtakarlığa yol verirlər ki, hətta Azərbaycan təbiətinin və insanların yetişdirmiş olduğu Azərbaycan itlərini də qədim erməni milli itləri kimi təbliğ edirlər. Qafqaz ovçarkası adı altında tanınan çoban itlərinin hansı xalqa məxsusluğu haqqında son illər mübahisələr ortaya atılmışdır. Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsini işğal edən ermənilər burada ələ keçirdikləri çoban itlərinin fiziki görkəminin çox təsiredici olduğunu görəndən sonra onları erməni

məişətinin yetişdirməsi kimi reklam etməyə başlamışlar. 1995-ci ilin noyabrında «Mir» teleradiokompaniyasının Moskvanın ORT kanalı ilə nümayiş etdirilən proqramında bu itlərdən ikisi tamaşaçıların diqqətinə çatdırıldı. Bu itlərlə bağlı izahat verən erməni kinoloqu bildirdi ki, onlar çox qədim cinsə aiddirlər və özü də «arsax ovçarkası» adını daşıyırlar. Bunban başqa çoban itlərinin küçükləri 1994-cü ildən etibarən ermənilər tərəfindən Moskvanın küçələrində satılmağa başladı (87). Beləliklə, erməni mədəniyyətinin və məişətinin qədimliyini aləmə car çəkmək üçün Azərbaycan mədəniyyətinin daha bir dəyərinin erməniləşdirilməsinin başlanğıcı qoyuldu. Bütünlükdə erməni işğalına məruz qalmış Dağlıq Qarabağın bütün tarixi, mədəni və məişət dəyərləri ilə birlikdə Ermənistan tarixinin və mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil etməsi barədə erməni tarixçiləri son dərəcə geniş fəaliyyət göstərirlər. Onların iddia etdikləri təkcə burada son illərdə ələ keçirilmiş çoban itlərinə aid deyil. Qarabağla bağlı olan bütün dəyərləri ermənilər öz tarixlərinin ayrılmaz hissəsi hesab edir və bunu Qarabağın tarixən ermənilərə mənsubluğu üçün sübut hesab edirlər. Ancaq dövrün və sahənin mütəxəssisi olan alimlər birmənalı şəkildə bildirdilər ki, Qarabağ heç zaman erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Bu fikri irəli sürən İ.Petruşevski apardığı xüsusi tədqiqatlardan sonra belə bir qənaətə gəlmişdi ki, hətta Qarabağda yaşayan erməni və Azərbaycanlı əhalinin əksəriyyətinin dini inancları oxşar idi. Dini inancları ümumi olan erməni və azərbaycanlı əhalinin bu dərəcədə yaxınlığını İ.Petruşevski bu xalqların bir kökdən olması ilə əlaqələndirirdi (88). O apardığı müşahidələrin nəticəsində şahidi olmuşdu ki, Qarabağda yerləşən Tetav və Qandzasar monastırlarına ermənilərdən daha çox azərbaycanlılar ziyarətə gəlirlər. Xüsusən də mal-qaranın yaylaq və qışlağa köçürülməsi mövsümündə azərbaycanlıların adları çəkilən məbədlərə ziyarətləri çoxalır (89).

1723-cü ildə Qarabağda yaşayan məliklər rus çarının himayəsini almaq üçün I Pyotra göndərdikləri məktublarında özlərini alban (ağvan) adlandırmaqla qonşuluqlarında yaşayan əhalinin də müsəlman alban (ağvan) olduqlarını göstərmişdilər. Heç şübhəsiz, bu təsadüfi deyildi və bu məqam da Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan əhalinin etnik yaxınlığına bir işarə idi. Qarabağın inzibati bölgüsü üçün işlədilən məliklik anlayışı da əslində ermənilərə yad olan bir anlayış idi. Təd-

qiqaçatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, mälikliyin ermənincə qarşılığı və ermənilər üçün tarixən ənənəvi olan forması naxararlıqdır. Dağlıq Qarabağda isə heç vaxt belə bir inzibati bölgü və ya naxararlar titulu olmamışdır (90). Doğrudur, bəzi erməni alimləri «bəy» və «məlik» titullarının ermənilərə xas olmadığını etiraf edirlər, lakin ərəb və fars dillərindən götürülmüş olan bu titul sözlərin ermənilər üçün formal bir anlayış olduğunu, erməni bəy və mäliklərinin isə əslində öz tarixi köklərinə malik olduğunu bildirirdilər (91).

Yeri gəlmişkən, A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, ərəb dilində hökmdar, amir mənasını verən məlik titulu Cənubi Qafqazda nəsildən-nəslə keçən bir tituldur və bu titul onu daşıyan nəslin qədimliyinin göstəricisidir (92). Yəni məlik titulu Qarabağda yaşayan əyanlar üçün heç də formal bir göstərici deyildi, bu titul mälikliyin qədimliyinə dəlalət edirdi. Qədim zamanlardan isə mäliklik ermənilər üçün ənənəvi olmadığından erməni alimləri onu formal bir əlamət kimi xarakterizə edirlər.

Hazırda Dağlıq Qarabağda olan dəyərlərin hamısının erməni tarixi ilə bağlanması erməni millətçiliyinin, mədəni, ictimai, siyasi, dini, tarixi sahələrdə erməni təcavüzkarlığının bariz nümunəsidir. Ermənilər üçün yeni vətən axtarışı istiqamətində Qarabağda kifayət qədər iş görülmüş və nəticə də əldə edilmişdir.

Qarabağın erməniləşdirilməsi, özünü küləşdirilməsi uzun illər ərzində iki istiqamətdə aparılmışdı: 1) yerli əhalinin assimilyası və 2) Qarabağdakı tarixi abidələrin erməniləşdirilməsi və bununla da Qarabağın ermənilərə məxsusluğunun təsdiqi üçün «sübutlar» yaradılması.

Qarabağ əhalisinin tarixən ermənilər deyil, albanlar olması erməni alimlərindən və tarixçilərindən başqa bu problemin bütün mütəxəssisləri üçün sübut olunmuş bir həqiqətdir. Doğrudur, onların da arasında bu həqiqəti etiraf edənlər tapılırdı. Lakin belələri son dərəcə azlıq təşkil edirdilər. Məsələn, erməni akademiki S.Yeremyan yazırdı ki, ərəblərə qədərki dövrə aid olan xristian abidələrinin böyük əksəriyyəti qədim Albaniyanın erməniləşdirilmiş hissəsində, qədim alban vilayətləri olan və hazırda əsasən erməni əhalisinin yaşadığı Arsax və Utikin ərazisində qalmışdır. Akademik İ.Orbeli isə Dağlıq Qarabağın erməni feodalları tərəfindən ələ keçirildiyini qeyd edirdi (93).

Hələ ən qədim zamanlardan alban dövlətinin mövcud olduğunu, alban etnosunun varlığını və bu etnosun assimilyasiyaya məruz qaldığını etiraf

etməmək üçün də elə erməni tarixçisi olmaq lazımdır. Çünki bu həqiqətin etirafı yeni vətən axtarışı ilə bir araya sığmır.

Ermənilərin Qarabağda yayılması və burada məskunlaşması Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər ətraflı və əsaslandırılmış şəkildə işlənmişdir. Bu tədqiqatlarda ümumiləşdirilmiş qənaətlərə görə ermənilərin Qarabağla əlaqəsi və onların bu bölgədə məskunlaşması müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanın işğalı zamanı onların işğalçılara göstərdikləri tarixi xidmətləri ilə bağlı olmuşdur. Tarixçi X.Xəlilov bu məsələni müxtəsər şəkildə belə izah edirdi ki, ərəblər Azərbaycanı işğal etdiyi zaman Albaniyada, Bizans imperiyasında olduğu kimi xristian dininin diofizit təriqəti mövcud idi. Ermənilər isə monofizit-qriqoriyan təriqətinə mənsub idilər. Bu zaman ərəb xilafəti Bizans imperiyasının yeganə və başlıca rəqibi idi. Ərəblər Bizans imperiyasının təsiri altında olan ölkələri tutmaq üçün Bizans imperiyasından narazı olan qüvvələrdən istifadə etməyə üstünlük verirdilər. Çünki belə qüvvələrə müəyyən güzəştlərə getməklə onlardan bir alət kimi istifadə edilməsi yeni ərəzələrin işğalını da asanlaşdırırdı. Belə narazı qüvvələrdən biri də ermənilər idi. Ərəblər dərhal onlardan istifadə etməyə başladılar. Ermənilər də çox böyük məmnuniyyətlə işğala vasitəçilik rolunu öz üzərlərinə götürdülər. Ərəb xilafəti müstəqil dövlətçiliyi olmayan və dağınıq yaşayan ermənilərə dini azadlıq vəd etməklə onlardan Bizans imperiyasına və Albaniyaya qarşı istifadə etdi. Bu zaman ermənilərin qarşısına qoyulmuş başlıca vəzifə Albaniya ilə Bizans imperiyasının qarşılıqlı əlaqələrinə mane olmaq idi. Dini təriqətcə bir-birinə yaxın olduğundan bu dövlətlər arasındakı anlaşma ərəb işğalına qarşı müqaviməti daha da gücləndirə bilərdi. Yaranmış imkandan erməni katalikosu dərhal istifadə elədi və alban kilsəsinin Bizans təmayüllü alban kilsəsinə qarşı müəyyən tədbirlərin görülməsi barədə xəlifə qarşısında məsələ qaldırdı. VIII əsrin əvvəllərində xəlifənin təzyiqi ilə alban kilsəsi erməni qriqorian kilsəsindən asılı vəziyyətə salındı. Bununla da erməni kilsəsi ondan asılı vəziyyətə düşən alban kilsəsinin tərəfdarlarının assimilyasiyası, qriqorianlaşdırılması üçün əlverişli imkan qazandı və bu imkandan kifayət qədər səmərəli istifadə etdi. Albanların müəyyən hissəsi islam dinini qəbul etdi. Çünki bununla onlar bir sıra vergilərdən azad olurdular. Xristianlığında qalan albanlar isə əsasən Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşmışdılar. Onlar burada inzibati qurum şəklində formalaşdılar.

Bu inzibati qurum Xaçın knyazlığı adlandı. Alban kilsəsi erməni qriqorian kilsəsinin təsiri altında olduğundan Xaçın knyazlığının kilsə dəftəri erməni dilində aparılırdı. Buna baxmayaraq albanlar hələ tamamilə assimilyasiya olmamışdılar və onlar müəyyən dini və etnik müstəqilliklərini mühafizə etməyə çalışırdılar. XIII əsrdə Xaçın knyazı Həsən Cəlalın dövründə Qandzasar monastrı tikildi və alban katolikosluğunun mərkəzi yaradıldı. Xristian diofizit təriqəti öz əvvəlki nüfuzunu bərpa etdi. Alban kilsəsinin belə fəaliyyəti 1836-cı ilə kimi davam etdi və həmin ildə Peterburq Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə o bağlandı. Beləliklə də alban kilsəsi erməni kilsəsinə çevrildi (94).

Alban kilsəsinin mövcudluğu 1836-cı ilə qədər davam etsə də, əslində son dövrlərdə bu kilsədə qriqorian təsiri böyük idi və Qarabağdakı alban kilsələri də yerli əhalinin assimilyasiyasında, erməniləşməsində daha fəal rol oynayırdı. Çünki artıq XVIII əsrdə, Rusiyanın Qafqaza işğalçılıq müharibələrinin başladığı dövrlərdə Qarabağ kilsələri daha çox erməni əhalisinin təmsilçisi kimi çıxış edirdi və erməni separatçılığının güclənməsində özünəməxsus rola malik idi. Bununla da bir tərəfdən tarixi şərait, bir tərəfdən albanların xristian dininə mənsubluğu və bir tərəfdən də ermənilərin yeni vətən axtarışı Qarabağın dağlıq hissəsindəki xristian əhalinin erməniləşdirilməsinə zəmin yaradırdı. Yəni, ermənilərin özünüküleşdirmə siyasəti onları təmin edəcək müəyyən nəticələrlə sona çatdı. Rus tarixçisi və publisisti V.Veliçko Qafqaz albanlarının erməniləşdirilməsi barədə belə yazırdı: «Zaqafqaziya Albaniyası və ya ermənicə Aqvaniya haqqındakı məsələ də kifayət qədər maraqlıdır. Tərkibinə indiki Yelizavetpol quberniyası, Tiflis quberniyasının və Dağıstanın bir hissəsi daxil olan bu ölkə qeyri-erməni əsilli xalqlarla məskunlaşmışdı. Onlar xristianlığı ermənilərdən almışdılar. XIX əsrin əvvəllərinə kimi Eçmiədzinlə rəqabət aparən və bir çox vaxtlar ondan tam müstəqil olan ayrıca ağvan və ya Qandzasar katalikosu mövcud idi. Hazırda isə bir vaxtlar ağvan katalikosuna mənsub olan xristianlar erməni sayılırlar və onlarla qarışaraq ermənilərin xarakterini mənimsəmişlər» (95).

Bütünlükdə qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər başqa xalqları erməniləşdirmək və beləliklə, onların da dəyərlərini özünüküleşdirmək sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişlər. Bu barədə hətta erməni mənbələrində müəyyən məlumatlar mövcuddur. V.Veliçko öz kitabında 1897-ci

ildə «Murç» jurnalında çap olunmuş «Ermənilər qaraçılardandır» adlı məqalədən aşağıdakı parçanı vermişdir: «Dünyada yalnız iki xalq vardır ki, onların nə milli dili, nə də vətənləri mövcuddur. Bu yəhudilər və qaraçılardır. Nə Asiyaya məxsus istibdad, nə də orta əsrlərə aid amansız təqiblər, nə də hətta müasir humanist mədəniyyət onları başqa xalqlarla assimilyasiya edə bildi və beləliklə, bütün bu nəhəng amillər bir xalqın maddi ehtiraslarının söndürülməsi, digərinin isə sərsəriliyə sonsuz meylinin aradan qaldırılması üçün təsirsiz oldu. Asiyada və ya Avropada, köhnə və ya yeni dünyada, hər yerdə qaraçı-qaraçıdır, yəhudi də yəhudi. Yalnız təkcə erməni xalqına qaraçıları assimilyasiya etmək mümkün olmuşdur. Bunu mən elə-belə demirəm–deyə məqalə müəllifi əlavə edirdi. – Gerçək faktlar əsasında bildirirəm. Mövcudluğu haqqında tarixin 50 il əvvəl xəbər verdiyi İrəvan, Şamaxı, Yelizavetpol, Tiflis və digər yerlərin qaraçıları artıq qaraçı deyillər, onlar erməni elementi ilə qarışaraq onlarla assimilyasiya olmuşlar. Belələri öz kökləri haqqında bir xətirə kimi yalnız fəsilələrini saxlamışlar. Bu məsələyə hansı tərəfdən yanaşılsa da yalnız bir nəticəyə gəlmək mümkündür: erməni xalqından başqa heç bir xalqa kütləvi assimilyasiya müyəssər olmamışdır. Assimilyasiya olunmuş qaraçı ermənilərdən hətta istedadlı adamlar da çıxmışdır. Məsələn, Sankt-Peterburq Universitetinin professoru Kerobe Patkanyan qaraçı əsilli idi, şair-monax Ələmdaryan da eləcə müasir erməni yazıçılarından da ikisi qaraçı əsillidir, xalq şairi Hanes oğlu və başqaları...» (96).

Bir sözlə, ermənilər başqa xalqların irsini özünüküləşdirmək və onların dəyərlərinə sahib çıxmaq üçün yaranan imkanlardan dərhal istifadə etməyə çalışırdılar. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, ermənilər heç də həmişə arzusunda olduqları əlverişli şəraitdə yaşaya bilməmişlər. Belə hallarda onların yeni şəraitə uyğunlaşmaq, zahirən assimilyasiya olmaq istedadı özünü nümayiş etdirirdi. Ermənilər iradələrini qəbul etdirə bilmədikləri xalqların təsiri altına düşdükdə həmin xalqların həyat tərzini çox ustalıqla təkrarlayırdılar. Yəni onların adət-ənənələrini, pal-paltarını, musiqisini, mətbəxinə, geyimlərini, hətta adlarını belə qəbul edirdilər. Bunun nəticəsidir ki, Rusiyada yaşayan ermənilərin fəsilələri rus fəsiləsinə, Gürcüstanda yaşayan ermənilərin fəsiləsi isə gürcü fəsiləsinə uyğun şəkildə qəbul edilirdi. Türkiyədə isə «oğlu», «bəy», «xan» sözləri ilə bitən çoxlu ermənilər var idi (97). Lakin ermənilərin

assimilyasiya etdikləri xalqlardan fərqli olaraq ermənilərin özlərinin assimilyasiya olunması zahirən müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Lazımı imkan yaranan kimi yeni vətən axtarışı yolunda bütün erməniliklərini yenidən reallığa çevirirdilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ermənilərin erməniləşdirmə və özünü-küləşdirmə siyasətinin ikinci istiqaməti isə Azərbaycan xalqının tarixi abidələrini və eləcə də iddiasında olduqları ərəzilərdəki xalqların tarixi mədəniyyət abidələrini məhv etmək və ya da onları öz adlarına çıxmaqdır. Azərbaycanın islam dövrü mədəniyyət abidələrinə münasibətdə ermənilər başlıca olaraq məhv etmə yolunu tutmuşlar. Azərbaycanlılara məxsus olan ərəzilərdəki coğrafi adlara münasibətdə də ermənilər «təmizləmə» yoluna üstünlük vermişlər. Çünki əgər xristian abidələrini uyğunlaşdırmaq mümkün idisə, müsəlman abidələrini və türk köklü coğrafi adları uyğunlaşdırmaq elə də asan deyildi. Buna görə də Qərbi Azərbaycanda olan tarixi mədəniyyət abidələri XIX əsrdən başlayaraq, Qarabağda mövcud olan abidələr isə XX əsrin sonlarında çox fəal şəkildə dağıdılmağa başlandı. Qərbi Azərbaycan ərəzində bu torpaqların azərbaycanlılara məxsusluğunu göstərən bütün abidələr bütünlüklə indi yer üzündən silinmişdir. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə 1877-78-ci illərdə İrəvan şəhərində – 8, İrəvan qəzasında – 18, Eçmiədzin qəzasında – 17, Sürməlidə – 18, Şərur-Dərələgəz qəzasında – 47 məscid var idi (98). İrəvan məscidləri olan Şah İsmayıl məscidi, Şah Abbas məscidi, Göy məscid kimi nadir sənət inciləri idi. Bundan başqa İrəvandakı Sərdar sarayı, İrəvan vilayətində İrəvan qalası, Abbasabad qalası, Kafir qalası və s. abidələr də Azərbaycan mədəniyyət tarixinin özəmətli nümunələri idi. Erməni millətçiləri əvvəlcə İrəvandakı məscidləri erməniləşdirməyə cəhd göstərdilər. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində erməni fotoqrafı Teryan adlı birisi məscid şəklini çəkərək onu “С о л н ц е Р о с с и и” jurnalının nömrələrindən birində Van xramı kimi təqdim etmişdi (99). Ancaq, görünür, bu yolla Azərbaycanın tarixi abidələrinə sahib çıxmağın mümkün olmadığı aydınlaşanda təcridən onların məhv edilməsinə başlandı. İrəvanda mövcud olan məscidlərdən yalnız ikisinin binası qalmışdır. Şübhəsiz ki, onlar da təyinatı üzrə deyil, başqa məqsədlər üçün istifadə edilirlər. Onların Azərbaycan xalqına bağlılığını gizlətmək üçü isə ermənilər bu məscidləri fars məscidləri adlandırırlar.

Erməni alimləri hətta Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan ərəb dilli daş kitabələrin tarixinə belə ortaq çıxmaqdan çəkinmirlər. Bu məsələ ilə bağlı A.A.Xaçaturyan adlı birisi “К о р п у с а р а б с к и х и а д - и и с е й А р м е и и . V I I I - X V I в в .” kitabını çap etdirib aləmə yaymışdır. Kitabda 291 yazılı kitabədən söhbət açılır (100). Mütəxəssislərin qənaətinə əsaslanaraq tarixçi Q.Qeybullayev bu kitaba öz münasibətini belə bildirmişdir: «Ermənistan epiqrafı A.A.Xaçaturyan «Ermənistanın VIII–XVI əsrlər ərəb kitabələri korpusu» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Əvvəla, VIII əsrdə indiki Ermənistanda, heç Qafqazda ərəb yazısı yoxdur, ona görə yoxdur ki, heç əvvəldən olmayıb; ikincisi, Ermənistan ərazisində cəmi 8 yazı vardır» (101). Sual oluna bilər ki, bəs onda müəllif bu qədər yazılı kitabəni haradan alıb? Haradan alacaqdı ki? Azərbaycan ərazilərində, Qarabağda, hətta Gəncə ətrafında, indiki Türkiyə ərazisində olan yazılı kitabələri Ermənistanın kitabələri kimi qələmə vermişdir. Yazılı kitabələrin tarixinin qədimləşdirilməsi üçün də müəllif ciddi saxtakarlığa yol vermişdir. Məsələn, 870–871-ci illərə aid yazı 775–776-cı illərə, 1077-1078-ci illərə aid olan yazı, 786-787-ci illərə, 1110-1111-ci ilə aid olan yazı 1070-ci ilə aid edilmişdir (102).

Bütün bunlardan başqa A.Xaçaturyan bu mövzuya müraciət etməsini çox qərribə bir məntiqlə izah edir: «Bir tərəfdən bu ərazilərin abidələri kimi onların erməni xalqının və Ermənistanın tarixinə və mədəniyyətinə aidiyyəti vardır. Digər tərəfdən isə bunlar eyni səviyyədə dilində yazılmış olduğu xalqın mədəniyyətinə, yəni ərəb mədəniyyətinə aidiyyəti vardır. Buna görə də onlara iki aspektdə yanaşmaq məqsəduyğundur: tarixi və dil-yazı aspektlərində. Çünki yalnız dil təklikdə yazıların mədəni mənsubluğunu müəyyən etmir. Axı ərəb kitabələrinin (arxitektura abidələrinin) yaradıcılarının və sifarişçilərinin çoxu ərəblər yox, yerli adamlar idi» (103).

Müəllif Azərbaycan ərazisində, azərbaycanlılar yaşayan torpaqlarda islam əhalisinə aid olan yazılı kitabələri onları yazdırmış müsəlman azərbaycanlıların mədəniyyətinə yox, erməni mədəniyyətinə və onların yazıldığı dildə danışan ərəblərə aid edir. Belə bir məntiqi də yalnız elə qarşısına tarixi saxtalaşdırmaq məqsədi qoymuş erməni tarixçilərindən gözləmək olar. Erməni alimi hər halda yaxşı bilir ki, indiki Ermənistan ərazisi ərəblər tərəfindən işğal edilsə də, bu ərazilərdə ərəb əhalisi yaşamırdı, bura ərəblər köçürülməmişdi. Burada yaşayanlar islamı qəbul

etmiş azərbaycanlılar idilər. Yazılı abidələr də islam dinini qəbul etmiş yerli xalqa aid edilməlidir. Müəllif haqqında danışdığı kitabələri dörd qrupa bölür: tikinti, qəbrüstü, dini - Quran və vəqf kitabələri. Adlarından da göründüyü kimi bu qrupların 3-ü dini xarakterlidir və onların yazılmasına, işlənməsinə yad məzhəbə mənsub olan insanlar, yəni ermənilər heç bir vəchlə cəlb edilə bilməzdilər. İslam ehkamının son dərəcə güclü olduğu dövrdə tikintiüstü yazıların hazırlanmasına da çox güman ki, yalnız islamı qəbul etmiş ermənilər cəlb edilə bilərdilər. Kitabələrin ərəb dilində yazılması isə ərəb mədəniyyətinin bu ərazilərdə güclü təsirə malik olması ilə yox, sadəcə olaraq hakim din olan islamın tələbləri ilə əlaqələndirilməlidir. Elə Azərbaycan ərazisində də çoxlu sayda yazılı kitabələr vardır. Bunlar ərəb dilində olsa da, ərəb tarixinə elə bir bağlılığı yoxdur. Qarabağ, Naxçıvan, indiki Ermənistan ərazisində ərəb dilli yazılı kitabələrin Azərbaycan mədəniyyətindən uzaqlaşdırılıb erməni mədəniyyətinə calaşdırılması erməni milliləşdirilməsinin və özəlləşdirilməsinin gülünc ifadəsindən başqa bir şey deyildir. "Историческая география Закавказья" kitabında çap olunmuş bir fotosəkil (104) indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqına məxsus olan tarixi abidələrin necə saxtalaşdırıldığına və erməniləşdirildiyinə bariz nümunəsidir. Əxi Təvəkkülün mövzeyindən götürülmüş zəngin ornamentli daş abidənin vandalcasına erməniləşdirilməsi bu əmələ əl atanların mütləq mənəviyyatsızlığının və insani yararsızlığının təsdiqidir. Adı çəkilən kitabda haqqında söhbət gedən daşın həm orijinalının, həm də sonradan onun erməniləşdirilmiş variantının fotoları verilmişdir. Şəkillərdən də göründüyü kimi bu qəbrüstü abidə daş üzərində oyma sənətinin nadir incisi sayıla bilər. Daşın hündür düzbucaqlı olan əsas hissəsinin mərkəzində Əcəmi memarlıq üslubunda işlənmiş üç dairə yerləşdirilmişdir. Bu dairələr Günün, Ayın və Yerin simvoludur. Hər dairənin içərisində isə 12 imamın rəmzi olan ornamentlər həkk olunmuşdur. İnamların rəmzi olan ornamentlərin Yer, Göyün və Ayın simvollarının daxilində göstərilməsi islamın həm yer üzünün, həm də göylərin hakimi olmasına bir işarədir. Daşın hər iki kənarını isə doqquz ədəd səkkiz guşəli ulduz bəzəyir. Bu ulduzlar da Dərələgəzdə yaşamış 9 türk boyunun: Milli, Qadın, Samlı, Əliqanlı, Şadmanlı, Püsənli, Gülyanaqlı, Fərqanlı, Bozlu, Həsənli boylarının simvollarıdır. Belə bir sənət əsərinin

qarşısında duruş gətirə bilməyən ermənilər onun məhvindənə erməniləşdirilməsini daha üstün saymışlar. Ona görə də daşın ortasındakı dairələrin yuxarıda yerləşən ikisinə çox məharətlə əl qataraq onların yerində böyük bir xaç düzəldə bilməmişdilər. Daşın kənarları boyunca yerləşən 8 guşəli ulduzların ən aşağıda yerləşənləri də beləcə erməni saxtakarlığına məruz qalmış və onların da mərkəzində kiçik xaçlar yerləşdirilmişdir. Bununla da məsələnin əsil mahiyyətindən bixəbər olan tamaşaçıların gözü qarşısında erməni «sənət nümunəsi» canlandırılmışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində türk mənşəli coğrafi adların erməniləşdirilməsi və bu işin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması erməni millətçiliyinin və mənəvi genosidinin daha bir təzahürüdür. Yeni vətən axtarışı istiqamətində iddia olunan ərazilərin başqa xalqa məxsusluğunun unudurulması üçün erməni millətçilərinin qarşıya qoyduqları başlıca vəzifələrdən biri bu ərazilərin Azərbaycan xalqına məxsusluğunu xatırladan bütün coğrafi adların yox edilməsi idi. Bu məqsədə nail olunması üçün erməni millətçiləri ən vəhşi vasitələrə belə əl atırdılar. 1918-1920-ci illərdə bölgədə mövcud olan mürəkkəb tarixi şəraitdən istifadə edərək Zəngəzurda və Qərbi Azərbaycanın digər qəzalarında azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin əhalisi ilə birlikdə məhvə rəvac verildi. Bu vəhşiliklərin və təcavüzün nəticəsi kimi 1918-ci ildə təkcə Zəngəzur qəzasında 115 Azərbaycan kəndi əhalisi ilə birlikdə məhv edildi (105).

1935-ci ildən başlayaraq dövlət səviyyəsində indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin adlarının erməniləşdirilməsinə və özününküləşdirilməsinə başlandı. 1935-ci ilin yanvar ayının 3-də Ermənistan dövləti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla 50 toponimin, həmin ilin 8 avqustunda qəbul edilmiş başqa bir qərarla isə daha 80 toponimin dəyişdirilməsi rəsmiləşdirildi (106). Bu işi ermənilər son dərəcə böyük sürətlə aparmağa başladılar. Həyata keçirilmiş saxtakarlıq yüzlərlə coğrafi adın erməniləşdirilməsi və ya uyğunlaşdırılması ilə nəticələndi. Bu prosesin nə dərəcədə böyük miqyas aldığı barədə artıq Azərbaycan tarixçiləri və tədqiqatçıları tərəfindən geniş araşdırmalar aparılmışdır (107). Həmin araşdırmalarla tanışlıq erməni millətçilərinin xislətini və izlədikləri siyasətin mahiyyətini açıqlamağa imkan verir. Ermənilər eyni vəhşiliklə indiki Azərbaycan ərazisindəki tarixi-mədəniyyət abidələrinə qarşı da vandalizm tətbiq edirlər. XX əsrin əvvəllərində Bakıda kapitalizmin inkişafı və ermənilərin Bakı nefti

hesabına zənginləşməsi, habelə Qərbi Azərbaycana köçürülmüş ermənilərin dolanışıq ardınca Bakıya axışması onların sayının burada artmasına səbəb olmuşdu. Burada çoxalan və ev-əşik, var-dövlət sahibi olan ermənilər elə Bakını da gələcək Ermənistanın tərkibində görmək arzusunda idilər. Milliyyətçi niyyətlərinin reallaşdırılması üçün Bakıda həyata keçirilən kütləvi qırğınlar, həm də buradakı tarixi mədəniyyət abidələrinin, yaşayış sahələrinin xarabaya çevrilməsi ilə müşayət olunurdu. İstər 1905-ci, istərsə də 1918-ci ilin mart qırğınları zamanı Bakıda sonsuz sayda tikililər uçurulub dağıdılmışdı. Bu tikililər içərisində Bakının memarlıq incilərindən sayılın «İsmailiyyə» binası da var idi. Bakı milyonçusu Musa Nağıyevin həyatdan vaxtsız getmiş oğlu İsmayılın şərəfinə tikdirdiyi bu binaya od vurulmuş və çox bərbad bir hala salınmışdı. 1918-ci ilin qırğınları zamanı Şamaxı məscidi də belə bir vəhşiliyin qurbanı olmuşdu. Bu bina da ermənilər tərəfindən yandırılaraq tanınmaz hala salındı.

Azərbaycanın tarixi mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni vandalizmi və saxtakarlığı sovet hakimiyyəti dövründə də davam edirdi. Sovet dövlətinin erköyün övladları rolunu oynayan ermənilər bu dövlətin dünyaya at oynatdığı vaxtda elə Bakının mərkəzində vandalizmlə məşğul olurdular. Bu vandalizmin nəticəsi kimi 1960-cı illərdə Bakıda M.F.Axundovun şəhərin mərkəzi meydanlarından birindəki heykəlini ermənilər uçurmuşdular. Buna səbəb də M.F.Axundovun elə həmin günlərdə Azərbaycan televiziyası ilə nümayiş etdirilən «Hacı Qara» əsəri olubmuş. Bu əsərdə ermənilər haqqında olan səhnə və onun televiziya ilə nümayiş etdirilməsi mərkəzdəki havadarlarına dayaqlanan ermənilərin Bakıda da at oynatmasına imkan vermişdi. «Hacı Qara» komediyasında ermənilərin qəzəbinə tuş olan isə aşağıdakı səhnə idi. Hacı Qara qaçaq mal alverindən qayıdarkən gecə yolda bir neçə erməni kəndlisi ilə rastlaşır. Onları yol kəsən hesab edib üstlərinə qışqırır:

«Hacı Qara: Tüfəngləri yerə salın, yoxsa vurdum!

(Ermənilər başlayırlar yalvarmağa)

Mkrtiç: Vallah yarağımız yoxdur, bu iki oraqdan başqa bizdə kəsək tapılmaz. Əgər bizdə silah varsa, qanımız sənə halaldır.

Hacı Qara: Sizin qanınız çoxdan halaldır, amma bu zamanadək tökən olmayıb» (108).

Bu söhbət ermənilərdə etnik təəssübün qızışdırılmasına səbəb olmuş

ermənilərin belə bir vəziyyətə salınmasına etiraz əlaməti olaraq əsərin müəllifinin heykəlinə qarşı vandallıq törətmişdilər.

Bakıda törədilən erməni vandalizminin bir nümunəsi də hazırkı Opera və Balet teatrının binasının 70-ci illərdə iki dəfə yandırılması oldu. Sonradan aparılan istintaq sübut etdi ki, hər iki halda bu bina ermənilər tərəfindən yandırılmışdır.

Erməni millətçiləri hətta Bakının tarixi-memarlıq abidələrinin erməniləşdirilməsi və özününküləşdirilməsi üçün məqsədyönlü işlər görür-lərmiş. Konkret olaraq İçəri şəhərin tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası zamanı işə cəlb edilmiş erməni ustaları «erməniliyin əlamətləri» olan daşları tikililərə yerləşdirirlərmiş. Bununla da onlar gələcəkdə «təsadüfən tapılacaq» bu daşlarla İçəri şəhər tarixi-memarlıq kompleksini ermənilərin adı ilə bağlamalı və bu ərazidə onların qədimliyinin təsdiq edilməsinə nail olmalı idilər (109).

Azərbaycan xalqının tarixi mədəniyyət abidələrinə qarşı belə vandallist və saxtakarlıq münasibətini Qarabağın dağlıq hissəsində daha əyani şəkildə görmək olar. Bu gün erməni saxtakarları alban xalqına aid olan bütün tarixi-mədəniyyət abidələrini əsassız-sübutsuz, birmənalı şəkildə erməniləşdirir və onları erməni tarixi abidələri kimi təqdim edirlər. Burada da erməni millətçiləri kifayət qədər «təşəbbüskarlıq» və fəallıq nümayiş etdirə bilmişlər. Onlar alban abidələrinin erməni abidələri kimi tanındılması və ermənilərin Qarabağda «dərin köklərə» malik olması dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün çoxlu sayda yazılar və kitablar çap etdirirlər. Belə kitablardan biri də 1989-cu ildə İrəvanda Ş.Mkrtyçyanın müəllifliyi altında çap olunmuş «Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха» kitabıdır. Dağlıq Qarabağın tarixi keçmişinin saxtalaşdırılması və erməniləşdirilməsi məqsədini qarşısına vəzifə qoyan müəllif bütün alban abidələrini erməni arxitekturasının nümunələri kimi təqdim etməklə bərabər, hətta Dağlıq Qarabağdan xeyli uzaqda olan Xudafərin körpüsünü də kitaba daxil etmişdir (110). Heç şübhəsiz ki, kitabda bu abidə ilə rastlaşan kənar oxucu onu Dağlıq Qarabağın və bir qədər də konkret olaraq ermənilərin abidəsi kimi qəbul etməli idi.

Ş.Mkrtyçyan erməni tarixçilərinə xas olan saxtakarlıqla faktların, tarixi hadisələrin mahiyyətinə enmədən, tarixi abidələri zahiri təsvir etməklə, onların üzərində sonradan meydana gəlmiş epiqrafik yazıları oxuculara

təqdim etməklə, bəzi erməni alimlərinin həmin abidələrin ermənilərə məxsusluğu barədə sitatlarına istinad etməklə bu abidələrin erməni tarixinə məxsusluğunu təsdiqləməyə çalışmışdır. Bu yolla erməniləşdirilmiş abidələrin biri müqəddəs Yelisey məbədidir (kitabda onun adı Eqişe-Arakel məbədi kimi verilmişdi). Həmin məbəd Qafqaz Albaniyasının qədim məbədlərindən biri olub alban kilsəsinin rəhbərlərindən biri-apostol Yeliseyin adı ilə bağlı idi. Bu kilsə təmiz alban kilsəsi olmuşdur, digər xristian xalqları, o cümlədən də ermənilər bu kilsəni qəbul etmədilər. Yelisey kilsəsi M.Kalankatuyskinin «Alban tarixi» kitabında da bir neçə yerdə xatırlanmışdır. Alban çarlarından olan Vaçaqanın qəbrinin də bu kilsədə olduğu bildirilir. Kilsə müəyyən vaxtlarda alban katalikosluğunun mərkəzi olmuşdur. Onun tikinti üslubu, planlaşdırma strukturu da həmin dövrə aid olan erməni dini tikililərinə xas üslubdan tamamilə fərqlənir. Adı çəkilən kitabın müəllifi isə bu faktları diqqətdən kənar qoyaraq kilsəni erməni memarlıq abidəsi adlandıрмаğı kafi saymışdır (111).

Ş.Mkrtyçyan Qafqaz Albaniyasının digər tarixi abidələri olan müqəddəs Yakov məbədinə (kitabda Akopovank kimi verilmişdir), Amarasdakı Ağoğlan məbədinə, Qafqaz Albaniyası memarlığının incisi sayılan Qandzasar məbədinin də erməniliyini özünəməxsus üsulla «təsdiqləmişdir». Qeyd etmək lazımdır ki, müqəddəs Yakov məbədi hələ 635-ci ildə tikilmiş, sonradan ermənilər tərəfindən bərpa edilsə də, onun üzərində alban knyazları tərəfindən yazdırılmış kitabələr indi də qalmışdır. Alban katalikoslarının bu məbəd ətrafında mövcud olan qəbirləri onun alban tarixi abidəsi olduğuna şübhə yeri qoymur. Ağoğlan məbədinin adının alban katalikosu Qriqorinin nəvəsi, sonralar özü də katalikos olmuş Qriqorisin adı ilə bağlı olması da onun alban tarixinə aidiyini göstərir. Müəllif məbədin adının Qriqorisin adı ilə bağlılığını xatırladır, ancaq onun alban katalikosu olmasını yada salmır. Çünki bu fakt Ş.Mkrtyçyanın fikirlərinin cəfəngliyi üçün bir sübut olardı.

Qandzasar kilsəsinin uzun müddət alban katalikosluğunun mərkəzi olması barədə yuxarıda qeyd edilmişdi. Həm bu məbədin üzərində olan epiqrafik yazılar, həm də alban tarixçisi Kirakos Qandzakasinin məlumatları onun əsasının alban knyazı Həsən Cəlal tərəfindən qoyulmasını təsdiqləyir. Ş.Mkrtyçyan məbədin erməniliyə aidiyinin «təsdiqi» üçün onun tikintisində çoxlu erməni elementlərinin işlədilməsindən danışır.

Əslində isə bu elementlər sırf erməni arxitekturasına aid olmayıb, ümumən xristian arxitekturasına xas elementlərdir. Ancaq bu məbəddə erməni arxitekturasına heç bir aiddiyyatı olmayan elementlər də vardır ki, müəllif onlar haqqında xatırlamağı məqsəduyğun bilməmişdi. Məsələn, xristian və mitranet simvollarının, habelə yalnız Qafqaz Albaniyasına xas olan müsəlman dekoru elementlərinin sintezi deyilənlərə sübutdur (112).

Ancaq müəllifin cəfəng iddiaları bununla da bitmir. O, Azərbaycan arxeoloqu professor M.Hüseynov tərəfindən aşkarlanmış Azıx mağarasını erməni mədəniyyətinin beşiyi kimi təqdim etməkdən də çəkinmir. Alimlər bu mağarada tapılmış insan qalıqlarının milyon yarım il tarixə malik olduğunu söyləyirlər. Ermənilər, görünür, öz milli tarixlərini milyon yarım il bundan əvvəlki dövrlə bağlamaq arzusundadırlar. Kitabın müəllifi bir qədər də irəli gedərək bu mağaranı Azox mağarası adlandırır və onun mənasını da erməni dilində axtarmağa çalışır. Beləliklə də belə bir qənaətə gəlinir ki, Azox «kal üzüm» deməkdir. Müəllif hətta bu qənaəti ilə də kifayətlənmir və Albaniya sözünün də «Xayqanavank» kimi adlandırılmasını daha doğru sayır (113). Çünki bu yolla Albaniya sözünün də bir coğrafi ad kimi erməniləşdirilməsi asan olardı.

Erməni müəlliflərinin xəstə təxəyyülü özünü Şuşa şəhərinin tarixinin özünəməxsus şəkildə şərh edilməsində də açıqca nümayiş etdirir. Dünyanı erməniləşmiş şəkildə gören erməni millətçiləri Şuşanın da tarixinin saxtalaşdırılması və özünü küləşdirilməsi üçün obyektivliklə bir araya sığmayan ən müxtəlif iddialara əl atırlar. Çünki bu şəhər-qalanın tarixinin doğru-düzgün şərhə Qarabağın erməniləşdirilməsinə mane olur.

Ş.Mkrtyçyan öz kitabında belə bir uydurma irəli sürür ki, əvvəllər Şki-
kar adlandırılan Şuşa qalası haqqında hələ VI əsrdən məlumatlar mövcuddur. Guya 1740-cı ildə hələ Pənah xandan əvvəl Şuşa qalası Ovanes Avan tərəfindən yenidən bərpa edilmiş və yalnız sonralar bu qala Pənah xanın iqamətgahına çevrilmişdi (114). Şuşa qalasının əsasının 1750-ci ildə azərbaycanlılar, konkret olaraq Qarabağın ilk xanı olan Pənahəli xan tərəfindən qoyulmasını gizlətmək üçün erməni tarixçiləri bir sıra başqa «faktlara» da istinad edirlər. «Sovetski Karabax» qəzetinin 6 avqust 1989-cu il tarixli nömrəsində imzasız çap edilmiş tarixi məlumatda bir sıra belə «faktlar» sadalanmışdır və bununla da bir növ Şuşanın azərbaycanlılara deyil, ermənilərə məxsusluğu «təsdiq» olunmuşdur

(115). Məlumatda o da bildirilirdi ki, Şuşa qalası Qarabağ məliyi olan Şahnəzərin nəzarəti altında olan ərazidə yerləşirdi. Qarabağ müləkləri arasında daxili ədavət güclənəndə guya mülək Şahnəzər köçəri türk tayfalarından birinin rəhbəri olan Pənah xanla ittifaqa girərək Şoş sığınğını ona vermişdi. Sonra o da əlavə olunur ki, «1750-ci ildə Pənah qala qurğularının yenidən tikilməsinə başladı».

Belə fikirlərin cəfəng və uydurma olduğuna inanmaq üçün Qarabağın tarixi ilə bağlı yazılmış Qarabağnamələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Deyilənin sübutu üçün ilk növbədə qeyri-azərbaycanlı müəlliflərin yazdıqlarına diqqət yetirək. Qarabağın Rusiya tərəfində işğaldan sonra Platon Zubovun yazdığı bir tarixi romanda Şuşanın əsasının qoyulması barədə maraqlı məlumatlar vardır. Əsərin qəhrəmanı kimi verilən münəccim, Pənah xanla söhbətlərinin birində ona belə deyir: «Bütün Qarabağ üzərində hakimiyyə nail olmaq üçün alınmaz yerdə tikilmiş qalaya malik olmaq lazımdır və mən belə bir yeri tanıyıram. Çınaxçının 12 verstliyində bir dağ vardır ki, onun ətəyindən yüksəkliyinə yamaclar vasitəsilə qalxmaq üçün saat yarım yol getmək tələb olunur. Bu dağ üç tərəfdən tamamilə alınmazdır. O, daş qayalıqlarla əhatə olunmuşdur. Qayaların aşağısında daşların arası ilə tez süzülüb gedən çay axır. Dediyim kimi ora çıxmaq üçün yalnız bir tərəfdən yol vardır. Bu tərəf divarla möhkəmləndirilə bilər. Digər tərəf isə təbiət tərəfindən qorunur. Dağın zirvəsində düzənlik mövcuddur ki, onun dairəsini qət etmək üçün iki saat piyada getmək lazımdır. Həmin yerdə şəhər tikmək və onu cəsur döyüşçülərlə məskunlaşdırmaq mümkündür» (116).

Daha sonra əsərdə Şuşa qalasının əsasının qoyulması təsvir olunur: «Böyük silahlı dəstə ilə müşayiət olunan Pənah xan Vərənd məliyi və Cümşüdlə şimala gedəndə dağ silsiləsini aşaraq yuxarı və yuxarı dırmaşdılar. Onların qarşısında meşə və mamırlara bürünmüş sıldırım qayalar yüksəlirdi. Təxminən 7 verst yolu qət etdikdən sonra onlar yüksəkliyin ən yuxarı nöqtəsində böyük bir düzənliyə çıxdılar. Bu düzənlikdən vadinin ən uzaq nöqtələrində yerləşmiş kəndləri, zəngin üzüm bağlarını, meşələrlə örtülmüş dağları seyr etmək mümkün idi. Bütün bunlar o qədər kiçik görünürdü ki, onlar dünyanın ən kiçik əşyaları təsəvvürünü yaradırdı. Üç tərəfdən bu düzənliyin alınması mümkün deyildi. Çünki ora sərt qayalarla dövrələnmişdi və bu yerə yalnız şimal tərəfdən çıxmaq mümkün idi.

– Budur,– deyə ərazini diqqətlə gözdən keçirən Pənah xan dilləndi.– Qalanın tikilməsi üçün ön münasib yer. Məlik, siz bu yeri mənə verməyə razısınızmı?

– Ancaq,məlik dilləndi,– bura çox genişdir.

– Üç tərəfdən möhkəmləndirilməsi tələb olunmur, dördüncü tərəfdən isə divar və bürclər ucaldırıq və onların üstündən yaxınlaşmağa cəsarət edən ötkəmləri darmadağın edərik.

– Yaxşı, mən razıyam. Elə sabah qalanın əsasının qoyulmasına başlayırıq.

– Əlbəttə, payızın sonuna isə bu yeni şəhərə köçmək olar.

– Bəs, biz onu necə adlandıracağıq?

– Buradan necə gözəl mənzərə görünür. Bütün ətraf sanki şüşədə görünən kimi görünür. Yeni qalanı Şuşa adlandırırıq.

– Şuşa! Necə də gözəl addır.– Məlik onun sözünə qüvvət verdi.-Şuşaya sahib olmağımız münasibətiylə sizi təbrik edirəm.

– Təşəkkür edirəm. Çalışacağam ki, bu qalanın layiqli sahibi olum.

Hamı atdan yerə düşdü və bir neçə daş götürərək təpəciklərin birinin üzərinə topladılar. Pənah xan onun üstünə qalxaraq təntənəli səslə dedi:

– Qoy Allah yeni yaradılan qalaya öz xeyir-duasını göndərsin, qoy, o, Güllüstanın gülü kimi, peyğəmbər həyətinin cənnət ağacı kimi çiçəklənsin, qoy nə vaxtsa bütün Qarabağın mərkəzi olsun və ecəzkar hadisələrlə məşhurlaşsın. Qoy ətraf hakimlər yeni qalanın əzəməti qarşısında baş əysinlər və onun düşmənləri kül kimi yox olsun...

Bu sözləri deyəndən sonra o, əlini alnına qoyub sonra yerə toxundurdu, bir ovuc torpaq götürüb toplanmış daşların üstünə səpdi. Hamı onun elədiyini təkrarladı» (117).

Çoxlu sayda mövcud olan qarabağnamələrdən birinin müəlifli milliyətçə erməni olan Mirzə Yusif Nersesovdur. Onun 1853-cü ildə bitirmiş olduğu əsəri «Tarixi-Safi» adlanır. Bu əsərin müəlifli yuxarıda xarakteristikası verilmiş, zahirən assimilyasiya olmuş ermənilərdəndir. İranda yaşadığı vaxtlarda islamı qəbul etsə də, Qarabağa qayıdan kimi yəni-dən öz məzhəbinə dönmüşdü. Yəni erməniliyini itirməmiş belə bir adamın yazdıqları ermənilər üçün şübhə doğurmamalıdır. O öz əsərində Şuşanın əsasının qoyulmasını belə təsvir edirdi: «O öz vəzir-vəkilləri ilə məsləhət etdi, bu qərara gəldilər ki, gözəl, səfalı və xətasız bir yerdə qala tikdirsinlər. Soraqlaşdıqdan və axtarış etdikdən sonra Məlik

Şahnəzərin bələdçiliyi və nümayəndəliyi ilə əhalinin indiki yaşayış yeri olan Şuşa qalasının yerini müəyən etdilər. Bu yeri Pənah xan özü gedib gözü ilə görmüş və hər cəhətdən bəyənmişdi. Lakin ərazinin ortasından su axmadığı üçün bir neçə yerdə quyu qazdırdı və quyulardan çoxlu su çıxdı. Bundan sonra 1752-ci ildə Pənah xan xoş bir gündə Şuşa şəhərinin təməlini qoydu... Şuşa şəhəri bina olandan sonra Pənah xan Şahbulaq qalasının əhalisini, bəzi Qarabağ və başqa kənd adamlarını köçürüb Şuşa şəhərinə gətirdi, onlara burada yer verdi» (118).

Mirzə Yusif əsərində Şuşanın məhəllələrinin də adlarını sadalayır. Onlar aşağıdakılar idilər: Mehrili, Qazançılı, Əylisli, Çiləbörd, Dərə, Aşağı məhəllə, Qurdlar, Culfa, Quyuluq, Çuxur məhəllə, Hacı Yusifli, Merdinli, Cuhudlar, Saatlı, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Çölqala və Hamam arası (119).

Erməni tarixçilərinin cəfəng uydurmalarına baxmayaraq elə bu məhəllə adları da Şuşanın azərbaycanlıların şəhəri kimi formalaşdığını sübut edir. Qarabağın tarixi haqqında yazılmış bir sıra digər əsərlər də Şuşanın əsasının məhz azərbaycanlılar tərəfindən qoyulması barəsində yuxarıda söylənilənləri təsdiq edir (120).

Erməni millətçiləri qonşu xalqların, o cümlədən də gürcü xalqının tarixi irsinə də təcavüzkarlıq və vandalizmlə yanaşırdılar. Çünki gürcü tarixinə münasibətdə də yeni vətən axtarışı erməni millətçilərinin qarşısında dayanan başlıca məsələdir. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün erməni millətçiləri istər Azərbaycanda, istər Türkiyədə, istərsə də Gürcüstanda, demək olar ki, oxşar taktikanı işlədirlər. Gürcü tarixi abidələrinin erməniləşdirilməsi sahəsində erməni alimlərinin uydurmaları İ.Çavçavadzenin yuxarıda adı çəkilən əsərində əsaslı şəkildə ifşa olunmuşdur. İ.Çavçavadze qonşu xalqların tarixini saxtalaşdırmaq istiqamətində erməni tarixçilərinin fəaliyyətinin mahiyyətini aşağıdakı şəkildə açıqlayırdı: «Bütün məsələ faktı yox etməkdən, tarixi yazıları ya silməkdən, ya da qaşayıb pozmaqdan, ya da onu öz xeyrinə dəyişdirib başqa şəkklə salmaqdan ibarətdir... Erməni kitab həvəskarlarının-savadlı adamlarının nə ilə məşğul olduqları və belə fırıldaqlarda müqəssir olduqları da aydındır. Çünki həmin yerlərin kimin olduğu və indi kimə məxsus olması haqqında tarixi qalıqların və abidələrin dil açib danışacağı vaxt gələcək, çünki daşlar, çoxlu tikililər, monastırlar, məbədlər dilə gəlib fəryad edirlər ki, lap qədim zamanlardan bəri bu yerlərdə gürcülər

yaşayıblar...Bu cürə yollarla məqsədə çatmaq indi ağıl meyarı hesab olunur. Ermənilərin gürcü məbədlərində və monastırlarında gürcü mənşəli izləri məhv etməyə, gürcü yazılarını daşlardan qaşayıb təmizləməyə və yox etməyə, daşların özünü tikililərdən çıxarıb yerinə erməni yazıları olan başqa daşları qoymaq üçün əlləşdiklərinə çoxlu misal gətirə bilərik... Onlar Zaqafqaziyada gürcü adını belə üsulla aradan qaldırmaqla və gürcü tarixi abidələrini dəyişdirib erməni abidələri etməklə kifayətlənmirlər» (121).

Gürcü tarixi abidələrinin də Azərbaycandakı tarixi abidələr kimi erməniləşdirilməsi fəaliyyəti ilə yanaşı ermənilər xristian dininə mənsub olan gürcülərin assimilyasiya edilməsi və qriqorianlaşdırılması sahəsində də gərgin iş aparırdılar. Bu istiqamətdə də onlar razı qala biləcək səviyyədə nəticələrə nail olmuşdular (122).

Rus tarixçisi və publisisti V.Veliçko da qeyd edir ki, saxtakarlıq və uydurma yollarla qonşu xalqların tarixi mədəniyyət abidələrinin özünü-küləşdirilməsində və bu yolla Ermənistanın xüsusi bir tarixinin quraşdırılmasında, bu kiçik xalqın, onun generallarının və hətta qaçaqmalçılarının göylərə qaldırılmasında və bu şəkildə aləmə tanıtılmasında Bakı nefti hesabına son dərəcə böyük kapitallar əldə etmiş erməni varlılarının da böyük rolu var idi. Onun mülahizələrinə görə, ermənilər öz tarixi «xidmətlərini» başqalarının gözüne soxmaq üçün ən iyrənc metodlardan istifadə edirdilər. Yəni özlərini göylərə qaldırmaq üçün daha dəyərli və aydın tarixi olan qonşu xalqların üzərinə kölgə salmağa çalışır və onlar haqqında hədyanlar danışmaqdan çəkinmirdilər. V.Veliçkonun yazdığına görə, ziyalı ermənilər mənsub olduğu xalqın yuxarıda haqqında danışılan əməllərinə görə heç də nəcib ada malik olmadıqlarını yaxşı anlayırdılar. Ona görə də ziyalı ermənilər Qafqaza yad olan adamlarla rastlaşdıqda özlərini erməni xalqının nümayəndəsi kimi təqdim etməyə utanırdılar və özlərini gürcü və ya çərkəz adlandırdılar. Buna görə də hətta bir çox jurnalistlər və publisistlər erməni xalqına meyilli olduqlarından onları öz yazılarında sadəcə olaraq qafqazlılar və ya xristianlar adlandırır və bununla da bir növ onların eyblərini gizlətməyə çalışırdılar (123).

Bununla belə erməni başbilənləri, millətçiləri öz əməllərindən nəticə çıxarmırdılar, başqa xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi-mədəniyyət abidələrinə təcavüz etməkdə, özünü-küləşdirməkdə və bu sax-

takarlıq yolu ilə ermənilərin yeni tarixinə özül yaratmaqda davam edirdilər və elə bu gün də davam etməkdədirlər.

3. Tarixin erməni saxtakarlığı

«Böyük Ermənistan» uydurması müxtəlif cərəyanlara, axınlara, qurumlara, təbəqələrə mənsub olan və olmayan erməni millətçilərinin və təcavüzkarlarının ən müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətinin kəsişmə nöqtəsidir. Bütün saxtakarlıqların da, bütün sivil və qeyri-sivil mübarizələrin də məqsədi «Böyük Ermənistan» deyilən ərazilərə sahib çıxmaq, vətən axtarışını başa çatdırmaqdır. Əsrlər boyu ermənilər tərəfindən yazılanlar da, uydurulanlar da, özünüküləşdirilənlər də bu fantaziyanın tarixi gerçəkliyinin «sübutunun» təsdiqi üçün həyata keçirilən özünəməxsus mübarizənin təzahürüdür. Bütün bunların nəticəsində indi erməni xalqı dünyada yeganə xalqdır ki, subyektiv şəkildə quraşdırılmış bir tarixə malikdir. Bu tarixi quraşdırırlar üçün obyektivlik meyarı millətçi baxışların, ideyaların təsdiqinə xidmət edən uydurmalarıdır. Milli-etnik xislətdən doğan erməni mənbələri isə həmin tarixin canlandırılmasında istifadə edilən başlıca ədəbiyyatdır. Erməni mənbələrində tarixə necə «obyektiv» münasibət bəslənildiyini tək elə erməni tarixinin atası sayılan Moisey Xorenskinin V əsrə aid edilən “История Армении” kitabından görmək mümkündür. Onun erməni tarixşünaslığına irs qoyub getdiyi saxtakarlıq ənənəsi davamçıları tərəfindən elə bu gün də «yaradıcı» şəkildə inkişaf etdirilməkdədir. Erməni tarixçilərinin və millətçilərinin təbii saydıqları həmin saxtakarlıqların nəticəsində indi erməni xalqının tarixinin iki paralel qolu mövcuddur. Bu tarixin bir qolu Urartu yazılı abidələrində ermənilər haqqında ilk məlumatların aid edildiyi e.ə.VI əsr ətrafından başlanır və bu günə kimi davam edir. Həmin tarixin müəyyən dövrləri, xüsusən də eradan əvvəlki və eranın ilk illərindəki dövrü bir sıra xarici şərqşünasların və tədqiqatçıların, o cümlədən də Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqatlarının obyektinə olmuşdur. Bununla belə, erməni tarixi elə indi də ən dolaşlıq tarixlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu dolaşlıqlı əslində tarixi obyektiv meyarlar əsasında araşdırmaq istəyən tarixçilər üçün mövcuddur. Erməni tarixçiləri üçün isə

belə bir dolaşılıq yoxdur. Onlar üçün milli müstəsnalıqdan doğan bir tarixi konsepsiya mövcuddur. Faktoloji materiallara uyğun gəldi-gəlmədi erməni tarixi bu konsepsiya ətrafında quraşdırılır.

Erməni tarixinin digər bir qolu isə daha qədimdən, Nuhun tufanından başlayır. Bu qolun əsası Moisey Xorenski tərəfindən qoyulmuşdur. Doğrudur, ermənilər bəzi digər mənbələrə də (bu mənbələr yalnız erməni mənbələridir) istinad etməyə çalışırlar. Ancaq əsas mənbə kimi M.Xorenskinin tarix kitabı götürülür. Eradan təxminən 2500 il əvvəl başlanan bu tarix cəfəng şəkildə uydurularaq e.ə. ilk əsrlərdən erməni tarixinin digər qolu ilə birləşdirilir. Çoxlu sayda Avropa alimləri və eləcə də tək-tək erməni alimləri M.Xorenskinin kitabında ermənilərin qədim tarixi barədə yazılanların cəfəng və qeyri-ciddi fantaziyalar olduğunu etiraf edirlər. Bununla belə, bu tarixin mötəbərliyi erməni tarixşünaslığı tərəfindən heç də şübhə altına alınmır. Əksinə, elə indi də ciddi uydurmaların təsdiqi üçün qədim mənbə rolunu oynayır. Müasir erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı da məhz elə bu əsərdən ilham alır. Çünki yad ərazilərin özünüküleşdirilməsinin və erməni torpaqları kimi qələmə verilməsinin əsası da M.Xorenskinin “История Армении” kitabında qoyulubdur.

*a) M.Xorenski və onun erməni tarixşünaslığına
gətirdiyi saxtakarlıq əhəmələri*

Xəyali uydurmalarla müəyyən obyektiv faktları sintez edərək erməni tarixşünaslığında qeyri-sağlam və qeyri-ciddi əhəmənin başlanğıcını qoyan və erməni tarixində xüsusi yeri olan Moisey Xorenskinin eranın 430-cu ilində doğulduğu və VI əsrin ortalarında öldüyü, yəni təqribən 120 il ömür sürdüyü güman edilir. Məşğuliyyəti etibarilə M.Xorenski ruhani imiş. Bu sahədə onun təhsil aldığı və sonradan tarixə meyl göstərdiyi bildirilir. Bəzi tədqiqatçılar onun maddi ehtiyacın ödənilməsi xatirinə tarix yazmaqla məşğul olmasını güman edirlər (124). Beləliklə, qoca yaşlarında, ömrünün sonlarında M.Xorenski hazırda erməni tarixşünaslığını ən qədim yazılı mənbələrindən biri olan «Ermənistan tarixi» kitabını yazmağa başlayıb. Həmin «Tarix» kitabı tədqiqatçılar tərəfindən şərti olaraq iki hissəyə bölünür. Birinci hissəsi suriyalı Mar

Abas Katina tərəfindən Ermənistanın qədim tarixi haqqında yazılmış hissədir. İkinci hissə isə Mar Abasın tarixinin davamı kimi M.Xorenskinin özü tərəfindən yazılmış hissədir. Yəni, M.Xorenski ermənilərin tarixini yazmaq fikrinə düşərkən Mar Abasın əsəri ilə rastlaşmış, onun doğruluğunu qəbul etmiş və öz kitabının əvvəllinə daxil etmişdi. Mar Abasın kimliyi və onun nəyə görə erməni tarixini yazmağa başlaması M.Xorenskinin «Tarix» kitabında belə açıqlanır ki, Assuriya və Parfiya çarı olan Böyük Arşak göstərdiyi igidliklər nəticəsində makedoniyalıların asılılığından qurtarıb və bütün Şərqlə Assuriyanı öz hakimiyyəti altına salmışdı. Öz dövlətinin ərazilərini bu qədər genişləndirdikdən sonra qardaşı Vaxarşaxı Ermənistanın çarı təyin edir və belə fikirləşir ki, onun Ermənistanda çarlıq etməsi böyük imperiyanın möhkəmləndirilməsinə kömək edəcəkdir. M.Xorenskinin yazdığına görə, Arşak erməni Mesopatomiyasındakı Mtsbin şəhərini Vaxarşax üçün paytaxt elan edir və Qərbi Suriyanı, Fələstini, Asiyanı, bütün Aralıq dənizi ölkələrini, Tutaliyanı, Pont dənizindən başlayaraq Qafqazın qərb dənizindəki qurtaracağına qədər, habelə Atropatenanı onun hakimiyyəti altına verir. Sonra onu da tövsiyə edir ki, aqlın və cəsarətin olsa öz sərhədlərini daha da genişləndir. Erməni təxəyyülünün nə qədər geniş olduğunu və heç bir sərhədə sığmadığını bu cümlələrdən də görmək mümkündür. Erməni çarlığının hakimiyyəti altında olan ərazilər hələ heç də təkcə yuxarıda sadalanlar deyilmiş. M.Xorenski Aralıq dənizi ölkələri deyəndə bura Vitaniyanın, Mizianın, Asiyanın özünün, Pamfilyanın, Likaoniyanın, Kilikiyanın, Kipr adasının, 1-ci, 2-ci və 3-cü Ermənistanın, Pont Kappadokiyasının, Titaliya ilə Baktriyanın, Qəndəhar dağlarına qədər olan ərazilərin daxil olduğunu güman edirdi (125).

Bu ölkələrin mövcud olub-olmadığını müəyyənləşdirmək hazırda məqsəd olmasa da, ermənilərin adına nə qədər ərazilərin yazıldığını görmək mümkün deyil. Əgər bu ərazilər Kipr adasından Qəndəhar dağlarına qədər olan əraziləri əhatə edərsə, onda belə güman etmək olar ki, «Böyük Ermənistan» coğrafiyasının tərəfdarları M.Xorenskiyə nisbətən daha insafli tarix quraşdırmışlar. Məsələnin ciddiliyi isə ondadır ki, M.Xorenskinin «Tarix»i məhz bu şəkildə hələ XVIII əsrin əvvəllərindən Avropada nəşr edilməyə və nağılvarı iddiaların həqiqət kimi təbliğinə başlanmışdır.

M.Xorenski Mar Abasla bağlı sonra yazır ki, Vaxarşax Ermənistanda

hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra öz sələflərinin, ona qədər Ermənistanı hakim olanların kimlər olduğunu öyrənmək qərarına gəlir . Bununla əlaqədar o, Mar Abas Katina adlı ağıllı, xald və yunan dillərini bilən bir suriyalıni axtarıb tapır və onu qardaşı Arşakın yanına göndərir ki, onun sərəncamında olan dövlət arxivində tədqiqatlar aparmasına icazə versin. Arşak isə qardaşının göndərdiyi məktubla tanış olduqdan sonra çarlığının yarısını tapşırdığı Vaxarşaxın bu təşəbbüsünə sevinir və əmr edir ki, dövlət arxivinin qapıları Mar Abasın üzünə açılsın. Guya Mar Abas da arxivdə olan əlyazmaları araşdırır və onların arasında maraqlı doğuran bir əlyazma ilə rastlaşır. Həmin əlyazma belə adlanırmış: «İsgəndərin əmri ilə xald dilindən yunan dilinə tərcümə edilmiş bu kitab özündə qədimlərin və əcdadların həqiqi qədim hekayələrini əhatə edir». M.Xorenskinin sözlərinə görə o, buradan suriyalı və yunan tarixçilər tərəfindən ermənilərin tarixi haqqında yazılan doğru məlumatları köçürərək Vaxarşaxa gətirir. M.Xorenski sonra onu da əlavə edir ki, Mar Abasın yazdığı kitabda söylənilənlərin mahiyyətinə nüfuz edərək, başlıcası isə «onların doğruluğuna əmin olaraq» öz kitabına daxil edir və oxucuların diqqətinə çatdırır (126). Beləliklə də erməni tarixşünaslığının mayasına çevrilən bir mənbə yaranmağa başlayır. Bu mənbənin əks etdirdiklərinin nə dərəcədə doğru olduğu barədə mütəxəssislərin yazdıqları aşağıda görünəcəkdir. Ancaq əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqatçılar M.Xorenskinin və Mar Abasın yaşadığı dövr barədə heç bir fikir yekdilliyinə malik deyildilər. Məsələn, tanınmış şərqşünas Avqust Karner yazırdı ki, Moisey Xorenski V əsrdə yox, VIII əsrdə yaşamışdır (127). Onu da əlavə etmək lazımdır ki, Avropa şərqşünasları M.Xorenskinin «Tarix»inə elə ilk tanışlıqdan çox ciddi yanaşmamışlar və bu əsərin tarixi doğruluğu tədqiqatçıların çoxunda şübhə yaratmışdı. M.Xorenskinin kitabını geniş təhlil etmiş olan erməni tarixçisi Q.Xalatyans da əsərlərində «Ermənistan tarixi»nin doğruluğunu və onun meydana gəlmə tarixi haqqında söylənilənlərin dəqiqliyini şübhə altına almış və bu məsələ ilə bağlı bir sıra Avropa alimlərinin yazdıqlarını şərh etmişdir (128).

Berlin kitabxanasının müdiri, fransız şərqşünası La Kroz M.Xorenskinin «Tarixi» ilə tanış olan kimi onun doğruluğunu, habelə bu kitabın meydana gəlmə tarixi barədə söylənilənləri dərhal şübhə altına aldı. La Kroz şübhələrini M.Xorenskinin kitabında toxunulan faktların tarixi

müqayisəsinə əsasən bu təmsiləbənzər əsərin müəllifmin V əsrdə yox, IX və ya X əsrdə yaşadığını irəli sürürdü. Müləhizələrini sübuta yetirmək üçün kitabda olan bir sıra faktları oxucuların mühakiməsinə verirdi. Məsələn, M.Xorenski «Tarix»də (11, 6) bulqar xalqının eradan əvvəl II əsrdə yaşadığını göstərirdi. Şərqsünas isə bildirirdi ki, bulqarlar barədə ilk məlumatlar VI əsrə aiddir. Əgər VI əsrə aid olan bulqarlar barədə «Tarix» kitabına məlumat düşübsə, deməli, onda bu kitabın müəllifi VI əsrdən sonra yaşamalı idi. Şərqsünas sonra daha bir fakta da istinad edir ki, «Tarix»də (11, 38) Bayburd qalasının eradan əvvəl I əsrə aid edilməsi də doğru deyildir. Çünki elə yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bu qalanın əsası yalnız VI əsrdə Yustinian tərəfindən qoyulmuşdu. Digər tərəfdən, La Kraz iddia edirdi ki, M.Xorenskinin ruhani olması barədə söylənilənlər də xeyli şübhəlidir. O güman edirdi ki, M.Xorenski hərbi iş sahəsində xeyli təcrübəyə malik olduğu hiss edilirdi (129).

M.Xorenskinin yaşadığı dövr barədə söylənilənlərin şübhə altına alınması əslində elə onun yazdığı «Tarix»in doğruluğuna olan münasibətin təzahürüdür. Ermənilərin öz mənbələrini qədimləşdirilməsinin ilk əlamətlərinin ciddi mübahisəyə səbəb olması M.Xorenskinin yazdıqlarının da tənqidi araşdırılmasına sövq edirdi. Tarixçilər təkcə M.Xorenskinin yaşadığı dövr barədə deyil, onun həmmüəllifi olduğu Mar Abbasın dövrü barədə söylənilənləri də ciddi şübhə altına alırdılar. «Tarix» kitabındakı faktların tutuşdurulmasından, Mar Abbasın əlaqədə olduğu çarların tarixindən aydın olur ki, o, eradan əvvəl ikinci əsrdə yaşamalı idi. Ancaq elə VII əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Sebeos, Mar Abbasın eradan əvvəl deyil, xeyli sonralar yaşadığı barədə məlumat verirdi (130).

Mar Abbasın yaşamış olduğu dövr barədə öz şübhələrini Avropa alimləri içərisində ilkin olaraq XVIII əsr fransız alimi Freret irəli sürmüşdü. Onun müləhizələrinə görə Mar Abas öz kitabını eradan əvvəl I əsrə yaxın bir dövrdə yazmış olsaydı, onda o öz dövrünün yaxın illərdə baş vermiş yaddaqalan hadisələrin şahidi olmalıydı. Bu hadisələr barəsində onun əsərində heç bir məlumat yoxdur. Freretin yazdıqlarına görə, Mar Abbasın qədim erməni tarixi kimi ortaya qoyduğu, M.Xorenski tərəfindən də doğruluğu təsdiqləndiyi və əslində indiyə qədər də erməni tarixinin qədimliyi barədə əldə əsas tutulan məlumatlar tarixi təmsillərin nizamsız

toplusundan başqa bir şey deyildir. Həmin təmsiləbənzər hekayələr Freretin sözlərinə görə qədimdə yəhudilər və suriyalılar arasında yayılmışdı. Mar Abasın yazdıqları da öz qaynağını onlardan alırdı. Freret, Mar Abasın son dərəcə nadanlığına da heyrət edirdi. O bu nadanlığı nədə görürdü? Əslində bu nadanlığı eyni dərəcədə elə M.Xorenskinin özünə də aid etmək olar. M.Xorenskinin yuxarıda toxunulan fikirlərində göstərilirdi ki, Mar Abas Vaxarşaxın məktubu ilə Arşakın yanına göndərilmişdi. Arşak da ona kömək göstərmək qərarına gəlmişdi. M.Xorenski onu da dəqiqləşdirirdi ki, Mar Abas Arşakın razılığı ilə Ninəvadakı arxivlərdə işləməyə başladı. Fransız şərqşünası ona heyrət edirdi ki, Mar Abasın Parfiyaya səfəri e.ə. II əsrin sonlarında ola bilərdi. Çünki Vaxarşax ermənilərə çarlığı e.ə. 128-106-cı illərdə etmişdi. Ninəva şəhəri isə e.ə. 608-ci ildə babillər və midiyalılar tərəfindən tutularaq viran edilmişdi. Yəni Mar Abas Parfiyaya səfər edəndə Ninəva şəhəri artıq 500 il idi ki, xaraba şəklində mövcud idi. Orada heç bir arxiv ola bilməzdi və Mar Abasın da orada işləməsi mümkün deyildi (131).

Freretin M.Xorenskinin «Tarix»inə belə prinsipial yanaşması bəzi erməni tarixçilərini heç də razı sala bilmirdi. Onlar bununla barışa bilmirdilər ki, hələ XVIII əsrdə fransız şərqşünası nə vaxt yaşadıkları hələ dəqiq məlum olmayan qədim erməni tarixçilərinin təmsillər toplusunu xatırladan kitabları ilə Şərq tarixinin ermənilər üzərində qurulmasını kəskin tənqid edirdi. Freretə məsləhət görülürdü ki, izlədiyi qeyri-döğru metoddan uzaqlaşsın. Çünki bu metod heç onun özünə şərəf gətirə bilməz. Freretə o da məsləhət görülürdü ki, M.Xorenskini və Mar Abası kəskin tənqidə tutmaqdan sonra onların əsərlərini ciddi təhlil etsin, mövcud olan digər əsərlərlə tutuşdursun və düzgün seçim aparsın (132).

Başqa bir fransız alimi Kartmer də XIX əsrin ortalarında M.Xorenskinin «Tarix»i ilə tanış olandan sonra Mar Abas haqqında söylənilənlərə tərəfdar çıxdı. O da Mar Abasın özünü, şəxsiyyətini, yazdıqlarını saxtakarlıqda ittihamlandırırdı. Bununla da o, «Tarix»in bir mənbə kimi dəyərini şübhə altına alırdı. Kartmer bilirdirdi ki, Mar Abasın eradan əvvəl yaşaması mümkün deyildi. Çünki onun adının əvvəlinə artırılan «Mar» sözü xristianlıq yaranandan sonra meydana gəlmiş bir anlayışdır. Bu söz «ruhani ata» mənasını verirdi və ruhanilərin adlarının əvvəlinə artırılırdı. Deməli, Mar Abas eradan əvvəl deyil, eradan sonra mövcud olmalı idi. Elə isə bu saxtakarlığa nə üçün yol verildiyini Kartmer də

anlaya bilmirdi. Alim, Mar Abas adlı bir adamın varlığını da ümumiyyətlə şübhə altına alırdı. O güman edirdi ki, Mar Abas tərəfindən yazıldığı iddia edilən tarix-uydurmalar üzərində qurulmuş topludur və o mümkün ki, Makedoniyalı İsgəndərin əmri ilə xald dilindən yunan dilinə tərcümə edilmişdi. Kartmer onu da ehtimal edirdi ki, bu toplu Berosun tarixinin nüsxəsi də ola bilərdi. Ola bilsin ki, həmin tarixin surəti hər hansı bir suriyalı tərəfindən çıxarılmış və Makedoniyalı İsgəndərə təqdim edilmişdi. Alim sözünə davam edərək yazırdı ki, bu toplu əvvəlcə M.Xorenski, onun ardınca isə bütün erməni tarixçiləri tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edilmişdi (133).

Başqa bir avropalı alim Renan da «Tarix»ə öz münasibətini bildirmişdi. Onun da münasibəti çox kəskin və birmənalı idi. O da Mar Abasın şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsində saxtakarlığa yol verildiyini təsdiq edirdi. Kartmerin söylədiklərinə uyğun olaraq o da «Mar Abas» adını xristian adı hesab edirdi. Yəni o da yazırdı ki, Mar Abas eradan əvvəl yaşaya bilməzdi. Renan hətta Mar Abasın Parfiyadakı axtarışları zamanı arxivdə xald dilindən tərcümə edilmiş kitabla rastlaşması faktını da gülünc və qeyri-obyektiv sayırdı. Yəni sadəcə olaraq bu, Mar Abasın özünün uydurması idi. Erməni alimi Patkanov da bu fikirlərlə müəyən dərəcədə razılaşdığını bildirirdi. O da belə bir fikir irəli sürürdü ki, Makedoniyalı İsgəndərin əmri ilə xald dilindən hansısa bir kitabın yunan dilinə tərcümə olunması və Mar Abasın da ermənilərin tarixini yazarkən ona istinad etməsi heç bir həqiqətə uyğun deyildir. Bunlar Mar Abasın özünün uydurmalarıdır. Yəni Patkanova görə həmin tarixi Mar Abas özü yazmış və onun mötəbərliyini artırmaq üçün xəyali bir xald kitabına istinad etməyi qərara almışdı. Belə isə M.Xorenskinin öz əsərində Mar Abasla bağlı nə üçün qeyri-səmimiliyə yol verməsinə də Patkanov öz münasibətini bildirirdi. Onun fikrincə, M.Xorenski, Mar Abasın yazdıqlarına çox inanırdı, onların doğruluğuna şübhə etmirdi. Onun Mar Abasa tamamilə inanması Patkanova görə M.Xorenskinin günahı idi (134).

Patkanov da Mar Abasın eradan əvvəl yaşaması fikri ilə razı deyildi. O da Mar Abasın xristian olduğunu, ən tezi eranın III- IV əsrlərində, yəni M.Xorenskidən təxminən 100 il əvvəl yaşadığını söyləyirdi.

Mar Abasın yaşadığı dövrün saxtalaşdırıldığı barədə başqa fikirlər də mövcuddur. Qədim salnaməçilərdən biri də Mar Abasın, Arşakın döv-

ründə yaşaya biləcəyini mübaliğə adlandırır. Çünki o da Mar Abasın adının yalnız xristianlıq dövrünə aid olduğunu bildirirdi. Salmaməçinin fikrincə, Mar Abasın xatırladığı kitab, ümumiyyətlə, olmamışdır. Bu, M.Xorenskinin özünün uydurmasıdır. Mar Abasın adına istinadən yazılanlar M.Xorenski tərəfindən erməni nağıl və dastanlarından götürülmüş və tarixi faktlar kimi təsvir edilmişdi. Salmaməçi, M.Xorenskinin özünün də V əsrdə yaşadığını və «Tarix»i də həmin əsrdə yazdığını təkzib edirdi. Onun fikrincə, əgər Qazar Parpesi öz əsərlərində M.Xorenskini xatırlamırsa deməli M.Xorenski V əsrdə deyil, daha sonrakı əsrlərdə yaşamışdır. Xorenskinin istinad etdiyi salnamələr V, VI və hətta VII əsrə aiddirsə, deməli, o özü də sonrakı əsrlərdə yaşamışdır. Bununla da salnaməçi belə bir qənaətə gəlirdi ki, M.Xorenski V əsrin tarixçisi deyil, ən azı VII əsrdə yaşamış yalançı-salnaməçidir və onun yazdığı da heç bir tarixi əhəmiyyətə malik olmayan mifik fantaziyalar toplusudur (135).

Bu söylənilənlər əsasən M.Xorenskinin və onun istinad etdiyi Mar Abasın nə vaxt yaşamaları barədə alimlər arasında aparılan mübahisələrin xülasəsidir. Əslində isə bu xülasənin özü M.Xorenskinin ermənilərin tarixi barədə yazdığı kitabın mötəbərliyini, ona hər hansı şəkildə istinad edilməsinin qeyri-ciddiliyini ortaya atır. Nə vaxt yaşadığı məlum olmayan bir adamın sonrakı əsrlərə aid olan hadisələri daha əvvələ şamil etməsi və onlara tarixçilər tərəfindən də istinad edilməsi hansı qarışıqlığa və qeyri-ciddiliyə gətirib çıxara bilər- bu, erməni tarixçilərini heç də narahat etmir. Bütünlükdə isə, M.Xorenskinin yaşadığı dövrün qədimləşdirilməsində erməni izi dərhal hiss edilməkdədir. Tarixi abidələri süni yolla özünüküləşdirməyə, erməniləşdirməyə adət etmiş erməni tarixçiləri M.Xorenskini də qədimləşdirməklə, görünür, onun yazdıqlarının və onun yazdıqları üzərində qurulan erməni tarixinin mötəbərliyinin artırılmasına çalışırlar.

Ancaq alimlər, şərqşünaslar arasındakı mübahisə yalnız M.Xorenskinin və Mar Abasın yaşadığı dövrün konkretləşdirilməsi ilə bağlı deyil. M.Xorenskinin «Tarix»inin özünün də mötəbərliyi, eləcə də bu tarixçinin söylədiklərinə inanmanın mümkün olub-olmaması ciddi müzakirə və mübahisələrin mövzusu olmuşdur. Bu məsələ barədə fikir söyləyən alimlər diqqəti ona yönəldirlər ki, uydurulan fantaziyalar üzərində qurulan erməni tarixi də cəfəng və obyektivlik meyarından çox-çox uzaq

olan bir təbliğatdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni müəlliflərinin böyük əksəriyyəti heç də belə bir mövqə ilə razı deyildirlər və M.Xorenskinin şəxsiyyətini və yaradıcılığını hər hansı bir şübhədən kənar saxlamağa çalışırlar. Çünki belə olmasa neçə əsrlər ərzində M.Xorenskinin uydurmaları əsasında qurulan və insanların beyninə yeridilən tarix gərək təkzib edilə. Bu isə vətən axtarışının ideoloji bazisinin məhv edilməsi olardı. Hətta M.Xorenskinin iddialarının cəfəngliyi faktı qarşısında erməni tarixçiləri susmağı və bu məsələnin üstündən sükula keçməyi üstün sayırlar.

Erməni tarixçisi Xalatyans M.Xorenskinin «Tarix»ini açıqlayarkən bildirirdi ki, onun yazılma tarixi və onun doğruluğu hələ aydınlaşdırılmayıb. Ermənistanın qədim tarixinə dair ən mötəbər mənbə sayılan bu əsərdəki faktların doğruluğu aydınlaşdırılmayıbsa, onda qədim erməni tarixinin işlənməsi də düzgün deyildir. O, erməni tarixşünaslığında M.Xorenskiyə bəslənilən münasibəti belə xarakterizə edirdi: «Moisey Xorenski ən populyar erməni yazıçısı hesab edilirdi. Onun sonsuz biliyə və dərin elmiliyə malik mənbə kimi öz yurddaşlarına təsiri şübhəsiz ki, üstün olmuşdur. Erməni yazıçıları üçün Xorenskidən yüksək bir avtoritet yoxdur. O, «şairlərin və qrammatiklərin atası» adlandırılırdı, o, «erməni tarixinin atası» idi (136).

Başqa bir erməni tarixçisi Q.Ezov əsərlərinin birində M.Xorenskiyə istinad edərək onu «doğrucul» kimi qiymətləndirirdi (137).

Daha bir erməni tədqiqatçısı – N.Emin M.Xorenski haqqında belə yazırdı : «Onun «Tarix» inin birinci kitabı o əhəmiyyətə malikdir ki, onsuz erməni xalqı öz başlanğıcı və yaranışı haqqında anlayışa malik olmazdı. Çünki Xorenskidən başqa əsərləri günümüzdə qədər saxlanmış olan IV və V əsr tarixçilərindən və salnaməçilərindən heç biri bu barədə danışmır. Sonrakı tarixçilər isə qul kimi Xorenskinin hekayələrini təkrar etmişlər» (138).

Bunlar M.Xorenskinin və onun «Tarix»inin bir mənbə kimi nüfuzunu və bununla da ermənilərin tarixinin qədimliyi, onların çox geniş ərazilərə malik olması barədə söylənilənləri müdafiə etmək üçün deyilən fikirlərdir. Əslində M.Xorenskiyə istinad edərək onun təmsilvari hekayətləri əsasında tarix quraşdırmış erməni tarixçiləri də bu mövqenin tərəfdarları və davamçılarıdır. Ancaq M.Xorenskinin «Tarix»i ilə ya-

xından tanış olanların heç də hamısı bu mövqeni bölüşümlər.

Məsələn, italyan publisisti və ermənişünası Erriko Vitto erməni tarixi mənbələri ilə tanışlıqdan sonra belə bir fikir söyləyirdi ki, Şərqi qədim tarixi təmsili xatırladır. Bu tarixin reallığa yaxınlaşdığı dövrdə isə Şərqi siyasi tarixi artıq əvvəlki əhəmiyyətini kəsb etmirdi... Bu tarixdə bəşəriyyət tamamilə yoxdur, təbiətin səsi eşidilmir, həqiqətən də xalqa xas olan heç bir orijinal fəaliyyət görünür (139). Daha doğrusu, müəllif tamamilə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, konkret olaraq M.Xorenskinin «Tarix»ində ermənilərin tarixi başqa xalqlardan tamamilə təcrid olunmuş şəkildə verilmişdir. Kitabla tanışlıq belə bir təsəvvür yaradır ki, Şərqi hər şey elə ermənilərin əlində və iradəsində olub. İstəyiblər – bu ərazini tutublar, istəyiblər – o ərazini tərki ediblər, dağlara, çaylara öz istədikləri adları veriblər və kimsə ilə hesablaşmaq problemi qarşısında qalmayıblar.

Erməni tarixinin tədqiqatçılarından olan A.Amfiteatrov yazırdı ki, bir sıra Şərqi tarixçiləri araşdırmalarının genişləndirilməsi üçün erməni sənədlərinə üz tutmağı da məqsədəuyğun sayırdılar. Onlardan Şneydivert, Yusti və Momzen bu məqsədlə erməni mənbələrinə müraciət edəndə orada Parfiyanın tarixi barədə yazılanlar onlar üçün o dərəcədə fantastik və şişirdilmiş görünmüşdü ki, hətta M.Xorenskinin «Tarix»indən də imtina edilmişdi. Bu tarixçilər belə hesab edirdilər ki, nə qədər nöqsanlı olsa belə Şərqi, o cümlədən də Parfiyanın tarixinin öyrənilməsi üçün Yunan-Roma mənbələri daha obyektivliyi ilə seçilir. Erməni mənbələrinin tədqiqata cəlb edilməsi isə heç kimin baş aça bilməyəcəyi bulanıq bir tarixin ortaya çıxması ilə nəticələnəcəkdir (140). Qərb tarixçiləri erməni mənbələrinə, o cümlədən də M.Xorenskinin «Tarix»inə belə tənqidi yanaşmağa çalışsalar da erməni tarixçiləri əks yolla getmişlər və nəticədə indi qədim Şərqi elə bir tarixini ortaya qoymuşlar ki, bu tarixdə yaratdıqları dolaşlıqlara özlərindən başqa yəqin ki, kimsə inanmır.

Erməni müəllifi Tomayan M.Xorenskinin yazdıqlarına münasibətdə belə bir fikirdə idi ki, erməni tarixçilərindən və o cümlədən M.Xorenskinin fərqli olaraq Roma tarixçiləri tamamilə başqa yol tutmuşdular. Onların sadaladıqları erməni çarlarının adları da tamamilə fərqlidir. Roma tarixçilərinin böyük əksəriyyəti təsvir etdikləri hadisələrin ya müasiri, ya da iştirakçısı olurdular və yazdıqlarının doğruluğuna şübhə etmirdilər. Onları erməni tarixçilərinin uydurmaları ilə müqayisə etmək mümkün deyil (141).

M.Xorenskinin «Tarix»i haqqında söylənilən daha bir obyektiv fikrin məzmunu belədir. Onun müəllifi Yetienne Kyuatremeredir: «Mar Abasın Ninəva saxlanclarındaki axtarışları Moisey Xorenskinin uydurmalarıdır, erməni tarixçisinin bütün danışdıqları bir fantaziyanın xarakterini göstərir. Bu hekayətlər Moisey Xorenski və ona oxşar bütün erməni tarixçiləri tərəfindən ona görə qəbul edilib ki, bu, Şərqi adamlarının qüruruna layla çalır (arxayınlaşdırır)» (142).

Tədqiqatçıların belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, qədim mənbələrdə erməni tarixi haqqında eranın IV əsrinə qədər söylənilənlər mötəbərlik kəsb etmir. Həmin dövrə qədər erməni tarixi erməni tarixçilərinin, o cümlədən M.Xorenskinin əsərində əfsanəvi şəkildə təsvir edilmişdir. Bu mənbələrin içərisindən yalnız təkam-seyrək faktları götürüb tədqiqat obyektini etmək mümkündür. İstər M.Xorenski, istərsə də qədim erməni mənbələrinin digər müəllifləri əsasən ruhani olduğundan onlar daha çox dini rəvayətlərə diqqət yetirmişlər ki, bu da ciddi tarix üçün mənbə ola bilməzdi. Teodor Reynax adlı müəllif yazırdı ki, erməni xalqının eranın IV əsrindən əvvəlki tarixi ədəbiyyatı, M.Xorenskinin də qeyd etdiyi kimi, xalq söyləmələrindən ibarət idi. Bu söyləmələr ağızdan-ağıza keçir, nəsil-dən-nəslə ötürülürdü. M.Xorenski də bu söyləmələri yığıb toplamış və kitab halına salmışdı. Müəllifin yazdığına görə belə rəvayətlər və söyləmələr çox idi və M.Xorenskinin də çətinlik çəkmədən onların arasından seçim aparmaq imkanı var idi (143).

Erməni tədqiqatçısı olan O.P.Asduriyan deyilənlərlə müəyyən dərəcədə razılaşaraq M.Xorenskinin mənbələrinin son dərəcə fantastik olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, Mar Abas tərəfindən Ninəva arxivlərinin materialları əsasında yazdığı güman edilən və M.Xorenskinin kitabına daxil edilən tarix də özünün fantastikliyi və qeyri-reallığı ilə seçilirdi. O.Asduriyanın mülahizələrinə görə Mar Abasın tarixi sadəcə olaraq tarixi romandır və ola bilsin ki, həmin roman elə M.Xorenskinin özü tərəfindən yazılmışdır. O, hətta Vaxarşax adlı erməni canişininin mövcudluğunu və eləcə də onun təmsil etdiyi Arsaxidlərin Ermənistanda belə tez peyda olmasını inkar edirdi. O.Asduriyan fikirlərinin təsdiqi üçün N.Eminə istinad edirdi ki, bu alim də özünün sonrakı tədqiqatlarında Mar Abas adlı birisinin mövcudluğunu və onun xald kitabından istifadə etməsini, ümumiyyətlə, rədd edirdi. (Baxmayaraq ki, ilk tədqiqatlarında o başqa mövqedə dururdu). O.Asduriyan fikrini davam etdirərək onu da

əlavə edirdi ki, M.Xorenski ümumiyyətlə öz xalqının tarixini, Ermənistanın qonşu xalqlara münasibətini xarici tarixçilərlə müqayisədə pis bilirdi. Onun fikrincə, M.Xorenski ermənilərin qonşu xalqlarla münasibətlərini öz dövründə olduğu kimi təsəvvür edirdi. Yəni O.Asduriyana görə IV əsrdə ermənilər öz qonşuları ilə çox mürəkkəb münasibətlərdə olsalar da, qədimdə heç də həmişə belə olmamışdır. Doğrudur, burada o, ermənilərin qədim tarixini idealizə etmək istəyir. Bunun nə dərəcədə düzgün olduğuna toxunmadan M.Xorenski haqqında söylədiklərinə diqqət yetirmək mövzuya daha uyğundur. Müəllifin fikrincə, M.Xorenskinin erməniləri Romaya vergi verməyə məcbur etməsi heç də doğru deyil. Onun yazdığına görə, M.Xorenski heç vaxt toxunduğu hadisələrin tarixi doğruluğu ilə verilməsi qayğısına qalmamışdı. Əksinə, belə belə bir təsəvvür yaranır ki, o bunu qəsdən etmiş, yazdıqlarını fantastik romana çevirmək istəmiş və özü tərəfindən uydurduğu mənbələrə istinad edərək, söylədiklərini xalq rəvayətləri və əfsanələri arasında anlaşılmaz bir hala salmışdı. Müəllif yazırdı ki, M.Xorenskinin «Tarix»ində son dərəcə çoxlu qarışıqlıqlar olsa da, sonrakı nəsillər onu müəyən mənada minnətdarlıqla xatırlayırlar. Ancaq bu minnətdarlıq M.Xorenskiyə heç də onun erməni tarixi qarşısında göstərdiyi xidmətlərinə görə deyil. Çünki onun «Tarix»i tarixdən daha çox xalq rəvayətlərinin, eposlarının toplusudur. M.Xorenskinin də minnətdarlıq qazanan xidməti onda idi ki, o, itməkdə olan rəvayətləri, söyləmələri toplayıb öz kitabı ilə gələcək nəsillərə ötürə bilmişdi. M.Xorenski bu rəvayətləri xalq danışığılarından, trubadurlarından, köhnə kitablardan toplaya bilmiş və onlara tarix donu geydirmişdi. Məhz onun əməyi nəticəsində ən qədim rəvayətlər, söyləmələr, əfsanələr indiki nəsillərə qədər gəlib çıxmışdı. O.Asduriyan bununla bərabər əlavə edirdi ki, bir çox hallarda M.Xorenski faktların təsvirində açıqcasına qeyri-vidanilik göstərmiş və kitabın ünvanlandığı publikaya hörmətsizcəsinə yanaşmışdır. Buna misal kimi M.Xorenskinin öz kitabında İosif Flaviyə istinad etməsi göstərilir. Çünki əslində M.Xorenski oxucunu bir növ söylədiklərinə inandırmaq üçün İ.Flaviyə istinad etmişdir. Əslində isə tədqiqatçılar istinad olunan faktın İ.Flavinin əsərində olmadığını qeyd edirlər. Belə ki, M.Xorenski saxtakarlıq edərək oxucunu da inandırmaq və bu yolla ermənilər üçün tarix quraşdırmaq istəyir. O.Asduriyana görə, N.Emin M.Xorenskinin istinad etdiyi müəlliflərin siyahısını tərtib

etmişdi. Həmin siyahıda 23 tarixçinin adı var idi. N.Emin araşdırmalar aparanda məlum olmuşdu ki, M.Xorenskinin «Tarix»inin ikinci kitabında xatırlanan bu tarixçilər, ümumiyyətlə, mövcud olmamışlar və onlar xəyali adamlardır. Həmin adlar içərisində yalnız iki nəfərin- İosif Flavinin və Yevgeni Kesarsskinin mövcudluğu üzə çıxarılmışdı ki, onların da əsərinə istinad zamanı M.Xorenski son dərəcə qeyri-etikliyə yol vermiş və yazmadıqlarını onların adına çıxmışdı (144).

M.Xorenski İosif Flavinin II Tiqran və Artavazd haqqındakı söylədiklərini öz əsərində elə bir təhrif edilmiş şəkildə verib ki, onun istinad etdiyi mənbə ilə hər hansı bir tanışlıq şübhə doğurur. Güman edilir ki, oxucularının onun kitabına hər hansı bir tələbkarlıqla yanaşa biləcəyini M.Xorenski ehtimal etmirdi. Buna görə də Flavinin yazdıqlarına göstərdiyi həddən artıq sərbəst münasibət tarixin təhrifinə səbəb olmuşdu. Bəzi tədqiqatçılar belə təhrifləri və qeyri-ciddiliyi nəzərə almadan M.Xorenskini «erməni Tatsiti» adlandırır və onu Tatsitlə müqasivə edirdilər. Ancaq çoxları bu fikirlə razı deyildilər. Belələrinin fikrincə, M.Xorenski ilə Tatsiti yaxınlaşdıran onların hər ikisinin toxunduqları hadisələri axıcı bir dillə təsvir etmələri ola bilərdi. M.Xorenskinin əldə etdiyi materialı bədii dildə ifadə etmək qabiliyyəti obyektiv tədqiqatçılar tərəfindən onun ünvanına yazılan əsas müsbət cəhətlərdən biridir. Tatsitlə onun müqayisəsinə gəlincə isə tədqiqatçılar iddia edirdilər ki, M.Xorenskinin bu tarixçi ilə, ümumiyyətlə, heç bir tanışlığı olmamışdır. Bunu onun «Tarix»indən də görmək mümkündür. Yəni M.Xorenskinin Tatsitlə müqasivə etməklə onun əsərinə bir mötəbərlik donu geyindirmək heç bir həqiqətə uyğun deyildir(145).

Təsvir olunan tarixi hadisələrin xronoloji uyğunluğuna qarşı M.Xorenski tərəfindən son dərəcə qeyri-səmimi münasibət göstərilmişdir. Məsələn, bir əsrdən başqasına tullanmaq, hadisələr arasında çox böyük tarixi boşluq yaratmaq və ya bir-birindən 300-500 il fərqli zamanlarda yaşamış insanların fəaliyyətini bir zaman çərçivəsində birləşdirmək M.Xorenski üçün elə də bir çətinlik təşkil etmir. Bütün bunlara görə bir sıra erməni tarixçiləri milli-etnik xislətlərinə baxmayaraq, M.Xorenskinin mirasının dəyərləndirilməsinə müəyyən ciddiliklə yanaşmışlar. Baxmayaraq ki, klassik erməni tarixçiliyinin və erməni özünəməxsusluğunun tərəfdarları olan ermənilər M.Xorenskiyə son dərəcə böyük ehtiramla yanaşırdılar və onu əlçatmaz zirvə kimi qiymətləndirirdilər. Bəzi erməni başbilənləri

tarixçilik baxımından olmasa da, başqa meyarlar baxımından qiymətləndirərək onun yerini daha yüksəklərə qaldırmağa çalışırdılar. Yəni onlar bir növ bildirmək istəyirdilər ki, M.Xorenski elə Xorenskidir. Qoy tarixçi kimi yox, heç olmasa ədəbiyyatçı kimi ona verilmiş olan qiymətini saxlasın. Məsələn, erməni ədəbiyyatçısı Arşak Çobanyan belə yazırdı: «Pis tarixçi, pis üslublu yazıçı olsa da o, əsl şairdir... Bax buna görə də onun kitabı səhvlərinə, nöqsanlarına, qüsurlarına baxmayaraq yenə də qədim Ermənistan ədəbiyyat abidələri içərisində ən mükəmməl, daha aydın və daha təskinləşdiricidir» (146).

Tədqiqatçılar qeyd edirdilər ki, öz əsərində göstərməyə çalışdığı və-tənpərvərliyi ilə M.Xorenski bəzən bütün əndazələri vurub keçmişdir. O elə şeyləri özünüküləşdirib erməni tarixinin adına yazırdı ki, bununla aləmi qarışdırırdı, zamana, məkana, onların iştirakçılarına bir çaş-başlıq gətirirdi. Əslində bu elə bütün erməni tarixçilərinə xas olan bir psevdovətənpərvərlikdir. Belə alimlər üçün tarix yazmaqdan daha çox erməni müstəsnalığına tarixi don geydirmək daha mühümdür və M.Xorenski də bu metodologiyanın ilk, bəlkə həm də ən parlaq nümayəndəsidir. Bu yolla getdiyi üçündür ki, M.Xorenski tarixdə mövcud olan və olmayan insanları ermənilərin çarlığına gətirmiş və öz «Tarix»inin qəhrəmanına çevirmişdi. Məsələn, belələrindən biri Avqar adlı erməni çarıdır. A.Amfiteatrovun yazdığına görə, Avqar əslində tarixi şəxsiyyətdir və o, Roma tarixçilərinə və yazıçılara yaxşı tanış idi. Lakin onun erməni milləti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və heç milliyətcə də erməni deyildir. Onun erməni çarlığında olmasının da heç bir tarixi əsası yoxdur. Belə olan halda Avqarın erməni çarı kimi təqdim edilməsi M.Xorenskinin təxəyyülünün məhsuludur ki, bunu da tarixçilik üçün heç bir vəchlə düzgün saymaq olmaz. O.Asduriyan isə heyrət edirdi ki, bu psevdopatriot heç milli Artaksislər sülaləsini də yaxşı tanımırırdı və ona görə də ermənilərin selevkilərdən ayrılıb müstəqilləşmələrinin tarixi xidmətlərini də milli sülalənin adına deyil, parfiyalı arşakidlər sülaləsinin adına yazırdı. Onun fikrincə, yuxarıda adı çəkilən erməni canişini-çarı Vaxarşax da ola bilsin ki, heç mövcud olmayıb və bu da mümkündür ki, M.Xorenskinin uydurması olubdur. O.Asduriyan bu faktı ona görə qabardırdı ki, kitabda ilk erməni çarlarından biri kimi M.Xorenski erməni millətindən olan şəxsi yox, Parfiya çarının qardaşını, yəni parfiyalı Vaxarşaxı təqdim etmişdi. Bu cəhət O.Asduriyanın milli heysiyyətinə

toxunsa da, hər halda M.Xorenskinin tarixin təsvirinə səhlənkar yanaşması faktlığında qalır. O.Asduriyan onu da əlavə edirdi ki, bir vaxt rus çarları, konkret olaraq IV İvan çarlığının nüfuzunu qaldırmaq üçün rus çarları sülaləsini Roma çarları sülaləsinə calaşdırmağa çalışdığı kimi, M.Xorenski də erməni çarlarının nüfuzunu qaldırmaq üçün onları parfiyalılaşıdırmağa çalışırdı (147). Nəticədə də obyektiv tarix yox, M.Xorenskinin quraşdırdığı erməni tarixi alınırdı.

Adı yuxarıda çəkilən fransız alimi Freretin M.Xorenskinin «Tarix»inin obyektivliyi və xarakteri barəsindəki qiyməti də bir mənbə kimi onun dəyərini heç də təsdiqləmir. O yazırdı ki, ermənilərin qədim tarixinin öyrənilməsi üçün M.Xorenskinin «Tarix»inə müraciət etməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bunun üçün başqa mənbələr axtarılmalıdır. Çünki başqa mənbələrdə ola bilsin ki, ermənilərlə bağlı daha dəyərli məlumatlar tapmaq mümkün olardı. Freretin fikrincə, M.Xorenskinin kitabı mahiyyət etibarilə Herodotun, Diador Sisiliyskinin, Ksenefontun, Strabonun, Yustinin, Ammienin və başqalarının yazdıqlarının məcmusudur. Buna baxmayaraq M.Xorenski onları olduğu kimi qəbul etmiş və öz nöqsanlarını və qüsurlarını da onların üstünə əlavə etmişdi. Nəticədə tarixi həqiqətlər bu qüsurların və təhriflərin arasında itib-batmış və görünməz olmuşdu.

Freretin fikrincə, M.Xorenskinin əhatə etdiyi dövrün müqayisəli öyrənilməsi zamanı da onun «Tarix»i ilə həmin dövr barədə yazılan digər əsərlərin arasında kifayət qədər fərqi görmək mümkündür. Fransız alimi qeyd edirdi ki, latın və yunan alimləri ilə müqayisədə M.Xorenskinin kitabında eyni çarlar müxtəlif şəkildə adlanır, eyni çarların yaşama müddəti tamamilə müxtəlif göstərilir, hətta yaddaqalan hadisələrin təsviri də fərqlidir. Freret belə bir qənaətə gəlir ki, fars və erməni çarlarının şəxsiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsinə, baş vermiş tarixi hadisələrin dəyərləndirilməsinə M.Xorenski daha obyektiv yanaşa bilərdi. Çünki bunlar M.Xorenskiyə daha yaxın idi. Ona görə də Freret yazır ki, yunan və latın yazıçılarının əsərləri ilə M.Xorenskinin «Tarix»ini müqayisə edəndə hansı qüsurların buraxıldığını asanlıqla görmək olar.

Freret konkret olaraq «Tarix»in Mar Abas tərəfindən yazılmış birinci kitabına qiymət verərkən bildirirdi ki, bu başlanğıc kitabı Qışpan cəngavərlərinin macərələrinin proloqları ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu proloqlarda həmişə bildirilir ki, təqdim edilən tarix hansısa zir-

zəmilərdə tapılmış yunan və ya xald salnamələrindən əxz edilmişdir. Yəni təqdim edilən tarixin mötəbərliyinin artırılması üçün hansısa qədim mənbədə istinad axtarılması metodu eynilə Mar Abas tərəfindən qəbul edilmiş və M.Xorenski tərəfindən də təqdir edilmişdi(149).

Qədim erməni mənbələrinin tədqiqatçısı A.Anninski M.Xorenskinin «Tarix»inə yuxarıda söylənilənlərə oxşar münasibət bidirsə də o, Mar Abasın bir tarixi şəxs kimi mövcudluğunu inkar etmir. Onun hətta tarix yazmaqla məşğul olduğunu da mümkün sayır. Mar Abasın tarixinə ciddi yanaşmaqla bərabər, A.Anninski M.Xorenskinin «Tarix»ində Mar Abasın adına yazılan başlanğıc hissənin fantastik xarakter almasında Mar Abasın özündən çox M.Xorenskini günahlandırır. Müəllif qeyd edirdi ki, Mar Abasa şamil edilən hissədə bəzi konkret başlıqlardan əlavə nəyin Mar Abasa, nəyin başqa mənbələrə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. A.Anninskiyə görə, Mar Abasa şamil edilən başlanğıc hissə heç də bütünlüklə onun əsəri deyildir. Bunu onunla izah edirdi ki, Mar Abasın yazdıqları həddən artıq təmsilvari idi. Buna görə də M.Xorenski onun yazdıqları arasında seçim aparmalı idi. Hansı hissə ki, son dərəcə mübaligəli görünmüşdü, həmin hissəni başqa müəlliflərin əsərlərindən etdiyi çıxarışlarla tamamlamışdı. Mar Abasa şamil edilən hissədə adları çəkilən çarların çoxunun mifoloji qəhrəmanlar olması ilə A.Anninski də razılaşır. Bunun təsdiqi kimi Şərq tarixinin öyrənilməsi üçün daha mötəbər mənbə olan mixi yazılı kitabələri araşdıran Lenormanın qənaətlərinə istinad edilirdi. Həmin yazılı kitabələrdə bir sıra Şərq hökmdarlarının adları həkk edilmişdi. A.Anninski müqayisə apararkən Mar Abasın sadaladığı çar adlarından yalnız 2-3-nün adının həmin mixi yazılı kitabələrdə olduğunu aydınlaşdırmışdı. Bu da M.Xorenskinin «Tarix»ində erməni uydurma faktlar üzərində qurulduğunu nümayiş etdirirdi (150).

A.Anninski də Mar Abasın e.ə. II əsrdə Ninəva arxivlərində axtarışlar aparması faktını uydurma hesab edirdi. Onun fikrincə, erməni çarların genoloji ardıcılığında və onların fəaliyyətində Bibliyanın təsiri duyulmaqdadır və ermənilərin qədim tarixinin İncil hadisələri ilə əlaqələndirilməsinə cəhd göstərilməsi yazının ruhundan da görünməkdədir. Müəllif bildirirdi ki, Mar Abasın ermənilər haqqında yazdığı ya uydurmadır, ya da epik rəvayətlərin xülasəsidir. Onun nəzərincə, məhz bu cəhətlərinə görə tarixçilərdən heç kim Mar Abasın yazdıqlarının istifadə

etməyi məqsədəuyğun saymır. A. Anninski Mar Abasla bağlı fikirlərini yekunlaşdıranda xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, onun yazdıqlarına yalnız erməni tarixçiləri müraciət edirlər. Haykın ermənilərin əcdadı olması barədə uzun əsrlərdən bəri söylədikləri ilə vidalaşmaq istəmirlər (151). Yəni ermənilər də anlayırlar ki, bu tarix saxtadır, qondarmadır, ona inanmaq olmaz. Belə olan halda erməni müstəsnalığı, ermənilərin bəşərin yaranışının mərkəzində olması ermənilərin qədimliyi və sonsuz ərazilərə malik olması fikirləri yerə gömülmüş olardı. Bunu isə milli eqoizm torunda formalaşan ermənilər qəbul edə bilmirlər.

Mar Abasın yazdıqlarının Bibliya ruhunda olması, habelə onun istinad etdiyi mənbələrin araşdırılmasından sonra A. Anninski də təsdiqləyirdi ki, bu tarixçi yaxşı halda IV əsrin sonu, V əsrin əvvəllərində yaşaya bilərdi. Mar Abasın əsas mənbələrini isə o, epik rəvayətlər hesab edirdi ki, onlar da tarixi material baxımından elə bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Müəllif yazırdı: «Beləliklə, Mar Abasın yazdıqları tarixi mənbə kimi heç vaxt böyük qiymətə malik ola bilməzdi. Onda az-çox mötəbər olan arşakid sülaləsindən olan erməni çarlarının adı ilə bağlıdır. Lakin əgər Mar Abasın tarixi öz vaxtında mötəbər mənbə ola bilməmişdisə, indi o daha az qiymətə malikdir» (152).

A. Anninski M. Xorenskinin özünə aid edilən yazıları, onun mənbələrlə işləmə səliqəsini də geniş tədqiq etdikdən sonra qeyri-qənaətbəxş bir nəticəyə gəlir. Onun fikrincə, M. Xorenski istinad etdiyi mənbələrdən lazımi səviyyədə istifadə etməyi bacarmamışdı, bu mənbələrə çox səhlənkər münasibət göstərmişdi. Mar Abasın eradan əvvəl yaşamasını bildirməsini də müəllif M. Xorenskinin istifadə etdiyi mənbəyə necə səhlənkər yanaşmasının nümunəsi kimi göstərirdi. A. Anninskiyə, görə Mar Abasın tarixi ermənilərin xristianlığı qəbul etməsindən sonra yazılmışdı. M. Xorenski isə belə bir faktı üzə çıxarmayaraq onun yaşadığı dövrün qədimləşdirilməsini məqsədəuyğun bilməmişdi. A. Anninski tarixi materiallara belə yanaşılmasını M. Xorenskinin yaşı ilə də əlaqələndirirdi. Doğrudan da 100 yaş ətrafında olan bir insanın ciddi mənbələr axtarışında olması, onları öyrənməsi, təhlil etməsi, obyektivliyi üzə çıxarması və bütün bunlara sərf olunacaq enerji tapması heç də asan məsələ deyildi. Belə olan halda A. Anninskinin fikrincə, M. Xorenskinin köməyinə onun erməni vətənpərvərliyi gəlirdi. Bu isə M. Xorenskini obyektiv tarixdən uzaqlaşdırırdı. A. Anninskiyə görə: «Moiseyin

tədqiqatlarının bu cür nəticələri heç bir halda həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Onlar Ermənistan tarixinin öyrənilməsi üçün nəinki əsas ola bilməz, əksinə hətta həqiqəti daha çox dumanlandırır və qarışdırır» (153).

A. Anninski daha sonra fikirlərini davam etdirərək bildirdi ki, M. Xorenskinin «Tarix»-inin yalnız 3-cü kitabının sonuncu hissələri, tarixçinin müasiri olduğu hadisələrin təsviri tarixşünaslıq baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edə bilər. Yəni müəllif M. Xorenskinin «Tarix»-inin çox qısa hissəsindən başqa erməni tarixinin öyrənilməsi üçün heç bir əhəmiyyətə malik olmadığını irəli sürdü.

Yuxarıda N. Eminin M. Xorenski haqqında bəzi fikirlərinə toxunulmuşdu. N. Eminlə bağlı söhbətə qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, onun tərəfindən M. Xorenskinin «Tarix»-inin tərcüməsi daha mükəmməl tərcümə sayılır. Ancaq N. Emin təkcə «Tarix»-in tərcüməsi ilə kifayətlənməmişdi. O bu əsərin öyrənilməsi, aydınlaşdırılması ilə bağlı bir neçə tədqiqat əsəri də yazmışdı. Bütünlükdə o, M. Xorenskinin «Tarix»-inin ən nüfuzlu tədqiqatçılarından biridir. Bununla belə öz tədqiqatlarında əldə etdiyi qənaətlər yuxarıda toxunulan qənaətlərin oxşarıdır. O da «Tarix»də uydurmalara, inanılası mümkün olmayan rəvayətlərə istinad edildiyini bildirirdi. N. Emin birmənalı şəkildə bildirdi ki, Mar Abasın istinad etdiyi xald kitabının mövcudluğu cəfəngiyyatdır və onların ermənilərin tarixi barədə verdikləri məlumatlar da mövcud deyil. Bəs elə isə M. Xorenski özündən 2000 il əvvəl başlayan tarix haqqında faktları haradan almışdı? N. Emin şübhə etmirdi ki, bu faktlar xalq eposundan, xronoloji nəğmələrdən, xalq rəvayətlərindən, məbəd tarixlərindən, çarlar haqqında kitablardan, nağıllardan, əfsanələrdən götürülmüşdü (154).

Erməni tədqiqatçılarından Q. Xalatyans N. Eminin M. Xorenski irsinin öyrənilməsi sahəsində böyük avtoritet saysa da onun yuxarıdakı fikirləri ilə heç də tamamilə razılaşmırdı. Onun qənaətinə görə M. Xorenski heç bir xalq deyimlərinə, eposlara, rəvayətlərə əsaslanmamışdı. Yazdığı tarixi, erməni çarlarının geneologiyasını M. Xorenski süni surətdə qurmuşdu, özündən uydurmuşdu. Bütün bu işlərini o, xalq etimologiyası prinsipi üzərində qurmuşdu. Müəllifə görə, bu prinsip əvvəllər erməni coğrafiyası haqqında olan anonim mənbədə işlədilmiş, M. Xorenskinin əsərində isə daha geniş tətbiq olunmuşdu. Ermənistanın qədim tarixi də

məhz bu prinsiplə, bu üsulla yaradılmış və M.Xorenskinin kitabında öz əksini tapmışdı. Bu üsul topoqrafik adlar əsasında etimoloji rəvayətlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Yəni hər hansı bir topoqrafik adın və ya başqa bir adın əsasında bir rəvayət qurulur və həmin adın mövcudluğu, yaranışı bir növ həmin rəvayətdə açılır və bu rəvayətə tarixilik donu geydirilirdi. Erməni çarları və əcdadlarının çoxu da məhz bu yolla toqquşdurulub ortaya çıxarılmış və onlara tarixilik donu geydirilmək üçün tarixə bənzər müxtəlif rəvayətlər quraşdırılıb kitablara yazılmışdı. Məsələn, M.Xorenskinin vaxtında və eləcə də sonralar ermənilər özlərini Hayk adlandırırdılar. Millətin adından istifadə edərək M.Xorenski Hayk adlı birisini uydurmuş və millətin də adının məhz Haykla bağlı olduğunu irəli sürmüşdü. Yəni əslində belə bir şəxs olmamışdı. Bununla da bir növ erməni etnosunun ana dilindəki adının haradan alındığı və eyni zamanda millətin əsasını qoyanın adı düşünülüb tapılmışdı (155).

Ancaq məlumdur ki, erməni etnosunu yalnız ermənilərin özləri «hayk» adlandırırlar. Qonşu xalqlar, o cümlədən farslar, yunanlar, digər Avropa xalqları isə Ermənistanı «Armin», «Armenia» və buna bənzər şəkildə adlandırırdılar. Qonşu xalqlar tərəfindən onların erməni adlandırılmasına da M.Xorenski cavab tapa bilmişdi. Q.Xalatyansın fikrincə, M.Xorenski yenə də əvvəlki üsulla hərəkət etmişdi. O, erməni (Armen, Armenia) sözünün tarixi kökünü tapmaq və onu əsaslandırmaq üçün yenə də bu sözü canlandırıb rəvayətlər uydurmalı və bu rəvayətlərə tarixilik donu geyindirməli idi. Bu yolla da hərəkət edən M.Xorenski Aram adlı bir erməni çarının olduğunu iddia etmiş və onu Haykla başlanan erməni çarlarının sırasında yerləşdirmişdi. Armin, Armenia sözlərinin də məhz bu erməni çarının adı ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşdü. M.Xorenski söylədiklərinin həqiqətə bənzər olması üçün uydurmuş olduğu Aramı son dərəcə igid və şücaətli bir şəxs kimi təsvir edirdi. O yaxşı anlayırdı ki, Aram ad çıxarması, hakimi olduğu ərazilərin qonşu xalqlar tərəfindən onun adı ilə adlandırılması üçün misilsiz bir sərkərdə rolunda olmalı, igidlikləri ilə ətrafa səs salmalı idi. Ona görə də Arama qəhrəmanlıq donu geydirmək üçün M.Xorenski kifayət qədər zəhmət çəkməli olmuşdu. Q.Xalatyans M.Xorenskinin erməni çarı Aramın qəhrəmanlıq keyfiyyətlərinin vəsfi üçün yazdıqlarını təhlil

etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlirdi ki, həmin yazılarda erməni ruhu hiss edilmir və onlar ermənilərə yad olan mənbələrdən alınaraq «Tarix» kitabına köçürülmüşdü (156).

M.Xorenski bu üsulla dağlara, çaylara, digər erməni çarlarına da tarixi bir pasport quraşdırmışdı.

Bütün bu yuxarıda söylənilənlər M.Xorenskinin şəxsiyyəti və tarixçiliyi barədə müəyyən bir təsəvvür yaratmağa kömək edə bilər. Bu tipli başqa fikirlər mövcud olsa da, erməni tarixinin atası sayılan M.Xorenskinin bir tarixçi kimi nəyə dəydiyini artıq görmək mümkündür. Məsələ bu dərəcədə aydın olduğu halda, bütün erməni və ermənipərəst tarixçilərin ona tənqidi yanaşdığını güman etmək olarmı? Heç də yox! M.Xorenskinin erməni tarixşünaslığına miras qoyduğu saxtakarlıq yolunu davam etdirən böyük bir tarixçilər nəslə formalaşmışdır. M.Xorenskinin, onun «Tarix»i ruhunda olan bəzi digər mənbələrin, onların davamçıları olan erməni və ermənipərəst tarixçilərin ermənilərin qədim tarixini necə təsəvvür etdikləri ilə tanış olmaq bu sahədə mövcud olan saxtakarlığın miqyasını, mahiyyətini və bütünlükdə erməni tarixçilərinin xislətini genişliyi ilə görməyə kömək edə bilər.

X X X

Erməni tədqiqatçısı Q.Xalatyans əsərlərinin birində yazırdı ki, bütün xalqların qədim tarixi miflər və rəvayətlər üzərində qurulmuşdur. O, erməni xalqının tarixinin də qismətinə belə əsatir və rəvayətlərin düşdüyünü bildirirdi (157). Xalatyansın sözləri ilə müəyyən mənada razılaşmaq mümkündür. Ancaq onun özünün yuxarıda etiraf etdiyi kimi, ermənilərin tarixi ilə bağlı bir çox rəvayətlər xeyli sonralar məqsədyönlü şəkildə quraşdırılmış və ermənilərin qədim tarixinə bir nizamlılıq gətirilməsinə səy göstərilmişdir.

Məqsədyönlü şəkildə qurulmuş belə rəvayətlərə görə ermənilər Nuh peyğəmbərin nəslə ilə bağlanılırdı. Nuh peyğəmbər haqqında Bibliyada və Quran kitablarında müəyyən məlumatlar vardır. Bu məlumatlar fərqli olsa da, bütünlükdə oxşar tərəfləri də çoxdur. Bu kitablardakı rəvayətlərə görə, Nuh peyğəmbərin vaxtında insanlar öz yollarını azmışdılar, haqq-ədalət itmişdi, müqəddəs sözlərə qulaq asan yox idi. Belə bir şəraitdə

yaradan, Nuha əmr edir ki, böyük bir gəmi düzəltməsin, övladlarını, bütün canlıların nümunələrini (hərəsindən bir cüt) gəminin içinə toplansın və Allahın hökmü ilə tufan qopub günaha batmış insanları məhv edəndə Nuh özü, övladları və gəmiyə toplanan canlılar həyatlarını xilas etsinlər. Nuh belə də edir və tufan qopanda gəmidə yerini tutur. Bibliyaya görə Nuh öz arvadını, üç oğlunu – Ham, Sam və Yafəti və bir də onların arvadlarını götürür. Tufandan yalnız bu dörd cüt insan övladı xilas olur. Deyilənə görə, Nuh gəmisi ilə Fələstindən hərəkətə başlayır və dağların birinin yanında lövbər salır və həmin dağın şərq tərəfində gəmidən çıxır (158).

Nuhun tufanı ilə bağlı hadisələr Bibliyanın Birinci kitabının 7-ci və 8-ci hissələrində təsvir olunubdur (158). Orada yazılana görə yerə o qədər yağış yağmışdı ki, onun çəkilməsi üçün 150 gün lazım oldu. Nuh öz gəmisi ilə hərəkətə başlayandan sonra 7-ci ayın 16-cı günü Ararat dağının zirvəsində dayandı. Bir müddət sonra Nuh və övladları burada gəmidən yerə enirlər və bəşəriyyət də onlardan törəyərək bütün dünyanı tutur. Ermənilərin yazdıqlarına görə, onların nəslə Nuhun oğlu Yafətin nəslindəndir. Mar Abas məsələni bir qədər başqa şəkildə çatdırır. Onun yazdığına görə, Hayk babil əyanlarının birinin oğlu idi. Hayk Taqlatın, Taqlat Sirotun, Sirot Merotun, Merot isə İabesin oğlu idi. Yəni Haykı Nuhun oğlu ilə bağlamırdı. M.Xorenski isə buna düzəliş verərək İabesi Yafətə döndərdi. Yafətdən törəyənlər isə M.Xorenskiyə görə, aşağıdakılar idi: Yafət-Qomer-Tiras-Torqoma-Hayk (160). Haykın atası müxtəlif ədəbiyyatda Torqom və ya Tiqlat və ya Qatlas adlandırılır. Nuhun Yafət qolu ilə doğrudanmı belə bir nəslə olmuşdur? Bu barədə rəvayətlərdən başqa heç bir məlumat yoxdur. M.Xorenski kitabında Haykın babası Tirası Qomerin oğlu kimi göstərir. Ancaq Bibliyada Tiras və Qomer ata-oğul yox, doğma qardaşlardır (161). Bu da M.Xorenskinin Haykın əcdadlarının müəyyənləşdirilməsində yalnız təxəyyülünə əsaslandığını göstərir. Bibliyada Haykla bağlı heç nə yoxdur.

Erməni müəllifləri iddia edirlər ki, Nuh, Ararat dağında gəmidən düşdükdən sonra Ermənistanda qaldı və bütün ömrünü burada yaşadı (162). Bu iddialara görə tufandan sonra Nuh daha 150 il ömür sürdü və Ermənistan ərazisini tərk etmədi. Belə bir faktın haradan götürülə biləcəyinə toxunmadan ona diqqət yetirmək lazımdır ki, erməni müəllifləri Nuhun məhz Ermənistanda yaşadığını iddia edirdilər. Yəni Nuhun

gəmisində cəmi səkkiz nəfər insan tufandan xilas olub, Ararat dağında yerə enib Ermənistanda yaşamağa başlayıblar. Bu cəfəngiyyatın obyektiv tarixlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq əgər ermənilərin özələrinin uydurmasına qulaq asarı olsa, onda ermənilərin kökü Nuhun övladlarının 5-ci qatında olan Haykdən başlayır. Ancaq məlum deyil ki, Nuhun yaşadığı yer nə üçün Ermənistan adlandırılır? Nuhun Ermənistanda yaşadığını iddia edənlər bildirirlər ki, o, ölənə qədər Ermənistanda təkbaşına hakimlik etdi (163). Bu da erməni məntiqidir. Bu məntiqə görə, Nuh cəmi səkkiz adamla Ararat ətrafında yerə enib, övladlarının hərəsi bir tərəfə gedib, Nuhsa arvadı ilə, ola bilsin ki, övladlarından kimsə ilə orada qalıb və onlara təkbaşına çarlıq edib. Ararat ətrafında daha 150 il yaşadığı iddia edilən Nuhun həmin müddət ərzində bir neçə nəslə arta bilərdi. Ancaq elə bir neçə nəsil üçün də çarə ehtiyac yoxdur. Digər tərəfdən, ermənilərin əcdadları hələ Nuhun 5-ci nəslindən başlayacaqdı. Deməli, ermənilərdən və Ermənistandan heç söhbət yoxdur. Ancaq Nuh məhz Ermənistanda çarlıq edir! Qərribə məntiqdir.

Erməni tarixçiləri Nuhun ilk iki oğlu olan Ham və Samın taleyi ilə maraqlanırlar. Onları daha çox Hayk maraqlandırır. Haykla Nuhun oğlu Yafət arasında olanlar haqqında da ermənilərin kitabında elə bir məlumat yoxdur. Əslində heç ola da bilməzdi. Çünki həmin surətlər uydurma surətlərdir. Hayka gəldikdə isə o, nəyə görə isə birdən-birə Babilstanda peyda olur. Bəzi kitablarda Haykın Babilstanda, eyni vaxtda Xald ölkəsində yaşadığı göstərilir (164).

Yazılanlara görə, Nuhun nəslə uzun müddət Xald ölkəsindəki Sanaark vadisində asudə həyat sürdülər. Burada onların yaxşı yaşayışı üçün hər cürə imkan varmış. Nəsil əvvəllər ağsaqqallar, patriarxlar tərəfindən idarə edilmiş. Ancaq insanlar çoxalandan sonra onların arasında nizamsızlıq artır və bu vaxt onların idarə edilməsinə ehtiyac yaranır. Erməni tarixçiləri və mənbələri özləri üçün uydurduqları Haykın qəhrəmanlığını, şücaətini vəsf etmək və göylərə qaldırmaq üçün onun qarşısına mənfə bir surət çıxarırlar. Bu da olur Bel və ya bəzi digər ədəbiyyatlarda Nemvrod adlı birisi. Hakimiyyət məsələsi ortaya gələndə Bel ilə Hayk arasında ziddiyyət yaranır. Baxmayaraq ki, Nuhun övladları hərəsi bir tərəfdə yaşamalı idilər və Yafətdən Hayka qədər cəmi beş nəsil dəyişmişdi. Bu beş nəslin də vur-tut beş-on adamı olduğu halda artıq böyük yaşayış məskənləri var və bu məskənlərdə hakimiyyət

məsələsi həll edilirdi. Yazılanlara görə, ilk vaxtlar Haykla Bel arasında yaxşı münasibətlər var idi, onlar əlbir fəaliyyət göstərirdilər. Bel öz növbəsində Xald xalqının əcdadı kimi qələmə verilir. Hakimiyyət məsələsi ortaya atılanda Bel Haykdan daha fərasətli tərpənir və qısa müddət ərzində ətrafına xeyli tərəfdar toplaya bilir. Hayk guya əvvəlcə Belin tərəfdarları arasında nüfuz qazanmasına yaxından kömək edirmiş. Ancaq sonradan onun təkbaşına hakimiyyətə can atdığı görünəndə aralarında mübahisə düşür. Hayk güman edirmiş ki, hakimiyyəti onlar birlikdə aparacaqlar. Bel bununla razılaşmayanda Hayk öz nəslilə birlikdə Belə qarşı üsyan qaldırır və onun hakimiyyətinə son qoyaraq təkbaşına idarəçiliyə nail olmağa çalışır. Ancaq onun qaldırdığı qiyam Bel tərəfindən yatırılır. Hayk ailəsi, qohumları və başqa yaxınları ilə birlikdə 300 nəfərlik dəstə ilə (məntiqən Nuhun bütün törəmələri beş nəsiləndən sonra üç yüz nəfər ola bilməzdi) eradan əvvəl 2352-ci ildə Xald ölkəsindən Naxçıvana doğru hərəkət etməyə başlayır. Bu zaman onun atası Naxçıvanda yaşayırmış (165).

Başqa bir erməni mənbəsində isə göstərilir ki, Bel təkcə öz ölkəsində yox, bütün dünyaya hakimlik etmək istəyirmiş. O özünü hətta yer üzünü allahı adlandırmış və Haykdan da tələb edirmiş ki, onu allah kimi tanısin. Hayk isə bununla razılaşmır. Onda Bel onun üzərinə hücum çəkir. Ancaq Hayk öz oxu ilə onu uzaqlaşdırmağa nail olur və arvad-uşaqlarını götürərək oradan uzaqlaşır (166).

Yazılanlara görə, Hayk Naxçıvana çatmamışdan əvvəl Van gölü yaxınlığında istirahətə dayanmalı olur. Burada vəhşi quşlarla qidalanan çoxlu insan yaşayırmış. Hayk qərara alır ki, burada bir müddət ləngisin. Belə də edir. Ancaq atasına xəbər yollayır ki, bir neçə günə onun yanına gələcək. Van gölü yaxınlığında qaldığı müddətdə Hayk yerli əhaliyə vəhşi heyvan ovunu, silahlardan istifadə edilməsini öyrədir. Hayk onlara hətta öncə idarə olunmaq vərdişlərini aşılrayır, onların yaşaması üçün ev tikir. Görünür həmin vaxta kimi yerli əhali açıq havada, ya da mağaralarda yaşayırmış. Bununla da erməni yazarları Haykı kifayət qədər bacarıqlı, dövrünə görə mədəni bir insan kimi təqdim edirlər (167).

Hayk atası Qatlasın böyük oğlu imiş. Ondan başqa Qatlasın daha yeddi oğlu var imiş-Kartlas, Bard, Məvkan, Lek, Qerar, Kavkas və Yeqres. Hələ sağlığında ikən Qatlas qonşu ölkələri oğlanları arasında bölüşdürür. Nuhdan sonra 4-cü nəsil olan Qatlas bir ovuc qohum-qardaşının bir

məntəqədə yaşamasına son qoyur və guya sahibsiz olan əraziləri böyük səxavətlə övladları arasında bölüşdürür. Həmin ərazilərin necə məskunlaşdırıldığına yalnız bu rəvayəti quraşdıranlar inana bilirdi. Heç bir normal məntiqə uyğun gəlməyən uydurma bir daha erməni və ermənipərəst tarixçilərin əsərlərində özünə yer tapır. Beləliklə, Qatlas Qafqazı və Şimali övladları arasında aşağıdakı kimi bölüşdürür (Hayk bu zaman Babilstanda olduğu üçün ona hələ torpaq payı düşməmişdi):

Qatlas ikinci oğlu olan Kartliyə Gürcüstan ərazisini bağışlayır. Kartlas bura gəlib Armaz dağında məskunlaşır və buradakı ərazilərə sahib çıxır. Guya ki, «Kartveli» sözü də Kartlasın adından əmələ gəlmişdir.

Bard Kür çayının cənubunda qalan ərazilərə sahib çıxır. Burada o öz adına Partav (indiki Bərdə) şəhərini tikdirir və orada yaşayır.

Movkana Kürün şimalında olan ərazilər düşür. Kiçik Alazan çayından Xəzər dənizinə qədər olan ərazilər onun hakimiyyətinə verilir. Sonra o da hakimi olduğu ərazilərdə öz adına şəhər tikdirir. Həmin şəhər Movkaneti (indiki Şəki) adlanırdı.

Lek Xəzər dənizindən başlayaraq Lomexi (Terek) və böyük Xəzər çayı arasındakı (Don çayının olduğu ehtimal olunur) ərazilərə hakim təyin olunur. Onun öz adına şəhər salması barədə mənbələr xəbər vermir.

Qərara Movkanın ərazilərindən şimalda qalan torpaqlar verilir. Həmin torpaqlar Alazanın mənbəyi ilə Tke-Tba (indiki Qülqül) arasında qərar tuturdu. Qərar da öz adına şəhər saldırır. Bu şəhər Qerati adlanırdı.

Kavkasa Lomexi çayından şimalda qalan bütün ölkələr bəxşiş edilir. Kavkas şəhər saldırmasa da dağlara öz adını verir.

Eqresə isə Qara dəniz ətrafındakı bütün ölkələr, Çarox çayından Kubana qədər olan ərazilər verilir. Eqres də öz adına bir şəhər tikdirir (168).

Qafqazdan başqa hətta indiki Rusiyanın da böyük bir ərazisi çox asanlıqla, kimsənin narazılığı və müqaviməti olmadan Qatlasın övladları arasında bölüşdürülür. Hayk və onun qardaşları indiki Şimali Qafqazı, Cənubi Qafqazı, Yaxın Şərqi öz əllərinə keçirirlər. Ancaq tarixçilər göstərmirlər ki, həmin vaxt bölüşdürülən ölkələr Qatlasın tabeliyində idi, yoxsa bu ölkələr onların bölüşdürülməsi üçün Qatlasın sərəncamına verilmişdilər. Ərazilər bölüşdürüldükdən sonra ermənilərin məntiqinə görə dərhal oralarda şəhərlər tikildi və onlar Haykın qardaşlarının adı ilə adlandırıldı. Ola bilsin ki, qədim zamanlarda həmin şəhər adları mövcud imiş. Ermənilər də yuxarıda xatırlanan etimoloji üsula uyğun olaraq

həmin adların ətrafında rəvayətlər uydurmuş və bu şəhərləri rəvayətlərə bağlamışdılar. Yəni yenə əks-proses getmişdi. Beləliklə, qədim erməni mənbələri Araz çayından başlayaraq indiki Rostov şəhəri yaxınlığına kimi olan əraziləri özününküləşdirərək Haykın qardaşlarının ixtiyarına vermişdilər.

Əslində Hayk da heç bu ənənədən kənarda saxlanmamışdır. O, atasının yanına gələndən sonra Qatlas hakimi olduğu əraziləri onun ixtiyarına verdi. Yazılanlara görə, o, Ermənsitanın hakiminə çevrildi. Həmin ərazilər Haykın şərəfinə Haykistan adlanmağa başladı. Guya Haykın tərəfdarlarının məskunlaşdığı ilk ərazi Van gölü ətrafında imiş. Yazılanlara görə, orada indi də Haykadzor vadisi vardır. Hayk burada həm də şəhər saldırır və onu Haykaşan adlandırır (169). Ermənilər və ermənipərəst tarixçilər Haykaşeni ilk erməni şəhəri adlandırırlar. Ümumiyyətlə, Haykla bağlanan hər bir hadisə ermənilərin tarixində bu tipli ilk hadisəyə çevrilir və beləcə Hayk yaşadığıca ermənilərin tarixi də «zənginləşir».

M.Xorenski «Tarix»ində Haykı xüsusi olaraq vəsf edir, onun əməllərini tərifləyirdi. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, təsvir və ifadə üsulları M.Xorenskidə doğrudan da güclüdür və axıcı bir dildə yazdığı kitabında bu yolla oxucuda bir maraq da yaratmağa çalışır. Ancaq hadisələr arasında hər hansı bir məntiqi ardıcılıq yoxdur. Burada bütün diqqət yalnız Haykın əməllərinin vəsfinə yönəldilmişdir. M.Xorenski onu da qeyd edir ki, Hayk atasının yanına yollanarkən Van gölü yaxınlığında dayananda buranın əhalisini özünə tabe edir. Sonra oğlu Kadmosu ora hakim təyin edir və atasının yanına yola düşür. Dediklərini təsdiq etmək üçün M.Xorenski bildirirdi ki, qədim şifahi hekayətlər də bunu sübut edir. Yəni öz uydurmalarına qədim şifahi hekayətlərdə təsdiq axtarırdı (170).

Hayk atasının ərazilərinə sahib olduqdan sonra buradakı fəaliyyətini genişləndirir. Ermənistanın şəhərlərinin və Qafqaz dağlarının əhalisinin hakimi kimi Haykın da ürəyindən böyük niyyətlər keçirmiş. Bu məqsədlə o özünü dünyaya sahib çıxmaq istəyən Bellə müharibəyə hazırlaşdırır.

Haykın Van gölü ətrafında möhkəmlənməsini eşidəndə Bel narahat olmağa və onu tezliklə öz tabeliyi altına salmaq barədə fikirləşməyə başlayır. Əvvəlcə, Bel öz oğlunu bir neçə nəfərlə birlikdə Haykın yanına göndərir və təklif edir ki, onun ağalığını tanıyaraq asayiş içində yaşa-

mağında davam etsin. Yeni bir nəslin əcdadı olan Hayk isə elçilərə rədd cavabı verir və belə olanda elçilər kor-peşman geri qayıdırlar. Bel bu cavabdan qəzəblənir və piyada qoşunlarını toplayaraq şimala doğru hərəkət işarəsi verir. Bir müddət sonra Bel Ararat torpaqlarına yetişir. Əvvəlcə, Haykın oğlu Kadmosun üzərinə hücum çəkir. Kadmos, Belin hücumuna müqavimət göstərə bilmir və qaçmaq məcburiyyətində qalır. Sağ qalmaq üçün atasının yanına üz tutmağı lazım bilir. Kadmos əvvəlcədən də atasının yanına çapar göndərir və ona belə bir məlumat çatdırır: «Ey yarımallahların ən böyüyü, sənə məlum olsun ki, Bel ölməz kadislərin və hündürboylu döyüşçülərin-nəhənglərin müşayiəti ilə sənəin üstünə gəlir. Onun mənim evimə yaxınlaşmasını eşidən kimi qaçdım, tələsik sənəin yanına gəlirəm. Nə isə, tez fikirləş, görəək nə edəcəksən» (171).

Haykın oğlunun sözlərindən də göründüyü kimi, M.Xorenski Haykı hətta yarımallah deyə təsvir edirdi və belə təsvir vasitələri ilə onun müs-təsnalığını daha da qabartmağa çalışırdı.

Hayk, Belin hücum xəbərini alan kimi oğlanlarını, nəvələrini, az sayda olan qoşunlarını, tərəfdarlarını toplayır və düşmən qoşunun qarşısına çıxmaq üçün yola düşür. Onlar xırda balıqlarla dolu olan duzlu gölün sahilinə çatırlar. Burada Belin qoşununu qarşılamaq qərarına gəlirlər. Hayk oğlanlarına və tərəfdarlarına belə bir tapşırıq verir ki, döyüş zamanı əsas diqqət Belin dayandığı yerə istiqamətləndirilsin. Hündür dağlar arasındakı düzənlik sahədə döyüşə girməyi daha məqsədəuyğun sayaraq orada döyüş mövqeləri tuturlar. M.Xorenski Haykın igidliyini bir qədər də qabartmaq üçün Beli də təsvir edir, onun tam döyüş və müdafiə təchizatına malik olduğunu qeyd edirdi. Belin silah və əsləhəsinin, döyüş geyiminin təsviri «Tarix»də böyük bir yer tutmuşdur. Belin ətrafında güclü döyüşçü dəstəsinin olduğunu görəndə Hayk öz qoşunlarını dəstələrə bölür. Bir dəstə onun oğlu Armenakın rəhbərliyi altında sağ cinahda yerləşdirilir. Armenakla onun digər iki oğlu da birmə döyüşməli idi. Kadmos və Haykın başqa iki oğlu və onların sərəncamında olan dəstə isə sol cinahda qərar tutur. Hayk özü isə mərkəzdə mövqə tutur. Qalan digər qoşun dəstələri onun arxasında yerləşdirilir. Beləliklə, qarşı duran qüvvələr arasında guya dəhşətli döyüş başlayır. M.Xorenskinin təsvirinə görə, qarşı tərəflərin üz bəuz gələn nəhənglərinin döyüşündən yer titrədi, göy guruldadı. Qılıncların iti kəsərindən nə qədər insan məhv oldu.

Ancaq heç bir tərəf qələbə qazana bilmədi. Belə olanda qorxuya düşən Bel geri çəkilməyi, ilkin döyüş mövqeyinin yerləşdiyi təpəyə qalxmağı və əlavə qüvvələr gələndə kimi gözləməyi məqsəduyğun bildi. Ancaq Hayk fürsəti əldən buraxmır. Bel geri çəkilmək istəyəndə onun üstünə şığıyır, özünün «göl kimi geniş olan» kamanını çəkir və üçdişli oxunu atır. Bu ox Belin əynindəki dəmir zirehi parçalayaraq kürəyini odlayır və bununla da onun həyatına son qoyulur. Belin qoşunları Haykın bu «hünərini» görəndə kimi qaçıb dağılırlar və bununla da Hayk döyüşdə qalib gəlir. Erməni tarixçiləri bu döyüşü adi bir döyüş kimi yox, ermənilərin dirçəldiyi günün başlanğıcı kimi, həm də tarixdə ilk döyüş kimi dəyərləndirirlər (172).

Bununla da Hayk onun nəslinin tək hakimi olur. Onun ətrafında yaşayanlar da Haykın göstərdiyi «igidliyin» şərəfinə özlərini hayk adlandıırırlar. Ermənilər hətta təqvimlərini də bu mifik əcdadlarının adının şərəfinə Hayk Şrdjan adlandıırırlar. Rəvayətlərə görə, həmin təqvim e.ə. 2492-ci ildən başlayırdı və hər 1461 ildən bir bu təqvim yeniləşirdi (173). Bəzi erməni tarixçiləri isə onu Tyuts-Azn, yəni allah nəslindən olan adam adlandıırırdılar (174).

Əslində ermənilər öz «əcdadlarını» sadəcə onun «igidliyinə» görə tərifləmirlər. «Əcdadlarının» xidmətlərini və keyfiyyətlərini vəsf etməklə əslində ermənilər bir etnos kimi özlərinin müstəsnalığına «sübutlar» axtarırlar və bu «sübutları» reallıq kimi beyinlərə yeritməyə çalışırlar.

Haykı divlərlə mübarizədə qalib çıxarmaqla erməni tarixçiləri onların qarşısında dayanan vəzifələrin hələ bir hissəsini həll etmiş olurdular. Yəni millətə ata tapıldı, millətin kök saldığı yer «müəyyənləşdirildi». Bu yer Van gölünün ətrafı qəbul olunurdu. Ancaq ermənilər vətən axtarışında təkcə Van gölünün ətrafı ilə kifayətlənmirlər. Arazdan şimala, cənuba olan bütün ərazilərə onlar iddia edirlər. Ona görə qarşıda dayanan mühüm vəzifələrdən biri də həmin əraziləri də ermənilərin adı ilə bağlamaq idi. Növbəti «tarixi» vəzifənin icrası Haykın oğlu və varisi Armenaka həvalə edilir. Armenak Haykın ərazilərini daha da genişləndirir. Erməni tarixçilərinin rəvayətlərinə görə o, Van gölü ətrafındakı Vaspurakan şəhərində əzsaylı dəstə saxlayaraq qalan qoşun ilə şimala doğru irəliləyir. Şimal əraziləri də fəth olunur, Ararat və Naxçıvan vilayətləri onun əlinə keçir. Sonra Araqas dağına doğru üz tutulur (175).

Bu yolla erməni tarixçiləri bu vəzifəni də yerinə yetirmiş oldular. Erməni torpaqları daha da genişləndirildi. İndi növbə coğrafi adların erməniləşdirilməsinə çatırdı. Bu sahədə də Armenakın oğulları öz «xidmətlərini» göstərmiş oldular. Armenakın bir neçə oğlu var imiş-Armais, Qeqam, Şara, Amasara, Ara və Qarma. Erməni tarixçiləri iddia edirlər ki, Armavir şəhərinin, Araz çayının, Masis dağının, Şirak vilayətinin, Qeqam və Araratın adları Armenak və onun oğullarının adları ilə bağlıdır. Armenakın hakimiyyətini onun oğlu Armais davam etdirir. Armais Arakas dağının ətəklərində, Qeon çayının sahilində şəhər saldırır və onu öz şərəfinə Armavir adlandırır. Armais nəvəsi Erasxın adını da Araz çayını vermişdi. Qeqam əcdadlarının ərazilərinin genişləndirilməsi məqsədilə Göyçə gölünə tərəf hərəkət edir. Həmin gölün ətrafındakı dağların birində məskən salır və bu dağ da onun şərəfinə Qeqarkuni adlandırılır. Sonrakı «tarixi» vəzifənin icrası onun oğlu Sisak-Aqunun üzərinə düşür. Sisak-Aqu da «qəhrəmanlığı» ilə əcdadlarından heç də geri qalmırdı və guya ki, erməni torpaqlarını genişləndirərək Kür çayına qədər çatdırır. Erməni tarixçiləri Sünik sözünü də onun adı ilə bağlayırlar və heç bir məsuliyyət hissi çəkmədən bildirirlər ki, Sisakın yaratdığı müstəqil Sünik knyazlığı eramızın XII əsrinə qədər öz mövcudluğunu qorumuşdu. Erməni tarixçilərinin mübaliğəsi və təxəyyülü bununla da bitmirdi. Sisak-Aqu sonra Kür çayından şimala adlayır və Kürdən yuxarı olan ərazilər də Xəzər dənizinə qədər ermənilərin tabeçiliyi altına salınır. Sisak bu əraziləri aqvank adlandırır. Qeqamdan sonra çarlığa gələn Qarma, Göyçə gölünün cənubunda olan vadiləri tutur və o da öz adına şəhər saldırır və onu Gərnı adlandırır. Növbəti «tarixi» vəzifələri isə Qeqamın nəvəsi Aramın adı ilə bağlayırlar. Aramın çarlığı ilə erməni torpaqları erməni tarixçilərinin xəyalında olduqları sərhədlərə çatdırılır. Bu sərhədlər şərqdə Xəzər dənizinə, cənubda Sultaniyə, Ormi, Mosul, Alep şəhərlərinin ətəklərində yerləşdiyi Tavr dağına, şimalda Qafqaz dağına, qərbdə isə Kiçik Ermənistanı çatırdı. Yəni əslində bu sərhədlər mifik «Böyük Ermənistan» sərhədlərini də aşırı. Erməni tarixçiləri sonradan Kiçik Ermənistanı da Aramın hakimiyyəti altına gətirdilər. Bununla da bir növ erməni tarixçiləri qarşılıqları qoyduqları məqsədə nail oldular Çünki artıq axtarışında olduqları vətənin sərhədlərini müəyyənləşdirmişdilər və ona bir tarixi don da geyindirmişdilər. Digər tərəfdən də erməni sözüə bir əsas tapıldı və söz Aramın adı ilə əlaqələndirildi.

Ermənilər onu da iddia edirlər ki, eradan əvvəl 1845-ci ildə Aramın «xidmətləri» nəticəsində Ermənistan artıq öz sərhədlərinə malik idi (176).

Axtarışda olan vətən sərhədləri Aram tərəfindən «müəyyənləşdirildi» və ermənilərə lazım olan əsas işlər görüldüyü üçün Aramdan sonra gələn çarların fəaliyyəti elə də geniş təsvir edilmir. Bununla belə, xəyali erməni çarlarının uydurma siyahısı quraşdırılaraq eramın əvvəllərinə qədər, yəni yazılı kitabələrdə ermənilərin adı peyda olan vaxta qədər uzadılır (177). Elə həmin dövrlərdən də erməni tarixinin digər bir qolu inkişaf edir.

b) Erməni tarixçilərinin “tarixi Ermənistan” fərziyyələri

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, erməni mənbələrinin təsvir etdiyi yuxarıdakı erməni tarixi istər bölgənin qədim yazılı mənbələri, istərsə də Avropa mənbələri tərəfindən öz təsdiqini tapmamışdır. Həmin mənbələrdə hətta yuxarıda söylənilənlərdən nəyi isə ehtimal etməyə əsas verəcək xatırlamalar yoxdur. Daha doğrusu, qədim erməni mənbələrinin quraşdırdığı tarix ciddi tarixçilərin heç biri tərəfindən qəbul edilməyən adi cəfəngiyyətdir. Bunlar isə qədim erməni mənbələrinin nə dərəcədə etibarsız olduğuna bir sübutdur.

Elm aləmində qəbul edilmiş mənbələr əsasında aparılan araşdırmalar ermənilər haqqında ilk məlumatın e.ə. VI əsrə aid olduğunu bildirirlər. Azərbaycan tarixşünaslığında, eləcə də türk tarixşünaslığında, habelə bir sıra Avropa tarixçilərinin əsərlərində ermənilərin mənşəyi, formalaşma arealı, hüdudları, qonşu xalqlarla münasibətləri kifayət qədər işlənmişdir. Xüsusən Azərbaycan tarixşünaslığı üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlər Z.Bünyadovun, İ.Əliyevin, F.Məmmədovanın, Q.Qeybulalyevin, S.Əsədovun və onlarca başqalarının tədqiqatlarında geniş həllini tapmışdır. 1980-90-cı illərdə Azərbaycan tarixşünaslığı üzərində diktat nəzarəti götürüldükdən sonra problemlə bağlı xeyli sayda obyektiv araşdırmalar işıq üzü görmüşdür. Həmin əsərlərdə maraq doğuran çox suallara cavab tapmaq mümkün olsa da burada işlənən mövzunun tamlığı və bütövlüyü xatirinə bu məsələlərə müxtəəsər şəkildə toxunmaq məqsəduyğun olardı.

İlk növbədə belə bir məsələyə aydınlıq gətirmək yaxşı olardı ki, indi

Ermənistan ərazisi doğrudanmı ermənilərin əcdadlarının vətənidir? Erməni tarixi ilə məşğul olan alimlərin çoxu (ermənilərdən başqa) birmənalı şəkildə bildirirlər ki, ermənilər nəinki indiki Ermənistan ərazisinə, bütünlükdə «Böyük Ermənistan» adlandırılan əraziyə kənardan gəlmədirlər (178). Əslində bir sıra erməni tarixçiləri də erməni dövlətinin formalaşdığı ərazilərin qədim tarixindən danışarkən orada digər qədim tayfaların məskunlaşdığını qeyd edirlər (bu barədə aşağıda danışılacaqdır). Həmin tayfaların adları da göstərilir. Bəs elə isə nə üçün onda bu ərazilər həmin tayfaların vətəni sayılır? Digər tərəfdən, antik müəlliflər birmənalı şəkildə göstəririlər ki, ermənilər dövlət kimi formalaşanda kiçik ərazidə məskun idilər. Konkret tarixi şəraitdə yaranmış imkanlardan istifadə edərək onlar ətraf xalqların ərazilərini də işğal etməyə başladılar. İndi həmin işğal olunmuş ərazilər də erməni torpaqları kimi dəyərləndirilir. Baxmayaraq ki, həmin xalqlar elə o vaxtlar erməni işğalından qurtarmışdılar. Ermənilər isə bir vaxtlar onların əcdadlarının müvəqqəti asılılığı altına düşmüş torpaqları qədim erməni torpaqları adlandırmaqda davam edirlər. Qəribə məntiqdır. Bu məntiqə dayaqlanmalı olsaq, onda ingilislər bütün dünyanı, türklər Asiyanı və Avropanı, ərəblər bütün müsəlman aləmini, almanlar bütün Avropanı öz vətənləri hesab etməlidirlər.

Həm şərq yazılı kitabələrində, həm də antik müəlliflərin əsərlərində ermənilər haqqında olan məlumatlar da kifayət qədər qarışıqdır. Bu məlumatların hər biri çox ciddi, ətraflı təhlil edildikdən sonra müəyyən qənaətlər irəli sürülməlidir. Ancaq bu qarışıqlıqdan, systemsizlikdən erməni tarixçiləri kifayət qədər məharətlə istifadə edə bilmişlər. Məsələn, erməni (Armin, Armenia) adı ilə bağlı olan məlumatları onlar indiki ermənilərin (haykların) tarixinin quraşdırılmasına cəlb etmişlər. Tarixdən isə məlumdur ki, indiki ermənilər özlərini heç vaxt «erməni» adlandırmamışlar və Ermənistan ovalığının etimoloji baxımdan indiki ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yəni, «Ermənistan» və ya «Erməni yaylası» adları heç də həmin ərazidə yaşamış indiki erməni etnosunun adından götürülməmişdir. Ermənistan və ya Erməni yaylası yalnız coğrafi termindir (179) və bu coğrafi terminin hələ haykların (indiki ermənilərin) əcdadlarının bu əraziyə gəlməsindən əvvəl mövcud olduğu ehtimal edilir.

Erməni yaylasının əhatə etdiyi ərazilərin sərhədləri mifik erməni çarı Aramin adına bağlanan ərazi ilə təxminən üst-üstə düşür. Ermənilər

bütün Erməni yaylasını ermənilərin formalaşma arealı hesab edirlər və ermənilərə aid olan bütün məlumatları özlərinə aid edirlər. Baxmayaraq ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, indiki ermənilər heç də «erməni» adlanmamışlar.

Bəzi erməni tarixçiləri yazırlar ki, erməni dilində danışmış ermənilər elə Ermənistanda yaşamışlar və bununla bağlı hətta erməni dilinin də qədimliyindən danışirlər. Onu da iddia edirlər ki, guya e.ə. XVII-XIV əsrlərə aid hayas heroqlif yazısı olmuşdur. Sonra bir qədər də irəli gedərək onu da bildirirlər ki, ermənilər e.ə. XVIII əsrdə «metsamor-Qıksos-qədim erməni» əlifbasına malik olmuşlar və dünyanın digər əlifbaları da məhz həmin əlifbadan əmələ gəlmişdir. Vanda tapılmış mixi yazıya bənzər yazılar da guya erməni mixi yazısıdır və onu erməni dilini bilmədən oxumaq olmaz (180).

Ancaq bu söylənilənlər ancaq ermənilərin xülyalarıdır. Mütəxəssislər bildirirlər ki, Ermənistan indiki ermənilərin vətəni deyil. İndiki erməni etnosunun əcdadları Ermənistan adlandırılan ərazidən kənar da formalaşmışdır. Hələ Herodotun vaxtında ermənilər Erməni yaylasının yalnız qərb hissəsində formalaşmışdır. Ksenofnt Herodotun məlumatlarını təsdiq edərək göstərirdi ki, o, fasia və taoxların sonradan Şimal-mərkəzi Ermənistan adlandırılmış ərazilərinə daxil olduqda başa düşür ki, ermənilər arxada qalmışdır (181).

Ermənilərin tarixi ilə bağlı maraqlı əsər yazmış Kamran Gürün öz kitabında Ermənistan anlayışının meydana gəlmə səbəbləri ilə bağlı bir sıra Avropa müəlliflərinə istinad edərək bəzi fikirlər söyləmişdir. Bu fikirlərdən həmin anlayışın mahiyyəti ilə bağlı müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Məsələn, ermənişünaslardan biri-Toynbi bildirirdi ki, qədim parfiyalıların Arminya adlandırdıqları yerin adı çox güman ki, mixi yazılarında xatırlanan Urartu sözü Urmeniuxi-ni sözündəndir. Bu söz fəth edilmiş və dağıdılmış şəhərin adı idi. Ola bilsin ki, sonradan Urartunun bu vilayətində məskunlaşan və özlərini də hayklar adlandıran muşqları əvvəlcə midiyalılar, sonra isə parfiyalılar belə adlandırmışdılar. Bundan başqa, Toynbi onu da əlavə edirdi ki, Ermənistan (Arminia) sözü Urartu çarı III Rusasa-Erimenanın adından da törəmiş ola bilərdi. Ya da ki, bu söz ərəb səhrələrindən bura axışmış gəlmiş aramilərin vətəni mənasını verən Arumuni sözündən yarana bilərdi (182).

Beləliklə, qədim kitablərdə «Arminya» sözü heç də ermənilərin ya-

şadığı yer anlamında deyildi və iddi etmək ki, «Armini» sözü yazılı mənbələrdə işlənən vaxtlarda orada indiki ermənilərin əcdadlarının yaşadığı nəzərdə tutulub-əsassız fikirdir. Ermənistan sözünün necə və nə vaxt yaranması ilə bağlı mübahisələrə elə indi də son qoyulmamışdır. Mütəxəssislər o fikirdədirlər ki, qədim yazılı kitabələrdə Armini sözü işlədildəndə Arminiyada yaşayan tayfalar nəzərdə tutulmuşdur.

Erməni tarixçiləri isə bu fikirlərlə nəinki razılaşırlar, əksinə özlərinə məxsus məntiqlə daha qəribə iddialarla çıxış edirlər. Məsələn, türk alimi yazanda ki, vaxtilə ermənilərin urartuluların varisi sayılması, Urartu mədəniyyətinin ermənilərin adına çıxılması tarixi baxımdan doğru deyil, erməni alimi Zülalyan buna həssaslıqla reaksiya verirdi və bu məsələnin artıq həll edilmiş olduğunu bildirirdi (183). Zülalyan 1970-ci ildə çap olunmuş kitabında hətta türk tarixçilərini günahlandırır ki, bu məsələyə artıq ehtiyac olmadan toxunulur: «Ancaq adları çəkilən türk tarixçiləri beyin sındırmaqda davam edirlər. Çünki əgər elmin inkişafı erməni-Urartu eyniliyinə aid fikrləri təkzib etsə də, onun əvəzində alimləri erməni-Urartu əlaqələnin etiraf edilməsinə gətiribdir» (184).

Ancaq görünür artıq həlli tapmış məsələlər erməni tarixçilərinin mövqeyini təmin etmərsə onu təkrar-təkrar təftiş edib ermənilərin mənafeələrinə tabe etdirmək olar. Erməni-Urartu məsələsi də belədir. Zülalyanın iddasının əksinə olaraq, ermənilər bu gün də Urartu mədəniyyətinə öz adlarına çıxmaq iddalarından hələ əl çəkməyiblər. Baxmayaraq ki, Urartu mixi yazıları oxunandan sonra elmdə erməni dilinin Urartu dili ilə heç bir yaxınlığı olmadığı və urartuluların da erməni adlandırılmasının düzgün olmaması qəbul edilmişdi (185).

Yaxın tarixlərə aid olan fikirlər və mülahizələri də yuxarıda deyilənlər təsdiq edir. Tədqiqatçı S.Əsədov ermənilərin tarixi ilə bağlı yazdığı əsərlərinin birində ermənilərin özlərini yenidən Urartuya bağlamaq cəhdləri barədə maraqlı faktlar ortaya çıxarmışdır. Məsələn, araşdırmalar zamanı məlum olmuşdu ki, Herodotun «Tarix»inin erməni dilinə 1986-cı il tərcüməsinə əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq çoxlu uydurmalar əlavə edilmişdi. Bu uydurmanın və artırımların da əsas məqsədi məhz Ermənistanın Urartu ilə bağlılığını təsdiq etmək idi (186). Bu uydurmaların nəticəsi kimi «Tarix»in ermənicə mətninə Ermənistan və ermənilərlə bağlı hissəsinə əlavə bir 7-ci paragraf artırılmışdır. Yəni, qədim mənbələrə əl atmaqla ermənilər saxtalaşdırmaq xislətindən əl

çəkə bilməmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, kənar tarixi mənbələr bu cür həyasızcasına saxtalaşdırılırsa, onda erməni mənbələrinin saxtalaşdırılması elə də təəccüblü görünməməlidir. Herodotun «Tarix»inin ermənicə tərcüməsinə verilmiş qeyddə deyilirdi: «Şərqi hissəsinə aid olan mənbələr heç bir şey haqqında heç nə demirlər və Herodot hətta bilmirdi ki, Ermənistan öz ərazilərini onların hesabına genişləndirir. Bu barədə o, yalnız rəsmi fars mənbələrindən məlumat alırdı. Bu mənbələr isə yunan dilindən tərcümə edilmişdi və arami dilindən alınmışdı, hansından ki Ermənistan (Armenia) əvvəlki kimi Urartu adlanırdı. Belə olmuşdu ki, Şərqi Ermənistanı alanorodlar (urartulularla) məskunlaşdırmışdılar. Ona qədər orada Behsütun yazılarının göstərdiyi kimi ermənilər yaşayırdı...Onda urartulular yox idi» (187).

Görünür Urartu-Ermənistan eyniləşdirilməsi erməni tarixşünaslığında açıq alver xarakteri aldığından axırda Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti bu məsələyə qarışmalı oldu və 1989-cu ildə bu qurum tərəfindən qəbul olunmuş qərarla bildirilirdi ki, urartuluların ermənilərin əcdadları sayılması haqqındakı fikir səhv sayılsın (188).

Ancaq M.Zülalyan hələ 1970-ci ildə çap olunmuş əsərində belə bir qənaətdə olduğunu bildirəndə heç də elmi faktlar qarşısında daha obyektiv fikirlə razılaşağın üstünlüyünü müdafiə etmirdi. O bildirirdi ki, ermənilər urartuluların davamçısı deyil, əksinə, urartulular ermənilərin davamçılarıdır. Onun mülahizələrinə görə hələ Urartu dövləti yaranmazdan çox qabaq erməni tayfaları Erməni yaylasında məskunlaşmışdılar. Zülalyan yazır ki, əgər Urartu dövləti e.ə. IX əsrin ortalarında meydana gəlmişdisə, erməni (Hayk) tayfalarının birləşməsi, bundan altı əsr əvvəl baş vermişdi, ilk erməni ittfağı isə Erməni yaylasının cənub-qərbində e.ə.XII əsrdə yaranmışdı. Zülalyan heç bir fakta, heç bir mənbəyə istinad etmədən öz fikrini belə davam etdirirdi ki, erməni-Urartu əlaqələri hələ çox-çox əvvəldən olubmuş. Müəllifə görə, hətta ola bilsin ki, erməni dilindəki urartu sözləri vaxtilə erməni dilindən Urartu dilinə keçibmiş. Yəni erməni sözləri Urartu dilinə keçmiş, sonra yenidən Urartu dilindən erməni dilinə qayıtmışdı (189).

Mütəxəssislər iddia edirlər ki, erməni tayfalarının formalaşmasından xeyli əvvəl Erməni yaylası adlanan ərazidə, İkiçay arası hövzədə ən qədim zamanlardan türkdilli tayfalar yaşamışlar. Son zamanlar bu fi-

kirlərin tərəfdarları çoxalmaqdadır. Məsələn, türk alimi Ş.Günəltay yazırdı ki, ən qədim zamanlarda insanlar üçün ən münasib yaşayış şəraiti indiki Orta Asiya ərazisində olmuşdur. Sonradan iqlimin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onlar buradan köçmək məcburiyyətində qalmış və müxtəlif istiqamətlərə hərəkət etmişdilər. Şumer, subar, xurrit tayfalarının əcdadları isə ən qədim zamanlardan başlayaraq bir qədər də cənuba, İkiçay arasına doğru istiqamətlənmiş və burada Şumer mədəniyyətinin başlanğıcını qoymuşlar (190).

Ən qədim zamanlardan İkiçay arasının Şumer mədəniyyətinin mərkəzi olmasını bəzi erməni alimləri də inkar etmirlər. Onlar bu fikirlə razıdırlar ki, e.ə. III minillikdə daha güclü olan ölkələr o zamanlar yaşayış üçün daha geniş imkanlara, münbit torpaqlara və bol sulara malik Nil hövzəsində və bir də Fərat-Dəclə çayları hövzəsində mövcud idi. Dəclə və Fərat çaylarının hövzəsində yerləşən dövlətlər kimi Şumer və Akkad dövlətlərinin adları çəkilir. Erməni tarixçilərinin fikrincə, ətraf ölkələr, o cümlədən Erməni yaylasında yaşayanlar da Şumer və Akkad mədəniyyətindən çox geniş bəhrələnmişdilər (191).

Bu heç də o demək deyildi ki, erməni tarixçiləri şumer-türk mədəniyyətinin Erməni yaylasına təsirini etiraf edirdilər. Yox! Sadəcə olaraq ermənilər Şumer və Akkad mədəniyyətlərinin mövcudluğunu təsdiq edəndə şumerlərin türkdilli olması barədə elmdə kifayət qədər məlumat yox idi. Elə başqa bir erməni alimi M.Zülalyan da türk alimlərinin şumerləri, elamitləri, subarları, xurritləri prototürk hesab etmələrini çox istehza ilə qarşılayırdı və bu iddiaların elmdə həll edilmədiyini bildirirdi (192).

Türk xalqlarının tarixi barədə bir neçə sanballı tədqiqat işinin müəllifi olan E.Əlibəyzadə öz əsərlərində bu məsələnin əsaslandırılması üçün xeyli faktlar üzə çıxarmışdır. Müəllif bir sıra Avropa şərqşünaslarının da fikirlərini açıqlayaraq bu istiqamətdə elmi aləmdə ciddi dəyişikliklərin olduğunu göstərirdi. Məsələn, onun istinad etdiyi ingilis alimləri S.Lloyd və Q.Çayldın mülahizələri belə idi: «Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan qabaq səfali Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyvətli nəzərləri altında dünya siviliziyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin şöləsi alışı. Bu işıq ehtiyacı daxildən gəlirdi. Və çox çəkmədi ki, qoca Asiyanın münbit torpaqlı hər guşəsində «ışıq adaları»

şöhlələndi». Digər bir ingilis alimi L.Büllü belə yazırdı: «Nil vadisinin ilk fironu Manesin hökmranlığı dövründə Misir, nəhayət, tərəqqi yoluna qədəm qoyduğu vaxt onun yoluna Fərat sahillərində pöhrələnmiş qədim və daha yüksək mədəniyyətin şöləsi işıq saldı. Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şöhlələndi. Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, yunan mədəniyyətinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır» (193).

Başqa bir Azərbaycan türkoğlu, Araz çayı vadisində digər bir türk dili tayfanın mövcudluğu barədə xəbər verirdi. O, Strabonun yazdıqlarına istinad edərək bu ərazilərdə Az(a)ların ölkəsinin yerləşdiyini göstərirdi. Müəllif Urartu yazılı kitabələrində də bu ölkənin olması barədə məlumatların olduğunu bildirirdi. Onun fikrincə, Azərbaycan və Araz sözləri də öz köklərini həmin ölkənin adından almışdılar (194).

Heç şübhəsiz ki, gələcək tədqiqatlar Erməni yaylası adlandırılan ərazilərin ən qədim sakinləri olan türkdilli ölkələri haqqında daha yeni bilikləri ortaya çıxaracaq və bu bölgənin coğrafiyasının daha da dəqiqləşməsinə kömək edəcəkdir.

Ermənilərin bu bölgədə qurumlanmasına dair isə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikir rəngarəngliyi elə erməni alimlərinin əsərlərində də var. Daha çox fərziyyələr üzərində qurulduğundan və konkret faktlarla əsaslandırılmadığından ki, onların qənaətlərini Avropa ermənişünaslarının çoxu bölüşümlər.

Erməni tarixçilərinin fikrincə, erməni xalqı e.ə. II minilliyin sonunda, I minilliyin əvvəllərində Erməni yaylasında qədim zamanlardan orada yaşamış tayfa və tayfa ittifaqların, habelə bura axıb gəlmiş bir sıra digər tayfaların qovuşması nəticəsində yaranmışdı. Bu çoxsaylı tayfaların qovuşması ilə onlardan bəzisi ermənilərə öz dilini, digəri fiziki görkəmini, başqa birisi maddi və mənəvi mədəniyyətini və s. vermişdi. Bu sintez ermənilərin formalaşması üçün bir baza olmuşdu. Bu prosesdə xurrit-urartu tayfalarının rolu xüsusilə qeyd edilir. Çünki onlar bölgədə çoxluğa malik olduqlarına və daha geniş ərazilərə yayıldıklarına görə yeni bir xalqın formalaşmasındakı rollarının da daha böyük olacağı güman edilirdi. Van gölü hövzəsində, Araz çayı ətrafında, Kür çayının yuxarılarında yaşayan tayfalar və tayfa ittifaqları da ermənilərin formalaşmasında baza kimi qəbul edilir. Erməni tarixçilərinə görə, Fərat çayının yuxarılarında məskunlaşmış tayfaların da erməni etnosunun

qurumlanmasında iştirakı olmuşdu və hətta buradakı tayfalardan biri olan Xayasa tayfasından yeni etnos öz adını-hay (hayk) adını almışdı (195).

Burada belə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, erməni tarixçiləri mənsub olduqları etnosun adını mifik Haykın adı ilə deyil, tayfa adı ilə bağlayırlar. Ancaq bu, etnosun bir adıdır. Etnosun başqa adının—erməni adının meydana gəlməsini də ermənilər burada etnosu formalaşdıran tayfaların birinin adı ilə bağlayırlar. Onların fikrincə, etnosun formalaşdırılmasında hind-Avropa tayfalarından olan Armen tayfası da iştirak etmişdir. Etnosun ikinci adı olan «erməni» sözü də öz kökünü guya buradan götürmüşdü. Erməni tarixçilərinə görə, dünya xalqlarının köç etdikləri zaman (e.ə. XIII–XII) armen tayfaları fraq-friq tayfaları ilə birlikdə Balkandan köçüb Kiçik Asiyaya gəlmişdilər. Sonra bu tayfalar daha da irəliləyərək Erməni yaylasına gəlib çıxmışdılar. Müəlliflər fikirlərinin təsdiqi üçün Herodotun əsərlərinə və Assuriya mixi yazılarına istinad edirlər. Həmin mixi yazılarda iddia olunduğuna görə ermənilərin əcdadları urume, digər hissəsi isə muşk adlandırılmışdır. E.ə. 1115-ci ildə Assuriya çarı I Tiqlatpalasarn döyüşlərinin birinin məhz muşqlarla apardığı, sonrakı ildə isə Assuriya çarının urume tayfaları ilə mübarizə apardığı söylənilir. Bununla ermənilər onların əcdadlarını təşkil edən tayfaların hələ e.ə. II minilliyin sonundan yazılı mənbələrin obyektinə çevridiyini bildirirlər. Erməni tarixçilərinə görə erməni etnosunun formalaşdığı ərazilər Assuriya dilində Urume kimi tanınırdı. Onlardan sonra isə Urartu yazılı mənbələrində xatırlanan Urmenin də elə Urume (Armenia) olduğu irəli sürülür. Bundan başqa, erməni etnosunun əcdadlarının hələ Urartu dövlətinin yarandığı vaxtdan qurumlandığı və ölkəyə çevrildiyi iddia olunur. Yəni Urartu dövləti öz işğalçılıq fəaliyyətində Urme ölkəsi ilə üzbəüz gəlməli olmuşdu. Urme ölkəsi böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da öz mövcudluğunu qorumuşdu. Erməni tarixinin müəllifləri hələ Urartu çarlığı dövründə, yəni, e.ə. VIII əsrdə erməni dilli etnosun Urartu daxilində yayıldığını yazırlar. Belə bir fakta istinad edirlər ki, I Arğişti yeni yaradılmış Erebuni şəhər-qalasına 6000 döyüşçü yerləşdirmişdi. Sonra da iddia olunur ki, bu döyüşçülər yəqin ki, erməni dilli etnosdur. Halbuki bununla bağlı heç bir fakt ortaya qoyulmur (196).

Ermənilərin tarixi haqqında yazılmış başqa bir kitabda erməni etnosunun meydana gəlməsi və formalaşması bir qədər fərqli şəkildə açıq-

lanırdı. Burada da Xayasa tayfasının mövcudluğundan və bu tayfanın erməni etnosunun formalaşmasında əsas bazis olmasından danışılır. Bildirilir ki, Xett yazılı mənbələri hələ e.ə. XV əsrdə Yuxarı Fərat çayı hövzəsinin şərqində xayasa tayfaları yaşadığını xəbər vermişdir. Burada urartulular öz dövlətlərini itirdikdən sonra ermənilərin gürcülərin içərisində əridikləri irəli sürülür. Xayasa tayfası barəsində fikirlər inkişaf etdirilərək bildirilir ki, Xett dövləti süquta uğrayandan sonra Xayasa tayfa ittifaqı müstəqilliyini əldə etdi və Erməni yaylasında Urartu tərəfindən fəth edilməyən yeganə dövlətə çevrildi. Xayasa dövləti inkişaf etdiyindən ətraf tayfalara güclü təsir göstərirdi və Urartu dövləti dağılanda da Xayasa bu tayfaları öz ətrafında birləşdirə bildi. Guya bu dövlət xeyli güclənib ərazilərini genişləndirdi. E.ə. VIII–VII əsrlərdə Xayasa Erməni tavrının cənubunda olan arme və ya armen tayfalarını da öz tərkibinə qatdı. Sonra Xayasa tədricən Erməni yaylasının içərilərinə doğru irəlilədi və oradakı urartu və digər tayfaları da özünə tabe etdi. Bu tayfalar vaxt keçdikcə xaylar tərəfindən assimilyasiya olundu. Müəlliflərə görə beləcə formalaşan erməni etnosunun qurumlanmasında xaylar əsas rol oynadığı üçün onun dili etnosun dilinə çevrildi və digər tayfalar da bu dili qəbul etdilər. Midiyalılar və farslar isə bu yeni xalqı qədim qonşuları olmuş armenlərin adı ilə erməni adlandırdılar ki, bu da tədricən etnosun ikinci adına çevrildi (197).

Göründüyü kimi, erməni tarixçilərinin bir çoxu erməni etnosunun formalaşmasını Xayasa tayfasının üzərində qurmağa çalışırlar. Ancaq bir sıra mütəxəssislər Xayasa tayfasının mövcudluğundan danışsalar da onun erməni etnosunun əsasını təşkil etməsinə ehtiyatla yanaşırlar. Yəni erməni tarixçilərinin fikirləri elə də geniş müdafiə olunmur. Məsələn, problemin və bütünlükdə Şərq tarixinin tədqiqatçılarından biri olan İ.Dyakonov bildirirdi ki, Xayasa-Atsi tayfaları Xett çarlığının şərqində yerləşirdi. E.ə.1112-ci ildə Tiqlatpalasar şimala, Qara dənizə doğru işğalçılıq müharibəsi aparanda çoxlu Nairi çarları ilə qarşılaşmış. Həmin çarların arasında Xayasa çarlığının adı çəkilmir. Buradan İ.Dyakonov belə bir qənaətə gəlirdi ki, həmin vaxt, yəni e.ə. II minilliyin sonunda Xayasa tayfası artıq mövcud deyildi (198).

Bu fikirlə başqa müəlliflər də bu və ya digər dərəcədə razılaşırlar. «SSRİ tarixinin öçerkləri» kitabının müvafiq bölməsində bildirilir ki, erməni tayfalarının qruplaşmasının, formalaşmasının Fərat çayının yuxa-

rılarında yerləşən Xayasa ölkəsində baş verməsi ehtimal oluna bilər. Xayasanın dilinin Kiçik Asiyanın hind-Avropa tayfalarının dilinə yaxınlığı da güman edilir. Xayasa ölkəsi Xett dövlətinin tərkibində bu dövlətin mədəniyyətinin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdi. Ancaq Xett dövləti süquta uğradıqdan sonra daha Assuriya və Urartu mənbələrinin heç birində Xayasa ölkəsi haqqında xatırlama yoxdur. Onun əvəzinə Suxmi (Soxmi) ölkəsinin Fəratın yuxarı hövzəsində yerləşməsi barədə məlumatlar vardır. Müəlliflərin fikrincə Erməni yaylasının cənub-qərbində, Van gölünün qərbində qədim hurrit ölkəsi olan Şupria yerləşirdi. Urartu çarı Sardurinin dövrünə aid (e.ə.VIII əsrin ortaları) yazılı kitabələrdə bu ölkə ilk dəfə Arme adlandırılmışdır. Ehtimal ki, e.ə.VII əsrdə Van çarlığının zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq Arme ölkəsi Erməni yaylasında olan kiçik tayfa ittifaqlarına rəhbərliyi ələ keçirmişdi. Həmin vaxtlarda da, yazılana görə, Erməni yaylasının şimal-qərbində Xayasa ölkəsinin keçmiş ərazisində xayların rəhbərlik etdiyi yeni bir tayfa ittifaqı yarandı. Güman edilir ki, yeni yaranan tayfa ittifaqı Xayasa ərazilərində məskunlaşdığından onlara da oxşar ad verilmiş və xay adlandırılmışlar. Erməni etnosunun adı da Xayasadan yox, bu yeni tayfa olan xayların adından götürülmüşdür. Xayların yerləşdiyi vilayət hurrit tayfalarının dilində «Arme» adlandığı üçün sonradan erməni etnosu da bu ad altında tanınmışdı (199).

Başqa bir erməni tarixçisi S.Yeremyan yazırdı ki, erməni etnosunun formalaşması Kiçik Asiyanın şimal və şərq yaylalarında baş vermişdi. Bu əraziləri özündə birləşdirən ölkə e.ə. XVI-XV əsrlərə aid Xett mənbələrində Armathana, e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid mənbələrdə isə Xayasa adlandırılmışdır. Oradan ermənilərin urumilər adlanan əcdadları e.ə. XII əsrdə Assuriyanın Şupria vilayətinə axışmışlar. Həmin vaxtlardan da Şupria Assuriyalıların dilində eyni zamanda Urme adlandırılmışdır. E.ə. VIII əsrin ortalarında bu vilayət Urartuya birləşdirildi və urartulular bu vilayəti Urme və ya Arme adlandırdılar. Bu vilayətlərin, yəni, Xayasa və Arme vilayətlərinin əhalisi hind-Avropa və proerməni dillərində danışmışlar. Tədricən onların dili Erməni yaylasının qərb hissəsinin tayfalarının ümumi dilinə çevrildi. Yerli hurrit-Urartu aborigen tayfaları da həmin tayfalara qovuşdu. Erməni etnosunun formalaşması bu cür başladı və bu proses e.ə. IV əsrdə başa çatdı (200).

1950-ci ildə çap olunmuş «Sovet ensiklopediyası»nda ermənilərin tarixi

bağlı olan məlumatda göstərilir ki, bu etnosun formalaşması eradan əvvəl VII-II əsrlər arasında Erməni yaylasında baş vermişdir. Urartu dövlətinin dağılması ilə yeni tayfa birlikləri yaranmışdı: yaylanın cənub qərbində Armen tayfa ittifaqı, şimal-qərb hissəsində isə Xayasa tayfa ittifaqı. Bu tayfa ittifaqlarının qovuşması vahid etnosun meydana çıxmasına səbəb olmuşdu (201).

Q.Tiqranyan adlı erməni tarixçisi isə iddia edirdi ki, Urartu dövləti süquta uğradıqdan sonra praktiki olaraq elə həmin ərazidə Erməni çarlığı yaranmışdı. Sonra da müəllif əlavə edirdi ki, belə böyük sərhədlərə malik olan erməni çarlığı Midiyadan asılı vəziyyətdə idi. Sonra isə Əhəmənilər dövləti erməni çarlığını öz hakimiyyəti altına salmışdı (202).

1980-cı ildə nəşr olunmuş «Erməni xalqının tarixi» kitabının müəllifləri də təxminən yuxarıdakı fikirləri inkişaf etdirirlər. Kitabda göstərilir ki, Urartunun süqutundan 60-70 il keçəndən sonra fars çarı I Daranın Behsütun qayaları üzərindəki yazılarının fars və elam variantlarında Armina ölkəsinin adı çəkilir. Yazıların babil dilindəki variantında isə həmin ölkə Urartu kimi göstərilmişdir. Buradan müəlliflər belə bir qənaətə gəlirlər ki, Urartu artıq Arminiyə çevrilmişdi. Əgər əvvəlcə Urme anlayışı Erməni yaylasının kiçik bir hissəsinə aid idisə, sonralar Erməni yaylasının böyük bir ərazisini tutan Urartunu əvəz etmişdi. Bununla da Urartu dövlətinin sərhədləri hüdudunda Erməni dövlətinin meydana gəldiyi qəbul edilir. Müəlliflər e.ə. 520-ci illərdə Daranın mixi yazılarında «Armini» adının xatırlanmasını Armini dövlətinin mövcudluğunun təsdiqi kimi qəbul edirlər. Onların fikrincə, erməni dövlətinin yaranma tarixi hələ bir qədər də əvvəldən, ən azı VI əsrin əvvəllərindən, Urartu dövlətinin yerində yaranmağa başladığı vaxtlardan götürülməlidir (203).

İ.Dyakonov yuxarıda toxunulan bir sıra fikirləri genişləndirərək erməni etnosunun əsasını təşkil etmiş tayfaların Erməni yaylasına kənardan gəlmiş olmalarına tərəfdar çıxırdı. Yəni baxmayaraq ki, erməni tarixçiləri Erməni yaylasını tarixi Ermənistanın ərazisi kimi beyinlərə yeritməyə çalışırlar, indi ermənişünaslarının çoxu bu etnosun əcdadların yerli deyil, gəlmə olduğunu qəbul edirlər. İ.Dyakonov bu fikrin sübutu üçün linqvistik materiallara da istinad etməyi lazım bilirdi. Onun yazdığına görə, Erməni yaylasında aborigenlər sayılan hurritlərin və urartuluların dili ilə qədim erməni dili qohum deyildir. Belə olduğu halda erməni

dilinin kənardan gətirildiyi aydınlaşır. İ.Dyakonova görə III–II minilliklərdə ön Asiyaya köç etmiş hind-Avropa dilli etnosların dilinin də erməni dilinə qohum olmadığı üçün onda erməni dili bura həmin köçlərdən daha əvvəl və ya daha sonra gətirilmişdir. Tədqiqatçı erməni dilinin Frak-Friq dillər ailəsinə daxil ola biləcəyini ehtimal edirdi və bununla bağlı antik tarixçilərin fikirlərinə də istinad edir. Məsələn, yunan müəlif Yevdoks Knid yazırdı ki, erməni dili friq dilinə çox oxşayır. Herodot da buna oxşar mülahizə irəli sürür və ermənilərin friqlərlə qohumluğu barədə fikirlərinin olduğunu bildirirdi. İ.Dyakonov antik tarixçilərin söylədiklərinin şübhə altına alınması üçün əsas olmadığını bildirir və erməni dilinin daşıyıcılarının Erməni yaylasına gəlməsi vaxtını bir qədər də dəqiqləşdirirdi. O bu tarixin e.ə. XII–VI əsrlər arasında olduğunu göstərirdi (204).

Rus tarixçisi İ.Şopen də erməni etnosunu təşkil edən elementlərin kənardan gəldiyi fikrinə tərəfdar çıxırdı. Onun mülahizələrinə görə, tarixdə vaxtilə ayrıca bir erməni etnosu olmuşdur. Bugünkü ermənilər, məlumdur ki, özlərini erməni adlandırmırlar, erməni etnosunun adını üzərlərinə götürüblər. Əsl erməni etnosunun davamçıları isə, İ.Şopenə görə, artıq qalmamışdır. O, ermənilərin Erməni yaylasına şimaldan gəldiyini yazır və onları Yafət nəslinə şamil edirdi. Müəllifə görə, bu qol Anadolu dağlarının şimal vadisinə köç etmiş friqlərin və ionilərin bir qoludur. İ.Şopen linqvistik tutuşdurma ilə sübut etməyə çalışırdı ki, ioni, iones və armen sözləri eyni mənani verir və bununla da «erməni» anlayışının yarandığını söyləyirdi. Sonra əlavə edirdi ki, Yafət nəslindən olan təmiz erməniləri onların erməni torpaqlarından hayklar sıxışdırıb çıxarmışlar. Hayklar isə erməniləri tanımaq istəmirlər və ona görə də İ.Şopen belə hesab edirdi ki, tədqiqatçıların haykları ermənilər adlandırması heç də düzgün deyil (205). Yəni, İ.Şopen bugünkü erməni etnosunun bir sıra tayfaların, o cümlədən də erməni və hayk tayfalarının bazasında formalaşmasını qəbul etmirdi.

V.Bryusov adlı müəllif də erməni etnosunun formalaşması barədə özünəməxsus mülahizələr irəli sürsə də, etnosun elementlərinin qismən gəlmə olması fikrini təsdiq etmişdi. O bildirirdi ki, ermənilərin mənşəyi e.ə. VIII–VII əsrlərdə baş vermiş kimmer hərəkətləri ilə bağlıdır. Onun gümanınca, həmin vaxtlarda hind-Avropa ailəsinə mənsub olan Friq tayfalarının bir hissəsi Frikiyadan Kiçik Asiyaya köç etmişdi. Onların ön

dəstələri Qalis və Fərrat çayları sahillərində məskunlaşmış və sonra Urartu dövlətini də özlərinə tabe etmişdilər. Bu işğalçılıq dövründə onlar yerli xalqları da assimilyasiya etmişdilər. Beləliklə, yerli urartulularla gəlmə friqlərin qovuşması erməni etnosunun mənşəyini müəyyənləşdirir (206).

Erməni etnosunun Erməni yaylasına gəlmə olması bir sıra Avropa və xarici tədqiqatçıların əsərlərində də əksini tapmışdır. Türk tarixçisi K.Gürün yuxarıda istinad edilən əsərində belə alimlərin fikirlərini ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Bu kitabda sitat gətirilən alimlərdən biri Qatteriadir. Onun fikrincə erməni etnosu elementlərinin qədim əcdadları hətta Pamir dağından köçüb gəlmələrdən idi. Burada məskunlaşmış ari tayfaları qərbə doğru hərəkətə başlayanda onların bir hissəsi İran ovalığında məskunlaşdı. Digər bir hissəsi isə daha qərbə, Avropaya sarı üz tutdu. Köçkünlər Qafqaz dağından keçməyə yol tapa bilməyəndə istiqamətlərini Kiçik Asiyaya doğru tutmağa məcbur olmuşdular. Həmin tayfalar Erməni yaylasına səpələndilər. Bu tayfaların bəziləri ittifaqlarda birləşərək müəyyən qədər möhkəmləndilər. Sonralar bu tayfalar assuriyalıların güclü hücumlarına məruz qalmışdılar. Tədqiqatçının yazdığından məntiqən belə bir nəticə çıxır ki, Erməni yaylasına köçmüş olan tayfalar burada məskunlaşaraq gələcəkdə erməni etnosunun formalaşmasında iştirak etmişdilər (207).

Başqa bir tədqiqatçı Morqanın yazdığına görə, ermənilərin Kappadokiyadan Ərzrum yaylasına hərəkəti e.ə. VIII və ya VII əsrlərdə baş vermişdi. Morqan ermənilərin hərəkətinin həmin vaxtda başladığını deyir. Ancaq çox güman ki, müəllif «erməni» deyəndə bu etnosun elementlərini nəzərdə tuturdu. Maklərə görə isə Ermənistan coğrafi məkandır və bu coğrafi məkan ən qədim zamanlardan erməni xalqının yaşadığı ərazi olmamışdı. Burada başqa dildə danışan tayfalar məskunlaşmışdılar (208).

K.Gürün öz kitabında bir neçə digər xarici alimlərə də istinad edirdi. Onların da demək olar ki, hamısı bir tərəfdən ermənilərin Nuhun törəmələrindən olması fikrini təsdiq etmir, digər tərəfdən də onlar erməni etnosunun elementlərinin gəlmə olmaları və Erməni yaylasının onların vətəni olmaması ilə razılaşırdılar. Ancaq K.Gürün xaricdə yaşayan bir neçə erməni əsilli alimin də fikirlərini açıqlamışdı. Bu fikirlər erməni tarixinin mahiyyətinə nüfuz etmək baxımından maraqlıdır. Məsələn, Pastırmacyan ermənilərin mənşəyi barədə belə yazırdı: «Hind-Avropa

qrupuna mənsub olan erməni xalqının Balkan vasitəsilə qərbdən Kiçik Asiyaya hərəkət edən digər qohum hind-Avropa xalqları ilə, kimmerlərlə və ya digər fraklarla birgə şərqdə, Urartuda və ya proto-Ermənistanda meydana çıxması e.ə. VII və ya VI əsrə aiddir. Elmi aləmdə bu fərziyyə artıq qəbul olunmuşdur. Əfsanələrə görə, bu hind-Avropa tayfasının başında Hayk adlı bir rəhbər dayanırdı. Ermənilər onu öz dövlətlərinin yaradıcısı və onun ilk çarı hesab edirlər, özlərini isə hayk adlandırırlar, yəni Haykın övladları.

Erməni salnaməçiləri Haykın və onun xalqının Ermənistanda görünməsini e.ə. 2200-cü ilə aid edirlər və e.ə. 800-cü ilədək bir-birini əvəz etmiş ruhani rəhbərlərin və çarların siyahısını tərtib ediblər. Müasir elni bu əfsanəni təsdiq etmir. Fərdlərdən fərqli olaraq xalqlar öz yaşlarını artırmağı sevirlər».

Digər erməni alimi Nalbandyan isə ermənilərin frak tayfalarından törədiyini yazırdı. O da bir sıra fikrləri təsdiq edərək bildirirdi ki, frak tayfaları Urartunu işğal etdikdən sonra yerli xalqlara öz dillərini vermişdilər. Fraklarla urartuluların qovuşması isə erməni etnosunun başlanğıcını qoydu.

Ruben Kuriyan adlı erməni tədqiqatçısı isə ermənilərin mənşəyinin daha uzaqdan, İsveçdən olduğunu yazırdı: «Ermənilər bugünkü İsveçdən çıxmışlar. Roman dilləri erməni dilindən az fərqlənir. Digər dillərdən alınmış sözlərə görə mövcud olan dil deformasiyaları nəzərə alınmaqla erməni və roman dillərinin səslənməsi eynidir. Kimsə bizə etiraz edə bilər. Ancaq İsveçin xəritəsinə baxın, Qrisons rayonunu tapın: Oberxalbsteynlə kiçik Myuxlen kəndi, Piz Cibin və Sant Morits arasında Piz Er məntəqəsi yerləşib. Bu nə deməkdir? Türklər və asiyalılar erməniləri «erməni» deyə çağırır. Bu söz iki hissədən ibarətdir: er və mən, yəni torpaq adamı» (209).

Sonuncu fikir nə qədər qeyri-ciddi olsa da, bir daha erməni alimlərinin hansı vasitələrə və cəfəng mülahizələrə əl atdıqlarını nümayiş etdirir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirməklə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, erməni etnosunun tərkibini təşkil edən elementlər Erməni yaylasında aborigen deyildirlər və onlar bura kənardan gəlmişdilər. Buna görə də onlar Erməni yaylasının aborigeni sayıla bilməzlər. Digər tərəfdən, erməni etnosu formalaşma prosesini keçirəndə «tarixi

Ermənistanın» çox kiçik bir ərazisində, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı vadisində formalaşmışdılar. Ona görə də «Böyük Ermənistan»ın, xüsusilə də indiki Ermənistan ərazisini ermənilərin ana vətəni adlandırılması millətçi və xəstə uydurmada başqa bir şey deyildir. Yuxarıda artıq Dəclə-Fərat çayları hövzəsinin türkdilli tayfalarla məskunlaşması məsələsinə toxunulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni etnosunun formalaşdığı dövrlərdə «tarixi Ermənistanın» şimal əraziləri, Araz çayı vadisi, Araz və Kür çayları arası və indiki Ermənistan ərazisi türkdilli tayfalarla məskunlaşmışdı. Hazırkı erməni tarixçiləri bu məsələnin üstündən sükutla keçirlər. Ancaq erməni tarixçisi, akademik Y.Manandyanın araşdırmalarında bu barədə kifayət qədər məlumat vardır. Tarixçi-akademik Assuriya və digər mənbələrə əsaslanıb bildirdi ki, Ermənistanın şimal-qərb rayonlarına kimmer-skif tayfaları nüfuz etmişdilər. Bu tayfaların «Böyük Ermənistanın» şimal-qərb bölgələrində məskunlaşması e.ə. VIII əsrə təsadüf edirdi. Akademikin yazdıqlarına görə, mənbələrdə kimmerlərin Urartudan asılı olduğu göstərilir, e.ə. VII əsrdə onlar urartuluların müttəfiqləri kimi göstərilir. Y.Manandyan görə, Urartu dövləti zəifləməyə başlayanda kimmer-skif tayfaları daha geniş ərazilərə, o cümlədən Vanand, Şirak və Ararat düzənliyinə yayıldılar. Müəllif adları çəkilən bu əraziləri «tarixi Ermənistanın» qədim vilayətləri adlandırır. Baxmayaraq ki, o vaxt nəinki erməni dövləti yox idi, heç erməni etnosu da formalaşmamışdı. Ancaq bu vaxtlar artıq Ararat düzənliyi, o cümlədən indiki Ermənistan əraziləri kimmer-skif türk tayfalarının yaşadığı ərazilər idi (210).

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Manandyan kimmer-skif tayfalarını Ararat yaylasına, indiki Ermənistan ərazisinə yayılmasını yazanda həmin tayfaların da türkdilli olması elmə məlum deyildi. İndi isə bu tamamilə sübut olunmuşdur. Əgər erməni tarixçisi bilsəydi ki, erməni etnosu yaranmazdan hələ çox qabaq «tarixi Ermənistanın», o cümlədən indiki Ermənistan ərazisini məskunlaşdıran tayfalar türkdilli tayfalar idi, çox güman ki, bu məsələyə belə diqqət ayrılmazdı. Bununla belə, Y.Manandyan yazırdı: «Kimmer-skif, sarmat tayfalarının miqrasiyası və erməni yaylasının şimal-qərb vilayətlərində məskunlaşması, şübhəsiz ki, qeyri-adi mühüm tarixi faktıdır. Bunu tarixçilər, arxeoloqlar və linqvistlər həmişə nəzərdə saxlamalıdır» (211).

Y.Manandyan sonra Ksenofonta və Herodota istinad edərək Kolxida-

dan başlamış Midiyaya qədər olan ərazilərdə skiflərin yaşadıklarını yazırdı. Bu qənaətlərə əsaslanaraq tarixçi qədim erməni vilayəti adlandırdığı Quqarkın əhalisinin mənşəyinə də yenidən baxılmasını lazım bilirdi. O qeyd edirdi ki, Ermənistan dövlətinin əsasını qoyan I Artaksisin dövründə Araz çayı vadisindəki skif ərazilərindən başqa digər ərazilər də «Böyük Ermənistana» birləşdirildi. Hər halda müəllif təkrar-təkrar bildirirdi ki, Araz vadisi əhalisi skif tayfaları – yəni türkdilli tayfalar idi: «Kimmer, skif və sarmat tayfalarının asılılığının Erməni düzənliyinin şimalında, Kolxidadan başlamış Midiyaya qədərki ərazilərdə möhkəmlənməsi şübhəsiz ki, çox böyük tarixi əhəmiyyəti olan faktdır. Bu, Urartudan sonrakı erməni tarixinə həsr edilmiş işlərə yeni istiqamət verəcəkdir. Hazırkı tədqiqatın nəticələri aydın olaraq göstərir ki, ermənilər uzun əsrlər boyu Yuxarı Dəclə və Arasiani vadiləri boyunca addım-addım cənubdan şimala və şərqə doğru irəlilədikcə təxminən eyni zamanda kimmer, skif və sarmat tayfaları da Urartunun şimal-qərbində yerləşərək tədricən cənuba və şərqə doğru aşağı düşürdülər və 10 min yunanın geri çəkilməsi zamanı (Ksenofontun əsərlərində e.ə. 401-400-cü illərdə 10 min yunan əsgərinin Qara dənizə doğru şimala irəliləməsi nəzərdə tutulur–M.S.) artıq Şirak və Ararat düzənliyini tutmuş və Midiya ilə sərhədə malik idi. Kimmerlərin və skiflərin tayfalarının cənuba doğru irəliləməsi görünür ki, bizim eradan əvvəl III və ya II əsrdə dayandırılmışdı» (212).

Müəllif sonra fikirlərini davam etdirərək yazırdı ki, kimmerlərin, skiflərin və sarmatların beş əsrdən artıq bir müddətdə Ermənistanın şimalında çox böyük siyasi və mədəni rolu tamamilə yeni faktlardır və bu faktlar ermənilərin mənşəyini öyrənən alimlər üçün əhəmiyyət kəsb etməlidir. Doğrudur, tarixçi-akademik iddia edirdi ki, adları çəkilən tayfalar sonralar assimilyasiya olunmuşdur. Bu faktın müzakirəsinə toxunmadan qeyd edilməlidir ki, türk tayfalarının indiki Ermənistan ərazisində, o cümlədən Azərbaycan və İkiçay arası bölgəsində məskunlaşmış olması «tarixi Ermənistanın» sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da kifayət qədər ciddi tarixi əhəmiyyətə malikdir. Erməni akademikinin qənaətləri indiki Ermənistan ərazisinin ermənilərin ana vətəni olmadığına aydın sübutdur. Lakin bu qənaətlər «tarixi Ermənistan» konsepsiyasının təsdiqinə xidmət etmədiyindən şübhəsiz ki, akademik Manandyanın davamçıları tərəfindən inkişaf etdirilmədi və hazırda da bu qənaətlər hər vasitə ilə qulaq

ardına vurulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki Ermənistan ərazilərinin qədim türk tayfalarına mənsubluğunun nişanələrindən olan qədim qəbirlər yaxın tariximizə qədər mövcud olmuşdur. A.Berjenin yazdığına görə, istər düzənlik ərazidə, istərsə də dağlıq ərazidə çoxlu sayda belə qəbirlər var idi və onlar oğuz qəbirləri adlandırılırdı. Ancaq görünür A.Berje də anlamışdı ki, oğuz qəbirləri adlandırılan qəbirlər türk qəbirləri ola bilər. O bu qəbirləri ermənilərə aid edirdi və bildirirdi ki, ermənilərin büt-pərəstlik dövrü tarixinin öyrənilməsi üçün bu qəbirlərdə kifayət qədər tarixi əşyalar olmuşdu. Müəllifə görə, bu qəbirlərdəkilər silahları, bəzək əşyaları və digər əşyalarla birlikdə basdırılmışdılar. Ona görə bu qəbirlərə həm tarixçilər tərəfindən, həm də soyğunçular tərəfindən böyük maraq var imiş (213).

Y.Manandyanın adlarını çəkdiyi kimmer, skif və sarmat tayfalarının türk tayfaları olması Q.Qeybullayevin əsərlərində geniş şəkildə açıqlanmış və əsaslandırılmışdır (214). Onun tədqiqatlarında yuxarıda toxunulan digər məsələlər də geniş araşdırılmış və çoxsaylı faktoloji materiallar əsasında təhlil edilmişdir. Həmin məsələlərin son illər ümumən Azərbaycan tarixşünslığında necə həll edildiyini təsəvvür etmək üçün aşağıda Q.Qeybullayevin müvafiq mülahizələrinin xülasəsinə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı: «Tarixşünaslıqda belə hesab edilir ki, indiki ermənilərin ulu əcdadları olan friqlər e.ə. XIII-XII əsrlərdə Balkan yarmadasından Kiçik Asiyaya köçüb gəlmiş və Hett dövlətinə son qoymuşdur. Friqlərin bir hissəsi assur mənbələrində Urume, Urartu mənbələrində Arm (əslində Urartu mənbələrində «Armini» kimidir, lakin bu adın «ini» hissəsi Urartu dilində yer adlarının sonlarına əlavə olunan şəkilçidir) adlanan əyalətdə məskunlaşmışlar. Arm toponimi Balkan yarmadasından köçüb gələnlərin sözdürmə, yoxsa onlar Arm adlı ölkəyə gəlib oturmuşlar – bu aydın deyil. Erməni tarixçisi Q.Kapansyana görə, «arim» adını daşıyan hind-Avropa mənşəli tayfa Balkan yarmadasından Kiçik Asiyaya, Hettlərin ölkəsinə, Hayasa adlı əyalətə gəlmiş, sonra isə eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə Erməni yaylasına, daha sonra Urartu ölkəsinə yayılmışdı. İ.Dyakonov yazır ki, «erməni» etnosunun adı Arm əyalətinin (ölkəsinin) adındandır. Bu ad midiyalılara, farslara, onlardan da

ərəblərə keçmişdir. Urartu çarları Menua, Arğişti və II Sardur Arm əyalətini işğal edib Urartuya qatıblar. I Arğişti bu əyalətdən 6600 döyüşçünü, II Sardur isə 10 min ailəni Van gölü ətrafı əraziyə (deməli Urartuya) və sonradan indiki Yerevan şəhərinin yaxınlığında tikdikləri İrpuni qalasına köçürmüşlər. Qeyd edilməlidir ki, erməni tarixçiləri İrpuni toponimini Erebuni kimi götürür və Yerevanın adını onunla əlaqələndirərək şəhərin 2500 il yaşı olduğunu yazırlar. Halbuki bir yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur.

Ermənilərin ulu əcdadlarının digər hissəsi isə Anadolunun şərqində Hayasa adlı vilayətdə yaşayırdılar. Bu əyalətin adı hett mənbələrində eramızdan əvvəl XIV əsrdən ermənilər Balkandan (e.ə.XII əsr) gəlməzdən əvvəl məlumdur. Hayasa toponimi hay komponentindən və Luviya dilində (luviyalılar Anadoluda yaşamış hind-Avropa mənşəli qədim bir xalq hesab olunur) «sa» şəkilçisindən ibarətdir. Ermənilərin özü-nüadlandırması olan hay etnonomi də bu əyalətin adı ilə bağlıdır. Hayasa indiki Ermənistandan çox uzaqda-qərbi Fərat çayının yuxarı axarında, Ərzincan vadisində yerləşirdi. Bu ölkəni də Urartu çarları işğal edib Urartuya qatmışdılar. Ona görə də Urartu çarlığının süqutundan sonra yaranmış Armina çarlığı məhz Urartu ərazisində təşəkkül tapmışdı. Assur dilində Urartu (və ya Uri Atru) adı «Yuxarı ölkə» mənasını verdiyi kimi, gürcülərin Ermənistanı verdiyi «Somxeti» adı da «somo», «yuxarı» və eti «ölkə» sözlərindən ibarətdir.

Eramızdan əvvəl VIII əsrin əvvəllərində şimaldan gələn türk-kimmerlər indiki Ermənistan ərazisini də əhatə edən Urartu çarlığı ilə toqquşurlar. E.ə. 715-ci ildə baş vermiş qanlı vuruşmada kimmerlər Urartu ordusunu məğlub edirlər. Bundan sonra kimmerlərin bir hissəsi burada, Ermənistan ərazisində məskunlaşır, böyük hissəsi isə Kiçik Asiyaya, oradan da Ön Asiyaya hərəkət edir. Kimmerlərin ardınca e.ə. 580-cı ildə türk-saklar gəlirlər... Urartu dövləti ilə bir müddət müttəfiqlik edən kimmerlər sonra da onun bir dövlət kimi sonuna çıxırlar. E.ə. 590-cı ildə Midiya dövləti paytaxt Teşpa şəhərini tutaraq Urartunu özünə qatır. Lakin e.ə. 550-ci ildə Midiyada çarlıq Əhəmənilərə keçir və Urartu Əhəməni imperiyasına daxil edildi» (215).

Sonra müəllif Əhəmənilər dövründə ermənilərlə bağlı ilk yazılı məlumatların ortaya çıxmasına toxunur və qeyd edirdi ki, Ermənistanda ilk çarlıq türk-sakların çarlığı kimi təşəkkül tapmışdı.

E.ə. IV əsrdən başlayaraq yazılı mənbələrdə ermənilər haqqında, bölgə haqqında məlumatlar getdikcə çoxalmağa başlayır. Ancaq həmin məlumatlar sistemli, bütöv deyildi, bəziləri təsadüfən, bəziləri də dolayısı xarakter daşıyırdı. Ona görə də ermənilərin sonrakı tarixi, xüsusən «tarixi Ermənistanın» necə yaranması, hansı sərhədlərə malik olması barədə yekdil fikir yoxdur. Məlumatların systemsizliyi isə erməni tarixçilərinin onlara möhtəkircəsinə yanaşmasına imkan vermişdir. Məsələn, məlumdur ki, ermənilər haqqında ilk yazılı məlumat Əhəməni çarı Daranın dövrünə aid edilən e.ə. 520-ci il tarixli yazılı kitabədir. Ancaq erməni tarixçiləri yazırlar ki, midiyalılar Urartu dövlətinə qarşı mübarizə aparanda ermənilər onların diqqətini özlərinə xeyli cəlb edə bilmişdilər. Guya Midiya çarları Kiaksar və Astiyaq uzun müddət ermənilərlə mübarizə aparmış və onların ölkəsini tabe etməyə çalışmışlar. «Təxminən e.ə. 585-ci ildə erməni çarı midiyalıların müttəfiqi olmaq məcburiyyətində qaldı və ölkə onların hakimiyyətinin altına düşdü» (216). Qəribə məntiqdir. Əvvəla, midiyalılar Urartu dövləti ilə mübarizə aparırdı. Mənsələri hələ kifayət qədər dəqiqləşdirilməyən ermənilər olsa-olsa Urartunun bir inzibati bölgüsü ola bilərdi. Əgər belə bir inzibati bölgü var idisə. Ona görə ermənilərin hər hansı bir ölkə olmasından söhbət gedə bilməz. Urartu, Midiyanın hakimiyyəti altına düşəndə onun bütün ərazisi kimi ermənilər yaşayan ərazi də işğala məruz qalmalı idi. Digər tərəfdən, midiyalıların hakimiyyəti altına düşdükləri halda nə cür onların müttəfiqi ola bilərdilər. Və ümumən ermənilər o zaman nəyə qədər idilər ki, midiyalılar onların müttəfiqliyini axtarsınlar.

Belə məntiqsizliklə erməni tarixçilərinin əsərlərində çox rastlaşmaq mümkündür. Bununla bağlı 1980-cı ildə çap olunmuş “История армянского народа” kitabından aşağıdakı sətirlərə diqqət yetirmək maraqlı olar: «Urartu dövlətinin süqutundan 60 – 70 il sonra fars çarı I Daranın e.ə. 520-ci ilə aid edilən məşhur üç dilli Behsitun yazılarının ikisində – fars və elam variantlarında Armina ölkəsi xatırlanır. Onun adı kitabənin üçüncü – babil variantında Urartu kimi verilmişdir...

Beləliklə, Urartu Arminya çevrilmişdir. Əgər əvvəllər Urme (həqiqətdə «Orme» və ya «Arme» kimi tələffüz olunurdu) Erməni yaylasının yalnız bir hissəsini ifadə edirdisə, indi ondan yaranmış Armina Urartunun ərazisini, yəni, Erməni yaylasının böyük bir hissəsini ifadə edirdi. Beləliklə, e.ə. 520-ci ildə biz erməni dövləti Arminanın xatırlanmasına rast gəlmirik. Yunanlar onu Arminya adlandırırdılar. Ancaq bəzi məlumatlara görə o daha əvvəl, e.ə.VI əsrin əvvəllərində Urartu dövlətini əvəz edərək yaranmışdı» (217).

Bu sətirlər mövcud olan tarixi məlumatlara möhtəkircəsinə yanaşıldığını göstərməkdədir. Ermənilərin bir etnos kimi Urartu dövləti zamanında formalaşdığı iddia edilir. Urartu əvvəlcə Midiya tərəfindən işğal olundu, sonra da bu ərazilər Əhəmənilər dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. Erməni etnosu hakim etnos deyildi ki, müharibəsiz, döyüşsüz Urartu kimi dövlətin ərazisinə sahib çıxsın. Ya da istər Midiya daxilində, istərsə də Əhəmənilər tərkibində ermənilər işğal olunmuş ərazilərin məskunları idilər. Hakimiyyəti altında olduğu dövlətin içərisində işğalçılıq müharibəsi ilə məşğul olmağa onlara imkan da verilməzdi. Onda necə ola bilər ki, e.ə. VI əsrin əvvəllərində ermənilər dövlət içində dövlətə malik olsunlar? Və ya Əhəmənilərin daxilində onların xatırlanması nəyə görə onların dövlət yaratmalarını iddia etməyə əsas verir? Ona görə hələ e.ə.VI əsrdən erməni dövlətinin mövcudluğu və onun Urartunun bütün ərazisinə sahib çıxması fikirləri hələlik məlumat qıtlığından yaranmış möhtəkirlikdən başqa bir şey deyildir.

Ermənilər yaşayan ərazilər istər Əhəmənilər dövründə, istərsə də bu dövləti işğal etmiş Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının tərkibində yalnız vilayət statusuna malik idilər. Hətta yunan tarixçilərinin yazdıqları da göstərir ki, ermənilərin bütün Urartu ərazisinə sahib çıxmaq arzusu əsassızdır. Erməni tarixçisi, akademik Y.Manandyan da göstərirdi ki, Herodotun və Ksenofontun vaxtında e.ə. V əsrdə arminlərin məskunlaşdığı ərazilər elə də böyük deyildi (218).

Digər bir yunan tarixçisi Strabon da bildirirdi ki, erməni dövləti ilk vaxtlar çox kiçik bir ərazini əhatə edirdi (219). Urartunun ərazisi isə kiçik deyildi. Ona görə də Behsütun yazılarında «Armini» sözü bütün Urartu ərazisini nəzərdə tutmuş olsaydı yunan tarixçiləri onu belə kiçik adlandırmazdılar. Digər tərəfdən burada daha bir məsələ diqqəti cəlb edir. Əgər erməni etnosu formalaşdığı vaxt kiçik bir ərazini əhatə edirdisə onda

ermənilərin vətəni hara sayılmalıdır? Formalaşma məkanı, yoxsa sonradan işğalçılıq yolu ilə ələ keçirilən «tarixi Ermənistan»?

Erməni və ermənipərəst tarixçilərin yazdıqlarından belə məlum olur ki, hətta «Böyük Ermənistan» da ermənilərin müstəqilliyi dövründə deyil, işğal altında olduqları zaman hakim dövlət tərəfindən yaradılmışdır. Yəni e.ə. Selevki çarı III Antiox Midiyada üsyanı yatırırdıqdan sonra Atropatena üzərinə hücum keçmiş və Atropatena çarını məcbur etmişdi ki, Ararat əyalətinə olan iddialarından əl çəksin. Həmin torpaqlar da A.Makedonski imperiyasının bir hissəsində yaradılmış Selevki dövlətinin tərkibinə qatılır. Ermənilər isə buna başqa cür qiymət verirlər. Guya həmin ərazilər Ermənistana birləşdirildi və bununla da «Böyük Ermənistan» yaradıldı (220). Bu da erməni məntiqinin daha bir təzahürüdür. Selevki dövləti ermənilər üçün «Böyük Ermənistan» yaratmaqla məşğul imiş. Ermənilər məskunlaşdığı ərazilər əvvəllər olduğu kimi Selevki dövlətinin də tərkibində inzibati vahid idi və buna görə də ermənilərin selevkilər dövründə müstəqilləşməsindən, onların iqtisadi inkişafının yüksək olmasından danışan erməni tarixçiləri öz iddialarını öz xülyaları üzərində qururdular. Məsələn, onlar yazırdılar ki, həmin dövrdə «Ermənistanın daha qorxulu qonşusu kimi Selevki dövləti qalmaqda davam edirdi» (221). «...Bütün bunlar torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin gələcək inkişafına, quldarlığın genişlənməsinə və əmtəə münasibətlərinin inkişafına zəmin yaradırdı» (222). Söhbət e.ə. III əsrin sonu, II əsrin əvvəllərində guya Ermənistanda baş vermiş iqtisadi inkişafdan gedir. Məlumdur ki, Selevki dövlətinin rəhbərləri, əyanları yunan əsilli idilər və ona görə də bu dövlətin yunan mədəniyyətinə, yunanlarla ticarət əlaqələrinin inkişafına meylli idilər. Yəni dövlət özü buna maraqlı idi və buna şərait yaradırdı. Erməni və ermənipərəst tarixçilər isə bunu müstəsna olaraq ermənilərin xidməti ilə bağlayırdılar. Belə münasibətlərin formalaşmasını şərtləndirən dövlət qalıb bir tərəfdə, erməni tarixçiləri isə dövlətin gördüyü işləri yaxşı halda bu dövlətin tərkibindəki inzibati vahidlərdən birini təşkil edən ermənilərin adı ilə bağlayırlar. Bəs əslində vəziyyət necə olmuşdu? «Necə ki, biz görürük e.ə. III əsrin sonları III Antioxun Selevki dövlətinin qüdrətli, Zaqafqaziya, erməni və Atropatena vilayətlərinin onun hakimiyyətinə tabe etdirilməsi və ya təsiri altında alınması dövrü idi». «Eradan əvvəl bütün III əsr ərzində Zaqafqaziyanın sosial-iqtisadi həyatı və cənubdan ona birləşmiş yaylalar nisbi süqut

dövründə idi». «Antiox bütün Erməni yaylasında öz hakimiyyətini möhkəmləndirəndə onun Atropatenaya da qarşı münasibətdə mövqeyi gücləndi» (223).

Bütün bunlar da aydın göstərir ki, ermənilərin müstəsnalığının qabardılması üçün erməni tarixçilər son dərəcə «səxavətlidirlər». Selevki dövlətinin tərkibində və ya müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində ermənilərin qeyri-adi inkişafı barədə söylənilənlər yeni bir erməni cəfəngiyyatıdır. Yuxarıda Selevki dövlətinin qüdrəti haqqında söylənilən sitatların götürüldüyü tarixi ədəbiyyatda o da bildirilirdi ki, Selevki dövləti süqut etdiyi günə qədər öz qüdrətini saxlamışdı. Onun süquta uğraması və ya ermənilərin müstəqillik əldə edə biləcək səviyyədə qalması heç də Selevki dövlətinin daxili vəziyyəti ilə bağlı deyildi. Dövrün nəhəng dövlətlərindən olan Roma dövləti ilə mövcud olan ziddiyyət Selevki dövlətinin mövcudluğuna son qoymuşdu. Erməni və ermənipərəst tarixçilər isə yazırlar ki, Ön Asiyada dövlətlərin yaranması Selevki dövlətinin dağılmasına gətirib çıxardı: «Ermənistanda çox irəliyə getmiş təsərrüfat tərəqqisi və ictimai inkişaf nəticəsində çox kiçicik təkən kifayət idi ki, yad hakimiyyət kənara atılsın» (224). Əslində isə vəziyyət başqa cür idi. E.ə. 189-cu ildə Roma qoşunları ilə Selevki qoşunları arasındakı müharibə Selevki dövlətinin süqutuna gətirdi. Bu müharibə daha çox bölgədə mövqelərin araşdırılması məqsədi daşıyırdı. Roma müharibədən qalib çıxdı və özünə düşmən saydığı Selevki dövlətini əzdi. Selevki dövlətinin əzilməsi bölgədə bir qarışıqlıq və hakimiyyətsizlik yaratdı. Erməni vilayətləri belə bir hakimiyyətsizlik dövründə özləri-özlərini idarə etmək məcburiyyətində qaldılar. Buna görə dağıdılmış Selevki dövlətinin tərkibində olan ermənilər, habelə parfiyalılar öz müstəqilliklərini elan etdilər. Hakimiyyətsizlik elə bir şəkil almışdı ki, ermənilər hətta iki vilayətdə özlərini müstəqil sayırdılar. Bunlar Erməni və Sfena vilayətləri idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, konkret tarixi şəraitdə Roma bölgədə işğalçılıq mübarizəsini genişləndirmək məqsədini öz qarşısına qoymamışdı. Bundan yeni yaranan kiçik dövlətlər istifadə etdilər. Selevkinin tərkibindən çıxmış və özünü müstəqil elan etmiş erməni dövləti və Parfiya işğaldan yenicə qurtardıqları üçün heç şübhəsiz ki, böyük gücə malik deyildilər. Onların kənar dövlətlərə qarşı müharibələr aparmaq iqtidarı yox idi. Ona görə də yalnız Selevki məkanında öz aralarında mü-

nasibətləri müəyənləşdirməklə məşğul idilər. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, erməni dövlətinin rəhbəri Artəşes Erməni yaylasında öz təsirini bir qədər genişləndirə bilmişdi. Sonra isə ermənilər qərbə doğru irəliləməyə çalışdılar. Ancaq Erməni dövləti elə onunla bir vaxtda Selevki dövlətindən çıxmış və onunla bir vaxtda müstəqilliyini elan etmiş Parfiya ilə rastlaşdı. İki dövlət arasında uzun müddət davam edən müharibələr son nəhayətdə Erməni dövlətinin Parfiyadan asılılığına gətirib çıxardı. Erməni çarı I Tıqran hətta öz oğlu Tıqranı girov kimi Parfiya sarayına vermək məcburiyyətində qaldı. Sonralar əsirlikdə olan Tıqran Parfiya çarını razı sala bildi ki, onu Erməni dövlətinin çarlığına gətirsin. Əvəzində Parfiyaya ərazi güzəştləri edilməli idi. Bu sövdələşmə yolu ilə e.ə. 95-ci ildə I Tıqranın oğlu II Tıqran Erməni dövlətinin çarı oldu. Parfiya və erməni dövləti ittifaqda hətta işğalçılıq müharibələri də aparırdılar. Ələ keçirilən sərvətlər, qonşu dövlətlərin xeyli zəifləməsi, münasib tarixi şərait Erməni dövlətinin müəyyən qədər güclənməsinə səbəb oldu. Romanın başı ölkə daxilində gedən vətəndaş müharibəsinə qarışdığından II Tıqran bu dövlətin təsiri altında olan ərazilərə də hücum etdi və güclü bir müqavimətə rast gəlmədən həmin əraziləri də öz hakimiyəti altına gətirdi. II Tıqran öz ərazilərinin daha da genişləndirilməsi üçün Pont çarı Mitridatla da ittifaqa girdi. Bu ittifaq da ona xeyli fayda gətirdi və nəticədə sərhədlərini genişləndirə bildi. Münasib şərait yaranan kimi II Tıqran ilk müttəfiqi olan Parfiyaya da güclü zərbə endirdi və bu dövləti süquta uğratdı.

Tıqranla Mitridat cütlüyü bölgənin zəif dövlətlərinin işğalını genişləndirməyə daha əlverişli şərait yaratdı. Bütün bunlar Romanın başının öz daxili problemlərinə qarışdığı bir vaxtda baş verirdi. Bu cütlük bölgədə ələ keçirdikləri ərazilərdən o qədər «həvəsləndilər» ki, Mitridat hətta Avropaya adlamağı, Romanın işğalında olan Yunanstan ərazilərini də ələ keçirməyi qərara aldı. Müttəfiq olduqlarından heç şübhəsiz ki, erməni çarı da bu iştahını bölüşdürürdü. Mitridat rəhbərlik etdiyi qonşularla əvvəlcə Kiçik Asiyadakı Roma qoşunlarına zərbə endirdi. Kifayət qədər kömək ala bilməyən Roma qoşunları geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Mitridat sonra Yunanstan ərazisinə keçdi və Afinanı tutdu (225).

Erməni tarixçiləri II Tıqranın sərkərdəlik qabiliyyətini son dərəcə mübalighəli şəkildə təsvir etməyə çalışırlar. Əslində konkret tarixi şəraitə nüfuz edilməsi vəziyyətin heç də belə olmadığını təsdiq edir. Bir tə-

rəfdən II Tiqranın müvəqqəti ələ keçirdiyi ərazilərn çoxu Parfiya və Pont dövlətləri ilə ittifaqda ələ keçirilmişdi. Yəni II Tiqrان elə bir xüsusi sərkərdəlik istedadına və dövlətçilik qabiliyyətinə malik olsaydı bunu təkbaşına da edə bilərdi. Digər tərəfdən də, «II Tiqranın geniş fəthləri əsasən bu dövrün digər böyük dövlətlərinin zəifliyi ilə şərtlənmişdi. E.ə. I minilliyin Yaxın Şərqdəki digər bütün hərbi imperiyaları kimi Tiqranın dövləti də möhkəm deyildi» (226). Güclü bir rəqiblə rastlaşan kimi II Tiqranın bütün təşkilatçılığı və sərkərdəliyi də puça çıxdı.

Mitridatın qoşunları Yunanstana daxil olanda artıq Romada başa düşdülər ki, təcili və qəti tədbirlər görülməlidir. Yoxsa Roma dövləti özü məhv ola bilər. Ona görə də qərara alındı ki, ölkə daxilində bütün çətinliyə baxmayaraq Mitridatın qoşunlarına qarşı qüvvə göndərilsin. Tezliklə konsul Sullun rəhbərliyi altında Yunanstana Roma qoşunları göndərildi. Mitridadla baş vermiş iki döyüşün hər iksində o məğlub oldu və Yunanstandan geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Görünür, Romada bunu da başa düşmüşdülər ki, Asiyada işğalçılığı genişləndirən və hətta Avropaya qoşun çıxarmağa cəsarət edən Erməni-Pont ittifaqına lazımı dərs verilməlidir. Elə buna görə də Yunanstanda döyüşlər başa çatan kimi Roma qoşunları Kiçik Asiyaya çıxarıldı (227). «Sonrakı inkişaf göstərdi ki, İran və Roma arasındakı çox əhəmiyyətli yollar üzərində yerləşərək hər iki dövlət üçün böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən Ermənistan etibarlı müttəfiqlərin köməyi olmadan yalnız ilkin əraziləri çərçivəsində öz müstəqilliyini bir təhər qoruyub saxlaya bildi. Bu da onu göstərirdi ki, böyük ərazilərin işğal olunması heç də Tiqranın sərkərdəliyinin nəticəsi deyildi. Çünki belə olsaydı onda elə Tiqranın sağlığında onun imperiyası dağılmağa başlamazdı» (228).

Mitridat Asiyaya qaçandan sonra Roma onun ardınca Kiçik Asiyaya Lukullun komandanlığı altında yeni bir qoşun dəstəsi göndərdi. Aparılan yeni döyüşdə Mitridat bir daha məğlubiyətə uğradı. Pont çarı ölümdən yaxasını qurtarmaq üçün müttəfiqi II Tiqranın yanına qaçdı. Lukull Mitridadı cəzalandırmaq və bütünlükdə Yaxın Şərqdə Romanın mövqelərini daha da möhkəmləndirmək üçün e.ə. 69-cu ildə Erməni dövlətinin üzərinə qoşun çəkdi. Güclü dövlətlərin təzyiqindən kənarda qalmış II Tiqranın «sərkərdəlik» erası cəmi 30 il davam etdi. Daha doğrusu, güclü Avropa dövlətləri qısa müddətdən sonra yenidən Yaxın Şərqpə qayıtdılar və əvvəlki kimi bu bölgəni yenə öz təsirləri altına

saldılar.

Appianın verdiyi məlumata görə Lukullun komandanlığı altında iki seçmə legion və 500 nəfərlik süvari var idi. Bu qoşun dəstələrinin hücum xəbərini eşidəndə Tiqranın 2000 nəfərlik süvari dəstəsini Roma qoşunlarının qarşısına göndərdi. Bu dəstə döyüşə girərək romalıları müəyyən qədər ləngitməli idi. Tiqrان özü isə əyalətlərdən qoşun toplamaqla məşğul idi. Onun topladığı qoşunun sayı barədə yunan mənbələrində müxtəlif məlumatlar vardır. Tarixçilər erməni qoşunlarının sayını az göstərməyə meyilli olsalar da bir halda ki, Tiqrان özü qoşun toplamaqla məşğul idi, deməli, güclü Roma qoşunlarının qarşısına heç də az qüvvə çıxarmazdı. Heç şübhəsiz ki, Tiqrان özünün və eləcə də müttəfiqi olan Pont çarı Mitridadın bütün qüvvələrini döyüşə çıxarmışdı. Roma qoşunları Tiqranakerti mühasirəyə alanda Tiqrان şəhərdə deyildi. Verilən məlumatlara görə, Tiqranın 6 minlik bir qoşun dəstəsi Roma qoşunlarının mühasirəsini yararaq şəhərə girmiş və çar ailəsini oradan çıxara bilmişdi (229).

II Tiqranın səriştəsizliyi döyüşün gedişində də özünü göstərdi. Döyüş başlamazdan əvvəl müttəfiqi Mitridat ona hələlik romalıların mühasirə edilməsini kifayət bilsə də Tiqrان bununla razılaşmadı və tezliklə romalılara güclü zərbə vurmaq ümidi ilə döyüşə girdi. Onunla müqayisədə Lukull daha çevik taktika işlətdi və qarşı tərəfdən Tiqranın qoşunlarının diqqətini yayındıraraq əsas zərbənin arxadan vurulmasını məqsədəuyğun bildi. Tiqranın qoşunları geri çəkilməkdə olan Roma qoşunlarının arxasınca hərəkət edəndə gözlənilmədən cinahdan və arxadan güclü zərbəyə məruz qaldılar. Bu da döyüşün taleyini həll etdi (230).

II Tiqranın Lukulla qarşı apardığı döyüşdə nümayiş etdirdiyi sərkərdəlik qabiliyyəti mütəxəssislər tərəfindən aşağıdakı kimi qiymətləndirilirdi: «Uğuruna çox əmin olan Tiqrان hücumda düşünmədən hərəkət edirdi. O, kəşfiyyət təşkil etmədi və buna görə də düşmənin gücündən və qüvvəsindən xəbəri yox idi. Güman edirdi ki, Roma süvariləri Lukullun bütün qüvvəsini təşkil edir. O, istehza ilə həmin süvarilər haqqında belə deyirdi: Əgər bunlar səfirdirlərsə onda onlar çoxdurlar, əgər düşməndirlərsə onda həddən artıq azdırlar» (Appian). «Tiqrان Roma piyadalarını görmürdü və onların yoxluğu onda bir narahatlıq yaratmalı və ehtiyatla hərəkət etməyə məcbur etməli idi. O ilk uğurdan sonra çox

arxayınlaşdı və düşməyə imkan vermədi ki, iki legionun gücü ilə düşməni arxadan zərbə vursun. Özünün bütün qüvvələri ilə və piyadaları ilə döyüş mühafizəsini təmin etmədən romalıların az saylı süvarilərini təqib etməkdə səhvə yol verdi» (231).

İlk güclü və ciddi döyüşdə II Tiqrən belə səbatsızlığa yol verdiyi halda onun döyüş keyfiyyətləri barədə müəyyən təsəvvürlər əldə etmək olar. Yunan mənbələrində ermənilərin xeyli itkisi verdiyi də bildirilir. Bu rəqəmlər də müxtəlifdir. Erməni tarixçiləri bu rəqəmlərlə də razılaşmırlar. Həmin məsələyə toxunmadan onu qeyd etmək lazımdır ki, Tiqrənin rastlaşdığı ilk ciddi döyüşdə və özü də onun üçün müdafiə xarakteri daşıyan bir döyüşdə belə acınacaqlı şəkildə məğlub olması ya onun doğrudan da səhlənkarlığı, ya da ciddi döyüşlər üçün yetişmədiyini göstərirdi. Hər halda bu keyfiyyətlərin heç biri böyük imperiyanın çarına xas ola biləcək xüsusiyyət sayılmamalıdır.

Bu döyüş barədə daha geniş məlumatlar yunan tarixçilərinin əsərlərində qalmışdır. Xüsusən Plutarx, Lukulla həsr etdiyi yazısında Tiqrənakert ətrafında baş verən hadisələr haqqında daha geniş məlumat vermişdir. Doğrudur, erməni alimləri Plutarxın II Tiqrənin fəaliyyəti barəsində yazdıqlarını qərəzli mövqe kimi qiymətləndirirlər (232). Bununla belə, bu məlumatlardan (233) II Tiqrənin nəyə qədər olduğu barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Plutarx hadisələri belə təsvir edirdi: «İndi o irəli hərəkət etdi və Talavra çatdı. Ancaq Mitridat dörd gün əvvəl Ermənistanı Tiqrənin yanına qaça bildi və Lukull geri döndü. O, xaldeyləri, tibarenləri fəth elədi, Kiçik Ermənistanı tutdu, çoxlu qalaları və şəhərləri məğlub olmağa məcbur etdi. Sonra o, Appini Tiqrənin yanına göndərdi ki, Mitridatı versin, özü isə hələ də alınmamış olan Amisə tərəf getdi...» (Kimon və Lukull, XIX).

«Bu vaxt Appi Klodi Tiqrənin yanına üz tutdu (bu Klodi Lukullun o vaxtkı arvadının qardaşı idi). Əvvəlcə çar müşayiətçiləri onu ölkənin yuxarı hissəsindən dolanbac yollarla apardılar və məcbur etdilər ki, boş yerə çox vaxt itirsinlər. Bir sərbəst buraxılmış suriyalıdan düz yolu öyrənən Klodi sofizm kimi uzun və dolaşlıq yoldan imtina etdi və vəhşi bələdçilərlə salamatlaşdı. Bir neçə gündən sonra o, Fəratı keçdi və Antioxiyə gəldi. Orada ona əmr edildi ki, Tiqrəni gözləsin. O isə şəhərdə deyildi, hansısa Finikiya şəhərinin işğalı ilə məşğul idi. Bu zaman ərzində Klodi erməni ağalarının zülmündən çətinlik çəkən çoxlu

hakimləri öz tərəfinə çəkə bildi (onların arasında Qardiena çarı Zarbiyen də var idi). İşğal altında olan çoxlu şəhərlərdən onun yanına çaparlar göndərdilər və o da onlara Lukullun adından kömək vəd elədi. Ancaq məsləhət bildi ki, hələlik qəti fəaliyyətdən vaz keçsinlər. Yunanlar üçün erməni aqalığı dözülməz yük idi, xüsusilə ona görə ki, özünün qeyri-adi uğurları nəticəsində çarın təkəbbürlüyü və kobudluğu daha da artmışdı. Ona elə gəlirdi ki, adi insanlar üçün paxıllıq və qürur mənbəyi olacaq hər şey onun əlindədir və bəlkə də həmin şeylər elə onun üçün yaradılmışdı. Tiqrana (fəaliyyətə) başlayanda onun imkanları və planları tamamilə cılız idi, indi isə o, çoxlu xalqları fəth etmişdi, heç kəsə nəsb olmadığı halda parfiyalıların qüdrətini sındırmışdı, Mesopotamiyanı yunanlarla doldurmuşdu ki, onların çoxunu ora güclə Kilikiyadan və Kappadokiyadan köçürmüşdü... Ancaq Appian bu dəbdəbəli görüntülərdən heç də tutulmayaraq və qorxmayaraq lap əvvəldən də birbaşa dedi ki, Mitridatı almağa gəlmişdir. O, Lukullun təntənəli keçidindən keçməlidir, ya da Tiqrana müharibə etməlidir. Tiqrana ona qəzəbsiz sifəti və təbəssümü ilə qulaq asırdı, ancaq iştirak edənlərdən heç də gizlənmədi. Bu gəncin açıq danışıqı onu çox heyran qoymuşdu. İyirmi beş il ərzində çarlıq etdiyi və ya daha doğrusu deyilsə, xalqları ələ saldığı illərdə birinci dəfə o, azad insanın səsini eşidirdi. Onun Appiyə verdiyi cavabında bildirilirdi ki, Mitridatı verməyəcək və əgər romalılar müharibə başlasalar, onda o da eyni hərəkətə əl atacaqdır» (Kimon və Lukull).

Plutarx sonra yazırdı ki, səfirin «çarlar çarı» deyərək müraciət etməməsi Tiqrana hövsələdən çıxarmışdı. Bunun əvəzində Tiqrana da verdiyi cavabında Lukullu imperator adlandırmamışdı. Səfir Tiqarakərdən uzaqlaşdıqdan sonra Tiqrana müttəfiqi olan Mitridatı yanına gətizdirir, yaranmış vəziyyəti onlar birgə müzakirə edirlər. Ancaq Tiqrana öz təkəbbürlülüyündən heç də əl çəkmir və verdiyi cavabından dönmür. Lukull isə Tiqranın cavabını eşidəndən sonra onun üstünə qoşun çəkməyi qərara aldı və bir müddətdən sonra qoşunları ilə Ermənistanın ərəzisinə daxil oldu. Lukullun hücum xəbərini çatdıran ilk çaparı Tiqrana qətlə yetirdi. Ondan sonra kimsə Roma qoşunlarının yaxınlaşması barədə ona bir şey deyərək bilmədi. Ətraf aləmdən təcrid olunmaqla Tiqrana dinc və həyəcənsiz günlər yaşamaqda davam edirdi. Ətrafına topladığı adamlar bütün günü onu tərifləməklə, Lukullun isə heç nəyə qadir olmadığını

vurğulamaqla məşğul idilər. Tiqrان qayğısız günlərini keçirməkdə olsa da, Lukullun qoşunları da yaxınlaşmaqda idi. Təhlükə böhranlı həddə çatanda Tiqrانın yaxınlarından biri nəhayət ki, vəziyyətin mürəkkəbliyini ona danışdı. Həmin adam da dərhal cəzalandırıldı. Tiqrان 3 min nəfərlik süvari dəstəsini və çoxlu sayda piyadanı həmin adamın rəhbərliyi altına verdi və ondan tələb etdi ki, bu qüvvələrlə Lukullu diri tutub onun yanına gətirsin. Tiqrانın sərkərdəsi Lukullun çoxsaylı qoşunlarının qarşısını isə kəsə bilmədi və özü də döyüşdə məhv oldu. Vəziyyət belə kəskinləşəndə Tiqrان nəhayət ki, fəaliyyət göstərmək qərarına gəldi və şəhərdən çıxaraq qoşun toplamaqla məşğul oldu. Ətraf məntəqələrdən onun köməyinə xeyli qüvvə toplandı. Lukull Tiqrانın ətrafına daha çox qüvvənin toplanmasına yol verməmək üçün ətrafa qoşun dəstəsi göndərdi. Onun sərkərdələrindən biri Tiqrانın izinə düşdü və dağ keçidlərinin birində üstünə hücum çəkdi. Tiqrان güc-bəla ilə qaçıb canını qurtara bildi. Onun qarşılaşdığı təhlükə o qədər böyük imiş ki, hətta qaçarkən hər şeyini atmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Bir müddətdən sonra Lukull qoşunları ilə Tiqrانakert şəhərini də mühasirəyə aldı. Həmin vaxt Tiqrانakertdə işğal olunmuş ərazilərdən çoxlu sayda əhali gətirilib məskunlaşdırılmışdı. Bu faktın özü də Tiqrانın işğal etdiyi ərazilərin əhalisinə münasibətini ifadə edirdi. Güclə Tiqrانakertdə yerləşdirilmiş insanlar heç şübhəsiz ki, erməni dövlətinin asılılığından yaxa qurtarmaq üçün münasib an gözləyirdilər. Buna görə də onlar Lukullun hücumunu səbirsizliklə gözləyirdilər. Tiqrانın müttəfiqi Mitridat, habelə onun yaxınlarından bəziləri onu düşünüb-daşınmağa, Lukullun üzərinə açıq hücumdan vaz keçməyə çağırırdılar. Plutarx yazırdı ki, o bu çağırışların heç birinə qulaq asmadı. Çünki çoxlu sayda qoşun toplamışdı və əmin idi ki, bu qoşunun vasitəsilə Lukullu məğlub edəcək və öz şöhrətini artıracqdır. Plutarx təsvir edirdi ki, Tiqrانın ətrafına ermənilərin və qordienlərin böyük qüvvələri toplandı, Midiya və Adiaben çarları öz qoşunları ilə ona köməyə gəldilər, Babilistan dənizindən ərəb qoşunları, Xəzər dənizindən alban kütlələri və onlara qonşu olan iberlər axışdılar. Bunlardan başqa Araz sahillərindən çoxlu sayda azad tayfalar da onlara qoşuldular. Bu qədər qüvvə toplandığını görəndə Tiqranda yenidən özünə arxayınçılıq və özünə əminlik yarandı. O güman edirdi ki, müttəfiqinin hücumu keçməmək çağırışı onun qısqançlıq hissələri ilə bağlıdır. Plutarx yazırdı :

«Onun özünə əminliyini heç də tamamilə ağılsız və şüursuz adlandırmaq olmazdı. Çünki o öz ətrafında nə qədər tayfa və çarları, nə qədər ağır piyadaların döyüş səflərini, dumanı xatırladan süvariləri görürdü. Həqiqətən də oxatanlar və sapandçılar onun yanında 20 min idi, süvarilər 50 min idi ki, onlardan da 17 mini zirehdə idi, ağır piyada 150 nəfər» (Kimon və Lukull, XXVI).

Plutarxın yazdıqlarına görə, Tiqran bu qədər qüvvə ilə şəhərə yaxınlaşanda Lukull da yaxınlarının müşavirəsini çağırdı, döyüş barədə onların fikirlərini soruşdu. Döyüşə girməyi təklif edən də oldu, şəhərin mühasirəsinin davam etdirilməsini təklif edən də. Lukull döyüşə girməyi qərara aldı. Qoşunların bir hissəsini şəhərin mühasirəsində saxladı, qalanını isə döyüşə apardı. Lukull döyüşçülərinin psixoloji ovqatını qaldırmağı da yaddan çıxarmırdı və özü də qoşunların qarşısında gedirdi. Baş verən qanlı döyüş, yuxarıda deyildiyi kimi, Roma qoşunlarının qələbəsi, Tiqranın döyüş meydanından qaçması ilə nəticələndi. Plutarx döyüşün gedişi haqqında belə yazırdı: «Tiqranın döyüşçüləri qaçırıldı, daha doğrusu qaçmağa cəhd göstərildilər. Öz sıralarının çoxluğu və sıxlığından özləri-özlərinə yol vermirdilər. Güclü qırğın başladı. Tiqran döyüşün əvvəlində azacıq tərəfdarlarının müşayiəti ilə qaçmağa başladı. Görəndə ki, oğlu da bu vəziyyətdədir başından diademanı çıxarıb gözləri yaşlı halda ona verdi, əmr etdi ki, başqa yolla qaçıb canını qurtarsın, bütün imkanlardan istifadə etsin» (Kimon və Lukull, XXVIII).

Beləliklə II Tiqran ağır məğlubiyyətə düşər oldu. Bu məğlubiyyət həm də «Böyük Ermənistanın» süqutuna gətirib çıxardı. Müvəqqəti olaraq erməni dövlətinin himayəsini qəbul etmiş dövlətlər yaranmış vəziyyətdən istifadə edib erməni dövlətindən xilas oldular. Erməni tarixçisi, akademik Y.Manandyan yazırdı ki, Lukullun qələbəsi və Tiqranakertin süqutu Tiqran imperiyasının hakimiyyət iddialarına son qoyan ağır nəticələrə gətirib çıxardı. Erməni tavrından başlamış (cənubdan) Dəclə çayına qədər olan xalqlar erməni dövlətinin tərkibindən çıxdılar (234). «Böyük Ermənistan» birdən-birə yarandığı kimi çox sürətlə də süquta uğradı. Ancaq erməni iddiaları, erməni eqoizmi, erməni maniyası məhviyyətlə və «Böyük Ermənistanın» közərtisinə kölgələnmək elə indi də erməni millətçiliyinin və erməni müstəsnalığının mərkəzində dayanmaqdadır: «O vaxtdan qüdrətlilik haqqında Ermənistan arzularına tamamilə son qoyuldu. Əgər ölkə tamamilə romalaşmadısa və ya

farslaşmadısa buna görə onun üçün minnətdar olmalıdır ki, hər iki düşmənçilik edən dövlət qonaq sevməyən dağ ölkəsinin yad knyazların mühafizəsi altında qalmasına üstünlük verirdilər. Ölçüyəgəlməz gücün hesabına onu birbaşa tabeçilikdə saxlamaqdansa belə yaxşı idi. Ümumiyyətlə, Ermənistan əyan nəsilələrinin kiçik əyalətləri ilə dolu idi ki, onlar istədikləri halda gah çarı tanıyır, gah da öz dağlıq ərazilərində ona müqavimət göstərirdilər və öz hakimlərinə qarşı kənardan kömək almaqdan da çəkinmirdilər» (236).

Erməni tarixçiləri «Böyük Ermənistan» ərazisinə çox dövlətləri şamil edirlər. Özü də tədqiqatçı S.Əsədovun bildirdiyi kimi, bir vaxtlar bu ərazilər 7-8 min mil göstərilirdisə, indi «Böyük Ermənistanın» ərazisi 400 min kv.km göstərilir (235). Ermənilərin vətən axtarışı da bu ərazilər üzərində planlaşdırılır, vətən axtarışı üçün ilk istinad yeri də elə «tarixi Ermənistandır».

İndiki Azərbaycanın xeyli əraziləri də ermənilər tərəfindən «tarixi Ermənistanın» ərazisinə daxil edilir. Buna əsas olmayanda da faktlar erməni tarixçiləri tərəfindən quraşdırılır və nəticədə Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzün başlanması üçün tarixi özül yaradılırdı.

Son zamanlar aparılan təcavüzkarlıq fəaliyyəti və ərazi iddiaları üçün erməni tarixçiləri eradan əvvəlki tarixi əsas tutmağa çalışırlar, bugünkü təcavüzkarlıq üçün eradan əvvəlki tarixdə «tapılan» səbəbləri əsas kimi irəli sürürlər. Erməni məntiqinin belə orijinallığını onların öz vicdanına buraxaraq qeyd etmək lazımdır ki, irəli sürülən iddialar barədə qədim mənbələrdə birmənalı müddəalar yoxdur. Əslində bu təbiidir. Çünki Cənubi Qafqazın və Kiçik Asiyanın tarixi üçün başlıca mənbələr olan Roma və yunan mənbələrinin müəllifləri qarşılıqlarına heç də Qafqaz və ona yaxın bölgədəki xalqların tarixini yazmaq məqsədi qoymamışdılar. Bu müəlliflər daha çox konkret mövzu ətrafında işləmiş və yeri gəldikcə bölgənin yerli xalqlarının tarixinə də toxunmuşdular. Belə məlumatlar sistemli deyildir, müəyən qüsurlarla müşayiət olunur, ciddi təhlil və müqayisə tələb edir. Həmin əsərlərdə konkret şəkildə söylənilməyən fikir isə ondan bir çox tarixçilər tərəfindən möhtəkircəsinə istifadə ediləsinə zəmin yaratmışdır.

Bölgənin siyasi coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsi üçün əsas tutulan qədim erməni tarixçiləri və salnaməçilərinin əsərləridir. Belə əsərlərin müəlliflərinin nə dərəcədə obyektiv olması barədə M.Xorenski haqqında

yuxarıda yazılanlardan qənaət çıxarmaq mümkündür. Digər müəlliflər də öz xisləti etibarilə M.Xorenskidən heç də fərqlənmirlər. Azərbaycan tarixçisi F.Məmmədova haqlı olaraq qeyd edirdi ki, erməni müəlliflərin verdikləri məlumatların tarixi dürüstlüyünü aydınlaşdırmaq üçün həmin müəlliflərin kim olduğunu, onların sinfi mənsubiyyətini, siyasi və ideoloji dünyagörüşünü nəzərə almaq lazımdır. Alimin fikrincə, obyektivliyin üzə çıxarılması üçün müəlliflərin qarşılıqlarına qoyduqları məqsədin mahiyyətinə nüfuz etmək, erməni mənbələrinin məlumatlarını digər sinxron mənbələrin məlumatları ilə tutuşdurmaq lazımdır (237).

Son əsrlərin erməni tarixçiləri yunan və Roma mənbələrindəki qeyri-konkretliyə, erməni mənbələrindəki qeyri-obyektivliyə istinad edərək Cənubi Qafqazın siyasi və tarixi coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsində «tarixi vətənin» bərpası proqramını əsas tuturlar və bununla bağlı cəfəng fikirlərlə dolu olan əsərlər ortaya çıxarırlar. Bu istiqamətdə ortaya çıxan yazıların və kitabların demək olar ki, hamısının əsas təcavüz və təhrif obyektinə də Qafqaz Albaniyasının tarixi və siyasi coğrafiyasıdır. Həmin əsərlərdə Qafqaz Albaniyası ilə bağlı iki fikir irəli sürülür. Bir fikir belədir ki, Kür-Araz çayları arası ərazilər elə əvvəldən Ermənistan ərazisidir. Buradakı torpaqlar elə erməni torpağı olaraq tanınmışdır. Digər bir fikir isə belədir ki, Kür-Araz çayları arası əraziləri ermənilər e.ə. işğalçılıq müharibələri zamanı işğal etmiş və sonradan, eranın IV əsərində həmin ərazilər yenidən Albaniyaya qaytarılmışdır (238).

Birinci fikir irəli sürüləndə çox güman ki, əfsanəvi mənbələr əsas tutulmuşdu. Yuxarıda deyilmişdi ki, guya ermənilərin ulu əcdadı Haykın atası Qatlas Arazdan Don çayına qədər olan əraziləri övladlarına bəxş etmişdi. İkinci fikrin irəli sürülməsində isə Plininin, Dionun, Kassinin, Plutarxın qeyri-konkret, dolaşq məlumatları yəqin ki, əsas rol oynamışdı. İkinci fikrin əsaslandırılması və tarixiləşdirilməsi üçün erməni müəllifləri daha çox baş sındırmalı olmuşlar. Özü də bu sahədə artıq möhkəm bir ənənə qurulmuşdur və bu ənənənin başlanğıcı XVIII əsrin sonlarına gedib çıxır. M.Çamçyan adlı erməni hələ 1784-cü ildə çap etdirdiyi kitabında yazırdı ki, Kürün sağ sahili e.ə. II əsrdə ermənilərə məxsus idi və yalnız eranın 387-ci ilində bu ərazilər Albaniyaya qaytarıldı (239).

Bu istiqamətdə əsərlər yazmış çoxlu sayda erməni tarixçilərinin əsas-sız iddiaları və uydurmaları F.Məmmədovanın, Q.Qeybullayevin, S.Əsədovun və digərlərinin tədqiqatlarında kifayət qədər ətraflı şəkildə təhlil

tənqid olunmuşdur. Həmin tədqiqat əsərlərində S.Yeremyan, A.Mnasakanyan, B.Ulubabyan, Ş.Smbatyan, A.Akopyan və s. kimi erməni tarixçilərinin iddialarına əsaslı cavab verilmişdir. Bu istiqamətdə kifayət qədər «yaradıcılığa» malik olan həmin alimlər Albaniyanın Kür-Araz boyu ərazilərinə «Böyük Ermənistanın» ayrılmaz hissəsi kimi, ermənilərin ən qədimdən məskunu olduqları ərazi kimi baxırlar. Məsələn, S.Yeremyan yazırdı ki, saşsahil Albaniyası altı yüz ilə yaxın bir müddətdə «Böyük Ermənistanın» quldarlıq dövlətinə daxil olmuş, yalnız IV əsrdə bu ərazidə alban dövlət quruluşu bərpa edilmişdi. F.Məmmədova bu fikrin tamamilə əsassız olduğunu sübuta yetirdi. Onun yazdığına görə, bir tərəfdən toxunulan dövrdə, yəni e.ə. II əsrdən eranın IV əsrinədək «Böyük Ermənistan» dövlətinin mövcudluğu tarixi səhvdir... Digər tərəfdən də həmin müddət ərzində Albaniyanın Ermənistanın tərkibində olması doğru deyil (240).

Həqiqətən də belə idi. Çünki yuxarıda haqqında danışılan Tiqran-Lu-kull döyüşündən sonra «Böyük Ermənistan» artıq dağılmışdı, Tiqranın qayğısız hakimiyyət illərinə son qoyulmuşdu. E.ə. 66-cı ildə Tiqranla bölgəyə göndərilmiş yeni Roma sərkərdəsi Pompey arasında daha böyük döyüş oldu. Bu döyüş Ermənistanın müstəqilliyinə son qoydu və bu dövlət Romanın asılılığına düşdü. Burada bəlkə hansısa muxtariyyətdən söhbət açmaq mümkün olardı. Ancaq dövlət müstəqilliyinin itirilməsi göz qabağındadır. Çünki artıq ölkənin siyasi həyatını erməni knyazları deyil, Roma dövləti müəyyənləşdirirdi. Erməni əyalətinə kimin çar seçilməsi də Romada həll olunurdu. E.ə. 53-cü ildə Roma qoşunları fars qoşunları ilə müharibədə məğlub oldu və Ermənistan üzərində ağılıq yenidən farsların əlinə keçdi. E.ə. 36-cı ildə Roma bölgədəki mövqeyini bərpa etdi. O, fars qoşunlarına ağır zərbə vurdu və Ermənistanın siyasi həyatının müəyyənləşdirilməsi səlahiyyəti yenə də Romanın əlinə keçdi. Ancaq fars dövləti də erməni çarlarının təyinatında iştirak edirdi. Ermənistanı tam nəzarət üstündə fars dövləti ilə Roma arasında mübarizə davam etməkdə idi. Həmin mübarizə 63 il davam etdi. Sonra həmin dövlətlər arasında belə bir razılıq əldə edildi ki, Ermənistan Romanın asılılığında qalmaqda davam edəcək. Lakin onun çarları fars dövlətində hakimiyyətdə olan arşakilər sülaləsinin nümayəndələrindən təyin ediləcəklər. Bununla belə, bölgədə nüfuz üstündə mübarizə davam edirdi və həmin mübarizə eranın 387-ci ilində Ermənistanın fars dövləti ilə

Roma arasında birdəfəlik bölüşdürülməsinə gətirib çıxardı. Bu bölüşdürülməyə əsasən, Ermənistanın dördü üçü fars dövlətinin, dördü biri isə Romanın tabeliyinə düşdü. Bununla da Ermənistan hətta malik ola biləcəyi nisbi muxtariyyətini də itirdi. Bu bölüşdürülmədən sonra Ermənistanın hansı vəziyyətdə olduğunu erməni tarixçisi İ.Axverdiyev belə təsvir edirdi: «Bu iki hakimin o vaxtkı Şərq monarxlarına məxsus qüsurlarla zəhərlənmiş Romanın düşkün imperatorları ilə şəxsi əlaqələri zamanı nifrətamiz əxlaqını mənimsəmiş varisləri və ikincinin xələfləri Ermənistanı ağlar günə saldılar. Belə monarxların və xüsusilə də erməni ərşakidlərinin sonuncu nəslı olan Artəşesin idarəçiliyi də ermənilərdə elə bir azğınlıq yaratdı ki, nahararlar onun taxtdan salınmasını özləri fars çarından xahiş etdilər. 428-ci ildə bu arzu yerinə yetirildi və beləliklə, ərşakilər sülaləsi Ermənistanda taxt-tacı birdəfəlik itirdilər. Bundan sonra 433-cü ildə fars Ermənistanı fars dövlətinin sadə bir vilayətinə çevrildi» (240a). Erməni tarixçisi S.Yeremyanın iddiasına görə, 387-ci il bölüşdürülməsi zamanı Ermənistanın əyalət vilayətləri Uti, Arsax, Paytakaran, Quqark və başqaları Ermənistandan qoparıldı və yerdə qalan ərazilər iki dövlət arasında bölüşdürüldü. Onun yazdıqlarına görə, Uti, Arsax və Paytakaran Albaniyaya, Quqark isə Gürcüstana birləşdirildi (241).

Bu da erməni məntiqinin daha bir təzahürüdür. Qarşısına qoyduğu məqsədin sübutu üçün istənilən vasitədən istifadə etməyə çalışan bir insan belə məntiqə istinad edə bilərdi. Çünki iki işğalçı dövlətin işğal etdikləri ölkənin ərazisini bölüşdürərkən onun müəyyən hissəsinin könüllü surətdə başqa dövlətlərə bağışlanması heç də inandırıcı deyil. Bu, məsələnin məntiqi tərəfidir. Burada F.Məmmədovanın bu məsələ ilə bağlı irəli sürdüyü fikir də diqqətdən kənar saxlanmamalıdır. Onun mülahizələrinə görə əgər adları çəkilən ərazilər Albaniyaya və Gürcüstana qaytarılıbsa demək həmin ərazilər ermənilərin deyilmiş. Ermənistan bölüşdürüləndə isə bu torpaqlar da öz sahiblərinə qaytarılmışdı (242).

S.Yeremyanın yazdıqlarına görə, Qafqaz Albaniyasının sağısahil vilayətləri e.ə. II əsrdə, yəni Artəşesin hakimiyyəti dövründə Ermənistana birləşdirilmişdi (243). Müəllifin əlində bu iddianı təsdiq edəcək heç bir fakt yoxdur və əslində heç ola da bilməzdi. Çünki bu iddia sadəcə olaraq «tarixi Ermənistanın» əsaslandırılması üçün erməni tarixçilərinin

uydurmasıdır.

Başqa bir erməni tarixçisi S.Mnasakanyan da sağısahil Albaniyasının I Artaşesin hakimiyyəti dövründə, yəni e.ə. II əsrdə Ermənistanı birləşdirildiyini irəli sürür. Onun yazdıqlarına görə I Artaşes işğalçılıq müharibəsi aparanda sağısahil Albaniyanın tayfaları parçalanmış və dağılmış halda yaşadıklarından erməni işğalına qarşı müqavimət göstərə bilmədilər (244).

Başqa bir albanşünas K.V.Trever də sağısahil Albaniyanın Ermənistanı birləşdirildiyini yazırdı (245). Albaniyanın Kürdən aşağı yerləşən ərazilərinin hələ e.ə. II əsrdə Ermənistanı birləşdirilməsi və indiki Qarabağı da əhatə edən bu ərazilərin guya altı əsr ərzində Ermənistanın tərkibində olması problemlə məşğul olan bir çox erməni tarixçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Q.Qeybullayev belə bir səhv konsepsiyanın erməni tarixçiləri tərəfindən iddia olunmasını M.Kalankatlının «Alban tarixi»ndə işlətdiyi «Şərqlə ölkəsi», «Şərqlə əyaləti» ifadələrinin yanlış təfsiri ilə bağlı idi. O, «Alban tarixi»nə istinad edərək bir neçə belə konkret nümunə də göstərmişdi. Məsələn, «Şərqlə ölkəsi» (II kitab, 20-ci bəslə), «Şərqlə» (I kitab, 8), «Şərqlə diyarı» (I, 27; II, 27 və s.) (246). Yəni erməni tarixçiləri belə güman edirdilər ki, «Şərqlə» sözünü işlədəndə M.Kalankatlı Ermənistanın şərqlə hissəsini, yəni, Kür-Araz çayları arası ərazini nəzərdə tutur. Bunun erməni tarixçilərinin təxəyyülü və quraşdırması olduğu F.Məmmədovanın istinad olunan kitabında kifayət qədər əsaslandırılmışdır. Müəllifin aşağıdakı cümlələri də bununla bağlıdır : «B.Ulubabyanın da belə bir fikri heç bir tənqidə davam gətirmir: «Erməni mənbələrində mərzbanlıq dövründən başlayaraq Aransahilər ölkəsi müxtəlif adlarla tanınmışdır. Məsələn, «Şərqlə», «Şərqlə əyaləti», «Ermənistanın şərqlə diyarı». Çünki bura qədim Ermənistanın şərqlində yerləşirdi»; «Aqvank diyarı yeni inzibati mərkəz olmaq etibarilə həqiqətən keçmiş Aqvankın (Albaniyanın) kənarında yerləşirdi və bilavasitə onun yaxın qonşusu idi» və s. və i.a. Əvvəla, Albaniya «Şərqlə», «Şərqlə əyaləti», «Şərqlə vilayətləri», «Şərqlə əhalisi» adı ilə mərzbanlıq dövründən, yəni, V əsrdən yox, eramızın I əsrindən tanınmışdır. Özü də bu anlayış, əsasən, Musa Kalankatlının «Alban tarixi» əsərindədir və kitabda «Ermənistanın şərqlə əyaləti», «Şərqlə Ermənistan» ifadələri yoxdur. Mən tədqiqat apararaq müəyyən etmişəm ki, «Alban tarixi»ndəki «Şərqlə əhalisi», «Şərqlə vilayətləri», «Şərqlə əyaləti» anlayışları dini-ideoloji

ifadə kimi başa düşülməlidir, yəni bu ifadələrdə Albaniyanın xristian dünyasının mərkəzi sayılan Yerusəlimə nisbətən şərqdə yerləşməsi nəzərdə tutulur. «Şərqi Ermənistan» ifadəsi isə tamamilə başqa anlayışdır və Ermənistanın öz hüduqlarına daxil olan ərazi hüduqlarını ifadə edir» (247).

Kür və Araz çayları ərazisinin mənsubiyyətinin aydınlaşdırılması məsələsində erməni tarixçilərinin möhtəkircəsinə istifadə etdikləri mənbələrdən biri də Strabonun Sakasenanı Ermənistana aid etməsidir. Həmin fakt Strabonun aşağıdakı cümlələrində öz əksini tapmışdır: «Saklar basqınlar həyata keçirirdilər. Kimmerlər və trerlər kimi: basqınların bəziləri daha uzağa idi, digərləri isə yaxın məsafəyə. Bu yolla onlar Baktrinanı tutdular və Ermənistanda ən yaxşı torpaqları ələ keçirdilər ki, ona öz adlarını qoydular – Sakasena. Onlar kappadokiyalıların ölkəsinə qədər gəlib çıxdılar, o cümlədən həmin vaxtdan Evksin dənizində yaşayanlar indi pontik adlandırılırlar» (248).

Strabonun bu fikirlərindən ilk baxışda Sakasenanın, yəni Kür-Araz çayları arasındakı ərazinin Ermənistana mənsubluğu qənaətinə gəlmək olar. Erməni tarixçiləri də bunu şişirdərək öz iddialarını əsaslandırmağa çalışırlar. Ancaq Azərbaycan mütəxəssisləri haqlı olaraq belə iddialara qarşı Strabonun digər fikirlərini irəli sürürlər. Həmin fikirlər isə Kür-Araz çayları ərazinin Ermənistana deyil, Albaniyaya mənsubluğunu göstərir : «Albaniyadan axan Kür və ona tökülən digər çaylar onun şərəfini artırır...»; «...onlardan Araz Ermənistandan keçir, Kür isə İberiya və Albaniyadan...» (249). F.Məmmədova Strabonun bu fikirləri arasında ziddiyyətlərin olduğunu göstərməklə onun Kür çayının Albaniyadan keçməsi haqqında söylədiklərini Sakasenanın məhz Albaniyaya məxsusluğunun dəlili kimi qəbul edir. Onun fikrincə, Strabonda belə ziddiyyətli fikirlərin olması onunla bağlı idi ki, yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası bir-birinə zidd olan müxtəlif mənbələrdən istifadə etmiş, əsəri üçün məlumatları Albaniya haqqında kasad anlayışları olan şəxslərdən almışdır. Çox güman ki, Strabon da öz qarşısına toxunulan bu məsələnin mahiyyətinə varmaq məqsədi qoymamışdı. Ona görə də başqalarından əldə etdiyi məlumatları kifayət qədər tutuşdurmadan öz əsərinə daxil etmişdi.

Ancaq Strabonun yuxarıdakı fikri erməni tarixçilərini qane edirsə, onun sonrakı fikirlərini qəbul etməzlər. Çünki həmin fikirlər Albaniyanın

ərazisinin parçalanmasına heç bir əsas vermir. Məsələn, erməni tarixçisi A.Mnasakyan iddia edirdi ki, Strabonun «Kür bütün İberiya və Albaniyadan keçir» ifadəsi məntiqən doğru deyildir. Onun fikrincə, əgər Kür Albaniyadan keçirsə, onda deməli çayın hər iki sahili Albaniyaya məxsus olmalıdır. Erməni tarixçisi yazır ki, Strabonun cümləsinin ikinci hissəsi Kürün Ermənistanı digər ölkələrdən ayırmasını ifadə edir. Buna görə də A.Mnasakyan Strabonun yazdıqlarını özünəməxsus şəkildə təfsir edir və bildirirdi ki, Strabonun fikirləri belə başa düşülməlidir-Kür İberiya və Albaniyadan yox, həmin dövlətlərlə Ermənistanın sərhədindən keçir (250).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kalankatuklu da özünün «Alban tarixi»ndə Kür çayının Albaniyanın ortasından keçdiyini yazırdı. Həmin əsərin Birinci kitabının dördüncü fəslində deyilir: «Uca Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən Alban ölkəsi öz saysız-hesabsız təbii sərvətləriylə həddindən artıq gözəl və heyranedicə bir məmləkətdir. Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır və iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür» (251).

Başqa bir Azərbaycan tarixçisi Q.Qeybullayev Sakasena ilə bağlı Strabonun yazdıqlarını bir qədər yeni kontekstdən şərh etmişdir. Onun fikrincə, tarixçilərin söylədiklərində qarışıqlığın yaranması, Strabonun qeydlərinin müxtəlif cür təfsir olunması Sakasenanın həm Kür-Araz arasında olması, həm də bu adda digər bir məntəqənin Atropatenada olması ilə bağlı idi. Bu coğrafi məkanların yerlərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi isə Strabonun yazdıqlarının da düzgün anlaşılmasına mane olur. Müəllif Strabondan konkret sitatlar gətirir və beləliklə öz mülahizələrini əsaslandırır. Q.Qeybullayevin yazdığına görə, Strabon öz əsərində Saksenanın adını dörd dəfə çəkmişdi. Onlardan ikisi Kür-Araz çayları arasındakı ərazini ifadə edirdi. Digər ikisi isə Atropatena ərazisində olub sonradan Ermənistanın tabeliyinə keçmiş ərazini bildirirdi. Beləliklə, Strabonun kitabında həm Albaniya Sakasenasından, həm də Ermənistan Sakasenasından söhbət gedir (252).

Yəni Q.Qeybullayev bununla onu əsaslandırır ki, erməni tarixçilərinin sağısahil Albaniyanın Ermənistanına məxsus olması barəsində söylədikləri uydurmalarıdır. Bununla bağlı erməni tarixçilərinin bütün fikirləri yuxarıda adları çəkilən müəlliflər tərəfindən kifayət qədər əsaslandırılmış və lazımı qədər də dəlillər gətirilmişdir. F.Məmmədova öz kitabında Albaniyanın e.ə. III əsrdən başlayaraq eramın VIII əsrinə qədər olan dövrünədək müxtəlif xəritələrini çap etdirmişdir. Hər bir xəritəyə

ayrıca şərh verilmiş, sərhədlərin haradan keçməsi əsaslandırılmışdır. Bu xəritələrin hər biri erməni müəlliflərinin quraşdırdığı və həqiqət kimi sıramağa çalışdıqları xəritələrdən xeyli fərqlənir. Bütün bunlar isə öz növbəsində «tarixi Ermənistan» barəsində yazılanların cəfəngliyini təsdiq edir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın indiki ərazisinin hər hansı bir hissəsinin «tarixi Ermənistanın» hüduqları daxilinə salınmasının heç bir elmi əsası yoxdur. Erməni tarixçiləri erməni etnosunun formalaşma məkanını və tarixin müəyyən dövründə onların apara bildikləri işğalçılıq müharibəsi nəticəsində əldə etdikləri əraziləri bir-birindən fərqləndirsələr, onda vətən axtarışında da daha real mövqelər tutmuş olardılar. Ancaq milli eqoizm, milli müstəsnalıq əhalisinin azlığına baxmayaraq bugünkü Ermənistanın hüduqlarına sığmır, «böyüklük» iştahası güc gələndə isə ən müxtəlif xəritələri, iddiaları ortaya atmaqda davam edirlər.

4. Erməni kilsəsi

Erməni millətçiliyinin ilhamvericisi və başlıca mənbələrindən biri erməni kilsəsidir. Uzun əsrlər ərzində öz dövlətçiliyinə nail ola bilməyən bir xalqın birləşdirilməsində, onların söylərinin bir məqsəd ətrafında səfərbər edilməsində və istiqamətləndirilməsində bütün təşəbbüskarlığı və təşkilatçılığı öz üzərinə götürmüş olan erməni kilsəsinin fəaliyyətinin mahiyyətini isə erməni millətçiliyi, erməni müstəsnalığının və eqoizminin təbliği erməni niyyətlərinin reallaşdırılması üçün təcavüzkarlığın təşviqləndirilməsi təşkil etmişdir. Bütün dünyaya səpələnmiş olan ermənilərin milli xislətinin qorunması, vətən axtarışı xülyalarının beyinlərdən silinməsinə yol verilməməsi erməni kilsəsinin adına yazılacaq xidmətlərdir. Onun yeganə milli qurum olaraq qalması isə erməni kilsəsini həm dini, həm sivil və ideoloji işlərin mərkəzinə çevirmişdi. Təxminən XIX əsrin ortalarına kimi milli əmlak, məktəblər, xeyriyyə təşkilatları, hətta ermənilərin ədəbiyyatı, mədəniyyəti məhz erməni kilsəsinin nəzarətində olmuş və onun rəhbərliyi altında formalaşmış fəaliyyət göstərmişdir (253). Müəyyən dövlət elementləri də özündə birləşdirən erməni kilsəsi özü də daim güclü milli dövlətin axtarışında olmuşdur. Çünki özünüqoruma instinkti, milli-etnik planların həyata keçirilməsi istəyi erməni kilsəsində milli dövlətin mövcudluğuna

ehtiyac yaratmışdı. Ona görə də Osmanlı imperatorluğunun və Azərbaycan ərazisindəki müsəlman dövlətlərinin xristianlığa və kilsələrə qarşı dözümlü münasibətindən sui-istifadə edən erməni kilsəsi milli dövlətin əldə edilməsi üçün ən təcavüzkar vasitələrə belə əl atmaqdan çəkinmirdi. İstər XIX əsrdə, istərsə də XX əsrdə Osmanlı Türkiyəsi və Azərbaycanda baş verən dəhşətli faciələrin rəvac tapmasında erməni kilsəsinin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Dövlətçiliyini itirdikdən sonra erməni kilsəsi ümummilli mövqenin yeganə təmsilçisi idi. Erməni kilsəsi erməniliyin simvoludur, onun türk xalqlarına qarşı tutduğu mövqe isə erməni millətçiliyinin meyarıdır.

Onlar yaxşı anlayırdılar ki, kilsə olmadan, milli, daha doğrusu, millətçi ideyaları formalaşdırmaq və onların reallaşdırılmasına nail olmaq mümkün deyildi. Özü də kilsə sadəcə olaraq millətçi ideyaları formalaşdırmırdı. Bir çox hallarda həmin millətçi ideyaların həyata keçirilməsinə və bununla da təcavüzkarlığın genişlənməsinə erməni rahibləri özləri rəhbərlik edirdilər.

Erməni millətçiliyinin həmişə canlı qalması da erməni kilsəsi ilə erməni xalqının qarşılıqlı və birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu qarşılıqlı fəaliyyətin əsas zərbəsi Türkiyə və Azərbaycana sarı istiqamətlənmişdir.

Erməni kilsəsi ilə erməni ziyalılarının qarşılıqlı fəaliyyəti isə qarşılıqlı faydalanma əsasında həyata keçirilirdi. Erməni kilsəsi erməni ziyalılığına rəhbərlik etdiyi, onun milli etnik və millətçilik fəaliyyətinin ilhamvericisi olduğu kimi, erməni ziyalıları da erməni kilsəsindən həm enerji alır və həm də milli müstəsnalığın təbliği üçün ondan bir vasitə kimi istifadə edir. Yəni milli müstəsnalığın, bəşər tarixində ermənilərin «rolunun» qabardılması üçün erməni kilsəsinin xristianlığa töhfəsi son dərəcə şişirdilmişdir. Nəticədə artıq təkcə erməni xalqı deyil, erməni kilsəsinin tarixinin quraşdırılmasında da xüsusi bir ənənə formalaşmışdır.

Dini sitayişin tarixinin ermənilər tərəfindən ideallaşdırılmasına cəhd göstəriləndə də, bu istiqamətdə mövcud olan miras olsa-olsa elə ermənilərin özləri tərəfindən vəsf oluna bilər. Ən qədim erməni inanclarının tarixi barədə yuxarıda xatırlanmışdı. Öz mövcudluğunun qorunub saxlanması üçün erməni qadınlarının fahişəliyini rəsmiləşdirən erməni məbədlərinin ənənələrinin davamı kimi hazırkı erməni kilsəsi də millətçi ideyaların reallaşması üçün hər cürə vasitələri məqbul sayır. Bura zahiri

assimilyasiya olmaq da daxildir, erməni qadımlarının kütləvi surətdə yad millətlərə və məzhəblərə mənsub olan insanlara ərə getməsi də daxildir, təcavüzkarlığa və terrora rəvac verilməsi də.

Kilsə erməni milli müstəsnalığının elementlərindən biri kimi dəyərləndirilsə də bu barədə irəli sürülən fikirlər erməni müəlliflərinin uydurmaları üzərində qurulmuşdur. Bununla belə, ermənilər arasında malik olduğu yer və oynadığı rol etibarilə erməni kilsəsinin tarixi və fəaliyyəti də ermənişünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ermənişünasların tədqiqatları və araşdırmaları isə bir daha göstərir ki, ermənilər arasında xristianlığın kök salmasının çox qədim tarixə malikliyi və bununla da ermənilərin dünya xristianlığına göstərdiyi «xidmət» erməni təbliğatından başqa bir şey deyildir.

«Erməni kilsəsinin tarixi» adlı əsərində A. Anninski bu məsələyə toxunmadan əvvəl ermənilərin xristianlığa qədərki dini inanclarına da nəzər salmışdır. Müəllifə görə, burada da maraq doğuracaq bir mirasla rastlaşmaq mümkün deyildir. İctimai, siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrindəki kasadlıq erməni dini inanclarında da özünü göstərmişdir. Onlar yaxşı halda qonşu və işğalçı xalqların dini inanclarını əxz etmiş və dini mədəniyyətlərini də yad mədəniyyəti üzərində qurmuşdular. «Təəccüblü deyildir ki, dini inanclar sahəsində də ermənilər orijinal bir şey yarada bilməmişdilər. Heç olmasa qədim ermənilərin özlərinin az və ya çox müəyən dini dünyagörüşünə, öz mifologiyasına və özünün tam yerli kultuna malik olması barədə heç bir nişanə qalmamışdır. Ermənilər Assuriya, babil və fars allahlarına, yəni daha çox ağılıq etmiş xalqların allahlarına sitayiş edirdilər. Onların farslarla bərabər sitayiş etdikləri əsas allah Ahuramazda idi. Farslarla birgə onlar görünməyən od allahı Mixraya, eləcə də onun görünən təzahürlərinə, günəşə, aya, canlı oda və ona əks olan suya sitayiş edirdilər. Onlar eyni zamanda qəddar ruhların

və divlərin tabe olduğu Əhrimənə də sitayiş edirdilər» (257).

Erməni tarixinin atası M. Xorenski də yazırdı ki, ermənilər divlərə insanlardan qurbanlar kəsirdilər və bununla da divlərin onlara qarşı hüsnü-rəğbətini qazanmağa çalışırdılar. Ancaq ermənilərin sitayiş etdikləri təkcə bunlar deyildi. Onların itaətində dayandıqları allahların sayı xeyli çox idi. Məsələn, onlar torpağın ruhu saydıqları Sandarapetu allahına da

sitayiş edirdilər, ondan torpağın bərəkətli olmasını arzulayırdılar. Sitayiş olunan allahlar içərisində daha böyük inama və ehtirama isə Ahuramazdanın qızı Anahit allahı malik idi. Bu allahın şərəfinə ermənilər müxtəlif yerlərdə çoxlu məbədlər tikmişdilər. A. Anninskinin yazdığına görə, belə məbədlərin ən tanınmışı Ekeqnate yaşayış məntəqəsində tikilmişdi. Bura sitayişə gələnlərin sayı da xeyli çox idi. Həmin məbəd barədə Strabonun əsərində də bəzi məlumatlar qalmışdı. Onun yazdığından məlum olur ki, Anahid məbədinin xidmətində xüsusi adamlar işləyirdi. Onların içərisində həm qadınlar, həm də kişilər var idi. Strabon yazırdı ki, bu məbəddə tanınmış adamların, əyanların qızları da var idi. Bu qadınlar adətən ərə getməzdən əvvəl həmin məbədə gəlirdilər. Qəbul edilmiş qaydalara görə, erməni əyanlarının qızları kilsədə uzun müddət əxlaqsızlıq etməli və yalnız bundan sonra ərə getmək hüququnu qazanmalı idilər (258). Sözsüz ki, bu adət təkcə əyanların qızlarına yox, bütün qızlara aid idi.

Ermənilərin itaətində olduqları allahlar içərisində Assuriya allahları da var idi. Astqik, Nane, Barşamin və Tir belə allahlardan idi. Bu məbədlər bəzən həyatın və məişətin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmışdılar. Məsələn, Tir məbədində kahinlər daha çox yuxuyozma ilə məşğul olurdular və yuxular Tir allahının iradəsincə izah olunurdu. A. Anninskinin yazılarına əsasən, belə bir qənaət hasil olur ki, qədim ermənilər hətta hind allahlarına da sitayiş edirmişlər. Onlardan bəziləri çox güclü şəkildə ermənilərin dini inancları arasında yer almışdılar. Məsələn, Taron yaşayış məntəqəsində hind allahlarının şərəfinə iki məbəd tikilmişdi.

Bunlardan başqa ermənilərin ikinci dərəcəli allahları da var imiş. Məsələn, müharibədə öldürülmüş döyüşçülərin yaralarını sağaldan və ölümləri dirildən Aralez ruhu, Masisdə yerləşən Kadji ruhu, Valakinq yarımallahı və s.

Makedoniyalı İsgəndər Asiyanı işğal edib böyük imperiyasını yaradan

da burada yunan mədəniyyətinin təsirinin genişlənməsi ilə bərabər yunan dini inancları da insanlar arasında yayılırdı. Hətta Makedoniyalı İsgəndərin imperiyası və onun üzərində qurulan Selevki dövləti dağıldıqdan sonra da yunan dini inancları kifayət qədər güclü idi. Parfiyalıların asılılığı altında olanda həm erməni ərazilərində, həm də digər ərazilərdə

yunan inanclarına sitayiş edənlərin sayı xeyli çox idi. Erməni arşakidləri e.ə. II əsrdə öz dövlətlərini yaratdıqdan sonra yunan dinin inanclarının mövcudluğuna qarşı cəbhə tutulmadı. Çünki dövlətin ərazisində həmin inanclara sitayiş edənlərin sayı xeyli çox idi. Arşakidlər yad allahlara sitayiş edilməsini müəyyən mənada hətta təşviqləndirirdilər və bununla da əslində əhali arasında daha geniş yayılmış dini inanclardan elə əhalinin itaətdə saxlanması üçün istifadə edilirdi (259).

A.Anninski onu da yazırdı ki, «Böyük Ermənistan» Roma qoşunlarından güclü zərbə alandan sonra və ermənilər yaşayan ərazilər Roma ağalığının altına düşdükdən sonra həmin ərazilərdə Roma dəyərlərinin təsiri də güclənməyə başladı. Burada Roma həyat tərzini getdikcə daha geniş yayıldığı kimi, dini inanclarda da Roma dini inanclarına meyllilik daha da gücləndi. Bununla da Roma dini inancları getdikcə öz nüfuzunu artırdı və əvvəlki dini inanclar əhali arasında kifayət qədər kök salmağa macal tapmamış onların yerini yeni inanclar tutdu. Yəni erməni xarakterinin keçiciliyi və onların zahiri assimilyasiya olmaq keyfiyyəti dini etiqadlar sahəsində də özünü göstərməyə başladı. Ancaq A.Anninskiyə görə Roma dini inanclarına etiqad da ermənilərdə keçici idi və Roma ağalığı zəiflədikcə Roma inanclarının təsiri də azalırdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, xristianlığın qəbul edilməsi ərəfəsində ermənilər arasında dini etiqadlar da zəifləmişdi. Baxmayaraq ki, bir sıra erməni məbədləri hələ də qalmaqda davam edirdi. Həmin məbədlərdə hətta qızıl heykəllər də var idi. Məbədlərin belə zəngin saxlanması əslində daha çox əyanların fəaliyyətinin nəticəsi idi və onlar bu məbədlər vasitəsilə əhaliyə təsiri genişləndirməyə çalışırdılar. Əslində isə əhali daha çox öz mövhumatları daxilində yaşayırdı və ənənəvi inanclara etiqad etməyi üstün sayırdı. İnsanlar ocaqlar ətrafında ayinlər icra edir, kömək və yardımını cadugərlərdən almağa çalışırdılar.

Ermənilər yaşadıkları ərazidə xristianlığın yayılmasını ən erkən dövrlərə aid edirlər. Ermənilərin iddialarına görə, xristianlığın onlar tərəfindən qəbul edilməsi IV əsrin əvvəllərinə aid edilir. Ancaq erməni din xadimləri və tarixçiləri hər vasitə ilə çalışırlar ki, bu tarixi bir qədər də qədimləşdirsinlər və erməniləri də xristianlığı ilkin qəbul edənlərin sırasına salsınlar. Bunun üçün cəfəng iddialar uydurulmuş və ona tarixi don geydirilməsi üçün xeyli iş də görülmüşdür. Ermənilərin iddialarına

görə, hələ eranın birinci əsrində xristianlığın ilk missionerləri olan apostollardan apostol Faddey və apostol Varfolomey Ermənistan ərazisində xristianlığın yayılması ilə məşğul olmuşlar. Məhz onların söyləri ilə Ermənistan ərazisində xristianlıq qəbul edilmiş, ancaq sonradan təqiblərin güclənməsi ilə bu istiqamətdə aparılan işlər dayandırılmışdır.

A. Anninski yazırdı ki, Ermənistanda apostolların dini vaizliyi, xristianlığın yayılması sahəsində erməni rəvayətlər heç də mötəbər deyildir. Çünki bu rəvayətlər sonradan söylənilmiş rəvayətlərdir və onlar dumanlı təsəvvürlər üzərində qurulmuşdur (260). Digər bir müəllifin yazdığına görə isə erməni tarixçiləri tərəfindən qəbul olunmuş xronologiyaya görə Müqəddəs Faddeyin eranın 35-43-cü illərində, yəni səkkiz il müddətində, Müqəddəs Varfolomeyin isə 44-60-cı illərdə ermənilər arasında xristianlığın yayılması ilə məşğul olmaları iddia olunur. Həmin apostollar ermənilər tərəfindən ermənilərin ilk dini marifçiləri hesab edilirlər (261).

Rəvayətlərə görə, xristianlığın yayılması üçün Ermənistana gələn apostollar Faddey və Varfolomey özləri ilə Ermənistana müqəddəs dini nişanələr də gətirmişdilər. Onlardan biri möcüzələr yaradan müqəddəs ikona idi. Güman edilir ki, həmin ikona Evangelist Luka tərəfindən çəkilibmiş. Erməni tarixçiləri bildirirlər ki, həmin ikona elə o vaxtlar da yoxa çıxıbmiş. İkinci müsəddəs nişanə isə – müqəddəs ox imiş. Guya bu ox İsa çarmıxa çəkilərkən onun qabırğalarından keçərək çarmıxa sancılmışdı. Erməni tarixçiləri iddia edirlər ki, xristianlığı Ermənistana ilk gətirən çar Avqarın ölümündən sonra yeni dinə qarşı təqiblər başlasa da, ermənilər arasında xristianlıq tamamilə itməmişdi. Ermənilər hətta ilk yepiskopların adlarını da sadalayırlar (262).

Qədim erməni mənbələrinin müəllifləri əsasən erməni ruhaniləridir. Onlar yazdıqları tarixi ilk növbədə kilsələrin mövqeləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışdıqları üçün orada xristianlığın ermənilər arasında yayılması haqqında da çoxlu fərziyyələr irəli sürmüşlər. Xristian tarixinin yazılmasında daha maraqlı olan ruhani tacirlər ermənilərin xristianlaşmasının qədimliyi barədə də ilk növbədə elə özləri xəbər vermişlər. Belə tarixçilərin iddialarına görə, xristianlığın ermənilər arasında ilk carçısı və tərəfdarı eranın ilk illərində çarlıq etmiş Avqar olmuşdu.

Yazılanlara görə, məhz onun təşəbbüsü ilə ilk apostollar ermənilərin yanına gəlmiş və xristianlığın yayılmasına başlamışdılar. Rəvayətə görə çar Avqar da xristianlığı qəbul etmiş ilk ermənilərdəndir.

Çar Avqarın xristianlığa müraciət etməsi onun xəstəliyi ilə bağlıdır. Guya o, sağalmaz xəstəliyə tutulubmuş. Bu vaxt ona Həzrət İsanın Fələstin torpağında göstərdiyi möcüzələr barədə xəbər verirlər. Bunu eşidəndən sonra çar Avqar Həzrət İsanı Ermənistanı dəvət etmək qərarına gəlir və onun ardınca öz nümayəndələrini də göndərir (263).

Mənbələrdə daha sonra göstərilir ki, İsa peyğəmbərliyə yüksəldikdən sonra Avqarın çarlığının 30-cu ilində onun ətrafındakı 12 apostoldan biri olan Foma sonradan seçilmiş 70 apostoldan birini, Faddeyi xilaskarın vədinə uyğun olaraq Avqarı sağaltmağa yollayır. Avqar da əvəzində xristianlığı qəbul edir (264).

Xristianlığın Ermənistanda yayılması məsələsi erməni tarixinin atası M.Xorenskinin «Erməni tarixi» əsərində də öz əksini tapmışdır. İlk yazılı mənbələrdən biri kimi burada xristianlığın Ermənistanda yayılması məsləsi bir qədər də təfəsilatı ilə verilmiş və çox güman ki, ermənilərin xristianlıqla bağlı rəvayətləri də öz inkişafını bu mənbədən almışdı. Müəllif yazdıqlarının mötəbərliyini artırmaq üçün hər hansı bir ciddi mənbəyə əsaslanmırdı və ona görə də Ermənistanda xristianlığın tarixi barədə onun söylədikləri elə ermənilərin qədim əcdadlarının tarixi barədə söylədiyi rəvayətləri xatırladır. M.Xorenski göstərir ki, Avqar Həzrət İsayə məktub yazır və onu yanına dəvət edir. Həzrət İsa həmin məktubu alıb onunla tanış olur. M.Xorenskinin yazdığına görə, Həzrət İsanın Avqardan məktub alması müqəddəs kitabda öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, İoann İncilinin XII hissəsinin 20-ci cümləsi həmin məktuba işarədir. M.Xorenskinin nəyi nəzərdə tutduğunu söyləmək çətindir. Ancaq İoann İncilinin XII hissəsinin 20 – 25-ci cümlələrinin məzmunu belədir: İbadət məqsədilə gələnlərin arasında bəzi yunanlar da var idi. Onlar Seyyidi-cəlinin yaxınlarından olan Filippin yanına gəlirlər

və ona bildirirlər ki, İsanı görmək istəyirlər. Filip bu xəbəri Andreyə deyir, sonra isə Andreylə Filip birlikdə xəbəri İsayə çatdırırlar. İsa da cavabında onlara deyir ki, insan övladının böyüklük tapması vaxtı çatmışdır. Sizə deyirəm ki, əgər buğda dənəsi torpaqdan tapılıbsa salamat

qalar, ancaq tənhalığa düşər olar. Ancaq torpaqda qalıb ölərsə böyük səmərə verər (İoann İncili, XII, 20 – 25).

M.Xorenskinin yazdıqlarından da görünür ki, o məhz bu cümlələri nəzərdə tutmuşdur. O, yunanlar sözünün yerinə büt-pərəstlər işlətmişdir. Guya bir neçə büt-pərəst Həzrət İsanın yanına gəlir, onunla görüşmək istədiklərini Filipə bildirirlər. Filip isə özü İsa ilə görüşməyə cəsəret etmir və gələnlərin sözünü Andreylə birlikdə İsayə çatdırır. Göründüyü kimi, burada ermənilər haqqında heç nə deyilməmişdir. Ancaq M.Xorenski söylədiklərinin mötəbərliyini artırmaq üçün İncildə mücərrəd bir ifadə tapıb ona istinad edə bilmişdir. Əgər yunan sözü İncildə doğrudan da büt-pərəstlər kimi nəzərdə tutulmuşsa, onda çox güman ki, Allahın elçisi olan İsanın yanına çoxlu sayda büt-pərəstlər gəlirdi və ona etiqad gətirirdi. Həmin büt-pərəstlərin erməni olduğunu M.Xorenski necə müəyyənləşdirə bilərdi? Heç şübhəsiz ki, burada da onun köməyinə təxəyyülü və fantaziyası gəlmişdi.

Erməni tarixçisinin yazdığına görə, Həzrət İsa, Avqarın dəvətini qəbul edə bilmir və ona aşağıdakı məzmununda cavab məktubu göndərir: «Xoşbəxt o adamdır ki, məni görmədən mənə inanır. Çünki mənim haqqında yazılmışdır ki, məni görənlər mənə inanmayacaq, ancaq məni görməyən mənə inanacaq və yaşayacaqdır. Mənə yazırsan ki, mən sənin yanına gəlirəm. O şeylər üçün ki, mən göndərilmişəm və mən burada onların hamısını yerinə yetirməliyəm və bütün onları edəndən sonra məni göndərmiş olana yüksələcəyəm. Onda öz təbəələrimdən birini sənin yanına göndərəcəyəm ki, sənin xəstəliklərini sağaldacaq, səhə və səninlə olanların hamısını sağaldacaqdır» (265).

M.Xorenski yazırdı ki, Həzrət İsanın yüksəlişindən sonra Faddey Ermənistanına yola düşür ki, Avqarın xəstəliyini sağaltsın. Yuxarıda söylənilən rəvayətlə M.Xorenskinin yazdıqları arasında oxşarlıq çoxdur (266).

M.Xorenskinin bu yazdıqları hər hansı bir mənbədə və mötəbər tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmamışdır və yuxarıda deyildiyi kimi, bunlar tədqiqatçılar tərəfindən heç də ciddi faktlar kimi qəbul edilmir. A.An-ninski yazırdı ki, xristianlığın ermənilər arasında yayılması haqqında oxşar rəvayətlər mötəbərlikdən uzaq olduğu kimi, apostollar Faddeyin və Varfolomeyin «Böyük Ermənistanın» hər hansı bir hissəsində olması

faktında da erməni kilsəsi təkidli deyildir.

Erməni dindarları və tarixçiləri hətta apostol Fomanın da «Böyük Ermənistan» ərazisində xristianlığın yayılması ilə bağlı fəaliyyət apardığını iddia edirdilər. Ancaq A.Anninskiyə görə, bu bəzədə daha çox sonrakı dövrlərin erməni tarixçiləri danışdılar. Kilsə yazıçılarından heç biri isə bu faktı təsdiqləməirdi (267).

Ermənilər isə bunun əksini iddia edirlər. Xristianlığın Ermənistanda yayılmasının I əsrdə olmasını əsaslandırmaq üçün müxtəlif versiyalar söyləyirlər. Onların iddialarına görə guya III əsrdə erməni çarı Xosrov ermənilər arasında xristianlığın genişlənməsindən çox təşvişə düşmüşdü. Ona görə də xristianların təqibi daha da genişləndirilmişdi. A.Anninskiyə görə, bu iddiaların da əsası yoxdur. Çünki III əsrdə xristianlığa qarşı hər hansı bir güclü təqib olsaydı M.Xorenski də «Tarix»ində bundan yazmış olardı (268).

Bu iddia da ermənilər arasında xristianlığın qədimliyini təsdiqləmək üçün irəli sürülmüş uydurmаларdır. Mütəxəssislər tərəfindən, eləcə də tarixi ədəbiyyatda belə iddiaların yer almaması bir daha göstərir ki, xristianlığın tarixinin saxta yolla qədimləşdirilməsi erməni tarixçilərinə miras qalmış saxtakarlıq ənənələrinin davam etdirilməsidir.

Erməni tarixçiləri burada da ən adi meyarlara riayət etmədən rəvayətlərlə kilsələrinin tarixini quraşdırmaqda davam edirlər. Onların bəziləri xristianlığın ermənilər tərəfindən az qala İsanın doğulmasından da əvvəl qəbul etdiklərini iddia edirlər (269).

Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına görə, xristianların təqibi IV əsrin əvvəlinə kimi davam etdi və IV əsrin əvvəllərində xristianlıq rəsmiləşdirildi. Xristianlığın Ermənistanda yayılması Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlıdır və ermənilərin arasında rəvac tapan məzhəb də onun adından götürülmüşdür. Erməni tarixçiləri öz çarları, əcdadları haqqında necə əfsanələr, rəvayətlər qoşublarsa, Maarifçi Qriqori haqqında da belə əfsanələr quraşdırıblar, ona qeyri-insani keyfiyyətlər veriblər. Maarifçi Qriqorinin adına yazılan möcüzələr isə İsa peyğəmbərin adına yazılan möcüzələrdən heç də az deyildir və bu yazılanlarla tanışlıq Qriqori haqqında insanlıqdan daha çox mövhumi bir varlıq təsəvvürü yaradır. Yəni bu sahədə də erməni tarixçiləri hər cürə meyarları arxada qoymuş, təxəyyül və fantaziyanın hüdudsuz nümunələrini nümayiş etdirmişlər.

Söylənən rəvayətlərə görə, Qriqori arşakid çarlığının Parfiya nəslinə mənsub idi. Atası casusluqlığa görə həyatını itirsə də, oğlu Qriqori həm onun günahlarını yumalı, həm də xalqın təmsilçisi olmalı idi. Anak nə üçün casusluq etmiş və bu yolda həyatından məhrum olmuşdu? Bu barədə söylənilənlər də maraqlı bir epik əsərin süjetini xatırladır. Guya ki sasinilər sülaləsinin yaradıcısı Ərtəşir fars taxt-tacındakı Arsakidlərin hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra erməni taxt-tacına da hakim olan Arsakidlər sülaləsini məhv etməyə çalışırdı. Həmin vaxt erməni çarı Xosrov idi. Ərtəşirin göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq o, erməni çarını hakimiyyətdən məhrum etməyə nail ola bilmirdi. Belə olanda, Ərtəşir hiylələrə əl atmağı qərara aldı. O, Arsakidlər sülaləsindən olan Anakı (ermənilər arasında xristianlığı yayan Qriqorinin atası) yanına çağırır, ona çoxlu var-dövlət boyun olur və bununla da onun Xosrovu öldürməsinə nail olur. Anak, Ərtəşir tərəfindən təqib olunduğu bəhanəsilə ailəsini götürüb erməni çarı Xosrovun yanına yola düşür (270).

İ.Drasxanakertsı yazırdı ki, Anak ailəsi ilə birlikdə Farsdan Ermənistanə yollanarkən bir gün Artaz qavarında gecələməli oldu. Guya xristianlığı Ermənistanə yaymaq üçün Ermənistanə gəlmiş apostol Faddeyin qəbri də onların yaxınlığında imiş. Onun müqəddəs ruhunun xeyir-duası ilə həmin gecə Anakın arvadı Qriqoriyə hamilə olur. Müəllif onu da əlavə edirdi ki, təsadüfən Anakın arvadı Qriqorinin doğulması ərəfəsində yenə apostol Faddeyin qəbri yaxınlığında olmuş və Qriqori da orada dünyaya gəlmişdi (271).

Erməni çarı Xosrov fars çarının təqibindən qaçdığı güman edilən Anakı öz sarayına qəbul edir və ona qarşı hüsnü-rəğbət göstərir. Anak da bu yolla onun etimadını qazanır və sui-qəsd üçün münasib bir məqam axtarır. Belə bir məqam onun əlinə bir də iki ildən sonra düşür. Bir gün Xosrov ovda ikən onun təkliyindən istifadə edən Anak niyyətini həyata keçirir və Xosrova ölümcül zərbə vurur. Sonra da oradan qaçır və Araz çayını keçmək istərkən suda boğulub ölür. Xosrov isə ölüm qabağı əmr verir ki, Anakın bütün ailəsi məhv edilsin və onlardan kimsə salamat qalmasın. Anakın ailəsi məhv edilir. Qriqori isə dayəsinin qardaşının yaxından köməyi ilə bu təhlükədən xilas olur və hələ kiçik yaşlarında ikən gizli yolla Qeysəriyə aparılır. Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına

görə, mələklər uşağa ad qoyurlar və bundan sonra o, Qriqori deyə çağırılır (272).

İ.Drasxanakertsı bu hadisəni təsvir edəndə tək Qriqorinin deyil, onun qardaşı ilə birlikdə xilas olduğunu yazır. Qardaşlar hər ikisi Yunanstana aparılır və orada onlar böyüyüb boya-başa çatırlar. Guya onlardan biri gələcəkdə öz çar nəslini davam etdirməli və erməni taxt-tacına sahib çıxmalı, digəri isə daha məsuliyyətli və şərəfli missiyanı yerinə yetirməli və öz xalqını dini firavanlığa çıxarmalı idi (273).

Yunanstanda Qriqori və onun qardaşı xristian tərbiyəsi almışdılar. Böyüdükdən sonra burada o, tanınmış erməni knyazlarının birinin qızı ilə evləndirilir. Qriqorinin həтта Vartan və Aristaqes adlı uşaqları da olur. Ancaq bir müddətdən sonra Qriqori hiss edir ki, tərki dünyalığa meyl onda günü-gündən güclənməkdədir. Belə olanda o, arvadından xahiş edir ki, onun bu istəyini başa düşsün və səhralarda yaşamağına etiraz etməsin. Arvadı buna razı olur və Qriqorini buraxır. Lakin sonra özü də kiçik oğlu ilə birlikdə Qriqorinin ardınca yollanır.

Anak tərəfindən öldürülmüş erməni çarı Xosrovun oğlu Trdat fars çarının qorxusundan Qeysəriyə qaçıb orada gizlənmişdi. Trdat, Qeysəri sarayında böyüdükdən sonra Ermənistanı qayıtmaq və atasının qanını almaq qərarına gəldi. Geri qayıdarkən necə olursa Qriqori də ona qoşulur və onlar birlikdə yola düşürlər. Qriqorinin Trdatla əlaqəyə girməsinə onun Trdatın igidliyi və şücaəti haqqında eşitdiyi xəbərlər səbəb olubmuş. Qriqori bununla səhraları tərk edir və bir növ atasının da günlərini yumaq üçün Trdata kömək etməyi lazım bilir.

Erməni tarixçiləri yazmasa da bir müddət sonra Trdat erməni taxt-tacına sahib olur. Hakimiyyətdə olduğu günlərin birində o, ermənilərin allahı sayılan Artaşidə qurban mərasimi təşkil edir. Çar mərasimdə Qriqorinin iştirak etmədiyindən xəbərdar olur. Çar tərəfindən təşkil edilmiş mərasimdə Qriqorinin saymazanalıq göstərməsi Trdatı qəzəbləndirir və o, Qriqorini yanına çağırtdırır, ondan mərasimdə iştirak etməməsinin səbəbini soruşur. Qriqori də cavab verir ki, yerdəki çarıma sədaqətlə xidmət etdiyim kimi, göydəki çarıma da sədaqətlə xidmət etmək istəyirəm. Trdat Qriqorinin xristianlığı qəbul etdiyini biləndə daha da qəzəblənir və əmr edir ki, onun dodaqlarına döysünlər, bədənini məngənə arasında sıxsınlar. Qriqori necə olursa yenə davam gətirir.

Çarın əmri ilə onu bütün şəhər boyu fırladıb bir sütuna bağlayırlar. Bu halda o, yeddi gün qalmalı olur. Verilən cəzaların heç birinin gözlənilən nəticəsi olmur. Çar Trdat bunu eşidəndə qəzəbindən yerində oynayır. Daha ağır cəzalara əl atır. Bu dəfə əmr olunur ki, Qriqorini ayağından assınlar və onu bu halda yenə də döyməkdə davam edirlər. Qriqori daha yeddi gün bu cəzanı çəkməli olur. Qriqoridən isə ancaq əvəzinə moizələr eşidirlər. Salındığı ağır vəziyyətlərdə belə o, ətrafındakılara insanın yaranması, məşhər qarşısında öz günahlarını necə yumaları barədə dini moizələr oxuyur. Qriqorinin əllərini və ayaqlarını yenidən məngənə arasında sıxırlar, dırnaqlarının altından qan axıdırlar, mıxla bədənini döşəməyə mıxlayırlar, sonra ətinə dəmir kəlbətinlə didirlər, çılpaq halda tikanlıqlara atırlar, başını dülgərlik alətləri arasına alıb möhkəm sıxırlar, başına əhəng və kükürd dolu kisə keçirirlər ki, onun huşu başından getsin. Ağzına sirkə, acı su, əridilmiş qalay tökürlər, ayaqlarından ağır daşlar asırlar ki, bədən üzvləri bir-birindən dartılıb ayrılısın. Əlləri yuxarı dartılı halda onu yenidən sütuna sarıyırlar. Belə vəziyyətdə onu yenə bir neçə gün saxlayırlar. Erməni tarixçilərinin yazdığına görə, bütün bu cəzalar Qriqoriyə heç bir təsir etmir. Guya o, bütün əzablara dözərək xalqını azadlığa çıxarmalı imiş. Qriqori cəza çəkməkdən yorulmur. Ancaq cəza verənlər yorulurlar. Qriqori isə öz yolundan dönmür ki, dönmür. Xüsusilə Trdat biləndə ki, Qriqorinin atası onun atasının qatilidir, onda daha ağır cəza üsullarına əl atır. Əmr edir ki, Qriqorini vəhşi gəmiricilər və vəhşi heyvanlar olan dərin quyuya atsınlar. Belə quyuya adətən ən təhlükəli caniləri atırırlar (274).

Qriqori burada da sağ qalır. Rəvayətlərə görə, Qriqori atılmış olan quyunun yaxınlığında dul qadın yaşayırmış. Həmin qadın hər gün bir parça çörək götürərək quyuya atırmış. Ermənilərin gələcək maarifçisi beləcə 14 il həmin quyuda ömür sürür və öz əqidəsindən dönmür. Bunun əksinə olaraq erməni tarixçiləri xristianlığa əks çıxan Trdatı acınacaqlı vəziyyətlərə salırlar və ssenariləşdirilmiş şəkildə onu bir növ məcbur edirlər ki, Qriqoriyə müraciət etsin və ondan yardım istəsin. Rəvayət edirlər ki, Qriqori quyuda qaldığı illərdə erməni çarını və onun ətrafındakıları qərribə xəstəlik tutur. Çar Trdat və onun ətrafındakılar insani sifətini itirirlər, vəhşi donuzlar kimi digər heyvanlar cərgəsinə düşürlər, iniltiləri və qışqırıqları ilə ətrafı lərzəyə gətirirlər. Bir dəfə

çarın bacısı Xosrovduxt yuxuda görür ki, qardaşını bu bələdan yalnız Qriqori adlı bir məhbub xilas edə bilər. Xosrovduxt öz yuxusunu saray əyanlarına açıb danışır və onlardan kömək istəyir. Əyanlar arasından Oda adlı birisi Artaşata göndərilir və 14 ildən sonra Qriqorinin sağ qala biləcəyinə inanmasa da, onun atılmış olduğu quyunun yanına gəlir və üzünü quyuya tutaraq deyir: «Qriqori, əgər sən sağsansa bu kəndiri belinə dola və biz səni çıxaraq». Qriqori də bildirir ki, o hələ sağdır və ora gələnlərin təəccübünə səbəb olsa da quyudan sağ və salamat çıxır.

Erməni kilsəsi erməni katalikosluğunun mərkəzi olan Eçmiədzin kilsəsinin yerinin müəyyənləşdirilməsi və onun tikilməsi haqqında da daha çox mifologiyayı xatırladan rəvayətlər söyləməkdədirlər. Onların iddialarına görə, Allah özü yerə enmiş, Qriqorinin gözünə görünmüş və kilsənin tikilməli olduğu yeri müəyyənləşdirmişdi (276).

Deyilənlərə görə, Eçmiədzin kilsə kompleksinin əsasını Qriqori qoyur və çar Trdatın köməyi ilə onu tikib başa çatdırır. Eçmiədzin məbədinin tikilməsi 302-303-cü illərə aid edilir. Kompleksin mərkəzində əsas məbəd ucaldılıb. Onun ətrafında isə daha üç kilsə tikilmişdir. Bu kilsələr hasara alınıb və hər birinin öz sahəsi və bağı vardır. Qriqori burada erməni patriarxlığının əsasını qoyur və 452-ci ilə qədər erməni patriarxlığı burada yerləşmişdi. Ancaq sonradan bu ərazilərdə başlayan müharibələrə görə erməni patriarxlığı Dvin şəhərinə köçürülür. Patriarxlıq sonradan Ani və Sis şəhərlərində yerləşdirilmiş və bir də 1441-ci ildə yenidən Eçmiədzinə qayıtmışdı (277).

Erməni kilsəsinin başçısı adətən katalikos (kataqiqos) adlanır və bu söz ermənicə «millətin təmsilçisi» mənasını verir (278). Xristianlığın qəbulunun ilk illərində Qriqorinin və onun ailəsinin nüfuzu ermənilər arasında o qədər böyük idi ki, katalikoslar yalnız Qriqorinin nəslinin arasından seçilirdi. Yəni erməni katalikosluğu irsi olaraq verilmirdi.

Hələ Qriqorinin və onun nəslindən olan davamçıların sağlığında erməni kilsəsi ermənilər arasında ən dövlətli qurumlardan birinə çevrilmişdi. Bir tərəfdən, həmin vaxta qədər ermənilər arasında mövcud olmuş bütprəst məbədlərin bütün əmlakı erməni kilsəsinə verildi. Digər tərəfdən, də müxtəlif mərasimlərlə, tədbirlərlə bağlı erməni kilsəsinə böyük torpaq sahələri bağışlandı. Onlardan gələn gəlirlər isə erməni kilsəsinin rəhbərlərini ən böyük feodallara çevirdi. Maarifçi Qriqorinin

torpaqları və əmlakı o qədər çoxalmışdı ki, o, var-dövlət sarıdan ermənilərin ən böyük naxararlarından geri qalmırdı. Yepiskoplar da malik olduqları var-dövlətlə erməni feodallarından geri qalmırdılar. Kilsə təbəqələşməsində ən aşağı yeri tutan kənd ruhaniləri də erməni azatları səviyyəsində dövlət və sərvət sahibi idilər.

Qriqorinin nəslindən olan sonuncu katalikos I Nerses idi və o, 371-ci ildən başlayaraq IV əsrin sonlarına kimi bu vəzifəni tutmuşdu. Nersesə qədər erməni katalikoslarının bütün xalq tərəfindən seçildiyi iddia olunur. Bunun necə və nəyin əsasında edildiyini söyləmək çətindir. Ancaq bir halda ki, seçilənlər yalnız Qriqorinin nəslindən idi, deməli, onda heç seçməyə ehtiyac yox idi. Seçilən erməni katalikosları Qeysəri yepiskopunun xeyri-duasını almalı idilər. I Nersesə qədər seçilən katalikoslar belə də etmişdilər. Yəni Qeysəri yepiskopu öz dini sanına görə erməni katalikosundan yuxarıda dayandığından bir növ onun seçilməsinə öz razılığını bildirməli idi. Lakin erməni müstəsnalığı və iddiaları tezliklə burada da özünü göstərməyə başladı. Ermənilər daha böyük iddialarla yaşadıklarından ümumkilisə tabeliyindən çıxdılar və özlərini müstəqil etdilər. I Nersesin vaxtında erməni çarı Arşak və erməni naxararları Nersesi patriarx elan etdilər və xeyir-dua alması üçün daha Bizansa yolnamalarına ehtiyac görmədilər. Bununla onlar özlərini Bizans yepiskopundan ayrılmış elan etdilər. Bundan sonra erməni katalikosuna xeyir-duanı Qeysəri yepiskopu deyil, erməni yepiskoplarının toplantısı verirdi (279).

Erməni ruhaniləri təkcə vəzifə bölgüsündə deyil, xristianlığın köklü məsələlərində də özünəməxsus ayrıca bir yol seçmişdilər. Hələ IV əsrin əvvəllərində, xristianlığın formalaşmasının ilk mərhələsində dindarlar və kilsə xadimləri arasında İsanın Allah-insan, Allahın oğlu olması barədə mübahisələr aparılırdı. Həmin mübahisələrin sona çatdırılması və bu fikrin əsas götürülməsi məqsədi ilə imperator Konstantin 318-ci ildə ilk xristian qurultayının çağırılmasını elan etdi. Ancaq bu qurultay bir də 325-ci ilin mayın 20-dən iyulun 25-nə qədər olan müddətdə keçirilirdi. Erməni kilsəsi adından qurultayda Qriqorinin oğlu – Artakses iştirak etdi. Sonrakı qurultaylar isə 381-ci və 431-ci illərdə Konstantinopolda və Efesdə keçirildi. Bu qurultaylarda isə erməni kilsəsinin nümayəndələri artıq iştirak etmədilər. Doğrudur, onlar bu qurultayların qərarlarını tanıdılar, bununla

belə onların parçalanmaq, özlərini dünya xristianlarının ümumi mövqeyinə qarşı qoymaq cəhdləri, milli eqoizmdən doğan təriqətçilik artıq özünü göstərməkdə idi (280).

451-ci ildə Xalkedonda keçirilmiş xristian qurultayında da erməni kilsəsinin nümayəndələri iştirak etmədilər. Doğrudur, onlar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Lakin erməni kilsəsi artıq xristian kilsəsinin parçalanması, erməni kilsəsinin müstəqil quruma çevrilməsi barədə qərar qəbul etmişdilər. Elə buna görə də onlar Xalkedon qurultayının qərarlarını da tanımadılar. Bununla da erməni kilsəsi həm Bizans, həm də Roma kilsəsi ilə əlaqələrini kəsdi və monofizit yolu seçdi. Qeyd etmək lazımdır ki, monofizit-qriqorian yolu xristian kilsələr tərəfindən küfr (xristianlığa qarşı əks mövqe) kimi dəyərləndirilir və bu yol əslində xristianlıq tərəfindən tanınmır (281).

Burada bəzi məqamlara diqqət yetirilməsi lazımdır. Çünki bunlar da erməni millətçiliyinin və eqoizminin mahiyyətinin anlaşılmasına yardımçı ola bilər. Əvvəla, ermənilər xristian dəyərlərinə sədaqətini, xristianlığa verdikləri töhfələri gen-böl qabartmağa çalışsalar da xristianlığın formalaşmasının elə ilk yüzilliyində bu dəyərlərə müxalif çıxmaları söylənilənlərin saxtalığına heç bir şübhə yaratmır. Bir halda ki, monofizit yolu küfr sayılır və bu yolu ermənilərdən başqa kimsə davam etdirmir, onda ermənilərin ümumxristianlığa qarşı tutduğu mövqe lazımcı anlaşıla bilər.

Digər tərəfdən, ümumi xristianlığa qarşı təriqətçilik yolu ilə, milli-etnik müstəsnalığın nümayiş etdirilməsi ilə ermənilərin xislətində yer tapmış bu bəlanın səbəbini elə erməni kilsəsində tapmaq olar. Çünki kilsə əməldə bu yolu nümayiş etdirirdi, bu kilsənin ruhaniləri isə yazdıqları tarixi kitablarda həmin müstəsnalığı, milli eqoizmi ermənilərin şüuruna yeridirdilər. Milli müstəsnalığı inamları isə millətçiliyə, milli üstünlüyə və bunların əldə edilməsi üçün təcavüzkarlığa yol açırdı.

Erməni kilsəsi tutduğu yoldan, monofizitlikdən əl çəkməyibsə demək hələ də milli müstəsnalığın «ilhamvericisi» olaraq qalmaqdadır. Nəzərə alınsa ki, erməni kilsəsi uzun əsrlər boyu erməniləri birləşdirən yeganə ümummilli qurum olub, onda milli müstəsnalığın, millətçiliyin təbliğində beyinlərə yeridilməsində onun yeri aydın görünə bilər.

Erməni kilsəsinin haqq yoluna gətirilməsi, parçalanmanın aradan qal-

dırılması üçün bir neçə dəfə cəhd göstərilmiş və müəyyən razılışmalar da əldə edilmiş. Məsələn, 633-cü ildə yunan kilsəsinin köməyi ilə imperator Herakl və erməni katalikosu Eyr arasında kilsələrin parçalanmasına son qoyulması barədə razılışma əldə edildi. Lakin milli eqoizm xəstəliyindən yaxa qurtara bilməyən erməni kilsəsi sonradan bu razılışmaya əməl etmədi və müstəqil qalmaq üstün tutdu. Kilikiyada kiçik erməni çarlığı mövcud olduğu vaxt da bu çarlığın kilsəsinin Roma kilsəsi ilə birləşdirilməsi üçün cəhd göstərildi. Kilikiyanın çarı da bu birləşmənin tərəfdarı idi. Ancaq yenə erməni kilsəsi təriqətçilik xüsusiyyətini nümayiş etdirdi və yaranmış imkandan yararlanmadı (282).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni kilsəsi xristianlığa qarşı parçalanma yolu tutduğu üçün, öz daxilində də belə bir bəla ilə rastlaşdı. Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, erməni katalikosluğu Eçmiədzindən sonra Dvin, Ani və Sisdə yerləşmişdi. 1147-ci ildə katalikosluq müəyyən müddətə Anidən Kilikiyadakı Rumqalaya köçmüşdü. Bir müddət katalikos Axtamarda yerləşdi, sonra buradan Arqinə köçdü. Bu yerdəyişmələrdən və müəyyən qarışıqlıqdan istifadə edərək Axtamar patriarxi özünü katalikos elan etdi. Yəni erməni katkikosunun hakimiyyətində də bir parçalanma baş verdi. Yeni katalikosluğun yaranması o demək idi ki, müəyyən bir ərazi erməni katalikosunun nəzarəti altından çıxırdı. Yeni katalikos erməni katalikosu tərəfindən deyil, yeni katalikosluğun yarandığı ərazidəki patriarxlar, yepiskoplar tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Həmin ərazidəki ruhaniləri erməni katalikosu deyil, yeni katkikos təyin edirdi. Axtamar katalikosluğu erməni kilsələrinin qurultayının qərarlarına tabe olmurdu və bu katalikosluq 1895-ci ilə qədər mövcud oldu. Həmin katalikosluq formal olaraq Osmanlı hökuməti tərəfindən Birinci dünya müharibəsi illərində ləğv edildi (283).

Sisdə də müstəqil bir erməni katalikosluğu yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsi illərində həmin katalikosluq Beyrut yaxınlığındakı Antilya şəhərinə köçdü. Hazırda isə həmin katalikosluq Antilyada öz mövcudluğunu və fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Beləliklə, indi iki erməni katalikosluğu mövcuddur. Onların biri Eçmiədzində, digəri isə Beyrut yaxınlığındadır. Beyrut yaxınlığındakı katalikosluq formal olaraq Eçmiədzinə bağlı hesab edilə də əslində müstəqilliyini davam etdirməkdədir. Bundan başqa, iki erməni patriarxlığı da mövcuddur. On-

ların biri İstanbulda, o biri isə Yerusəlimdədir (284).

Nə qədər ki, erməni dövləti və onun çarları mövcud idi, kilsə-dövlət münasibətləri də qarşılıqlı şəkildə müəyyənləşirdi. Məsələn, Qriqorinin vaxtında çar Trdat tamamilə onun iradəsi ilə razılaşırdı. IV əsrin sonlarında erməni çarı olmuş Pop isə katalikosların iradəsinə tabe olmaqdan imtina etdi və katalikosluğa onun iradəsini qəbul edəcək şəxsin təyin olunmasına nail oldu. Ancaq məlumdur ki, erməni dövlətçiliyi uzun sürmədi və bu dövlətçilik bir də XX əsrin əvvəllərində quruldu. Dövlətsizlik dövründə erməni kilsəsi ermənilər arasında dini işlərlə bərabər, müəyyən dünyəvi işləri də öz üzərinə götürmüşdü. Ona görə də erməni kilsəsi həm geniş səlahiyyətlərə, həm də geniş imkanlara malik idi. Bu katalikosluğun çox geniş kilsə şəbəkəsi də var idi. Həmin şəbəkə vasitəsilə bütün erməni dindarlarını həm nəzarət və təsir altında saxlayır, həm də onlara arxalanırdı. Erməni katalikosu öz sanına görə özünü Roma papasına uyğun bir səviyyəyə bərabər tuturdu .

Ermənilərin formal cəhətdən assimilyasiya olmaq xarakterinin ilhamvericisi də əslində erməni katalikosluğudur. Erməni katalikosluğu ermənilərin daha çox sərəpələnmiş olduğu ərazilərdə qurulan dövlətlərə yol tapmağı, onları yola gətirməyi, onların tələblərinə zahirən uyğunlaşmağı bacarmışdı. Həmin dövlətlərin ermənilərə qarşı dözümlü münasibəti, digər tərəfdən də katalikosluğun zahirən uyğunlaşma bacarığı, bu dini qurumu təqiblərdən xilas etmişdir.

Onun ermənilərə göstərə biləcəyi təsir isə nəzərə alındığı üçün erməni katalikosluğu müəyyən dövrlərdə, konkret olaraq XVII–XVIII əsrdən başlayaraq Rusiya çarının əlində oyuncağa çevrilmişdi. Rusiya cənubi Qafqazın və Şərqi Anadolunun işğalında erməni kilsəsinin köməyinə həm bel bağlayır, həm də yeri gələndə onu qızışdırıb yerli xalqların canına salırdı. Bu da vaxtaşırı Azərbaycan və Türkiyə ərazisində çoxsaylı insanların məhvinə, yeni-yeni faciələrə yol açırdı.

Beləliklə, bütün söylənilənləri ümumiləşdirməklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, erməni millətçiliyi, erməni müstəsnalığı və erməni eqoizmi əsrlərlə davam edən bir bələdir. Erməni millətçiliyinə qaynaq qüvvələri bir üçbucaqda yerləşdirmək mümkündür. Bu üçbucağın bir küncündə erməni kilsəsi, bir küncündə erməni ziyalıları o biri küncündə isə kənar qüvvə dayanır. Erməni kilsəsi ideyanın ilhamvericisi, səfərbəredici

qüvvəsidir, erməni ziyalıları isə bu ilhamverici qüvvəni vuran əlidir. Onların bir-birindən təcrid olunması erməni millətçiliyinin məhvi demək olardı. Biri olmadan o birinin fəaliyyəti kəsərini itirər, lazımı səmərəyə malik olmazdı. Kənar qüvvə olmadan isə bu iki qüvvənin fəaliyyəti mənasız bir işə çevrilərdi. Çünki dayaq olmadan erməni kilsəsi və erməni ziyalıları istədikləri nəticəyə nail ola bilməzdilər. Yəni erməni cütlüyü səsinin eşidilməsi üçün kənar qüvvədə yardım axtarırsa, kənar qüvvə öz məqsədlərinin həyata keçirilməsində erməni cütlüyünü bir vasitə kimi dəyərləndirir. Erməni cütlüyü ilə kənar qüvvənin məqsədləri üst-üstə düşəndə erməni millətçiliyi açıq təcavüzə çevrilir və bölgə xalqlarına dəhşətli faciələr gətirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYAT

- 1.Fəlsəfə. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1997, s.389.
- 2.Абовяи Х. Раны Армении. Ереван, 1971, с .84,91,103.
- 3.Yenə orada, s.84, 85, 96, 120, 121.
- 4.Çavçavadze İ. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı, 1995. s.5.
- 5.Yenə orada, s.5-6.
- 6.Веллчко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990. с.64.
- 7.Известия древних писателей греческих и латинских о скифии и Кавказе.Т.II, СПб, 1906, с.447.
- 8.«Müxalifət», 10 mart 2001-ci il.
- 9.Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. Т.VI, М., 1987, с.146-147.
- 10.Herodot. Tarix. Bakı, 1998. 1,199.
- 11.Веллчко В. ..., с.66-67.
- 12.Ахвердов И. Армения в иятом веке. СПб, 1878, с.4.
- 13.Bayram Kodaman. Bir amerikalı qazeteçi gözüyle ermeni macerası (1897), s.260. Вах: Tarih boyunca türklerin ermeni toplumu ile ilişkileri simpozyumu. Ankara, 1985, s.255-263.
14. Yenə orada, s.260-261.
- 15.Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, с.31-40.
- 16.Веллчко В. ... с.82-83.
- 17.Yenə orada, s.73.
- 18.Yenə orada.
- 19.Шнеп И. Исторический памятник Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с.707, 896.
- 20.Yenə orada, s.896.
- 21.«Müxalifət», 10 mart 2001-ci il.
- 22.Yenə orada.
- 23.Əliyev V.Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan Ermənistan adlandırılan ərazidən deportasiya olunmasının tarixi, səbəbi və formaları.S.55. Вах: Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan indiki Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, ADPU 1998, с.53-69.
- 24.Магда Нейман. Армяне, СПб, 1899, с.198.

25. Yənə orada, s.229.
26. Братская помощь пострадавшим в Турецкой Армении. М., 1897, с. XIV.
27. Салех бей. Армяństwo. Баку, 1994, с. 84.
28. Кавказский запрос в Государственной Думе. 1909, с. 19.
29. «Müxalifət», 10 mart 2001-ci il.
30. Yənə orada.
31. Народы России. СПб, с. 330-332.
32. Веселовский Ю. К характеристике новой армянской литературы, с. 719. Бах: Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. Ч. 11, М. 1897, с. 716-724.
33. Григорьян К.Н. Армения в русской литературе и живописи. Ереван, 1962, с. 40-41.
34. Yənə orada, s.42.
35. Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. Т. I, М., 1985, с. 228-229.
36. Yənə orada, t. II, М., 1986, s. 128-136.
37. Григорьян К.Н. ... с. 47.
38. Yənə orada, s.48.
39. Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. Т. III, М., 1987, с. 400-401.
40. Чавчавадзе И. ... с. 6.
41. Yənə orada, s.12.
42. Yənə orada, s.79.
43. Величко В. ... с. 83.
44. Yənə orada, s.155, 165, 167.
45. Yənə orada, s.85.
46. Yənə orada, s.126-127.
47. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990. s.239-240.
48. Магда Неймаи, ... с. 100.
49. Yənə orada, s.67.
50. Yənə orada, s.121, 128.
51. «Müxalifət», 10 mart 2001-ci il.
52. Аиинский А. История Армянской Церкви. Кишиев, 1900, с. 1.
53. Музыкальная энциклопедия. Т. I, М., 1973, с. 210-211.
54. Шпей И. ..., с. 177-179.
55. Гукасян В.Г. Константинопольские армяне и

национально-просветительские движения 30-60-х годов XIX века. Ереван, 1989, с.74.

56.Салех бей, ... с.69.

57.Чавчавадзе И. ... с.23.

58.Братская помощь пострадавшим в Турции. М., 1897, с.556-557.

59.Величко В. ... с.70.

60.Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, s.22.

61.Армянские беллетристы.Т., 1, М., 1893, с.4.

62.Seyidov M. Sayat Nova. Bakı, 1954, s.85.

63.Абовян Х. ... с.99.

64.Yenə orada, s.6.

65.Seyidov M. ... s.11.

66.Yenə orada, s.85.

67.Музыкальная энциклопедия.Т. I, М., 1973, с.211.

68.Yenə orada.

69.Seyidov M. ..., s.64,84.

70.Yenə orada, s.57.

71.Yenə orada, s.57,59.

72.Yenə orada, s.61.

73.Yenə orada, s.64, 85.

74.Sayat Nova. Şərlər. Bakı, 1963, s.7.

75.Seyidov M. ... s.144.

76.Yenə orada, s.86-87.

77.Магда Неймаи. ... с.27.

78.Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977, с.93.

79.Шибен И. Исторические памятники... с.896-899.

80.Чобанян А. Турецкие армяне и их культурная деятельность., с.70: Бах:Армянский сборник.М., 2-ое издание, с.65-94.

81.Народы России. СПб, 1880, с.330.

82.Желиховская В. Кавказ и Закавказье. М.,1913, с.83.

83.Абовян Х. Райы Армении ... с.54.

84.Армянская кулинария. Ереван, 1985.

85.Защитники Отчизны, 1998, №3.

86.Григорян К. Армения в русской литературе ... с.67.

87.Зеркало, 3 марта 2001-го года.

88.Петрушевский И. О дохристианских верованиях

- крестьян Нагорного Карабаха. Баку, 1930, с.13.
89. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, s.10.
90. Yenə orada, s.12.
91. Арутюнян П.Т. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. М., 1954, с. 48.
92. Колоннальная политика российского царизма в Азербайджане. Ч.1, М-Л, 1936, с.138.
93. Əliyev İ., Məmmədşadə K. Qarabağın alban abidələri. Bakı, 1997, s.6.
94. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası... s.11-12.
95. Веллчко В. Кавказ ... с.66.
96. Yenə orada, s.65-66.
97. Yenə orada, s.83.
98. Историческая география Западного Азербайджана. Баку, 1998, с.524.
99. Yenə orada, s.531.
100. Хачатурян А.А. Корпус арабских надписей Армени VIII-XVI в. Вып.1, Ереван, 1987.
101. Qeybullayev Q. Qarabağ. Bakı, 1990, s.23.
102. Yenə orada.
103. Хачатурян А.А. Корпус арабских ... с.5.
104. Историческая география Западного Азербайджана ... с.64-65.
105. Nəbibəyli Z., Zəngilanlı M. Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası. Bakı, 2000, s.48.
106. Yenə orada, s.56.
107. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; Arzumanlı V., Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998; Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. С.1, Bakı, 200.
108. Qurbanov Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. Azərbaycan, 13 mart 2001-ci il.
109. Xəlilov X. Qarabağın elat ... s.5.
110. Ахундов Д., Мамедова Г., Алнев Ш. Правда и домысел. Бакнинский рабочий. 21 июня 1989 г. .
111. Yenə orada.
112. Yenə orada.
113. Yenə orada.
114. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, 1989, s.53.
115. Шуша (Историческая справка). Советский

Карабах, №176, 6 август 1989.

116. Зубов Платии. Карабахский астролог или основания крепости Шуши в 1752 году. М., 1834, ч.І.П. Ч.ІІ, с.15.

117. Зубов П. Карабахский астролог ... ч.ІІ, с.46-49..

118. Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991, s.18.

119. Yənə orada, s.19.

120. Вах: Axundov N. Qarabağ salnamələri... s.51-55.

121. Çavçavadze İ. Erməni tarixçiləri... s.13-14.

122. Арвеладзе Боидо. Армянские или грузинские церкви в Грузии? Тбилиси, 1996, с.66.

123. Величко В. Кавказ ... с.73-74.

124. Аиинский А. Древнеармянские историки как исторические источники. Одесса, 1899, с.131-132.

125. Хорейский Мюсей. История Армении. М., 1893, с.13.

126. Yənə orada, s.15.

127. Гюруи К. Армянское досье. Баку, 1993, с.9.

128. Халатяиц Г. Армянский эпос в истории Армении Мюсея Хорейского. Ч.1, М.1898, с.111.

129. Yənə orada, s.5.

130. Аиинский А. Древнеармянские историки...с.6.

131. Любопытные истории из древней истории об Азии. СПб, 1816, с.344-345.

132. Yənə orada, s.356-357.

133. Халатьяиц Г. Армянский эпос ...с.11.

134.Халатьяиц Г. Армянский эпос ... с.11

135. Асадов С. Миф о “Великой Армении”. Баку, 1999, с.52.

136. Халатьяиц Г. Армянский Эпос ... с.3.

137.Эзов Г. Внутренний быт Армении. СПб, 1859, с.2.

138.Асадов С. Миф о ... с.43.

139. Амфитеатров А.В. Армения и Рим. Петроград, с.11.

140. Yənə orada, s.10.

141.Асадов С. Миф о ... с.51.

142. Yənə orada.

143.Амфитеатров А.В. Армения и Рим... с.15.

144. Yənə orada, s.26-27.

145. Үенә орادا, s.28.
146. Үенә орادا, s.29.
147. Үенә орادا, s.31.
148. Любоиыттыые истории.. с .347.
149. Үенә орادا, s.346-347.
150. Аииниский А. Древие армяиские историки.. с .5-6.
151. Үенә орادا, s.6.
152. Үенә орادا, s.131.
153. Үенә орادا, s.133.
154. Бах : Асадов с .. с .46.
155. Халатяиц Г. Армяиский эиос ... 128.
156. Үенә орادا, s.129.
157. Халатяиц Г. Два армеииста , с .595. Бах : Братская иомощь иострадавшим в Турции армяиаи. Ч. II, М, 1897, с .587-607.
158. Хубов Е. Оиисания достоиамятиых ироишествий в Армеии. СПб , 1811, с .120.
159. Библия , СПб -М, 1876.
160. Шьиеи И. Кавказ и его обитатели... с .32.
161. Үенә орادا, s.33.
162. Любоиыттыые истории из древией истории об Ази и... с .168.
163. Үенә орادا.
164. Глиика С. Обозреие истории армяиского иарода .М., 1812, с .40-43.
165. Шьиеи И. Исторические иамятиики... с .94-95; Любоиыттыые извлечения из древией истории об Ази и... с .33.
166. Себеос . История ииератора Иракла . СПб , 1862, с .2.
167. Любоиыттыые извлечения... с .33.
168. Шьиеи И. Исторические иамятиики... с .95.
169. Собраиие актов, отиосящихся к обозреию истории Армяиского иарода . Ч. II, М, 1838, с .4.
170. Хорейский М. История Армеии .М., 1893, с .16-17.
171. Үенә орادا, s.17-19.
172. Любоиыттыые извлечения... с .39.
173. Армяиский сбориик . М, 2-ое издание, с .11.
174. Глиика С. Обозреие истории армяиского

народа ... с.44.

175.Собрание актов, относящихся к обозрению...с.5.

176.Собрание актов, относящихся...с.5; Шенн И. Исторические памятники... с.96-98.

177. Асадов С. ... с.123-125.

178.Шенн И. Исторический памятник... с.229.

179.Гюрюн К. Армянское досье ... с.15.

180.Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ. Tarix, faktlar, hadisələr.Bakı, 1989, s.20.

181.Yenə orada, s.20-21.

182.Гюрюн К. Армянское досье ..с.16.

183.Зулальян МК. Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной Турецкой историкографии. Ереван, 1970, с.12.

184.Yenə orada, s.12.

185.Yenə orada.

186.Асадов С.Миф о ... с. 76.

187.Yenə orada.

188.Yenə orada.

189.Зулальян МК. ... с.13.

190.Yenə orada.

191.История Армянского народа. Ереван, 1980, с.13.

192. Зулальян МК. .. с.20.

193.Əlibəyzadə E. İqrar Əliyevin əleyhinə 9 məqalə və ona 3 əlavə. B., 2000, s.32-33.

194.Ağasioğlu F. İrəvan mahalının qədim əhalisi. s.111. Bax; Deportasiya, Bakı, ADPU, 1998, s.110-114.

195.История армянского народа. Ереван, 1980, с.27.

196.Yenə orada, s.28.

197. История армянского народа.Ч.І, Ереван, 1954, с.16-25.

198.Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с.81, 125.

199.Очерки истории СССР. М., 1956, с.214.

200. Асадов С. Миф о .. с.76-77.

201.Большая Советская Энциклопедия, т.3, М., 1950, с.47.

202.Древние государства Кавказа и Средней Азии. М.,1985, с.37.

203.История армянского народа. Ереван, 1980, с.30.

- 204.Дьяконов И.М. Предыстория... с.194-206.
- 205.Шпен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866, с.26-29.
- 206.Брюсов В. Летопись исторических судеб армянского народа. Ереван, 1940, с.17-18.
- 207.Qürun K. ... s.17-18.
- 208.Yenə orada, s.18.
- 209.Yenə orada, s.19, 23.
210. Манандян Я.А. О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья. Ереван, 1944, с.45.
- 211.Yenə orada, s.55.
- 212.Yenə orada, s.71.
- 213.Берже А. Кавказ в археологическом отношении. Тифлис, 1875, с.3.
- 214.Вах: Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Т.1, Баку, 1991.
- 215.Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992, s.39-41.
- 216.История армянского народа. Ч.1, Ереван, 1951, с.26.
- 217.История армянского народа. Ереван, 1980, с.30.
- 218.Манандян Я.А. Краткий обзор истории древней Армении. М., 1943, с.12.
- 219.История древнего мира. М., 1989, с.389.
- 220.Очерки истории СССР... с.423.
- 221.История армянского народа. Ереван, 1980, с.38.
- 222.Очерки истории СССР.. с.423.
- 223.История древнего мира. М.,1989, с.389.
- 224.Очерки истории СССР...с.424.
- 225.Разии Е.А. История военного искусства. М., 1955, с.361.
- 226.История древнего мира... с.391.
- 227.Разии Е.А. История военного искусства ...с.361.
- 228.История древнего мира... с.392.
- 229.Разии Е.А. История военного искусства... с.362.
- 230.Yenə orada. s.362-363.
- 231.Yenə orada, s.363-364.
- 232.Манандян Я.А. Тигран Второй и Рим. Ереван, 1943, с.7.
- 233.Плутарх. Избранные жизнеописания. Т.II, М.,1980, с.127-147.

- 234.Манандян Я.А. Тигран Второй... с .136.
- 235.Асадов С. Миф о... с .140.
- 236.История человечества .Т.3, СПб, 1909, с .274.
- 237.Мəммədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993, s.36.
- 238.Əliyev İ.Dağlıq Qarabağ ... s.25.
- 239.Асадов С. Миф о,... с .155.
- 240.Мəммədova F. Adı çəkilən əsəri, s.49.
- 240.Ахвердов И. ... с .11.
- 241.Гюрюи К. Армянское досье ...с .25-26; Асадов С. Миф о .. с .166.
- 242.Мəммədova F. Adı çəkilən əsəri, s.116.
- 243.Асадов С. Миф о ... с .155.
- 244.Үенə orada, s.150.
- 245.Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л, 1959, с .58.
- 246.Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с .204.
- 247.Мəммədova F. Adı çəkilən əsəri, s.67-68.
- 248.Страбон География .М, 1964, XI,8,4.
- 249.Бах; Асадов С. Миф о ... с .160.
- 250.Үенə orada, s.159..
- 251.Kalankatuklu M.Albaniya tarixi. Qoş M. Alban salnaməsi. Bakı, 1993, s.125; Гейбуллаев Г. К этногенезу ... s.211.
- 253.Большая Советская Энциклопедия .Т.3, М,1950, с .49.
- 254.Erdal İlter. Ermeni kilisesi ve terror. Ankara, 1999, s.15.
- 255.Гюрюи К.Армянское досье ... с .40.
- 256.Үенə orada.
- 257.Аниинский А. История армянской церкви. Кишиев, 1900, с .2.
- 258.Үенə orada.
- 259.Үенə orada, s.2-3.
- 260.Үенə orada, s.4.
- 261.Симоияиц А. Из истории армянской церкви..с .93. Бах: Армянский сборник,М, 2-ое издание, с .93-127.
- 262.Грузия и Армения .Ч.II, СПб, 1848, с .19.
- 263.Драсиакеретцы И. История Армении.Ереван, 1986,с .60.
- 264.Үенə orada, s.60-61.

- 265.Хорейский М.История Армении... с.81.
- 266.Yenə orada, s.82.
- 267.Аиинский А.История армянской церкви... с.4-5.
- 268.Yenə orada, s.5.
- 269.Гюруи К. Армянское досье ...с.40.
- 270.Грузия и Армения.Ч.П, СПб, 1848,с.19.
- 271.Драсхаиакертцы И. ... с.62-63.
- 272.Грузия и Армения.Ч.П, с.24-25.
- 273.Драсхаиакертцы И... с.63.
- 274.Грузия и Армения, ч.П, с.24-25.
- 275.Армянские патриархи,с.533. Бах: Братская помощь пострадавшим в Турции армянам.Ч.П, 1897, с.533-541.
- 276.Грузия и Армения... с.32.
- 277.Вейдеибаум Е. Путеводитель по Кавказу.Тифлис, 1888,с.409-410.
- 278.Erdal İltar. Adı çəkilən əsəri... s.17.
- 279.Армянские патриархи... с.534.
- 280.Qürun K. ... s.41.
- 281.Yenə orada, s.42.
- 282.Yenə orada,s.42.
- 283.Erdal İltar.Adı çəkilən əsəri,s.17-18; Qürun K. ... s.42.
- 284.Yenə orada.

II FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALINDA ERMƏNİ VASİTƏÇİLİYİ

1. Ermənilərin himayədar axtarışı

Əvvəlki fəsildə qeyd edilmişdi ki, XV əsrin ortalarında erməni katalikosluğu yenidən Eçmiədzinə qayıtdı və fəaliyyətini burada davam etdirməyə başladı. Dövlətçiliyini çoxdan itirmiş erməniləri birləşdirən, onlara dini və mənəvi rəhbərlik edən katalikosun xislətinə xas separatçılıq, milli müstəsnalıq fəaliyyəti öz təsirini heç şübhəsiz ki, ilk növbədə yaxın ətrafda göstərməli idi. Çünki yaxın ətrafla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, milli zəmində formalaşan ideyaların ermənilərin beyninə yeridilməsi baxımından katalikosun imkanları daha böyük idi. Həmin yaxın ətrafi isə Azərbaycan torpaqları təşkil edirdi. Yəni erməni kilsəsinin həm vətən axtarışı, həm də o dövr üçün əsas vəzifələrdən biri olan dövlət axtarışı öz həllini məhz Azərbaycan torpaqlarında tapmalı idi. Belə bir fəaliyyətin qurumlanması və onun səmərəliliyinin artırılması üçün milli iqtisadi zəmin də yaradılmalı idi. Zahirən assimilyasiya olmaq xarakterinə görə tarixi Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş ermənilər XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yerli dövlətlərin, xüsusilə də Səfəvi dövlətinin həyatında öz yerlərini tuta bilmişdilər. Dövlətin dözümlülük siyasəti və bir tərəfdən də iqtisadi fəaliyyətləri üçün lazımı şərait yaradılması erməni tacir təbəqəsinin formalaşmasına imkan vermişdi. Səfəvi dövlətində erməni tacirlərinin kifayət qədər nüfuzu var idi və mövcud imkanlardan istifadə edərək dövlətin ticarət fəaliyyətinin çox böyük hissəsini öz əllərinə keçirə bilmişdilər. Avropa dövlətlərinin şərqə olan marağının artması, ticarət əlaqələrinin genişlənməsi erməni tacir təbəqəsinin böyüməsini və varlanmasını daha da sürətləndirirdi. Onların qərb ölkələrinə daşıdıqları şərq malları, xüsusilə də, ipək çox yüksək qiymətləndirilir və böyük gəlir gətirirdi. Onların ticarət dövriyyəsinin əsasını təşkil edən ipək isə başlıca olaraq Azərbaycanda istehsal edilirdi. Məsələn, Səfəvi dövlətində ipək istehsalının üç mərkəzindən ikisi Azərbaycanda yerləşirdi. Bunlar Şamaxı və Gəncə idi. Digər ipək istehsalı mərkəzi isə Rəşt şəhərində idi (1). Azərbaycan

kəndlisinin zəhməti ilə becərilən məhsul öz alıcısını erməni tacirləri vasitəsilə tapırdı və əsas gəlirə də elə onlar sahib olurdular. Var-dövlət artdıqca ermənilərdə öz ticarət dövriyyələrini genişləndirmək imkanı yarırdı. Ticarət dövriyyəsi genişləndikcə isə erməni tacirləri onların mənafeyini qoruyacaq dövlət axtarışına başlayırdılar. Erməni tacirləri istəyirdilər ki, onların marağını və mənafeyini qoruyan dövlətə malik olsunlar və həmin dövlətin himayəsi altında fəaliyyətlərini daha da genişləndirsinlər. Bu baxımdan, əlində çoxlu var-dövlət toplamış erməni tacir təbəqəsinin mənafeləri ilə Eçmiədzin kilsəsinin maraqları üst-üstə düşürdü. Bir tərəfdən milli müstəsnaqlıq ənənələrinin yaşadılması və digər tərəfdən də kilsənin maraqlarını qoruyub saxlaya biləcək milli dövlətin tapılması erməni kilsəsinin fəaliyyətində daha geniş yer tapmağa başlayırdı. Səfəvilər dövləti təşkilinin ilkin dövründə kifayət qədər möhkəm və güclü olduğu üçün Eçmiədzinin fəallığı elə də qabarmırdı. Bununla belə, katalikosluq Eçmiədzində öz fəaliyyətini nizamladıqdan və milli-etnik bazasını hazırladıqdan sonra gizli də olsa öz niyyətlərinin həyata keçirilməsinə başladı. Erməni ticarət təbəqəsinin yaranması və bu iki qüvvənin imkanlarının birləşdirilməsi Səfəvi dövləti tərkibində erməni separatçılığının kök atmasına rəvac verdi.

Erməni kilsəsi yaxşı anlayırdı ki, vətən və dövlət axtarışında təkə öz gücü ilə arzuladıqlarına nail ola bilməyəcəkdir. Buna görə də ermənilərin marağını qoruya biləcək himayədar dövlət axtarışına başlandı.

Erməni kilsəsinin gələcəkdə planlaşdırdığı erməni dövlətinin sərhədləri Azərbaycanın hüdudları daxilində nəzərdə tutulurdu. Özü də ermənilər Azərbaycanın çox böyük ərazilərnə göz dikmişdilər. Erməni tarixçilərinin iddiasına görə Səfəvilər dövlətinin aşağıdakı məntəqələri «tarixi Ermənistan» torpaqlarını təşkil edirdi: Sünik, Arsax, Uti, Paytakaran və s.(2). Erməni tarixçiləri orta əsrlərdə ermənilərin «milli azadlıq» hərəkatından danışırkən erməni dövlətinin bu vilayətlərdə və Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyi ərazisində qurulacağını düşünürdülər.

Konkret planın həyata keçirilməsi üçün erməni kilsəsi XVI əsrin ortalarında real himayədar axtarışına başladı. Avropa ölkələrinin və Roma katolik kilsəsinin bölgəyə marağını nəzərə alaraq Eçmiədzin arzusunda olduğu yardımı da məhz Avropadan ala biləcəyini düşünürdü. Bu məsələnin həlli ilə bağlı 1547-ci ildə Eçmiədzində erməni kilsəsinin gizli yığınağı keçirildi. Burada ermənilərin separatçılığı məsələsi müzakirə

olundu. Belə qərara alındı ki, Səfəvi dövlətindən qopmaq və «tarixi Ermənistan» ərazisində erməni dövləti qurmaq üçün Avropadan kömək istənilsin. Bunun üçün Avropaya göndərməli olan nümayəndə heyəti seçildi. Nümayəndə heyətinə katolikos Stepanos Salmastesi rəhbərlik etməli idi. Bu nümayəndə heyəti Romaya yollandı, orada yaxşı qarşılandı. Roma kilsəsi ilə danışıqlar da aparıldı. Ancaq ermənilər gözlənilən nəticəni əldə edə bilmədilər. Nümayəndə heyəti geri qayıdarkən katolikos Salmastesi Lvovda ikən dünyasını dəyişdi. Bununla da erməni kilsəsinin himayədar ardınca Avropaya göndərdiyi ilk nümayəndə heyəti əli ətəyindən uzun geri qayıtmalı oldu (3).

Ancaq yeni vətən və yeni dövlət axtarışı erməniləri rahat buraxmırdı. Ticarət təbəqəsinin günü-gündən zənginləşməsi isə bu məsələnin həllini sürətləndirməyi tələb edirdi. 1562-ci ildə Salmastesinin varisi Mikayılın təşəbbüsü ilə yeni bir gizli iclas çağırıldı. Burada da Avropanın himayədarlığına nail olmaq məsələsi müzakirə olundu. Yenə qərara alındı ki, Avropaya nümayəndə heyəti göndərilsin və həmin nümayəndə heyətinə rəhbərlik Abqar Tokatetsiyə tapşırıldı. Nümayəndə heyəti Eçmiədzinin tapşırığı ilə Avropaya yola düşdü. Ancaq bu heyət də, heç bir nəticəyə nail ola bilmədi (4).

Beləliklə, ermənilərin Avropada himayədar axtarışı heç bir nəticə vermədi. Onda ermənilər üzlərini Rusiyaya tərəf çevirmək qərarına gəldilər. Bir tərəfdən Rusiya xristian dövləti idi və bölgədə öz nüfuzunu möhkəmləndirməyə çalışan bir dövlət kimi xristian ermənilərə istinad edə bilərdi. Ermənilər də belə bir rolü öz üzərlərinə götürə bilərdilər. Digər tərəfdən Rusiya qonşu dövlət idi və onunla tez bir zamanda səmərəli münasibətlər qurulması daha asan idi. Qarşılıqlı maraqlarda oxşar cəhətlər çox idi və dövlətlər arası münasibətlərdə də Rusiyanın fəallığı getdikcə daha da genişlənirdi. Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında münasibətlərin yaxşılaşması, mal dövriyyəsinin artması erməni tacirlərinin də Rusiya ilə daha sıx əlaqələr qurmasına və Rusiya ilə yaxınlaşmasına kömək edirdi. Xüsusilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqazdakı nüfuzuna qarşı birgə müqavimət göstərmək istəyi Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasındakı əlaqələri daha da yaxınlaşdırırdı. XVII əsrdə və XVIII əsrin əvvəllərində bu dövlətlərin sərhədləri kifayət qədər stabil idi. Səfəvi dövlətinin rəhbərləri hətta Rusiya ilə olan münasibətlərin genişlənməsinin iki

dövlətin mənafeələrinə xidmət edəcəyinə şübhə etməyərək XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın müəyyən hissəsi Osmanlı imperiyasının işğalı altında olanda Rusiyanın bölgəyə nüfuz etməsinə etiraz etmədiyini bildirirdi (5).

Rusiya belə məqamlardan dərhal istifadə etməyə çalışırdı. Xüsusilə Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasındakı ziddiyyətləri kəskinləşdirməyə çalışaraq bölgəyə nüfuz etməyi öz qarşısına bir məqsəd kimi qoymuşdu. Cənubi Qafqaza Rusiyanın daha fəal müdaxiləsi isə məlumdur ki, XVIII əsrin birinci rübünün sonunda baş verdi və rus çarı I Pyotr açıq müdaxiləyə keçdi. Lakin həmin dövrə qədər Avropa ilə münasibətlərin müxtəlifliyi və başı müxtəlif müharibələrə qarışdığı üçün Rusiya fəal müdaxilədən uzaq idi. Həmin müddət ərzində bölgədəki mövqeyin itirilməməsi üçün Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan erməni tacirlərinin Rusiyaya tərəf cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Yəni XVII əsrdə Rusiya ilə Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan ermənilərin qarşılıqlı münasibətlərinin konturları formalaşmaqda idi. Ermənilər daha çox əmin olurdular ki, axtarıqları himayədarı Rusiyanın şəxsində tapıblar. Rusiya da əmin oldu ki, Cənubi Qafqazın işğal altına alınmasında ermənilərin «xidmətlərindən» geniş istifadə edə bilər.

XVII əsrin əvvəllərində İsveç-Polşa müharibəsindən sonra Rusiya cənuba doğru diqqətini xeyli artırdı və ilk növbədə gürcü çarları ilə münasibətləri stabilləşdirdi (6). Şərqi tacirlərinin, konkret olaraq erməni tacirlərinin Rusiyaya axınını gücləndirmək üçün öz siyasətinə yenidən baxdı, Şamaxıdakı və Cənubi Qafqazın digər nöqtələrindəki böyük bazarlarla əlaqə yaratdı. XVII əsrin ortalarında və ikinci yarısında bölgədə nisbi sakitliyin olması isə belə əlaqələrin daha da genişlənməsinə təkan verdi (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişaf üçün yaranmış nisbi sakitlikdən erməni tacirləri də bacarıqla istifadə etdilər. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin erməni tacirlərinə olan qayğısı erməni ticarət təbəqəsinin əl-qolunu daha da açdı. Mövcud olan sənədlər göstərir ki, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti kəndlilərə və şəhər yoxsullarına qarşı daha kəskin mövqə tutduğu vaxt Kələntər Xoca Xaçik başda olmaqla Culfa ermənilərinə xüsusi qayğı göstərirdi. I Şah Abbas onlar üçün Yeni Culfada evlər, karvansaralar tikdirmişdi. Ermənilərin yerləşdikləri ərazilərdə də şah tərəfindən onlara eyni güzəştlər,

özünüidarəetmə üstünlükləri, ən başlıcası isə ipək ticarətində monopoliya verilmişdi (8). Səfəvi dövlətinin lap mərkəzində, İsfahan yaxınlığında I Şah Abbasın qayğısı altında erməni tacirlərinin koloniyası yaranmışdı. Xəzər dənizi ilə həyata keçirilən ticarət əlaqələrinin əsas hissəsi də onların payına düşürdü.

Səfəvi şahlarının erməni tacirlərinə xüsusi qayğı göstərməsini onlar özləri də etiraf edirdilər. Rusiyaya səfərləri zamanı erməni tacirləri Səfəvi dövlətinin onlara göstərdiyi qayğını belə xarakterizə edirdilər: «Şah bizə yardımçıdır. Biz gömrüksüz ticarət edirik. Ancaq şahın məzhəbi müsəlmandır, bizimki isə xristian. Ona görə də, böyük padşah (rus çarı nəzərdə tutulur – M.S.) üçün işləmək daha xoşdur» (9).

Ermənilər Səfəvi dövləti tərəfindən onların fəaliyyəti üçün hər cür şəraitin yaradıldığı etiraf edirdilər. Bununla belə öz xislətlərindən də əl çəkə bimirədilər. Rastlaşdıqları qayğı nəticəsində varlandığıca onlarda separatçılıq meylləri də artırdı. Rusiyanın dövlət siyasəti ilə maraqlarının üst-üstə düşməsi isə onlarda separatçılığı genişləndirməyə həvəsi daha da artırırtdı.

Erməni tarixçiləri XVII əsrdən başlayaraq erməni tacirlərinin Rusiyaya meyllənməsini və Rusiyanın himayədarlığı ilə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılması ideyasının ortaya atılmasını ermənilərin milli-azadlıq hərəkatı kimi dəyərləndirirdilər. Rusiyanın himayədarlığı isə ermənilərin milli-azadlıq hərəkatına himayəçilik kimi xarakterizə olunurdu. Rusiya-erməni münasibətlərinin mahiyyətini belə açıqlayan V.Diloyan adlı birisi fikrini davam etdirməklə əslində özü-özünü təkzib edirdi: «Böyük Avropa dövlətlərinin mübarizəsinin əsas həlqələrindən biri Yaxın və Orta Şərq idi. O cümlədən, İngiltərənin, Fransanın və Rusiyanın bu bölgədə xüsusi maraqları var idi. Rusiya da şərq ticarətinin inkişafında maraqlı idi və o, Cənub dənizlərinə can atmaqla şərqdə özünün iqtisadi və siyasi təsirini artırmağa çalışırdı. İngiltərə və Fransa isə buna hər vasitə ilə mane olurdu... Müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün Rusiyanın ciddi və etibarlı dayağa ehtiyacı var idi. Onun üçün belə dayağ öz milli azadlığı uğrunda mübarizə aparən Balkan və Zaqafqaziya xalqları oldu» (10).

Zaqafqaziya xalqları deyəndə müəllif heç şübhəsiz ki, ilk növbədə erməniləri nəzərdə tuturdu. Burada bir daha etiraf olunurdu ki, ermənilərin separatçılıq və bu separatçılığı dəstəkləyəcək himayədar axtarışı milli-

azadlıq hərəkatı kimi qələmə verilə də əslində Rusiya ermənilərə öz şərq siyasətinin həyata keçirilməsində bir vasitə kimi baxa bilərdi.

Beləliklə, qarşılıqlı maraq qarşılıqlı əlaqələri də sürətləndirirdi. XVII əsrin ortalarında Azərbaycan və İrandan erməni tacirləri vasitəsilə Rusiyaya hər il 70 min pud ipək göndərilirdi (11). Bu ipək Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün çox qiymətli xammal idi. Ticarətin inkişafı Rusiyaya ermənilərn axınını daha da gücləndirdi. Hələ XVI əsrdə Moskvada və Sankt-Peterburqda əsası qoyulmuş erməni koloniyası ticarət əlaqələrinin artması ilə XVII əsrdə daha da möhkəmləndi. İstər bu koloniyalarda, istərsə də tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilər Moskva ilə Səfəvi dövləti arasında ticarət vasitəçilərinə çevrilmişdilər. Ticarət sahəsində kifayət qədər çevik olan ermənilər Rusiya dövlətinin arzusunda olduğu şərq əlaqələrinin formalaşmasında kifayət qədər fəallıq göstərirdilər. Rusiya əyanlarının ələ alınmasında da onlar öz fəallıqlarını göstərirdilər. Bu işdə onlar daha çox sınıanmış vasitələrə–qiymətli hədiyyələrə, pula, rüşvətə əl atırdılar. Məsələn, 1660-cı ildə Moskaya gəlmiş erməni taciri Zaxar Sardarov çara hədiyyə olaraq almazlarla, mirvari, firuzə və digər qiymətli daşlarla bəzədilmiş taxt gətirmişdi. Əyanlar şərq əşyaları ilə ticarət qurulmasının mümkünlüyünü soruşanda o belə cavab vermişdi ki, atam da,özüm də böyük padşah üçün hər şey etməyə hazırıq. Çünki bizim köməkçilər bütün dövlətləri gəzirler. Dünyanın çox ölkələri ilə əlaqələri vardır. Z.Sardarov sonra demişdi ki, Rusiya çarına xidmət göstərmək üçün onlar öz qazanlarından da keçməyə hazırdırlar (12).

Xoca Zaxar Sardarovun rus çarına gətirdiyi taxt erməni zərgərləri tərəfindən işlənmiş qiymətli bir sənət nümunəsi idi. Həmin taxt Şərq şahlarının taxtları stilində fil sümüyündən hazırlanmışdı. Taxtın elementlərinin çoxu qızıl və gümüşdən idi. Bundan başqa, onun bəzədilməsinə 897 almaz, 1298 yaqut və 18030 şərq firuzəsi işlədilmişdi (13).

Ermənilər tərəfindən irəli sürülən təkliflər Rusiya dövləti tərəfindən də maraqla qarşılanırdı. Hələ çar Mixayil Fyodoroviçin vaxtında İngiltərənin və digər Avropa ölkələrinin tacirləri Volqa çayı ilə üzərək Səfəvi dövləti ilə azad ticarət aparılmasına icazə verilməsinə çalışırdılar. Lakin ermənilərin Rusiya dövlətinə olan təklifləri, xüsusən də, ermənilərin Rusiyanın Şərq siyasətində alətə çevrilmələrinə hazır olmaları Rusiya bazarında onların monopoliyasının əldə edilməsinə imkan

verdi.

Rusiyada kök saldıqca ermənilər öz istəklərinin reallaşması üçün də fəaliyyətlərini genişləndirirdilər. Hər vasitə ilə onlar rus əyanlarında Şərq ermənilərinin misgin gününə təəssübkeşlik oyatmaqla Rusiyanın himayəsini qazanmağa çalışırdılar. 1666-cı ildə Rusiyaya gəlmiş olan ermənilər öz məktublarında yazırdılar ki, biz öz ticarət mallarımızla Qızılbaş (Səfəvi) dövlətində, Türkiyədə, Hindistanda və Almaniya dövlətində ticarət edirik. Ancaq bizim dinimiz pravoslav dinidir (14).

Elə 1666-cı ildə Rusiya ilə ticarət əlaqələrinə malik olan Yeni Culfa erməni kompaniyası çar Rusiyası qarşısında Rusiyadan tranzit hüququ verən ticarət müqaviləsinin bağlanması haqqında məsələ qaldırdı. Rusiya çarı Aleksey Mixayloviçin adına göndərilmiş müraciətdə göstərilirdi ki, indiyə qədər erməni tacirləri Avropa dövlətləri ilə olan ticarət əlaqələrini Türkiyə vasitəsilə həyata keçirirdilər. Belə tranzit ermənilərə baha başa gəlirdi. Sonra ermənilər bildirirdilər ki, tranzitdən əldə edilən qazancın Türkiyədə deyil, Rusiyada qalmasını arzulayırdılar. Onlar Xəzər-Volqa su yolu ilə təranzitin qurulması nəticəsində Rusiya xəzinəsinə də qazanc gətirə biləcəklərini vurğulayırdılar. Rusiya dövləti üçün belə bir təklif son dərəcə əlverişli və siyasi baxımdan da maraqlı təklif idi. Onun reallaşdırılması Rusiyanı Avropa ilə Şərq arasında əlverişli məkana çevirə, Rusiya xəzinəsinə qazanc gətirməklə ona düşmən olan Osmanlı xəzinəsinə real gəlirlərdən məhrum edə bilərdi. Belə bir müqavilənin bağlanması təşəbbüskarları isə erməni tacirləri Qriqori Luşkov və Stepan Moiseyev Romodamski idi (15).

Çar Aleksey Mixayloviç qaldırılan təşəbbüsü bəyəndi və 1667-ci ildə erməni kompaniyasının Rusiyaya ipək və xammal gətirməsi haqqında 8 bəndlik fərman imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən erməni kompaniyası Azərbaycan ərazisindən çıxardığı ipək mallarını Türkiyə vasitəsilə Avropaya daşımaqdan imtina edir və tranzit yol kimi Rusiyanı seçməyi vəd edirdi. Rusiya hökuməti isə erməni tacirlərinin satış üçün nəzərdə tutulan mallarının Həştərxandan keçməklə Rusiya ərazisindən daşınmasına təminat verirdi. Moskva erməniləri şirnikləndirmək üçün vəd edirdi ki, əgər gətirilən malların satışında çətinlik yaranarsa onda Rusiya hökuməti erməni tacirlərinə kömək etməli idi. Bu müqavilənin bağlanması Rusiya hökuməti tərəfindən o qədər maraqla qarşılanmışdı ki, müqaviləni imzalayan ermənilər vasitəsilə Şah Abbasa xoş niyyətli bir

məktub da göndərilmişdi. Həmin məktubda arzu olunurdu ki, «qonşuluq səfərləri və ticarəti kəsilməsin, ildən ilə daha da artsın və heç vaxt heç kimə ziyan və zərər gətirməsin» (16).

Bu müqavilədən sonra erməni tacirlərinin Moskva ilə əlaqələri genişləndi, buradakı erməni koloniyası daha da möhkəmləndi və onların rus əyanlarına da təsiri xeyli artdı. Moskvadakı erməni koloniyası möhkəmlənməklə bərabər Azərbaycan ermənilərinin də Moskva ilə əlaqələri fəallaşdı, Rusiyada yaradılan ticarət imkanları onların əl-qolunu açdı, onların siyasiləşməsinə də bir təkan verdi. Yuxarıda adı çəkilən müqavilə ilə erməni tacirləri Rusiya ərazisində ticarət və gömrük güzəştlərinə malik idilər, alış-verişdə yaranan problemlərlə bağlı erməni tacirlərinin Rusiyanın məhkəmə instansiyalarına müraciət etmək hüququ var idi (17).

Beləliklə, ermənilərin ticarətlə məşğul oması üçün həm Səfəvi dövləti ərazisində, həm də Rusiya ərazisində çox əlverişli şərait yaradılmışdı. Hər cür imkanlara malik olan tacirlər günü-gündən var-dövlətlərini artırırtdılar. Ancaq erməni tacirləri Səfəvi dövlətinə və onların fəaliyyəti üçün zəhmət çəkən, əziyyətlərə qatlaşan azərbaycanlılara qarşı bir mövqedən, Rusiyaya qarşı isə tamamilə başqa bir mövqedən yanaşırdılar. Azərbaycan ərazisində istehsal olunan ipəkdən varlandıqca ermənilər Azərbaycan torpaqlarına qarşı naxələflik edirdilər, Azərbaycan torpaqlarını zorla qopardaraq orada öz milli dövlətlərini qurmağa çalışırdılar. Onların bu planlarının həyata keçməsi üçün Rusiyaya artıq yeganə himayədar kimi baxılırdı. Azərbaycan torpağının istehsalı olan ipək al-verindən əldə edilən qazancın böyük bir hissəsi rus əyanlarına müxtəlif hədiyyələr şəklində bağışlanır və bununla da rus əyanlarının ermənilərə bağlılığını artırırtdılar. Sözsüz ki, Rusiyanın Şərqi siyasətində öz məqsədi var idi. Bununla belə, ermənilərin rus əyanlarını ələ alması ermənilərin xeyrinə olan siyasətin formalaşmasını daha da sürətləndirirdi.

Ancaq çox tezliklə Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında ticarət əlaqələrində müəyyən çətinliklər ortaya çıxdı. 1667-ci ildə Şah Abbas dünyasını dəyişdi. Rusiya ilə münasibətlərin isti qalmasına çalışsın Şah Abbasın ölümü bu münasibətlərin gələcək taleyinə heç də müsbət təsir göstərmədi. Şah Abbasın ölümü həm də Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin başlanğıcını qoydu. Səfəvi dövləti nə qədər ki, güclü idi Rusiya öz marağı dairəsində Şərqi siyasətində dinc vasitələrə daha çox üstünlük verirdi. Ancaq ondan sonra Səfəvi dövlətinin zəifləyəcəyindən və

Xəzəryanı ərazilərin Osmanlı Türkiyəsinin nəzarəti altına keçə biləcəyindən ehtiyatlanan Rusiya hərbi müdaxiləyə, bölgədə yaşayan ermənilərin silahlanaraq Səfəvi və Osmanlı dövlətinə qarşı mövqə tutmasına daha çox üstünlük verdi.

Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında ticarət əlaqələrinin zəifləməsinin bir səbəbi də rus kazaklarının ticarət karvanlarının, ticarət gəmilərinin qarşısını kəsməsi, onları qarət etməsi ilə bağlı idi. Rus kazaklarının bölgəyə basqınlarından biri hələ 1631-1632-ci illərdə olmuşdu. Onda kazaklar Bakımın özünə qədər gəlib çıxmışdılar. Bu kazak dəstələri 600-700 nəfərdən ibarət olub gəmilərlə dənizdə keşik çəkir, ticarət gəmilərinin keçməsinə gözləyirdilər. Rus kazaklarının iki dövlət arasındakı ticarət dövriyyəsinə vurduğu ziyan elə bir narahatçılıq yaratmışdı ki, 1650-ci ildə II Şah Abbas Moskvaya xüsusi bir nümayəndə heyəti göndərmiş və onun qarşısına kazak basqınlarının aradan qaldırılması üçün Moskvadan tədbirlər görülməsinə nail olunması vəzifəsi qoymuşdu. II Şah Abbas tərəfindən tapşırıq verilmişdi ki, Dərbənddən başlayaraq Astrabada kimi təhlükəli sayılan sahil məntəqələrində müşahidə postları qurulsun, kazak basqınlarının qarşısının alınması üçün səmərəli addımlar atılsın (18).

Moskva ilə ermənilər arasında ticarət müqaviləsi imzalananda ermənilər heç şübhəsiz ki, bu məsələni də qaldırmışdılar. Həmin dövrdə Rusiyanın yalnız iki dənizə çıxışı var idi. Biri şimaldan Ağ dənizə, digəri də Xəzər dənizinə. Xəzər dənizi hava şəraitinə görə daha əlverişli və işlək bir dəniz idi. Siyasi əhəmiyyətindən başqa bu dəniz Rusiya üçün zəruri olan ticarət əlaqələrinin qurulmasında geniş imkanlara malik idi. Ona görə də, müqavilə bağlanan kimi Rusiya ermənilərin də xahişini nəzərə alaraq Xəzərə yeni gəmilər çıxarmağı qərara aldı və bəzi konkret işləri də gördü. Lakin Xəzərdə suya buraxılan rus gəmiləri 1670-ci ildə üsyan etmiş S. Razinin kazakları tərəfindən yandırıldı (19).

1670-ci illərdən sonra ermənilərin Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin davam etdirilməsi ciddi təhlükə altına alındı. Ermənilər bundan çox narahat olmağa başladılar. Ticarətin zəifləməsi ermənilərin sərvət toplanışına təsir etdiyi kimi, onların Rusiyanın himayədarlığına güvənmək xəyallarını da puça çıxara bilərdi. Bu təhlükənin və narahatçılığın aradan qaldırılması üçün 1673-cü ildə ticarət müqaviləsinin təşəbbüskarı olmuş erməni Lusikov yenidən Moskvaya yollandı və rus əyanı Artomon

Sergeyeviç Morozovla danışıqlar apardı. Həmin danışıqlar zamanı erməni taciri tranzit yolu üzərindəki təhlükənin aradan qaldırılması ilə bağlı narahatçılıqlarını ona çatdırdı. Həmin danışıqların nəticəsi kimi qərara alındı ki, erməni tacirləri ilə Rusiya arasında yeni bir ticarət müqaviləsi imzalsın və ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi bu müqavilədə öz əksini tapsın. Elə həmin ildə də belə bir müqavilə imzalandı (20).

Rus tarixçiləri və müəllifləri qeyd edirdilər ki, yeni müqavilə erməni ticarətinin fəallaşması üçün yeni bir təkan oldu. Ticarət yollarının təhlükəsizliyi isə ermənilərin fəallaşmasına və Rusiyaya axışmasına əlverişli zəmin yaratdı. Ermənilərin fəallaşması və onların ticarət dövryyəsinin artması hətta çar Fyodor Alekseyeviç tərəfindən də məmnunluqla qarşılanmışdı.

XVII əsrin sonlarından etibarən beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr Rusiyanın Səfəvi dövləti ilə olan münasibətlərini müəyyən qədər arxa plana keçirdi. Xüsusilə də çariça Sofyanın dövründə Türkiyə ilə münasibətlərin aydınlaşdırılması Rusiyanın xarici siyasətində üstün xətt təşkil edirdi. Bu dövlətin Avropada oynadığı rol, Rusiyanın mənafeələrinə heç də uyğun deyildi. Osmanlı Türkiyəsinin Şərqi siyasəti, xüsusilə də onun Cənubi Qafqaza nüfuz etməyə çalışması, Rusiyanı ciddi narahat edirdi.

Rusiyanın Səfəvi dövləti ilə münasibətlərinin sərirləşməsi, bütünlükdə bölgədə dövlətlərarası münasibətlərin yeni mərhələsi, ermənilərin fəaliyyətində də taktiki dəyişikliyə səbəb oldu. Yəni, bir növ ermənilərin separatçılıq fəaliyyətinin dinc dövrü başa çatdı. Himayədar axtarışının başa çatması və bölgədəki tarixi şərait onlara öz fəaliyyətlərini təcavüzkarlıq müstəvisinə keçirməyə imkan verdi.

2. İsrail Ori və onun erməni sərgüzəştləri

XVII əsrin sonlarından başlayaraq Səfəvi dövlətinin zəifləməyə başlamasını ermənilər milli dövlətlərinin qurulması üçün tarixi fürsət kimi qəbul etdilər. Nə qədər ki, Səfəvi dövləti güclü idi, milli dövlət yaradılması məsələsi arxa planda idi və ermənilərin həmin niyətlərini açıbağa, yəni, onun praktiki həllini fəaliyyət meydanına çıxartmağa cəsarətləri çatmırdı. XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti o qədər zəifləmişdi ki, onun ölkə daxilindəki parçalanmanı da

aradan qaldırmağa gücü çatmırdı. Əyalətlərdə isə dövlətin gücsüzlüyü xüsusilə nəzərə çarpmaqda idi. Səfəvi dövlətindən fərqli olaraq ermənilərin himayədarlığını öz üzərinə götürən Rusiya isə günü-gündən qüdrətlənirdi. Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Rusiya Xəzər ətrafı əraziləri tutmaq və Xəzər dənizini daxili dənizə çevirmək istəyirdi. Osmanlı Türkiyəsinin də bu ərazilərə qoşun çıxarmağa hazırlaşması Rusiyanı Cənubi Qafqazla bağlı planlarının icrasını sürətləndirməyə sövq edirdi. Bununla ermənilərin planlarının və niyyətlərinin reallaşması üçün əlverişli tarixi zəmin yaranırdı.

XVII əsrdə rus-erməni münasibətləri daha çox iqtisadi zəmində inkişaf edirdisə, əsrin sonlarında artıq yeni münasibətlərin ideoloqları, yəni Rusiyanın himayədarlığı ilə Azərbaycan ərazilərində erməni dövləti qurulmasının ideoloqları formalaşmağa başladı. Belə ideoloqların ən fəal nümayəndəsi İsrail Ori idi (1658-1711). Erməni tarixində kifayət qədər tanınmış bir şəxs olan İsrail Ori erməni xislətinin, erməni eqoizminin, erməni fırıldaqçılığının bariz nümunəsi idi. Bütün varlığı ilə antiazərbaycan və antitürk mövqeyində dayanan bu insan bütün fəaliyyətini də bu keyfiyyətlər üzərində qurmuşdu. Erməni tarixçiləri onu son dərəcə təmtəraqlı adlarla, epitetlərlə adlandırırlar, onun ermənilər qarşısındakı müstəsna xidmətlərindən danışırlar. Lakin ən adi və sadə faktların yan-yanı qoyulması İsrail Orinin necə böyük fırıldaqçı olduğunu, onu ermənilərin mənafeyi deyil, daha çox şəxsi maraqları düşündürdüyünü açıb göstərir. Erməni tarixçilərinin isə bunu etiraf etməyə cəsarəti çatmır. Əksinə erməni tarixçilərinin ona necə münasibət bəslədiyinə diqqət yetirmək maraqlı olardı: «İsrail Ori Sünik məliyinin oğludur, gənc vətənpərvər doğma xalqının azadlığı ideyasından ilham alırdı» (21). «O, erməni azadlıq hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi» (22). «Erməni azadlıq hərəkatının tanınmış nümayəndəsi» (23). «Erməni mülklərindən birinin oğlu olan görkəmli erməni xadimi İsrail Orinin şəxsi taleyi erməni azadlıq hərəkatının dönüş nöqtəsinin timsalı idi» (24). «Erməni mülklərinin nümayəndəsi İsrail Ori» (25).

Belə təriflərin sayını artırmaq da olar. Yuxarıdakı sitatlardan görünüyü kimi, müəlliflərin və tarixçilərin çoxu onu mülk nəslinin nümayəndəsi sayırdılar. Mülklər ermənilər arasında kifayət qədər nüfuza, hörmət və ehtirama malik idilər. İsrail Orini mülk nəslinə şamil etməklə, onun

bir növ nəcib ailədən olduğunu və ermənilərin yolundakı fəaliyyətini də bununla bağlandığını qabartmağa çalışırdılar. Bir sıra digər müəlliflər isə onun tacir nəslindən, Proşyan erməni knyazları nəslindən olduğunu bildirirdilər. Əslində isə, bunların heç biri doğru deyildi. İsrail Ori heç bir kübar nəslə mənsub olmamışdı və onun əməllərində də heç bir kübarlıq görünmürdü. Onun kübar nəslə mənsub olacağını təsdiq edən hər hansı bir sənəd də mövcud deyildi. Sadəcə olaraq öz milli qəhrəmanlarını hər cürə bəzəklərlə şişirdərək aləmə car çəkən erməni tarixçiləri İsrail Oriyə də belə bir əfsanəvi don geydirmişdilər.

İsrail Ori də xislətən elə bu cür tarixçilər kimi saxtakar idi. Əməllərinə inam yaratmaq üçün o özünün gah knyaz nəslindən olduğunu bildirir, gah da qədim erməni çarlarının nəslinə mənsubluğunu uydururdu (26).

Məsələyə bir qədər obyektiv yanaşan erməni tarixçisi P.T.Arutyunyan İsrail Orinin belə uydurmalarının nə ilə bağlı ola biləcəyini aydınlaşdırmaq üçün İosif Eminin həyatını nümunə gətirirdi. İ.Emin də Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılması ideoloqlarından biri idi və onun fəaliyyəti haqqında aşağıda xüsusi olaraq danışılacaqdır. Bu adam tacir nəslindən idi. Onun ilkin sənədlərində də tacir ailəsindən olması göstərilmişdi. 1762-ci ildə Sankt-Peterburqda pasport alarkən də özünün tacir ailəsindən olmasını yazmışdı. Bir neçə aydan sonra isə müvafiq ərizə yazaraq özünün tacir oğlu deyil, bəy oğlu olduğunu göstərdi və bununla əlaqədar olaraq ona yeni pasport verilməsini xahiş etdi. Görünür, bəy oğlu olmaq tacir oğlu olmaqdan daha nüfuzlu imiş. Ona görə də, P.Arutyunyan bildirirdi ki, İsrail Ori də İ.Eminin yolu ilə getmişdi. İ.Emin özünü yalandan, saxta nüfuz xatirinə bəy oğlu adlandırdığı kimi, İ.Ori də özünü gah məlik, gah da Praşyan knyaz nəslinin üzvü adlandırırdı. P.Arutyunyan onu da yazırdı ki, mənsub olduğu nəsil haqqında saxta məlumat yaymaq təkcə İ.Oriyə və İ.Eminə xas keyfiyyət deyildi. Dövrün bir çox erməniləri bu yolla gedərək saxta nüfuz qazanmağa çalışırdılar. Belə fəsilələr içərisində tarixçi, tanınmış knyaz fəsiləsi olan Arqutinski-Dolqorukiləri nümunə göstərirdi. Bu nəslin nümayəndələri öz köklərini Zaxaridlər və Arşakidlər nəslinə bağlayırdı. P.Arutyunyan yazırdı ki, arqutinskilər Qars və Lori ətrafından idilər və ona görə də özlərini Arşakidlər çar nəslinə bağlayırdılar. Əgər İ.Ori də həmin bölgələrdən olsaydı yəqin ki, həmin yolla gedərdi. Ancaq

İsrail Ori Azərbaycan ermənilərindən idi və ona görə də özünü bu ərazilərdə məşhurlaşmış olan Praşyanlar nəslinə bağlayırdı (27).

Saxtakarlığını pərdələmək və gizlətmək üçün İ.Ori özünü elə bir nəslə aid etmişdi ki, XIII-XIV əsrlərdə həmin nəslin kökü kəsilmişdi. Nəslin sonuncu üzvləri isə gözdən-qulaqdan uzağa çəkilərək ruhaniliklə məşğul olmuşdular. İ.Orinin vaxtında artıq onlardan kimsə qalmamışdı. İ.Orini millət qəhrəmanı kimi tanıtməyə çalışan bəzi ermənilər də hər vasitə ilə onun Praşyan nəslinə mənsub olduğunu sübut etməyə cəhd göstərirdilər. Məsələn, Q.Ovsepyan adlı birisi İ.Orinin doğulduğu iddia olunan Martiros kəndinin ətrafındakı qəbristanlıqda onun nəslinin qəbirlərinin axtarışı ilə məşğul olmuş və adının qarşısına «paron» əlavə edilmiş bir neçə şəxsin qəbrini üzə çıxarmışdı. Bu qəbirlərin İ.Orinin əcdadlarının qəbirləri olduğu güman edilirdi. Həmin qənaətləri P.Arutyunyan heç də qəbul etmirdi. Çünki ilk növbədə adının qarşısına «paron» əlavə edilmiş şəxsləri nüfuzlu nəsil hesab etmirdi. Çünki bu sözlə başlayan qəbirlər kənd qəbristanlığında çox idi. P.Arutyunyana görə bu adların sahibləri olsa-olsa kənd əhalisi arasında orta təbəqə ola bilərdi. Erməni tarixçisi İ.Orinin həmin nəsilərə aid olmasını yalnız bu şərtlə mümkün hesab edirdi. Yəni onun fikrincə, İ.Ori Praşyan knyaz nəslindən deyil, olsa-olsa kəndlərdə yaşayan kovxa, kəndxuda nəslindən ola bilərdi (28).

P.Arutyunyanın yazdıqlarına görə İ.Oridən qalmış sənədləri gözdən keçirərkən onun harada doğulduğu və ya atasının mülkünün harada olması barədə məlumat almaq mümkün deyil. O hər vasitə ilə bu məlumatları gizlətməyə çalışmışdı. Görünür, o, yaxşı bilirdi ki, atasının mülkünün yerini göstərməklə özünü ifşa edə bilər və onun knyaz nəslindən olmadığı hamıya aydın olar. Çünki Ori onu da yaxşı bilirdi ki, tanınmış nəsilənməyən bir adam kübar cəmiyyət arasında çıxma bilməz, kimsənin diqqəti və marağı ilə qarşılanmazdı. O isə öz fəaliyyətini məhz kübar cəmiyyətin üzvləri, Rusiya əyanları ilə qurmalı idi. Siyasi xarakterli danışıqları, hərbi yardım məsələlərini yalnız əyanlarla aparmaq lazım gəlirdi. Kübar cəmiyyətdə isə qarşı tərəfin hansı təbəqədən olması çox ciddi əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin cəmiyyət tərəfindən hər hansı müqavimətlə rastlaşmaması xatirinə İ.Ori özünə knyaz mənşəyi axtarıb tapmışdı (29).

İ.Orinin knyaz nəslinə mənsubluğunun yalan olduğunu göstərən baş

qa bir fakt ondan ibarət idi ki, ondan və eləcə də onun köməkçisi Minas vardapetdən qalmış sənədlərdə onun əmlakı barədə heç bir məlumat yox idi. Mövcud olan sənədlər heç İ.Orinin atasından da hər hansı əmlakın qalmasını göstərmir. Knyaz nəslindən olan şəxsin və ya onun atasının hər hansı bir əmlaka malik olmaması isə heç də ağlabatan deyildir. Minas vardapet, İ.Orinin ölümündən sonra 1 Pyotra yazmış olduğu məktublarında İ.Orinin hər hansı mülkündən, torpaqlarından, vər-dövlətindən söz açmır, Minas vardapet həmin məktublarda İ.Orinin imkanlı nəsiləndən olmasını da xatırlatmır. Əgər İ.Ori doğrudan da imkanlı nəsiləndən olmuş olsaydı, onda o öz fəaliyyətində həmin nəsiləndən də dayaq almış olardı, siyasi fəaliyyətində həmin nəslin yardımına dayaqlanardı (30).

P.Arutyunyan İ.Orinin məlik və knyaz nəslinə mənsub olmamasını sü-but edən aşağıdakı faktlara da diqqəti cəlb edirdi: Ori öz söhbətlərinin birində bildirirdi ki, görüşləri zamanı bacısı onun özü haqqında danışmasından qəhərlənmiş və qardaşlarının arxasınca qaçmışdı. Bir dəqiqənin içində ev adamlarla dolur və bilmir ki, artıq kimin sualına cavab versin. Çünki onlar hamısı orada nə baş verdiyini öyrənməyə çalışır və bunun üçün də dayanmadan suallar yağdırırdılar. P.Arutyunyan yazırdı ki, bu məişət səhnəsi İ.Orinin adi bir ailədən olmasına açıq sübutdur. Çünki ailə böyük feodal ailəsi olmuş olsaydı, bu qədər adam adi bir hadisə ilə bağlı ora toplaşa bilməzdi. Yəni böyük feodal ailəsinin bir tərəfdən çoxlu qulluqçuları, nəzarətçiləri var və onlar kənd adamlarının feodalın evinə girməsinə icazə verməzdilər. Digər tərəfdən də feodal ailəsinin öz ətrafı var idi və bura daxil olan adamlar da feodal səviyyəsində olanlar ola bilərdi. Böyük feodal kəndlilərə icazə verməzdi ki, onları maraqlandıran adi bir məsələ ilə bağlı sərbəst surətdə onun evinə doluşsunlar və istədikləri suala orada cavab axtarsınlar. Heç kəndlilər özləri də cəsarət edə bilməzdilər ki, feodalın evində özlərini bu qədər sərbəst aparsınlar. Bunlar da onu göstərir ki, İ.Orinin təsvir etdiyi ailə böyük feodal ailəsi deyil, olsa-olsa adi imkanlara malik bir ailə idi. İ.Ori nüfuzlu feodalın övladı olmuş olsaydı öz fəaliyyəti ilə bağlı Avropada səfərindən geri qayıtdıqdan sonra o, atasının mülkiyyəti ilə maraqlanmalı (çünki atası dünyasını artıq dəyişmişdi) və onun mülkiyyətinin idarəsini öz üzərinə götürməli idi. Özü də məlum idi ki, İ.Ori daim ehtiyac içində yaşamışdı və həmişə də pula ehtiyacı var idi.

1699-cu ildə ikinci uzaq səfərə yola düşərkən İ.Ori öz yaxınlıqına maddi kömək göstərmək üçün saatını və bir neçə medalını onlara vermişdi. Yəni imkanı çatanı bu idi və əgər onun atasından mülkü qalmış olsaydı, İ.Ori ən yaxın qohumlarına daha ciddi yardım edə bilərdi. Bu fakt dəqiq faktdır və onun obyektivliyinə də şübhə ola bilməzdi. Həmin faktın mövcudluğu isə İ.Orinin ailəsinin mənşəyinin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir.

1699-cu ildə Səfəvi dövlətinin ərazisində yeni bir siyahıya alma keçirilirdi. Bu tədbir əhali tərəfindən veriləcək vergilərin miqdarının müəyyənləşdirilməsi üçün aparılırdı. Şahlıq rejimi tərəfindən qərara alınmışdı ki, vergi verənlərin sayı dəqiqləşdirilsin və sonra vergilərin miqdarı üç dəfə artırılsın. Bu tədbirin keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yerli feodallar əhaliyə qarşı çox istismarcasına yanaşır, onların var-yoxunu əllərindən alırdılar. İ.Orinin ailəsi də bu zaman xeyli ziyan görmüş və ağır vəziyyətə düşmüşdü. Ancaq onun elə bir imkanı yox idi ki, ailəsinə kömək etsin (31).

XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin keçirdiyi böhranla bağlı əhalinin aşağı, hətta orta təbəqəyə aid bəzi feodalları müflis olmaq var-yoxunu itirmişdilər. Elələri o vəziyyətə düşmüşdülər ki, hətta bütün əmlakları əllərindən çıxmışdı. P.Arutyunyan öz əsərində bir neçə belə feodalların adını göstərsə də, onu da qeyd edirdi ki, İ.Ori də belə ailələrdən ola bilərdi. Əgər doğrudan da İ.Ori imkanlı ailəyə mənsub olmuşdusa, onun sonradan yoxsul vəziyyətinə düşdüyünü güman etmək olardı. Ancaq məsələ burasındadır ki, onun hansı ailəyə mənsubluğu barədə heç bir sənəd yoxdur. İ.Orinin və onun köməkçisi Minas vardapetin yazışmalarında da bu barədə heç nə xatırlanmır (32).

Bütün bu deyilənlər, İsrail Orinin knyaz və ya nüfuzlu feodal ailəsinə deyil, adi bir ailədən çıxdığını, lakin istər Avropada, istərsə də Rusiyada görüşdükləri yüksək səviyyəli dövlət xadimlərini, əyanları aldatdığını, onların hörmətini qazanmaq üçün öz mənşəyini gizlətdiyini göstərir. İ.Ori bunu o dərəcədə ustalıqla etmişdi ki, hətta erməni tarixçilərinin çoxu da bunu araşdırma bilməmiş və ya bu obyektivliyin üzə çıxarılmasına heç bir ehtiyac duymamışdılar. Əslində, İ.Orinin qurduğu kələklərin toruna bugünün bir sıra tarixçiləri də düşmüşlər. Beləliklə, ermənilərin «milli-azadlıq hərəkatının lideri» adlandırdıqları İ.Ori öz fəaliyyətinin ilk addımını elə fırıldaqçılıqla başlamışdı və elə öz xalqına

da fırlıdaq gəlmişdi. Bu onun birinci kələyi deyildi və ən başlıcası isə onun əl atdığı bu kələklər heç də ermənilərin «milli-azadlıq hərəkatına» xidmət etmirdi. Doğrudur, İ.Ori əvvəlcə Avropa, sonra da Rusiyanın himayədarlığı ilə milli erməni dövləti qurulmasına çalışırdı. Lakin o ilk növbədə şəxsi maraqlarının ardınca gedirdi, erməni xalqı isə bu yolda onun üçün sadəcə bir bəhanə idi.

İsrail Orinin himayədar axtarışı da ilk vaxtlar Avropadan başlamışdı. Görünür, onun ermənilərin Avropa səfərlərindən xəbəri var idi və onların uğursuz səfərlərindən sonra uçuq qazanacağına əmin idi. İ.Orinin Avropa xalqlarından bəzilərinin dilini öyrənibmiş. Ancaq rus dilini bilmirdi. Moskva səfərlərində o yanında tərcüməçi gəzdirirdi və rus əyanları ilə olan görüşlər də tərcüməçi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Ancaq o məlumdur ki, İ.Ori öz ana dilindən başqa bir də Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi. İ.Orinin ümumiyyətlə, savadlı olub-olmaması şübhə altındadır. Çünki Rusiyaya səfəri zamanı onun imzaladığı bütün məktubları köməkçisi Minas vardapet yazırdı. Belə bir fikir mövcuddur ki, Minasın ona köməkçi verilməsinin bir səbəbi də elə bununla bağlı idi.

1678-ci ildə Eçmiədzində gizli bir yığıncaq təşkil edilmişdi. Bu yığıncaqda Eçmiədzin katalikosu Akop Cuqaetsi və ondan başqa altı ruhani və altı dünyəvi şəxs iştirak edirdi. Dünyəvi adamların erməni varlıları olduğu güman edilir ki, onların da var-dövlətləri yığıncaq iştirakçılarını daha çox maraqlandırırırdı. Çünki müzakirə olunan məsələlərin reallaşdırılması üçün çoxlu vəsaitə ehtiyac var idi. İclasda iştirak edənlərin biri də İ.Orinin atası idi. Göründüyü kimi o da imkanlı adamlardan biri kimi qələmə verilirdi. İclasda Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılması və bunun üçün yenidən xristian Avropasının himayədarlığının qazanılması müzakirə olunurdu. Hələ də ermənilər belə bir ümidi kəsməmişdilər ki, Avropa Şərqə qarşı yeni bir səlib yürüşü təşkil edəcək və «zölm» altında olan erməniləri arzularına qovuşduracaqdır. İclas qərara aldı ki, bu dəfə Avropaya daha böyük nümayəndə heyəti göndərilsin. Göndərilənlərdən üçü ruhani və üçü qeyri-ruhani idi. Nümayəndələrin arasında erməni tarixçilərinin Proşyan knyaz nəslinin nümayəndəsi kimi təqdim etdikləri, Orinin atası İsrail də var idi. Ancaq İsrail qorxusundan Avropaya yollanmaq fikrindən imtina etdi. O ehtiyat edirdi ki, Səfəvi dövlətinə qarşı separatçılıqda iştirakı məlum olsa ciddi cəzalandırıla bilər. Erməni tarixçiləri belə yazırdılar. Həqiqətin belə

olub-olmadığını söyləmək çətindir. 6 nəfərdən yalnız İsrailin qorxaraq nümayəndə heyətinin tərkibindən çıxması elə də inandırıcı səslənir. Bununla belə qərara alınır ki, İsrailin yerinə onun oğlu Ori Avropaya yollansın (33).

Gizli iclasda o da qərara alınmışdı ki, Səfəvi şahına qarşı üsyan qaldırmış Kartli çarı XI Georgi və Kaxetiya çarı Arçillə əlaqə yaradılsın və onlarla birlikdə Moskvaya və Qərbi Avropanın şərq siyasətində maraqlı olan Roma kurisinə müraciət edilsin. Belə bir əlaqə yaradıldı və gürcü çarları ilə danışıq aparıldı. Konkret olaraq bu danışıqların nə ilə qurtardığını söyləmək çətindir. Moskvaya hər hansı bir nümayəndə heyətinin və ya xahişin göndərildiyi barədə də məlumat vermək mümkün deyil. Tarixi ədəbiyyatda, əsasən, nümayəndə heyətinin Avropaya yola düşməsi barədə söhbət gedir. Bəzi kitablarda Orinin atasının nümayəndə heyəti ilə Konstantinopola getdiyi və yalnız oradan geri qayıtdığı yazılır (34).

Nümayəndə heyəti müəyyən hazırlıq apardıqdan sonra nəhayət ki, 1680-cı ildə Konstantinopola gəldi. Erməni tarixçilərinin çoxu etiraf etməsə də, Osmanlı dövləti ermənilərin nümayəndə heyətini öz ərazisindən Avropaya buraxmadı. Görünür, Osmanlı imperiyasında erməni nümayəndə heyətinin qədim türk torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyətləri aydın olmuşdu və buna görə də, onların qarşısı kəsilmişdi. Nümayəndə heyəti düz iki il Konstantinopolda icazə gözlədi. Həmin vaxt ərzində nümayəndə heyətinin başçısı katalikos Akop Cuqaetsi dünyasını dəyişdi. Buna görə də, nümayəndə heyəti dağıldı və onlar geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar. Yalnız Ori geri qayıtmadı və təkliddə yola düşdü (35).

Ori Konstantinopoldan görünür tacir adı altında Avropaya hərəkət edə bilmişdi. Çünki o, buradan Venesiyaya gedən erməni tacirlərinə qoşulmuşdu. O, Venesiyada yalnız 3 ay qaldı və sonra Fransaya gələrək orada hərbi xidmətə daxil oldu. Ori Fransa kralının ordusunda xidmət edirdi və fransız ordusunun tərkibində müharibələrdə iştirak etmişdi. Fransada 12 il qaldıqdan sonra o, Reyn palatınatına getdi və orada Pfal kurfürsti İoan-Vilhelmin yanında 4 il xidmət etdi. O burada mal tədarükü üzrə dörd şəhərin komissarı idi (36).

İoann-Vilhelmin qulluğunda xidmət etdiyi zaman Ori kifayət qədər çeviklik və işgüzarlıq nümayiş etdirmişdi. O, Vilhelmə ermənilər, onla-

rın tarixi, müsəlmanların hakimiyyəti altında rastlaşdıqları «zülmələr» barədə, habelə ermənilər məskunlaşan ərazilərin geniş iqtisadi imkanları barədə özünəməxsus şəkildə məlumat vermişdi. Görünür, bu məlumatlar Vilhelmi müəyyən qədər maraqlandıra bilmişdi və o, Oriyə müəyyən vədlər də vermişdi. Ancaq erməni tarixçiləri etiraf etməsələr də mövcud faktların müqayisəli təhlili İoann Vilhelmin Orinin kələkbazlığından şübhələndiyini göstərir. Çünki İ.Vilhelm Orinin bütün yalvarışlarına baxmayaraq dərhal konkret tədbirlərə əl atmağa razı olmadı. O, Oridən tələb edirdi ki, əgər doğrudan da ermənilərin adından çıxış edirsə, qoy onda erməni əyanları və kilsəsi tərəfindən imzalanmış bir sənəd göstərsin. Bundan başqa, Vilhelm Orinin qarşısına belə bir tələb qoymuşdu ki, əgər ermənilər katolikliyi qəbul edərlərsə onlara köməkdən söhbət gedə bilər. Ori 20 illik çalışmalarından sonra hər hansı konkret nəticəyə nail olmayaraq geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Onun özü ilə gətirdiyi yeganə nəticə Vilhelmin ermənilərə məktubu idi.

Ori güman edirdi ki, vaxtilə onu Avropaya göndərən Eçmiədzin Avropadan gələn təkliflərlə razılaşacaqdır. Buna görə də o, birbaşa Eçmiədzinə yollandı. 1699-cu il aprelin 4-də o artıq Eçmiədzində idi. İ.Ori Avropanın ona inandığını sübut etmək və erməniləri də özünə inandırmaq üçün Vilhelmin məktubunu Eçmiədzinə təqdim etdi. Ori həmin məktuba yazdırmışdı ki, biz İ. Oriyə inanırıq. Siz də ona etibar edin. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki Eçmiədzin İ.Orini Avropaya göndərməmişdi. O, Avropaya göndəriləcək nümayəndə heyətinin üzvü də deyildi. Özbaşına əməllərinin qanuniləşdirilməsi üçün Vilhelmin məktubunda ona etibar edilməsinin mümkünlüyü bildirilirdi. Q.Ezovun yazdığına görə, Eçmiədzin patriarxı ölmüş və onun yerinə yenisi təyin edilməmişdi. Burada bir qarışıqlıq olduğundan İ.Ori öz fikirlərini açıqlamadan Eçmiədzini tərk etdi və Qandzasara yollandı (37).

Ancaq başqa erməni tarixçiləri etiraf edirlər ki, İ.Ori Eçmiədzinə Vilhelmin məktubunu təqdim etməklə bərabər katolikliyin qəbul edilməsi məsələsini qaldıranda kilsə xadimləri onu oradan qovmuşdular (38).

Eçmiədzindən qovulan İ.Ori Qarabağa gəldi. Onun qaldırdığı məsələlərin müzakirəsi üçün Qandzasar kilsəsində patriarx və baş arxiyepiskopun iştirakı ilə iclas çağırıldı. Onlar İ.Orini dinlədilər. Ori bildirdi ki, Avropanın ən güclü dövlətlərindən birinin adından onların yanına gəlmişdir. O, erməni ruhanilərini aldatmağa çalışırdı ki, müdafiəsinə

arxalandığı monarx dini təəssübkeşlik üzündən ermənilərin imdadına çatmağa, buradakı xristiyan kilsələrinə, xəstəxanalara ianələr verməyə hazırdır. İ.Oriyə görə İ.Vilhelm ermənilərə verəcəyi pulların necə xərclənməsinə nəzarət üçün öz adamlarını da Qarabağa göndərməli idi. İ.Vilhelm bütün bunları etməyi o təqdirdə vəd etmişdi ki, ermənilər katolikliyi qəbul etsinlər. Yəni o, Roma kilsəsinin bayrağı altında katolikləşmə aparırdı və bunun üçün lazım olan vəsaiti də ayırırdı. Ancaq İ.Oriyin cəsarəti çatıb deyə bilmədi ki, avropalı monarx bu qədər vəsaiti yalnız ermənilərin öz məzhəblərini dəyişəcəkləri təqdirdə verə bilər. Uzun söhbətdən sonra İ.Ori üstüörtülü şəkildə Qandzasar ruhanilərinə bildirdi ki, erməni kilsəsi ilə Roma kilsəsi fərqli məzhəblərə mənsubdurlar. Bu fərqlər bizim yaxınlaşmağımıza mane olur və s. Qandzasar ruhaniləri bildirdilər ki, səxavətli monarxın göndərəəcəyi bütün ianələri qəbul etməyə hazırdırlar. Lakin bir şərtlə ki, həmin ianələrin necə xərclənməsini erməni kilsəsi özü müəyyənləşdirəcək. Məzhəblər arasında fərqlərin mövcudluğuna gəlincə isə erməni ruhaniləri katolikliyin qəbul edilməsi barəsində hər hansı bir fikri yaxın buraxmayacaqlarını bildirdilər (39).

İ.Ori Qandzasar məbədində də erməni ruhanilərinin tam müqaviməti ilə rastlaşdı. Ancaq o öz kələkbazlığından geri durmaq fikrində deyildi. Erməni tarixçisinin yazdıqlarının əksinə olaraq onun məqsədi heç də xalqını ağ günə çıxarmaq deyildi. Ori Qərbdə olan söhbətlərində yaxşı anlamışdı ki, orada Şərqlə maraqlıdır və səlib müharibəsi çərçivəsində Şərqlə katolik dövlətləri yaradılması Avropa monarxlarının maraqlı dairəsində idi. Avropa dövlətlərinin yardımı ilə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılmış olsaydı, Ori ümid edirdi ki, həmin dövlətin rəhbəri təyin ediləcək. Buna görə də o, çox əl-ayağa düşmüşdü. Hətta şəxsi mənafeləri üzündən mənsub olduğu xalqın uzunəsrlik məzhəbinin dəyişməsinə də çox asanlıqla razı olmuşdu.

İ.Ori yenə geri çəkilmədi və məqsədinə çatmaq üçün növbəti bir cəhd göstərdi. Bu dəfə o, erməni mülklərini dilə tutmağa çalışdı və nəhayət ki, ümidverici bir nəticə ilə rastlaşdı. Qandzasardan da əliboş yola düşən İ.Ori Anqeqakot adlı məntəqədə Safraz mülk adlı birisinin malikanəsinə gəldi. Burada erməni mülklərini topladı, Avropaya səfəri, kurfirstlə danışıqları barədə onlara məlumat verdi və Avropa monarxları ilə əməkdaşlığın verə biləcəyi faydanı onların nəzərinə çatdırdı. Heç şübhəsiz

ki, əvvəlki qarşılalmaların nəticəsindən ibrət götürən İ.Ori erməni mülkləri ilə dil tapmağa çalışmış və buna nail olmuşdu.

Erməni mülkləri Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən də Qarabağda erməni dövlətinin yaradılması üçün kömək veriləcəyi xəbərini eşidəndə çox sevindilər və dərhal Bavariya kurfirstinə cavab məktubu yazmaq qərarına gəldilər. Bununla onlar var-dövlətlərinin daha etibarlı qorunması naminə öz məzhəblərini dəyişməyə də hazır olduqlarını nümayiş etdirdilər. Mülklər yazdıqları məktubda kurfirstin kömək etmək vədlərini böyük sevinclə qarşıladıklarını bildirdilər. Erməni mülkləri qeyd edirdilər ki, Oridən 19 il məlumatsız qalmışdıq və ona görə onu tamamilə unutmuşduq. Sonra kurfirstin nəzərinə çatdırılırdı ki, Orinin mənsub olduğu Proşyan nəslə tanınmış bir nəsil, bu nəslin üzvlərinin çoxu öz inamları yolunda canlarını qurban vermişlər. Bu cümlələr elə-belə yazılmamışdı. Həmin cümlələrin yazılmasında İ.Orinin dəsti-xətti hiss olunmaqdadır. Onun arzusu ilə Bavariya kurfirsti ermənilərə yazmışdı ki, İ.Oriyə etibar edir. Ermənilər də eyni zamanda cavablarında bildirdilər ki, İ.Oriyə etibar etmək olar. Ori erməni mülklərindən onların adından çıxış etmək səlahiyyəti almışdı. Yəni güman edilə bilər ki, kurfirst İ.Orinin ermənilər tərəfindən müdafiə edilib-edilmədiyini anlamağa çalışdığından o, məktubun bu ruhda yazılmasına nail olmuşdu. Ecmiədzin və Qandzasar ona etibar etmədikdə İ.Ori erməni mülkləri adından etibarlı adam olması barədə məktub yazdıra bilmişdi. Erməni mülkləri yazmışdılar ki, biz ona tamamilə inanırıq, onu öz başçımız hesab edirik, onun kurfirstlə apardığı danışıqları bizim tərəfimizdən görülmüş iş kimi qəbul edirik, ona imzalanmış və möhürlənmiş sənədlə bərabər həm də, danışıqlar aparmaq səlahiyyəti veririk. Mülklər onu da bildirdilər ki, bizim heç nəyə ehtiyacımız yoxdur, pulumuz, əmlakımız var, adamlarımız silah tuta bilirlər. Çatışmazlığımız ancaq ölkəmizin başçısının olmamasıdır. Onlar yeganə arzularının kurfirstin şəxsində ölkə başçısının tapılması olduğunu yazırdılar (40).

Bundan başqa Roma papasına və Rusiya çarı I Pyotra da məktublar göndərilməsi qərara alındı. Papaya yazılmış məktubu Ori özü deyil, onunla birlikdə Avropaya yola salınmış Minas çatdırdı. Minasın Ori ilə göndərilməsini erməni tarixçiləri heç də təsadüfi saymırdılar. Məsələn, Q.Ezov belə hesab edirdi ki, Minasın Ori ilə birlikdə göndərilməsi heç də Oriyə etibar edilməməsindən irəli gəlmirdi. Görünür, doğrudan da belə bir

məsələ varmış. Çünki Ori tanınan bir adam deyildi və 20 il Avropada ömür sürdükdən sonra birdən-birə geri qayıdıb erməniləri təmsil etmək qərarına gəlmişdi. Ori ilə bərabər səlahiyyətlərə malik olmasa da, Minasın ona qoşulması onun daha etibarlı şəxs kimi qəbul olunmasından xəbər verir. O, kifayət qədər tanınmış və ya heç olmasa Qarabağ erməniləri arasında tanınan bir adam idi, Qarabağdakı Müqəddəs İakov monastrının arximandriti idi (41).

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni tarixçiləri Anqeqakot yığıncağının keçirilməsinə mahiyyət etibarilə yeni bir tarixi hadisə kimi yanaşırdılar. Çünki Azərbaycan ərazisində etnik erməni dövləti qurulması məsələsinin təşəbbüskarları əvvəlcə erməni ruhaniləri idilərsə, adı çəkilən iclasda artıq ruhanilər yox idi. Daha doğrusu, ruhanilər İ.Orinin kələkbazlığını, dini inancları şəxsi maraqlara qurban verməsini qəbul etmirdilər. İ.Ori zərurət üzündən erməni mülüklərinin etibarnaməsini almaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Mülüklər isə heç də onlara cütçülük edən kəndlilərin maraqları nöqtəyi-nəzərindən deyil, yalnız öz maraqları nöqtəyi-nəzərindən hərəkət edirdilər. Bununla belə nəzərə alınmalıdır ki, erməni mülükləri Avropaya məktub göndərməklə yanaşı özləri də müəyyən silahlı qurumlara malik idilər və xarici müdaxilə olduqda öz qurumları ilə birlikdə Azərbaycan torpağında öz hakimiyyətlərini qurmağa qalxa bilərdilər. Ona görə Anqeqakot yaxınlığında silahlı təcavüzə əl atılması məsələsinə toxunulduğu da ehtimal olunur. Çünki sonradan İ.Ori bildirirdi ki, Avropadan müdaxilə ediləcəyi təqdirdə Qarabağ mülükləri 24 saat ərzində öz qüvvələrini hazır vəziyyətə gətirə bilərlər (42).

Yəni erməni beyinlərinin zəhərlənməsi və xüsusilə də Səfəvi dövlətinin zəifləməsi onlarda belə bir addımın atılmasının mümkünlüyünə müəyyən ümidlər yaratmışdı. Belə bir silahlı təcavüz ilk növbədə Gəncə bəylərbəyliyinə qarşı, ya da bu bəylərbəyliyin yerlərdəki nümayəndələrinə qarşı çevrilməli idi. Fərdi maraqların ödənməsi istəyi, şəxsi mənafehlərin diqtəsi erməni mülüklərinin artıq silahlı təcavüzə belə hazır olmalarına yol açdı. Əslində onları İ.Ori ilə yaxınlaşdıran da etnik hisslərdən, xalqın mənafehlərindən daha çox şəxsi maraqlar idi. Çünki erməni mülükləri nə qədər nüfuzlu olsalar belə onlar ermənilər arasında katalikoslardan daha üstün nüfuza malik ola bilməzdilər. Xalqın təmsilçisi rolunu oynayan katalikoslardan, bütünlükdə, erməni kilsəsinin İ.Oridən üz döndərdiyi halda bir neçə erməni məliyinə onunla

razılaşmasını və həmfikir olmasını erməni xalqının istəkləri kimi qələmə alınması heç də doğru deyil. Çünki erməni mülükləri də İ. Ori kimi şəxsi maraqlar xatirinə uzunəsrlük dini inanclardan imtina etməyə və katolikliyi qəbul etməyə hazır idilər. Bu barədə onlar hətta İ.Vilhelmə də məktub yazmışdılar (43).

Qarabağda və Qarabağ ətrafı Azərbaycan torpaqlarında öz fərdi istəklərinə uyğun etnik bir qurum yaratmaq və orada himayədarlarına arxalanaaraq hakimiyyəti öz əllərində cəmləmək üçün erməni mülükləri hər şeyə hazır idilər. Bunun üçün onlar hətta daha real vasitələr axtarırdılar. İ.Vilhelmə məktub yazıb onun müdaxiləsinə ümid bəsləsələr də, erməni mülükləri Rusiya çarına da müraciət etməyi lazım bildilər. Qarabağ mülüklərinin sözsüz ki, bu və digər dərəcədə Rusiyanın təsərrüfat həyatı ilə bağlılığı var idi. Ona görə onlarda, deyəsən, Rusiyanın bölgəyə hərbi müdaxilə edəcəyinə ümidlər daha çox idi. Ona görə Anqeqakot yığıncağının iştirakçıları Rusiya çarına da müraciət etdilər. 1699-cu il aprel ayının 29-da imzalanmış müraciəti orada ifadə edilmiş fikirlərə nəzərən bir neçə hissəyə bölmək olar. Müraciətin birinci hissəsi çar Pyotrun tərifiyə, ona bəslənən ümidlərə həsr edilmişdi. Ermənilər çara və onun ordusuna öz arzularını ifadə etdikdən sonra onun köməyinə pənah apardıqlarını bildirirdilər. Müraciətdə rus çarına itaət və sədaqət ifadə olunur və ondan ermənilərin imdadına yetmək xahiş olunurdu. Müraciətdə bildirilirdi ki, hələ 1678-ci ildə Rusiyaya müraciət edilməsi ermənilər tərəfindən qəbul olunmuşdu və elə o vaxtlardan onlar gözlərini rus taxt-tacına dikmişdilər. Orada yazılanlardan sonra belə məlum olurdu ki, 1678-ci ildə Eçmiədzində olan gizli yığıncaqda üç nəfərlik nümayəndə heyəti seçilmişdi ki, ermənilərin müraciəti rus çarına çatdırılsın. Guya bu üç nəfər Rusiyaya getmək üçün Konstantinopola yollanmışdılar. Ancaq Səfəvi qoşunlarının gürcülərə qarşı başladığı müharibəyə görə həmin nümayəndə heyətinin Moskvaya getməsi məqsəduyğun bilinməmiş və geri çağırılmışdı (44).

Buradan belə məlum olurdu ki, ermənilər hələ 1678-ci ildən Rusiya hökumətinin Azərbaycan torpaqlarına müdaxilə etməsinə, Qarabağda və Qarabağ ətrafı ərazilərdə rus süngüsü üzərində erməni dövləti yaradılmasına can atmışdılar.

Müraciətin digər bir hissəsi ermənilərin müsəlmanların zülmü altında qalmasına və bu zülmədən nicat tapılması üçün rus ordusunun tezliklə

bölgəyə yürüş etməsi zəruriliyinə həsr edilmişdi. Rus çarından iltimas edilirdi ki, səxavət göstərsin, erməniləri əsirlikdən qurtarsın, onlara azadlıq versin. Ermənilər hətta I Pyotru şirnikləndirməyə də çalışırdılar. Onlar bildirirdilər ki, Qafqaza qoşun çıxarsa çarın şöhrəti və şərəfi daha da genişlənəcəkdir. Erməni mülükləri rus çarını inandırmaq istəyirdilər ki, qorxularından özləri onun yanına gələ bilmirlər. Onu görə də onların bütün arzularını və dərclərini İ.Ori ilə Minasdan öyrənə bilər. Müraciətdə xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, biz və bizim bütün xalqımız, böyükdən kiçiyə hamı rus çarının hakimiyyəti altına düşməyə, son nəfəse qədər həyatımızı və sərvətlərimizi çarın xidmətinə verməyə hazırıq.

Erməni mülüklərinin erməni çarının adından nə dərəcədə danışımağa haqqı olduğu yuxarıda xatırlandı. Xalqı təmsil edib xalqın adından danışa biləcək erməni kilsəsi İ.Oridən üz döndərdiyi halda məktubu imzalamış cəmi 10 mülük xalqın adından danışdığını və Pyotru da xalqın adından Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycan torpaqlarına dəvət etdiklərini bildirirdilər. Ermənilər rus çarından xahiş edirdilər ki, Qafqazda hərbi təşəbbüsü öz əlinə alsın. Ermənilər onu da qeyd edirdilər ki, tək rus çarını dəvət etməklə öz işlərini bitmiş hesab etmirlər. Rus ordusu bölgəyə müdaxilə edəcəyi anda ermənilər də silahlanıb rus ordusuna qoşulacaq və yerli hakimiyyət orqanlarına qarşı vuruşacaqlar (45).

Rusiya çarı I Pyotra göndərilən müraciətin böyük bir hissəsi yenə İ.Orinin sifətlərinin vəsfinə həsr edilmişdi. Burada İ.Orini rus çarının nəzərində etibarlı bir şəxs kimi təqdim edilməsi ruhu, rus ordusunun Qafqaza dəvət edilməsi ruhundan heç də zəif deyildi. İ.Orinin Avropa səfərindən, oradakı görüşlərindən, başına gələn sərgüzəştlərdən, İ.Orinin nəslinin tanınmış nəsil olmasından və s. xeyli yazılmışdı. Bütün bunlardan sonra müraciət imzalayanlar çardan İ.Oriyə etibar etməyi, ona inanmağı xahiş edirdilər. Mülüklər onu da bildirirdilər ki, İ.Ori ilə bərabər Minas vardapet də onların iradəsinin təmsilçisidir.

İ.Ori təxminən iki həftə ərzində Qarabağda qaldı və bəzi niyyətlərinə çatması, yəni, erməni mülüklərindən həm İ.Vilhelmin adına, həm də Rusiya çarının adına müraciətlər imzaladılması və həmin məktublarda onun ermənilərin təmsilçisi kimi təsvir olunması Orini o qədər sevindirmişdi ki, o, 20 il üzünü görmədiyi qardaş və bacısı ilə görüşməyi də artıq bildi. Q.Ezov bunu İ.Orinin erməni işinə son dərəcə bağlılığı ilə izah edirdi. Ancaq hər hansı bir işə bağlılığın dini inanclarla bərabər ailə

dəyərlərini, ən yaxın insanları unutmamağa haqq verdiyini də yalnız erməni tarixçiləri yaza bilərdilər. Qarabağda qaldığı iki həftənin bir gününü iclasa sərf edəndən sonra qalan günlər ərzində öz ailəsinin görüşünə gedə bilməməsi İ.Orinin bir daha hansı mənəvi keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərirdi.

Bir müddətdən sonra İ.Ori və onun həmyoldaşı Minas Avropaya gəldilər. Onlar Bavariya kurfirsti ilə görüşmək istədilər. Həmin vaxt kurfirst deyilənə görə xəstə imiş və bununla bağlı olaraq İ.Ori və Minas onunla görüşə bilmədilər. Altı ay ərzində Ori və Minas onun görüşünü gözlədilər. Kurfirst sağaldıqdan sonra nəhayət ki, onların məktubu ilə tanış oldu. Sonra da həm erməni məliklərinə məktub yazdı, həm də başqa bir məktubla Roma Sesarına müraciət etdi və onun qarşısında ermənilərlə bağlı məsələni qaldırdı. Kurfirstin ermənilərə ünvanladığı məktubunda konkret bir köməkdən söhbət getmirdi. Burada ümumi sözlərlə İ.Ori və Minasın qəbul edildiyi, ermənilərin vəziyyətindən xəbərdar olmaları və gələcəkdə onlara mümkün köməklərin göstəriləcəyi vəd edilirdi. Roma Sesarı ilə görüşdə də erməni xristianların müsəlmanların hakimiyyəti altından çıxarılması üçün ümumi vədlər verildi və məsləhət olundu ki, ermənilər rus çarına da müraciət etsinlər. Sesar da öz növbəsində məktubla ermənilərə cavab verdi və yenə də ümumi sözlərlə ermənilərin Romaya münasibətinə görə onlara xoş sözlər çatdırıldı. Sesar eyni zamanda rus çarı I Pyotra da məktub yazdı və İ.Orinin dəstəklənməsini ondan xahiş etdi. Bir sözlə, İ.Ori və Minas yarım ildən artıq Avropada gəzib dolaşsalar da, oradan ümidində olduqları köməyi ala bilmədilər. Onda onlar tələsik Moskvaya qayıtmalı oldular (46).

Görünür, İ.Ori birdəfəlik anladı ki, Avropadan ümidində olduğu köməyi ala bilməyəcəkdir. Əslində, bu heç real da deyildi. Roma kilsəsi nə qədər istəsəydi belə, Azərbaycan ərazisinə qoşun çıxarmaq imkanına demək olar ki, malik deyildi. Bunun üçün Avropadan gələn qoşunlar bir neçə ölkənin ərazisindən keçməli olardılar. Həmin ölkələrin isə buna icazə verəcəyi şübhə altında idi. İ.Orinin təkidlə məhz Avropadan kömək istəməsi ola bilsin ki, Rusiyaya etibar edilməməsi və ya Rusiyanın nüfuzundan ehtiyat edilməsi ilə bağlı idi. Çünki Rusiya bölgəyə müdaxilə edəcəyi halda, öz planlarını həyata keçirəcəyi və hər hansı erməni inzibati qurumu yaradılacağı halda onu ciddi nəzarət altında saxlayacağı

aydın idi. Bununla belə, kurfirst İ.Vilhelm rus çarına yazdığı məktubda İ.Orini və Minası etibarlı adamlar kimi təqdim etməklə bərabər, ermənilərin müsəlmanlara qarşı fəaliyyətində müəyyən kömək göstərmək imkanının olduğuna işarə etmişdi. Ancaq bu kömək də yaxşı halda Rusiya ərazisindən keçməklə reallaşdırıla bilərdi. Ola bilsin ki, kurfirst Rusiyanın onun ərazisindən Qafqaza Avropa qoşunlarının göndərilməsinə icazə verilməyəcəyini anlayırdı. Çarın adına göndərilmiş məktubda xahiş olunurdu ki, məsələ ilə daha yaxından tanış olsun və zərurət yarandığı halda Avropadan göndəriləcək hərbi qüvvələrin Rusiya ərazisindən keçməsi imkanı götür-qoy edilsin (47). Bununla da, əslində İ.Orinin Azərbaycan torpaqlarına qarşı yönəldilmiş fəaliyyətinin Rusiya mərhələsi başlanırdı. Rusiya ilə münasibətləri qurarkən də İ.Ori gələcəkdə yarana biləcək müstəqil və ya yarımüstəqil erməni qurumunda özünü rəhbər kimi görmək istəyirdi. Bunu, feodal və tacirlərin maraqlarını əks etdirən erməni mülüklərinə də qəbul etdirə bilmişdi. Bunun nəticəsi idi ki, onlar I Pyotra göndərdikləri məktubda İ.Orinin tərifi göylərə qaldırmaqla onu «Ermənistan ölkəsinin baş rəisi» kimi qəbul etdiklərini təsdiqləyirdilər (48).

İ.Orinin Minasla birlikdə Rusiyaya gəlib çıxması artıq 1701-ci ilə təsadüf edir. Litvadan keçib Smolenskə çatanda voyevoda Şeremetyev onları saxlatdırmış və şəxsiyyətləri ilə maraqlanmışdı. Onların əlində çara və boyar Fyodr Alekseyeviç Qolovinə kurfirstin məktublarını gördükdən sonra yollarına davam etməyə imkan vermişdi. Çarın qəbuluna getdikləri üçün onlara müşayiətçi də qoşmuşdu. Moskvaya çatan kimi onlar lazımcına qarşılınmış, Rusiya ərazisində xərclədikləri vəsait onlara qaytarılmış, habelə onlara əlavə pul, ərzaq, atlar üçün yem də verilmişdi (49).

1701-ci il iyul ayının 11-də İ.Ori boyar Qolovinə görüşdü, onunla gizli danışmaq apardı. Rus boyarı İ.Oridən Rusiyaya gəlişinin, onun çarla görüşmək istəməsinin səbəbləri ilə maraqlandı. İ.Ori isə bildirdi ki, gəlişinin məqsədləri gizlidir, onu tərcüməçi vasitəsilə F.Qolovinə çatdırsa onda bütün sirrlər açılmış olar. Ona görə də söz verdi ki, lazımı məsələləri o, yazılı şəkildə çatdırıla bilər. F.Qolovinə ona az-çox məlum olan faktlara və söhbətlərə istinad edərək İ.Oridən xahiş etdi ki, yazılı şəkildə hazırlayacağı arayışında aşağıdakı suallara da cavab verməyə çalışsın:

1.Nəzərdə tutulan işlərin həllini o necə təsəvvür edir;

2.Ermənilərin azad edilməsi nə qədər vaxt çəkəcək, bir il, iki il, yoxsa daha çox;

3.Hərbi müdaxilə zamanı qoşunların təminatı kimin üstündə olacaqdır (50).

Elə həmin gün F.Qolovın İ.Oriyə təklif etdi ki, aşağıdakı suallara da cavab versin:

1.Bavariya kurfirsti qüvvələrin nə qədər olmasını nəzərdə tutub?

2.Həmin qüvvələr hansı yolla və nə üçün çar Rusiyasının ərazisindən keçir və hara gedir?

3.Rusiya ərazisindən keçərkən həmin qüvvələr yerli əhaliyə hər hansı bir ziyan yetirməyəcəklər ki və buna necə zəmanət vermək olar?

4.Əgər qismət olarsa hansı yerlər tutulacaq, o yerlər kimin olacaq, orada kimlər məskunlaşacaq və nə qədər məskunlaşdırılacaqdır ?

5.Hərbi səfər başa çatdıqdan sonra həmin qüvvələr harada qışlayacaq və kimin hesabına ərzaq və yeməklə təmin olunacaqlar?

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bunlar Azərbaycan ərazisinə qoşun çıxarmaq və Azərbaycan torpaqlarını təcavüzə məruz qoyaraq erməni qurumu yaratmaq üçün öyrənilirdi. Orinin və digər ermənilərin məktubları ilə tanışlıq belə bir ehtimalı irəli sürür ki, ermənilər təkcə Azərbaycanın Kürdən aşağı torpaqlarının deyil, Kürdən yaxını ərazilərini də yaradılması iddia olunan erməni dövlətinin tərkibində görmək istəyirdilər. İ.Orinin F.Qolovinə iyulun 14-də təqdim etdiyi yazılı cavabında da belə bir ehtimalın izlərini görmək mümkündür. Himayədarların bölgəyə olan marağı İ.Orini elə bir həvəsə salmışdı ki, o, rus qoşunlarının Şamaxıya gələcəyi təqdirdə «bütün torpaqları ələ keçirmək» arzusuna düşmüşdü. İ.Ori həmin məktubunda bildirirdi ki, kurfirst ermənilərin azad olması üçün qoşun göndərməyə hazırdır.Ancaq bunun üçün Rusiya hökumətinin icazəsini və razılığını istəyir. İcazə alınacağı təqdirdə o, piyada qüvvələri, topçular, bomba atanlar və s. göndərə bilər. Sonra kurfirst nəzərdə tuturdu ki, Portuqaliya kralı ilə razılaşdırmaqla Bəndər Abbasa portuqal dəniz qüvvələri göndərtsin. İ.Oriyə görə «Böyük Ermənistan»da həmin vaxt dinsizlərin (müsəlmanlar nəzərdə tutulur) qoşunları yox idi və erməni mülkləri rus qoşunlarının Şamaxıya yaxınlaşması xəbərini eşidincə 24 saat ərzində dinsizləri qova və 15 gün ərzində bütün əraziləri tuta bilərdi. İ.Ori Rusiya rəhbərlərini Qafqaza qoşun çıxarmağa maraqlandırmaq və həvəsləndirmək istəyirdi. Onun

fikrincə, Qafqaza qoşun çıxarılması (Ori məktubunda yalnız «Böyük Ermənistan» ifadəsi işlədirdi) bir tərəfdən milyonlarla xristianı azadlığa çıxarar, digər tərəfdən də rus qoşunlarının Türkiyəyə yolu açılardı. Ori onu da əlavə edirdi ki, rus qoşunlarının gəlişi ilə bütün əhali ayağa qalxacaq və böyük çara xidmət göstərilməsi üçün hər şeyi edəcəkdir. Ori Qolovinin nəzərinə çatdırırdı ki, onun əlində imzalanmış və möhürlənmiş sənəd var və həmin sənədə görə ermənilər adından ona danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verilmişdir. Ori əmin edirdi ki, onun Rusiyada qaldırdığı məsələlər ermənilər tərəfindən mütləq müdafiə olunacaqdır. Ori məktubunun sonunda həm F.Qolovinlə, həm də çarın özü ilə görüşmək arzusunda olduğunu bildirirdi. Əlavə edirdi ki, fikrindən keçənlərin hamısını qələmə almağa qadir deyildir. Ona görə yenidən F.Qolovinlə görüşmək zərurəti yarandığını bildirir və xahiş edirdi ki, fransızca bilən rus xidmətçisi də həmin görüşə dəvət edilsin. Çünki o öz tərcüməçisinə inanmırdı və ona etibar etmirdi (52).

İ.Ori elə həmin tarixdə rus çarına da məktub yazmışdı. Həmin məktubla o, Moskvaya gəlişinin məqsədini açıqlayır və ermənilərin müsəlmanların hakimiyyəti altında olmasını təsvir edirdi. Ori yazırdı ki, erməni xristianları qədimdə də dövlətçiliyə malik olmuşdular və indi artıq 250 ildir ki, həmin dövlətdən məhrumdurlar. Bu dövlətin yenidən bərpa olunması üçün ümidlər yalnız Rusiyaya bağlanmışdır. Ori Rusiyanın bölgəyə diqqət yetirdiyi təqdirdə, burada milyonlarla xristianın–yunanların, gürcülərin və ermənilərin xilas olacağını bildirirdi (53).

Görünür, İ.Ori F.Qolovinə verdiyi cavablar Rusiya sarayı üçün tam şəkildə anlaşılmamışdı. Onun üçün F.Qolovinin yenidən İ.Oriyə müraciət etdi və ona əvvəlcə verilmiş suallara daha ətraflı cavablar yazmağı və hərbi müdaxilənin hansı şəkildə həyata keçiriləcəyinin açıqlanmasını xahiş etdi.

1701-ci il iyulun 22-də İ.Ori F.Qolovinə yeni bir məktub təqdim etdi və orada öz təkliflərini aşağıdakı kimi açıqladı:

1. Birinci ildə Bavariya kurfirstinin qoşunlarına ehtiyac yoxdur. Qarşıya qoyulan vəzifənin həlli üçün Rusiya çarının qoşunları kifayətdir. Bavariya kurfirsti və Portuqaliya kralından hərbi qüvvə ona görə istənilib ki, Rusiya və erməni cütlüyünə qarşı Türkiyə cəbhə tutacağı təqdirdə ehtiyat qüvvə mövcud olsun. Bavariya kurfirsti lazım gələrsə Rusiyaya təkcə qoşunla deyil, başqa vasitələrlə də kömək etməyə hazır idi.

2. Avropa qoşunları Rusiya ərazisinə gələcəkləri təqdirdə onların burada rastlaşacaqları bütün ehtiyacların təmini üçün vəsait ayrılacağı bildirilmişdi. Özü də qoşun hissələrinin Rusiyanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulmuşdu.

3. Avropa qoşunlarının Rusiya ərazisindən keçəcəyi təqdirdə yerli əhaliyə ziyan vurulmayacaqdır. Əksinə, alınan əşyalar üçün xərclənən vəsait əhaliyə əlavə gəlir gətirəcək .

4. Əgər müdaxilə zamanı bir və ya bir neçə qala tutulsa çar Rusiyası həmin qalalara öz qoşunlarını yerləşdirib onları öz nəzarəti altında saxlaya bilər.

5. Kampaniyanın başa çatması ilə rus qoşunları Ermənistanda qalmalı və ermənilərin hesabına saxlanmalıdır. Bu, ermənilərin yerləşdiyi ərazilərin sərvətlərinin bol olması üzündən heç də çətinlik yaratmazdı. Orinin fikrincə, erməni «torpaqları» 100000 qoşunun saxlanması qədər idi və burada imkanlar o qədər böyük idi ki, rus çarı o əraziləri tutmağa heç vaxt təəssüflənməyəcəkdir. Ən başlıca məsələ İ. Oriyə görə çar tərəfindən ermənilərin xahişinin qəbul edilməsi və onlara padşahlıq edilməsinə razı olması idi. O əlavə edirdi ki, dinsizlərin torpağına 10-20 min qoşun gəlsə 100 min erməni çarın hakimiyyəti altına girəcəklər. Əgər çar ermənilərin təklifini qəbul etsə təcavüzün həyata keçirilməsi, qoşunların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, dinsizlərin (müsəlmanların) qüvvələri və zəif yerləri, nə qədər xristianın silaha sarıla bilməsi barədə də müfəssəl plan və mülahizələr təqdim olunacağı vəd edilirdi. Ori məktubunun sonunda təkidlə xahiş edirdi ki, indiki halda 15-20 min qoşunun göndərilməsi kifayətdir və onlara qoşulacaq çoxlu sayda erməni ilə irəli sürülən məsələni həll etmək mümkündür (54).

Görünür, İ. Orinin yazdıqları Rusiyanın hakimiyyət dairələrini yaxından maraqlandırmışdı və bu dairələrin nümayəndələri Cənubi Qafqazın Orinin yazdığı kimi, asanlıqla işğal ediləcəyinə sevinmişdilər. Ona görə də səhəri gün, yəni 1701-ci il iyulun 23-də tərcüməçi Nikolay Spafari və saray məmuru Maksim Alekseyev Orinin yanına gəldilər. Tərcüməçi N. Spafari ona bildirdi ki, yazılan məktubda hər şey tam açıqlığı ilə göstərilmədiyini üçün Orini maraqlandıran və Rusiya rəhbərliyinə çatdırılması lazım bilinən bütün məsələlər barədə saray məmuruna məlumat versin. İ. Ori öz fikirlərini yenidən onlara çatdırdı, ermənilərin istədiyinə əməl edilməsi üçün Rusiyanın hərbi yardımına ehtiyac

duyulduğunu bildirdi. Qarşıya qoyduğu məqsədinə azacıq da olsa nail olmaq üçün o, xahiş və tələblərini azaltmağa da başlamışdı. Rusiyanın İsveçlə müharibəyə başladığını və bunun üçün çoxlu qüvvənin ayrılmasının qeyri-mümkünlüyünü bildiyi üçün bu dəfəki söhbətində Ori daha az qüvvənin, cəmi 5 minlik dəstənin kifayət edəcəyini söylədi. O, hətta təklif edirdi ki, hərbi qüvvələr çatmayacağı təqdirdə Qafqaza kazak dəstələri göndərilsin. Kazak dəstələrinin göndərilməsi Rusiyanın ehtiyatda saxladığı qüvvələrin kənara göndərilməsinə də ehtiyac yaratmazdı. Ori bir daha əlavə edirdi ki, bu az qüvvələrin hücumu da dinsizlərin məhvinə kifayət edər. Çünki Qarabağ erməniləri də bu təcavüzə qoşulacaqdılar. Ori bir daha Şamaxını erməni şəhəri kimi təqdim edirdi və bildirirdi ki, burada yaşayan xristianların sayı müsəlmanların sayından xeyli çoxdur. Bundan başqa onun iddiasına görə ətrafda da ermənilər çox idi və bir müsəlman kəndinə 10 erməni kəndi düşürdü. Sonra İ.Ori müsahiblərinin nəzərinə çatdırırdı ki, zərurət yaranarsa rus qoşunlarının bölgəyə yeridilməsinin daha əhatəli və mükəmməl planını hazırlaya bilər (55).

İyulun 25-də Spafari və Alekseyev yenidən Orinin görüşünə gəldilər. Q.Ezovun yazdığına görə bu vaxt, Orinin rus qoşunlarının Qafqaza müdaxiləsi üçün təklif etdiyi plan artıq hazır idi və o bu planı türk dilində Spafariyə diqtə etdi və o da türk dilindən rus dilinə çevirərək Alekseyevə çatdırdı (56).

Öz planında İ.Ori əvvəlcə F.Qolovindən xahiş edirdi ki, öncə onun təklifinin qəbul edilib-edilməməsinə münasibət bildirilsin. Əgər rus çarı irəli sürülən təklifi qəbul etmiş olsa, onda onun həyata keçirilməsinin yolları üzərində də düşünmək olar. Onun fikrincə, bölgəyə qoşun yeridilməsi və ermənilərin müsəlmanların hakimiyyəti altından alınması üçün aşağıdakı işlər görülməli idi:

1.Rusiya çarı əvvəlcə bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün ayrılacaq qoşunların sayını müəyyənləşdirməli idi. Ümumi miqdarı 25 min olan qoşunun 10 mini süvari və 10 mininin də piyada olmas lazım bilirdi. Təklif olunurdu ki, qoşunlar kazaklar və çərkəzlər arasından toplansın. Çünki onların toplanması sakit keçə bilər və heç kimdə şübhə yaratmazdı. Bundan başqa 6 ədəd top, 100 ədəd bomba, barıt, habelə 100 ədəd döyüş bayrağı tələb olunurdu. Döyüş bayraqları yerlərdə toplanmalı olan erməni könüllü dəstələrinə paylanmalı idi. Ori təklif edirdi ki, bu

döyüş bayraqlarının bir üzünə çarmıx, o biri üzünə isə çarın gerbi təsvir edilsin.

2. Təklif olunurdu ki, çar, qoşun hissələrinin döyüş hazırlığı üçün dərhal əmr versin ki, oktyabr ayında artıq düşmən üzərinə hərəkət etmək mümkün olsun. Nəzərdə tutulan bütün qoşundan 5 min süvari və 5 min piyada hərəkət etməli və 3 gün ərzində 20 mil yolu qət edərək Şamaxıya yetişməli idilər. Qüvvələrin limana enməsi ilə çevik süvari dəstələrinin hərəkət yolu boyunca irəli göndərilməsi düşməni qabaqlamış və bununla da təhlükəsizliyi təmin etmiş olardı. Şamaxıda qalanın daş hasarının olmadığı bildirilirdi. Orada xan mühafizəsiz yaşayırdı, ətrafında cəmi 150 nəfər xidmətçisi var idi. Bütün əhalinin əsasını da ermənilər təşkil edirdilər. Şəhəri iki saat ərzində işğal etmək mümkün idi. Orada 10 min xristian süvarisinin toplanması imkanı da diqqətə çatdırılırdı. Qəzada çoxlu atlar var idi. Həmin atlar hesabına çar ordusunun piyadalarını da süvariyə çevirmək mümkün idi.

3. Şamaxının tutulması erməni torpaqlarının açarının əldə edilməsi hesab olunurdu. Su yolu ilə göndərilmiş qoşunun ardınca digər qüvvələr də quru yolla hərəkət etdirilməli idilər. Bu qüvvələr Həştərxandan keçib Dərbəndə getməli və oradan erməni torpağına keçməli idi. Su yolu ilə gəlmiş 10 minlik qoşunun Şamaxının işğalından sonra dörd alaya bölünməsi təklif olunurdu. Bu alaylardan biri Gəncəyə doğru irəliləməli idi. Orada xanın ətrafında cəmi 100 adam var idi. Orinin yazdığına görə qalan bütün adamlar erməni idi. İkinci alayın Lorentə yola düşməsi məsləhət bilinirdi. Orada da bəyin ətrafında cəmi 20 adam yaşayırdı və onların məhv edilməsi də çətin deyildi. 3-cü alayın Qafana, 4-cü alayın isə Naxçıvana getməsi lazım bilinirdi. Qafan bəyini 20 nəfər, Naxçıvan xanlığını isə 200 nəfər qoruyurdu. Ori yazırdı ki, Naxçıvan xanı ermənilərin düşməni idi. Çünki çoxlu sayda ermənini qətlə yetirmişdi. Onun yazdığına görə guya həmin məntəqələrdə erməni əhalisi çoxluq təşkil edirdi. Şamaxıdan 10 mil aralı yerləşən Kiştov məntəqəsində Əmir bəy adlı bir tanınmış erməni yaşayırdı. Təklif olunurdu ki, rusların apardığı döyüş bayraqlarından 50-si ona verilsin. O isə həmin bayraqları ətrafında toplanmış erməni qüvvələrinə paylamalı idi.

4. Dörd alayın göndərildiyi istiqamətdəki xanlar ermənilərin əsas düşməni hesab edilirdi. Həmin xanlar isə mənşəcə azərbaycanlılar idi. Orinin fikrincə bu adamların aradan götürülməsi qarşıya qoyulmuş məq-

sədə çatmağı asanlaşdırmalı idi. O, Araz çayını erməni torpaqlarını fars torpaqlarından ayıran sərhəd sayırdı. Ori təklif edirdi ki, Araz çayına çatan kimi onun üzərində qurulmuş keçidlər tutulsun. Çünki Araz iti axan bir çay idi və keçidlər tutulmasaydı ondan adlamaq çətinləşə bilərdi. Ori bildirirdi ki, Şamaxıdan Araz çayına kimi olan ərazidə yad insanlar yox idi. Orada yaşayanların hamısı xristianlar idilər və onlar rus qoşunlarına yardımçı ola bilərdilər.

«Böyük Ermənistan»ın əraziləri Orinin nəzərində xeyli genişlənməmişdi. O, Şamaxıdan Araz çayına qədər olan əraziləri erməni torpaqları hesab edir və bu torpaqlarda azərbaycanlıların yaşamadığını iddia edirdi.

5. Naxçıvandan 15 mil məsafədə yerləşən Ordubad əhalisini Ori fars adlandırır. Halbuki bu əhali azərbaycanlılar idi. Ori bildirirdi ki, bu şəhərdə imkanlı adamlar yoxdur. Ancaq orada sənətkarlar yaşayırlar. Bu sənətkarlar həm odlu, həm soyuq silah, həm də parça istehsal edirlər. Ori yazırdı ki, Ordubadda istehsal olunan parça ilə 100 minlik orduya geyim hazırlamaq mümkündür. Naxçıvanda yaşayan ermənilərin isə rus ordusuna yazılacağı və rus çarına sədaqətlə xidmət göstərəcəyi ehtimal olunurdu.

6. Naxçıvandakı erməni böyükləri və oradakı erməni hərbi qüvvələri rus bayrağı ilə təltif edildikdən sonra daha böyük istəklə yadlar üzərinə hücum çəkəcəklər və onlardan xilas olacaqlar.

7. Naxçıvanda toplanmış qoşunlardan 5 min nəfərlik bir dəstə Rəvan şəhərinə (İrəvan nəzərdə tutulur) göndərilməsi planlaşdırılırdı. Orinin məlumatına görə orada 30 ədəd səhra topu və 200-ə qədər döyüşçü var idi. İrəvan ətrafında qalanın mövcudluğu da qeyd edilirdi. Orinin fikrincə, İrəvan elə də möhkəm deyildi və qəfil hücumla oranı almaq olardı. Ona görə də ora qəfil hücum edilməsini məqsəduyğun bilirdi. Çünki orada çoxlu barıt və digər döyüş əşyaları da var idi. Həmin əşyalar ermənilərə tapşırılmışdı. Şəhərdə 300 erməninin yaşadığı idia olunurdu. Ori onu da yazırdı ki, İrəvan qalasının iki qapısı var. Hər qapını bir nəfər gözətçi qoruyur. Qala divarının üzərinə qarovul qoyulmur. Şəhər ətrafında bağların olması da qeyd edilirdi. Ori bildirirdi ki, gecə ilə həmin bağa qoşun yeritmək, orada yerli ermənilərlə işbirliyi yaratmaq və qala qapılarının açılmasında onlardan istifadə etmək olardı. İ. Orinin Azərbaycan şəhərlərinin hərbi imkanları barəsində söylədiklərində bir qeyri-obyektivlik nəzərə çarpır. O, Rusiya dövlətinin nəzrinə çatdırırdı

ki, Azərbaycan şəhərlərində (Ori fars şəhərləri adlandırır) yerli bəylərin, xanların heç bir döyüş potensialı yoxdur, hər bir bəyi və ya xanı olsa-olsa 20 nəfər qoruyur. Bununla İ.Ori heç şübhəsiz ki, rus çarını bölgəyə qoşun yeritməyə həvəsləndirmək, Azərbaycan ərazilərini çox asanlıqla tutacağına şübhələndirmək istəyirdi. Sözsüz ki, əsil həqiqət heç də Orinin təsvir etdiyi kimi deyildi. Çünki Orinin iddia etdiyi kimi bölgədə 10 minlərlə hərbi qüvvə toplamağa qadir olan ermənilər 20-30 nəfərlə qorunan şəhərləri çoxdan ələ keçirmiş olardılar. Bunun üçün daha xaricdən qüvvə gətirməyə heç ehtiyac olmazdı.

8.Ori təklif edirdi ki, əgər İrəvanı hiylə yolu ilə almaq mümkün olmasa, onda onu mühasirəyə alıb əsas qoşun dəstlərinin gəlib çatmasını gözləmək olardı. Əsas qoşun dəstələrinin yetişəcəyi vaxta qədər isə ətrafda əsasını ermənilər təşkil edən məntəqələrin tutulması lazım bilinirdi. Şəhər ətrafında 3 qəzanın olduğu və həmin qəzaların da əhəlinin çoxunun ermənilər təşkil etdiyi bildirilirdi. Ori yazırdı ki, şəhər ətrafındakı qəbristanlıqda qəbirlərin arasında toplar yerləşdirib, qalanı atəşə tutmaq yaxşı olardı.

9.Quru yolla Rusiyadan hərəkət edən 15 minlik qoşunu Ori Gürcüstanı göndərməyi təklif edirdi. O yazırdı ki, gürcü xanı müsəlmanlığı qəbul etsə də, onun qoşunlarının əsasını xristianlar təşkil edir. Rus qoşunları gürcü torpağına daxil olan kimi xan yenidən xristian məzhəbinə dönəcəkdir. Xristianlar isə bütünlükdə rus qoşunlarını yaxşı qarşılayacaqlar.

10. Oriyə görə əgər fars şahı qoşun toplayıb hücumla keçmək istəsə, onda ilk növbədə Araz çayı boyunca istehkamlar qurulması məqsədə uyğun sayılırdı. Ori bildirirdi ki, burada fars qoşunlarına nəinki müqavimət göstərmək olardı, hətta buradan irəli də hərəkət etmək və Təbriz şəhərini də tutmaq olardı. Oriyə görə bu şəhər çox zəngin şəhər idi. Bu şəhəri ələ keçirməklə rus qoşunları çox böyük sərvətə nail ola bilərdilər, Ori rus dövlətini buna şübhələndirməyə çalışır və bildirirdi ki, Təbriz xanının 80 ədəd topu olsa da şəhər ətrafında qala yoxdur. Bu da şəhərin tutulmasını asanlaşdırırdı. Ori onu da əlavə edirdi ki, bu şəhər öz imkanlarına görə 100 minlik qoşunu yedizdirib, geyindirə bilər.

11.İ.Oriyə görə Təbriz şəhəri işğal edildikdən sonra ətraf kəndlərdən çoxlu sərvət toplamaq olardı. Çünki həmin kəndlər zəngin kəndlər idilər.

12. Ori bildirirdi ki, Stepan Razin 3000-lik kazak dəstəsi ilə Qızılbaş

dövlətinin Gilan şəhərini tutmuş və uzun müddət onu əlində saxlamışdı. Fars şahı şəhərin geri qaytarılmasına müvəffəq ola bilməmişdi. Yalnız müəyyən vaxtdan sonra S.Razin özü şəhəri tərk etmişdi. Orinin fikrincə, rus kazakları elə indi də böyük həvəslə həmin şəhərin işğalında iştirak edirdilər. Çünki kazaklar orada çoxlu sərvət toplaya bilirdilər. Ori təklif edirdi ki, Həştərxandan hərəkət edən qüvvələr arasından kazaklar ayrılınsın və Gilanın işğalına istiqamətləndirilsin. Ori qeyd edirdi ki, müdafiə üçün orada əlverişli yer vardır. Bəzi məntəqələrə 200 nəfər yerləşdirməklə 30 minlik qoşunun qarşısını saxlamaq olardı.

13.Ori bildirirdi ki, Təbriz və Gilan tutulduqdan sonra rus qoşunları qışı orada keçirə bilərlər.Ətrafdakı çoxlu kəndlərdən qış üçün zəruri olan ərzaq və yem toplamaq mümkündür. Orada yerləşdikdən sonra düşmənin qüvvələrinin nə edəcəyini də müşahidə etmək olardı. Orinin fikrincə fars qoşunları o ətrafa gəlməyəcəkdi. Çünki ətraf kəndlər erməni və ruslar tərəfindən qarət edildiyindən fars qoşunlarının ora gəlməsinin mənası yox idi.

14.Ori bir daha qeyd edirdi ki, əgər rus qoşunları bölgəyə qəfildən hücum etsələr 15 gün ərzində o yerləri tutmaq mümkündür. Ona görə qoşunların özü ilə ərzaq daşmasına ehtiyac görmürdü. Məntəqədə hər şeyi tapmaq mümkün idi. Ori onu da məsləhət bilirdi ki, qoşunlar gecə hərəkət etsin. Bu zaman onları müşahidə etmək olmazdı. Gündüz isə qoşunlar istirahət edə bilirdilər. Ətrafda nələrin baş verdiyini bilmək üçün yerli ermənilərdən kəşfiyyat işində istifadə edilməsi zəruri sayılırdı.

15.Ori bir daha erməni torpaqları haqqında məlumat verir və kifayət qədər fantaziyaya əl atırdı. Onun yazdığına görə erməni torpaqlarının uzunluğu 150 milə, eni isə 120 milə çatırdı. Belə böyük bir ərazidə qoşunu qış üçün yerləşdirmək və onu ərzaqla təmin etmək mümkün idi. Ori erməni torpağında 17 vilayətin olduğunu qeyd edirdi. Onun nəzərincə həmin vilayətlərdən 116 min erməni qoşunu toplamaq olardı. Bu rəqəmi göstərəndə Ori heç də Türkiyə ermənilərini nəzərə almırdı. O yalnız İrəvan və Qarabağ bəylərbəyliliklərindən bu qədər erməni toplasaacağına əmin idi. Şamaxını az qala erməni şəhəri kimi tanıdan Ori yəqin ki, Şirvan bəylərbəyliyi də müəyyən hissəsini erməni torpaqlarına daxil edirdi. Ori yazırdı ki, gürcülər də 30 min qoşun toplaya bilər. Türkiyə ərazisində yaşayan 60 min erməni tacirinin də ermənilərin köməyinə çatacağına Ori şübhə etmirdi. Orada yaşayan ermənilərin ümumi sərvəti

15 milyon yefimk miqdarında qiymətləndirilirdi. Güman edilirdi ki, rus qoşunları gələn kimi erməni başbilənləri bütün dindaşlarına məktub yazacaq və onları köməyə çağıracaqdır.

16. Ori əmin idi ki, rus qoşunları orada keçirdikləri qış ərzində fars qoşunlarının hücumlarına məruz qalmayacaqdır. Cəmi 38 min toplana biləcək şah qoşunları qış vaxtı şimala doğru hərəkət etməyəcəkdilər. Çünki orada qışlamaq, ərzaqla təmin olunmaq çətin məsələ idi. Havalər yaxşılaşana kimi isə rus və erməni qoşunları strateji məntəqələri ələ keçirərək şah qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını saxlaya bilərdilər.

17. Ori bildirirdi ki, ermənilər və gürcülər ruslara qoşulandan sonra şah qoşunlarının sayı azalacaq və 20 minə enəcəkdir. Bu qoşun da əsasən Buxara xanı tərəfindən mövcud olan təhlükənin qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulduğundan rus qoşunlarını elə bir təhlükə gözləməzdi.

18. Ori sonda bir daha xatırladırdı ki, mövcud şərait əməli adamlar atmaq üçün əlverişli fürsətdir. Çünki farslar zəifləmişdi və hər hansı müharibə hazırlığı aparmırdı. Xristianlar isə əksinə şah hakimiyyətinə qarşı ayağa qalxmaqdadırlar. Çox asanlıqla onları şah əleyhinə üsyana qaldırmaq olardı. Ori onu da əlavə edirdi ki, əgər yazdıqları uzunçuluq kimi görünə bilərsə lazımcə sübutlar gətirə bilər. Onun fikrincə, ermənilər ona etibar etmişdilər. O isə bu etibarın əvəzində lazım olardisa yeni dəlillər gətirməyə hazır idi. Ori F. Qolovindən bir daha xahiş edirdi ki, onların xahişi çərə çatdırılsın, qaldırılan xahişin yerinə yetirilməsi vaxtı müəyyənləşdirilsin ki, o da ermənilərə bu barədə məlumat versin və yerlərdə lazım olan hazırlıqlara başlansın (57).

Bütün bu yazılanlara, Orinin görüşlərinə və onun təqdim etdiyi sənədlərə baxmayaraq mövcud olan sənədlər Rusiya rəhbərliyinin Ori və yoldaşı Minasın missiyasına hələ də şübhə ilə yanaşdığını göstərirdi. Məsələn, 1701-ci il iyunun 29-da İ. Ori rus məmurları tərəfindən sorğusuala tutuldu, ondan irəli sürdüyü təkliflərin mahiyəti barədə yenidən məlumat istənildi. Sorğu-sual zamanı verdiyi izahatında ermənilərin himayədar axtarışı ilə bağlı çalışmalarından, yaşadıkları həyatın ağırlığından, özünün Avropaya birinci və ikinci səfərindən, birinci səfərindən sonra Qarabağda erməni müləklərlə keçirdiyi iclasdan və s. müfəssəl məlumat verdi və bildirdi ki, söylədiklərinə Rusiyanın hakimiyyət dairələrində etibar etmələrsə, o yenidən geri qayıda, oradan digər erməni nümayəndələrini gətirə və beləliklə, mövcud olan şübhələri

aradan qaldıra bilər (58).

Ori geri qayıtmalı olmasa da hələ xeyli gözləməli oldu. Ola bilsin ki, Orinin təklifləri Rusiyanın hakimiyyət dairələrinə kifayət qədər təxribat xarakteri bağışlamışdı. Bununla belə, Rusiyanın özünün Xəzərsahili ərazilərinin işğalında marağı var idi. Ona görə də İ.Orinin təklifləri qəbul edilməsə də, onun geri göndərilməsi də məqsədəuyğun bilinmirdi. Əksinə, Orinin pulla, daha yaxşı yaşayış şəraiti ilə təmin olunması üçün tədbirlər görülürdü.

Bir də yalnız 1701-ci il oktyabr ayının sonlarında I Pyotrun Orini qəbul edəcəyi açıqlandı. Arxiv sənədlərində Orinin rus çarı ilə görüşünün dəqiq tarixi göstərilir. Bu görüşün 1701-ci il oktyabrın 28-i ilə noyabrın 8-i arasında olduğu göstərilir. Görüş zamanı Ori və Minas vardapet çara çoxlu hədiyyə bağışladılar. Ancaq qərībədir ki, Rusiya çarına ermənilər adından bağışlanan hədiyyələr arasında heç bir erməni əşyası yox idi. Baxmayaraq ki Ori bütün görüşlərində erməni torpağının zənginliyindən, sərvətlərindən danışır. Rusiya çarının rəğbətini və yaxınlığını qazanmaq üçün Orinin və Minasın ona bağışladığı qiymətli əşyalar hamısı türk malları idi. Bura aşağıdakı əşyalar daxil idi:

- qırmızı məxmərlə örtülmüş, qızıl sapla tikilmiş, kənarlarına gümüş düzülmüş türk yəhəri;
- ağ qızıldan türk çaprakı;
- gümüş türk yüyəni və gümüş türk dəhnəsi;
- gümüşə tutulmuş geniş paperst;
- türk quşqunu;
- qızıl suyuna salınmış iki türk üzəngisi və ona aid olan əşyalar;
- ipək materialdan tapqır;
- qızıl suyuna salınmış gümüş qılnc, polad dəmir;
- qızılla tikilmiş və qapağı qızıl suyuna salınmış gümüşdən olan bir türk dəri madarası (su saxlamaq üçün).

Bunlardan başqa çarın oğluna da bəzi hədiyyələr gətirilmişdi. Bütün bu hədiyyələrin ümumi qiyməti 107 rubl 3 altun 2 pul idi. Oriyə həmin məbləğ sonradan ikiqat ödənmişdi (59).

Bununla belə, Rusiya çarı ilə olan görüşdə, deyəsən, tərəflər arasında müzakirə olunan məsələlərə tam aydınlıq gətirməmişdi. 1701-ci il noyabr ayının 18-də Ori saray məmurlarının yanına dəvət olundu və ona rus çarının bəzi tələbləri çatdırıldı. Çar əvvəlcə Səfəvi dövlətində olmuş

rezident Kuçyukov tərəfindən xeyli məlumat aldığını və ora yenə tacir adı altında öz adamlarını göndərməyə hazırlaşdığını bildirdi. Çar istəyirdi ki, Ori Bavariya kurfirstinə məktub yazsın və ondan rus çarının köməyinə üç və ya dörd seçmə alayın, yaxşı zabitlərin, mühendislərin göndərilməsini xahiş etsin. Belə bir xahiş məsələsi ortaya çıxanda əvvəllər kurfirstin ordusunu şərqlə gəlməyə hazır olduğunu bildirən Ori yaxasını geri çəkdi və bildirdi ki, kurfirst Fransa ilə mübaribədə olduğu üçün onun kömək göndərəcəyinə zəmanət verə bilməz. Pis vəziyyətdə qalsa da, Ori hər halda məktub yazmağı öz üzərinə götürdü və çar tərəfindən də kurfirstə məktub göndərilməsinin məqsədəuyğunluğunu saray məmurlarının diqqətinə çatdırdı. Bundan başqa, çar kurfirstin Rusiyanın köməyinə hazırlıqlı mühendislərin göndərilməsini də arzulayırdı. Oriyə çatdırıldı ki, o bu barədə də kurfirstə yazsın və Avropadan mühəndis göndərilməsinə çalışsın. Ehtiyac duyulan bu mühəndisləri Qafqaza göndərməli idi ki, müharibə üçün oranın şəraitini, qalaları qiymətləndirsin və hesabat hazırlasın. Görünür, Orinin heç bir vəchlə kurfirstə məktub yazmaq həvəsi yox idi. Ona görə mühəndis məsələsində də etiraz etməyə çalışdı. Bəhanəsi də bu oldu ki, mühəndisin gəlməsini gözləməli olsaq onda Qafqaza doğru hərəkət yarım il gecikə bilər. Onun bu bəhanəsinin qarşısının alınması üçün bildirildi ki, Şərqlə göndərilməsi nəzərdə tutulan nümayəndələr vaxtında yola salınar, mühəndis isə gəldikdən sonra ora göndərilər. Baş verən bu söhbətin sonunda Ori Rusiya dövlətinin onun xahişlərinə meyilli olub-olmaması barədə konkret cavab verilməsini arzuladı. Çünki onda da belə bir qənaət yaranırdı ki, erməni nümayəndələri get-gələ salınmışdır. Saray məmurlarının cavabı isə belə oldu ki, Rusiyanın başı hazırda İsveçlə müharibə aparılmasına qarışdığından iki cəbhədə döyüşə bilməz. Ona görə də Bavariya kurfirstindən qoşun hissələri göndərilməsi xahiş olunurdu (60).

İ.Orinin Bavariya kurfirstinə məktub yazmaq və rus çarının xahişlərini ona çatdırmaq meyli yox idi. Bunun Orinin söylədiyi bəhanələrlə bağlı olub-olmadığını demək çətindir. Ancaq Rusiya çarının saray məmurları onu fakt qarşısında qoydular. 1701-ci il noyabr ayının 24-də saray məmurları N.Spafari və L.Protopopov İ.Orinin yanına gəldilər və bildirdilər ki,, İ.Orinin adından Bavariya kurfirstinə məktub yazıblar. Məktubun əvvəli protokol cümlələri ilə bəzədilmişdi və Orinin Mosk-

vaya gəlməsi, burada saray əyanları tərəfindən qəbul edilməsi barədə məlumat verilirdi. Orinin adından yazılırdı ki, onun kurfirstdən gətirdiyi məktub rus çarı tərəfindən yaxşı qarşılanmışdır. Rus çarı kurfirstin kömək göndərməyə həmişə hazır olduğundan məmnun olduğunu qeyd edir və bildirdi ki, kurfirstin yazdığı və vəd etdiyi kimi onun da Şərqlə işlərində iştirak etməsi arzu olunur. Məktubda o da göstərilirdi ki, Rusiya tərəfi Avropadan bütün döyüş təchizatı ilə təmin edilmiş qoşun dəstələrinin, hazırlıqlı zabitlərin və mühəndislərin göndərilməsini istəyir. Məktubda o da bildirilirdi ki, gələcək yürüşə hazırlıq görülməsi məqsədilə Fars çar nümayəndələrinin göndərilməsi nəzərdə tutulur. Bu nümayəndələr tacir sifəti ilə oraya getməli idilər. Rus tacirlərinin Farsda hərəkət azadlığı məhdudlaşdırılmadığı üçün ora İ.Orinin göndərilməsi planlaşdırılırdı. Ermənilərin və gürcülərin Orinin sözlərinə inanacağı üçün onun çar nümayəndəsi kimi ora göndərilməsi məqsəduyğun bilinirdi.

Məktubda yazılanlardan o da məlum olurdu ki, İ.Oriyə çar tərəfindən ticarət fərmanı verilməli idi. Ori Şamaxıya çatandan sonra həmin fərmanı Şamaxı xanına təqdim etməli və o da bu fərmanı Səfəvi şahına göndərməli idi. Həmin fərmana əsasən Ori guya at alveri üçün Şamaxıya gedirdi. Bu ad altında o istər Şamaxıda, istərsə də Şamaxıdan kənarında sərbəst gəzib dolaşa, istədiyi adamlarla görüşə, onlarla vədələşə, gələcək fəaliyyətlərini müzakirə edə bilər və Rusiya üçün lazım olan məlumatları toplaya bilərdi. Bütün bunlar Orinin adından kurfirstə göndərilən məktubda yazılmışdı (61).

Məktubdan görüldüyü kimi İ.Orinin rus çarı tərəfindən yenidən Şamaxıya göndərilməsi planlaşdırılırdı. Özü də rus dövlətinin casusu kimi. O, Şamaxıda Rusiya tərəfini maraqlandıran məlumatları toplayıb Moskva-yə göndərməli idi. Ancaq əvvəllər olduğu kimi yenə də Moskvanın konkret tədbirlərə əl atmasında bir süstlük hiss olunurdu. Tarixçilər bunu İsveçlə aparılan müharibə ilə bağlı olduğunu yazırdılar. Hər halda yuxarıdakı məktubun yazıldığı tarixdən sonrakı üç ay ərzində istər kurfirstin, istərsə də Rus çarının şərqlə siyasətində diqqəti cəlb edən addım atılmadı. Oturub gözləməkdən və get-gələ salınmaqdan cana doymuş İ.Ori 1702-ci il fevralın 25-də boyar F.Qolovinə məktub yazdı. Həmin məktubda başqa məsələ ilə yanaşı Şərqlə rus nümayəndələrinin göndərilib-göndərilməməsi ilə maraqlandı. İ.Ori boyardan xahiş edirdi ki,

əgər bölgəyə rus nümayəndələri göndərilə onu da siyahıya salsınlar. Çünki ermənilər və gürcülər onun sözlərinə daha yaxşı qulaq asa bilərdilər (62).

1702-ci il mart ayının əvvəllərində İ.Oriyə rus çarının qərarını çatdırdılar. Çar şifahi olaraq bildirdi ki, hazırkı vəziyyətdə Rusiya İsveçlə müharibə aparır. Belə bir vəziyyətdə ermənilərin qaldırdığı məsələ ilə məşğul olmaq mümkün deyil. Ona görə də ermənilərin problemi İsveçlə müharibə qurtaran vaxta kimi təxirə salınır. Çar onu da bildirdi ki, Ori erməni mülklərinə məktub yazsın və onları əmin etsin ki, Rusiya başı qarışdığı müharibəni sona çatdıran kimi onların xahişinə əməl edəcək. Belə bir məzmununda başqa bir məktubun Ori tərəfindən kurfirstə də göndərilməsi məsləhət bilinirdi. Müharibə başa çatdıqdan sonra İ.Orinin Minasla birlikdə Qafqaza buraxılması vəd olunurdu. Orinin rus ordusunda xidmət etmək arzusuna gəlincə isə ona bildirilirdi ki, çar hazırda Arxangelskdə səfərdədir və oradan geri qayıdan kimi İ.Orinin rus ordusunda xidmətə qəbul olunub-olunmaması məsələsinə baxıla bilər (63).

Martın 11-də saray məmurları yenidən Orinin və Minasın yanına gəldilər və Rusiya çarı adından bildirdilər ki, ermənilərin xahişi İsveçlə müharibə qurtaran kimi mütləq öz əməli həllini tapacaqdır. Bununla bağlı məmurlar Oriyə və Minasa Rusiya tərəfindən verilən vədlərin doğruluğu barədə ermənilərə də məlumat verilməsini mümkün sayırdılar. Orinin yaxın vaxtlarda çar ordusunda xidmətə qəbul olunacağı da etimal olunurdu (64).

Rusiya çarının ermənilərin xahişinə nisbətən daha aydın cavab verməsi Orini də, Minası da kifayət qədər sevindirdi. Onlar öz sevinclərini elə həmin gün F.Qolovinə göndərdikləri məktubda da bildirdilər. Ori tərəfindən imzalanmış həmin məktubda Rusiya çarına ermənilərin taleyinə biganə qalmamasına və Şimal müharibəsi başa çatana kimi şərq siyasətində konkret addımlar atmağa hazırlaşmasına görə minnətdarlıq bildirilirdi. Ori Pyotrun Qafqaza qoşun çıxarmaq əzmində olmasından xeyli ruhlanaraq hətta kurfirstlə də yenidən əlaqə saxlamaq xahişinə əməl edəcəyini bildirdi. Əvvəllər Ori kurfirstə məktub yazmamaq üçün bəhanə axtarırdısa, indi hətta onun yanına öz nümayəndəsini də göndərməyə razı oldu. I Pyotrun Qafqaza qoşun çıxarmaq əzminin qəti olduğuna inanan Ori əmin idi ki, rus qoşunları ilə bərabər Avropa qoşunlarının da Cənubi

Qafqaza gəlməsi buradakı siyasi-coğrafi şəraiti ermənilərin xeyrinə dəyişəcək və Şamaxıdan Arazadək olan ərazilərdə erməni dövlətinin yaradılması reallaşacaqdır. Məktubda Ori bildirirdi ki, Miron Vasilyev adlı etibarlı bir erməni Qafqaza, ermənilərin yanına göndərəcək və zəruri məlumatlar onun vasitəsilə kurfirstə çatdırılacaqdır. Miron Vasilyev Moskvada kök salmış ermənilərdən idi. Onun ailəsi və mülkü də Moskvada idi. Ona görə də Ori ona etibar edilməsinin mümkünlüyünü yazırdı. Nəhayət, İ.Ori çar I Pyotrun Arxangelskə səfərindən qayıdan kimi Orinin rus ordusunda xidmətə qəbul ediləcəyi xəbərindən də məmnunluğunu bildirirdi. Ori məmnunluğunu ifadə etməklə bərabər həm də bəzi təkliflərini irəli sürürdü. Həmin ərəfədə Fransanın yenidən yaradılmış karabiner hissələrinin səmərəli fəaliyyətindən söz açırdı. Ori qeyd edirdi ki, həmin tipli karabiner hissələrinin yaradılmasında iştirak edə bilər. Belə hissələrin silahlandırılması üçün Ori kurfirstlə əlaqə yaratmağı, Avropadan minlərlə karabin, pistolet, şpaqa almağı, habelə onların öyrədilməsi üçün hazırlıqlı zabitlərin göndərilməsinə nail olmağı vəd edirdi (65).

Tezliklə həm kurfirstin yanına, həm də Qarabağ ermənilərinin yanına müəyyən edilmiş nümayəndələr göndərildi. Kurfirstə mövcud vəziyyət haqqında göndərilən nümayəndələr tərəfindən məlumat çatdırılmalı, ermənilərə isə yeni ümidlər verilməli idi. Ori artıq əmin idi ki, ən yaxın vaxtlarda kurfirst Səfəvi şahana məktub göndərəcək və həmin məktubda ermənilərə qayğı göstərilməsi məsələsi qaldırılacaqdır.

Bu nisbi fəallaşmadan sonra yenə bir sabitlik yarandı və təxminən yarım il ermənilərin Moskvaya gəlmiş nümayəndələrinin hansı işlərlə məşğul olması barədə kifayət qədər məlumat yoxdur. Ori bir də 1702-ci ilin sentyabr ayında kurfirstdən məktub aldı. Ancaq onun verdiyi cavab ermənilərə göstəriləcək köməkdən imtina edilməsinə bərabər bir cavab idi. Adı protokol cümlələrindən sonra kurfirst bildirirdi ki, hazırda Fransa, İspaniya və onların müttəfiqləri ilə müharibə aparırlar. Belə bir vaxtda hərbi qüvvə ilə hər hansı yardım göstərilməsi mümkün deyildir. Hərbi qüvvənin yalnız müharibə qurtarandan sonra göndərilməsinin mümkünlüyü məktubda öz əksini tapmışdı (66).

Orinin Moskvaya gəlməsindən artıq bir ildən çox vaxt keçmişdi. Bu vaxt ərzində o, çar hökuməti hesabına yeyir, gəzir və yatırdı. Ümidində olduğu nəticələrdən isə hələ bir xəbər yox idi. Beləcə 1702-ci il də başa

çatdı. Ori isə hələ də Rusiyanı maraqlandırmaq üçün vasitələr və yollar axtarırdı. 1703-cü ilin ortalarında ermənilərin görüşünə getmiş Miron Vasilyev Moskvaya qayıtdı və katalikoslardan, habelə erməni məliklərindən məktub gətirdi. Moskvadan göndərilən məktub ola bilsin ki, erməni katalikoslarını Rusiyanın köməyinin reallığına inandırmışdı. Ona görə də onlar məktublarında Rusiyanın bölgəyə xüsusi diqqətinə görə öz minnətdarlıqlarını bildirirdilər. Erməni məlikləri 27 may 1703-cü ildə F.Qolovinin adına yazdıqları məktubda ermənilərə göstərdiyi qayğısına görə ona minnətdarlıqlarını bildirirdilər. Məliklər onu da əlavə edirdilər ki, vəziyyətin mürəkkəbliyindən və müsəlmanların təqibindən qorxduqları üçün Ori tərəfindən ona vəd olunmuş 20 min qızıl pul hələlik göndərə bilmirlər və qarşıda nəzərdə tutulan işlər başa çatan kimi həmin pul öz ünvanına çatdırılacaqdır (67).

Erməni məlikləri burada hansı puldan söhbət getdiyini xatırlatmırlar. Heç şübhəsiz ki, bu pul rus əyanını şimikləndirmək üçün Ori tərəfindən təklif olunmuş rüşvət idi.

Avropaya və ermənilərin yanına göndərilmiş nümyəndələr geri qayıtdıqdan sonra Ori Avropaya qayıtmaq, orada ailəsi ilə görüşmək qərarına gəldi. Bu barədə çarın və Qolovinin adına yazdığı məktublarda da İ.Ori bununla bağlı onlardan icazə istəyirdi. Ori onu da bildirirdi ki, bu səfəri zamanı Roma sesarı və kurfirist ilə görüşəcək ermənilərin azad edilməsi üçün Avropada görülə biləcək işlərlə maraqlanacaqdır. Məktubu ilə bərabər Ori çara erməni torpaqları kimi iddia olunan ərəzilərin xəritəsini də təqdim edirdi. O, arzu edirdi ki, rus çarı Asiyaya ayaq basarkən bu xəritədən istifadə etsin. Ori öz xəritəsində də yalnız İrəvanda qala olduğunu göstərmişdi. Bununla o, bir daha çarın nəzərinə çatdırmaq istəyirdi ki, Cənubi Qafqaz müdafiə baxımından heç nəyə malik deyildir. Orinin fikrincə İrəvan işğal edilsəydi, Konstantinopolu da ələ keçirmək xeyli asanlaşardı. Bu zaman rusların yolu Anadoludan keçməli idi. Ori yazırdı ki, Anadolunun ermənilərlə və yunanlarla məskunlaşması rus qoşunlarının irəliləməsini daha da asanlaşdıracaqdı. Ori bunun üçün lazım olarsa, kurfirstlə müttəfiqliyə girməyin mümkünliyünü də bir daha xatırladı və həmin müttəfiqliyə nail olmaq üçün yenə öz köməyini təklif edirdi. Bildirirdi ki, Moskvada işsiz dayanıb gözləməkdənsə, Avropaya yollanması və orada hansı köməyin göstərilməsi ilə maraqlanması faydalı ola bilərdi. İ.Ori bu köməklərin alınmasında, ixtisaslı silah ustalarının,

mütəxəssislərin dəvət edilməsində nəyəsə nail olması üçün ona karabinerlər polkovniki rütbəsi verilməsini xahiş edirdi (68).

Məktubda İ.Oriin şəxsi maraqları ardınca qaçmasının daha bir məqamı özünü göstərməkdədir. O, sözsüz ki, hərbi rütbəyə malik olmaqla nüfuzunu yüksəldəcəyini, ona etibar edənlər içərisindən daha böyük inama malik olacağını bilirdi. Bunun üçün də o, Rusiyaya səfəri zamanı qarşısına qoyduğu əsas məqsədə nail olmasa da, şəxsi maraqlarını tədricən ödəməkdə idi. Yuxarıda deyildiyi kimi şəxsi məişət məsələlərini həll etməklə bərabər əvvəlcə çar ordusunda xidmət etmək məsələsini ortaya atdı. Üç il ərzində özü dediyi kimi, Moskvada boş oturmaqdan bezar olmuş Ori sonra da ona polkovnik rütbəsi verilməsini xahiş etdi. Bunun üçün bəhanə də tapdı. Guya onun polkovnik rütbəsində olması Avropadan hərbi yardım alınmasına zəmin yarada bilərdi. 1703-cü il noyabrın 15-də F.Qolovinə yazdığı məktubunda Ori bu məsələni qaldırdı və bildirdi ki, ona polkovnik rütbəsi verilməsi ermənilərin qüruruna səbəb olacaqdır və guya avropalılar rus çarının ona qarşı xüsusi münasibətini gördükdən sonra onun istəklərinə qayğı ilə yanaşacaqlar. Ori qeyd edirdi ki, ona alay komandiri vəzifəsinin verilməsini istəmir. O yalnız ona polkovnik titulu verilməsini arzulayır. Ori onu da xahiş edirdi ki, ona verilmiş polkovnik rütbəsi çarın fərmanı ilə təsdiqlənsin (69).

1703-cü il dekabrın 3-də F.Qolovinə yazdığı digər bir məktubunda İ.Ori ona polkovnik rütbəsi verilməsi məsələsinə yenidən toxunurdu. o bu rütbəni də ermənilərin xahişlərinin yerinə yetirilməsi yolunda bir vasitə kimi qiymətləndirirdi və bildirirdi ki, gedəcəyi ölkələrdə silah və silah mütəxəssisləri ilə bağlı məsələləri polkovnik rütbəsində daha asanlıqla həll edə bilərdi. Ori öz məqsədinə çatmaq üçün çox primitiv dəlillərə və bəhanələrə əl atırdı. Başlıca olaraq Avropadan silah və mütəxəssislər alınması üçün ona polkovnik rütbəsi verilməsinin gərəkliyini qabartmağa çalışırdı. F.Qolovinə məktubunda o, onu da yazırdı ki, əgər İsveçlə müharibə uzansa belə, Avropadan silah və mütəxəssislərin dəvət olunması gecikdirilməməlidir. Onun fikrincə İsveç müharibəsi davam etdiyi vaxt çar tərəfindən təyin edilmiş nümayəndə kimi Təbrizə və İsfahana yollanarkən özü ilə həmin mütəxəssisləri də apara bilərdi. Onun planına görə gətirə bildiyi mütəxəssislərlə əvvəlcə Təbrizə və oradan da İsfahana gedər, qayıdarkən isə başqa yolla hərəkət edərdi və

bununla da Səfəvi dövləti ərazisində müəyyən yerlərin ərazi kəşfiyyatını apara bilərdilər. Orinin fikrincə, bu zaman hərbi baxımdan əhəmiyyətli olan obyektlərin xəritəsi tutular və Moskvaya təqdim edilərdi. Bütün bunları sadaladıqdan sonra Ori yenə də əsaslandırmağa çalışdı ki, bu işlərin görülməsi üçün ona polkovnik rütbəsi lazımdır. Həmin işlərə nə qədər tezliklə başlanması da onun yazdığına görə polkovnik rütbəsini almasına bağlı idi. Ori məktubunun sonunda bildirirdi ki, əgər arzusunda olduğu rütbə ona verilməsə onda demək Rusiya dövləti tərəfindən ona heç bir qiymət verilmir, ona heç bir iş tapşırılmır və burada heç bir nəticəyə nail ola bilməyəcəkdir. O, polkovnik rütbəsi almasını həmin an üçün bəlkə də ən başlıca vəzifə sayırdı və bunun üçün Rusiya rəhbərliyini hər şeyi ataraq geri qayıtmaqla qorxutmaqdan da çəkinmirdi (70).

1703-cü il dekabrın 6-da İ.Ori yenidən Rusiya çarına məktubla müraciət etdi. Onun bu müraciətinin əsasını da ona polkovnik rütbəsi verilməsi təşkil edirdi. Polkovnik rütbəsinin gərəклиyi barədə əvvəlki məktublarında yazdığı müddəaları İ.Ori bir daha təkrar edirdi. İsveçlə müharibənin uzanacağı təqdirdə avropalı mütəxəssislərlə Təbriz və İsfahana getmək planları barədə də o, çara məlumat verirdi. Ancaq burada konkret olaraq göstərirdi ki, İsfahandan geri qayıdarkən Naxçıvan və İrəvan marşrutu üzrə hərəkət edər və həmin ərazilərin hərbi obyektləri barədə məlumat toplayar. Ori məktubunda Rusiya rəhbərliyini az qala şantaj etmək istəyirdi. Rusiyanın Avropanın köməyinə arxalanmaq istəyindən bəhrələnməyə çalışan Ori polkovnik olmaq arzusunu da Avropa ilə aparacağı danışıqlarının səmərəliliyini müəyyənləşdirəcək amil kimi təsvir edirdi. Bilirdirdi ki, əgər polkovnik olmasa Avropa ona Rusiya tərəfindən heç bir qiymət verilmədiyini görəcək və ona etibar etməyəcəkdir. Ori fransızların siyasətinə yaxşı bələd olduğunu yazır və onların tərəf müqabilinin nüfuzuna və rütbəsinə yüksək qiymət verdiklərini qeyd edirdi. Onun fikrincə, əgər polkovnik rütbəsi almasaydı danışıqların necə aparılacağı sual altında qalacaqdı. Ori yazırdı ki, rus çarı başqa millətlərdən olan çox adama müxtəlif çinlər vermişdir. Ona görə də ondan təkrar-təkrar xahiş edirdi ki, polkovnik rütbəsi məsələsinə də qayğı ilə yanaşsın. O vəd edirdi ki, rus çarının yolunda qanını axıtmağa və həyatını verməyə həmişə hazırdır (71).

Görünür İ.Orinin təkrar-təkrar xahişlərinə son qoymaq və bütünlükdə

ondan və ona inanan adamlardan Rusiya naminə daha səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün I Pyotr nəhayət ki, ona polkovnik rətbəsi verməyi qərara aldı. Yuxarıdakı məktuba dərkənar qoyan çar yazırdı ki, xahişinə əsasən ona polkovnik rütbəsi verilsin.

Polkovnik rütbəsi alan kimi İ.Ori Avropaya yollanmağı qətiləşdirdi. Bununla bağlı o, 1703-cü il dekabrın 11-də F.Qolovinə məktub yazdı və xahiş etdi ki, Avropaya yollanması ilə bağlı Rusiya dövləti adından Roma sesarına və kurfirstə cavab məktubu hazırlansın. Ori təkid edirdi ki, həmin məktubda onun Avropadan qayıtmasından sonra Rusiya dövləti rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilməsi və Moskvadakı görüşləri barədə yazılsın və göstərsin ki, Ori Rusiya rəhbərliyinin arzu və istəklərini şifahi şəkildə çatdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Ori onu da xahiş edirdi ki, həmin məktubda ona polkovnik rütbəsi verilməsi mütləq xatırlansın. Ori nəzərdə tuturdu ki, Avropada görüşəcəkləri şəxslərdən özü haqqında Səfəvi şahının adına vəkalətnamə alsın və sonra oradan özü ilə bir neçə hərbi mütəxəssis gətirsin. Həmin mütəxəssislər də yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan ərazisinin kəşfiyyatı ilə məşğul olmalı idilər.

Ori tərəfindən qaldırılan bu məsələ onun Moskvada olduğu vaxt ərzində bəlkə də yeganə məsələ idi ki, nisbətən tez həll edildi. Onun dediyi kimi Roma sesarına və kurfirstə təqdim edilmək üçün Rusiya dövləti adından vəsatət hazırlandı. Bundan başqa ona elə bir sənəd verildi ki, onun köməyi ilə Rusiya ərazisində maneəsiz hərəkət edə bilsin. Həm sesarın, həm də kurfirstin adına yazılmış fərmanda rus çarı göstərirdi ki, İ.Ori Avropaya dönür və o, lazımı məlumatları şifahi olaraq sizə çatdıracaqdır (72).

Beləliklə, üç il Moskvada qalan İ.Ori 1704-cü il fevralın 10-da Avropaya yola düşdü. Onun bu səfərinin başlıca məqsədi Roma papasından özü üçün Səfəvi şahının adına vəkalətnamə almaq və Romanın nüfuzu altında bölgədə pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq idi. Ori belə planlaşdırmışdı ki, Rusiyaya qayıtdıqdan sonra rus çarından da öz adına vəkalətnamə alacaq və iki vəkalətnamə ilə Səfəvi dövləti ərazisində fəaliyyət göstərəcəkdir. O ümid edirdi ki, bölgəyə qayıtdıqdan sonra maraqlarının həyata keçirilməsi üçün rəsmi şəxs kimi öz işlərini daha yaxşı quracaqdır və Rusiyanın bölgəyə hərbi müdaxiləsi başlanana kimi ermənilərin silahlı üsyana hazırlaşdırılmasına nail olacaqdır. Ori iki il yarım Avropada qaldı. Arzusunda olduğu vəkalətnamənin alınması üçün iki il

yarım Avropanı dolaşdı, sarayların qonağı oldu. Heç şübhəsiz ki, bu iki il yarımı Ori öz vəsaiti ilə dolanmırdı. Ermənilərin azadlığı, eləcə də Rusiya ilə münasibətlərin qurulmasının həlli adı altında Ori Avropa saraylarında qayğısız ömür sürürdü. Həmin müddət ərzində onun fəaliyyətinin nəticəsi isə Roma papası və kurfirst tərəfindən Səfəvi şahına təqdim ediləcək vəkalətnamələr oldu. 1706-cı il sentyabrın 29-da çara ünvanladığı məktubunda Ori bildirdi ki, Roma papası adından şaha təqdim ediləcək vəkalətnaməni almışdır. İndi isə belə bir vəkalətnaməni Rusiya dövləti adından alınmasını istəyirdi. O əmin edirdi ki, həmin vəkalətnamə ilə bölgədə rus çarına sədaqətlə xidmət edəcək və heç olmasa rus çarının farslara və türklərə qarşı mübarizəsinə, milyonlarla xristianın azad olunmasına çalışacaqdır. Məktubda Rusiyanın şərq təcavüzünün bir sıra aspektlərinə toxunulurdu və o, bir daha bəzi təkliflərini irəli sürürdü. Həmin təkliflərə görə Rusiya işğalçılıq müharibəsinə başlayanda ermənilər Araz çayı üzərindəki bütün keçidləri tutmalı idilər. Bununla da Arazın o tayından qoşun dəstələrinin şimala yürüşlərinin, Arazdan şimalda olan ehtiyatların məhv edilməsinin qarşısını ala bilərdi. Bundan başqa onun fikrincə Rusiya Türkiyəyə müharibə elan edəcəyi təqdirdə ermənilər və gürcülər Türkiyə ərazisinə keçərək orada qarışıqlıq salmalı və bununla da Türkiyənin işğalını asanlaşdırmalı idilər. Ori Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin də rus işğalına yardımçı olacaqlarına əmin idi. O, I Pyotrda xahiş edirdi ki, ərazinin kəşfiyyatını aparmaq üçün ona bir neçə zabıt və mütəxəssis versin. Ori çarı əmin edirdi ki, geri qayıdan kimi erməni cavanlarından ibarət alaylar yaradacaqdır. Ermənilərin həm yerli dili, həm adətləri, həm də ərazini yaxşı bilməsi onun nəzərincə yaradılacaq hərbi hissələrin səmərəliliyini artırmalı idi (73).

Doğrudur, I.Ori yuxarıda qeyd etmişdi ki, polkovnik rütbəsi arzusunda olsa da polka rəhbərlik etmək arzusunda deyildi. Ancaq ermənilərdən ibarət alayın yaradılması onun üçün, deyəsən, cəlbədicə görünürdü. Ona görə də bu məsələni də sonradan o, çar qarşısında qaldırmışdı. Ori istəyirdi ki, Həştərxandan başlamış Araz kənarına qədər olan ərazilərdə yaşayan ermənilər arasından cavanları toplusın, onları bölgədəki atlarla təmin etsin və beləliklə də, Səfəvi dövləti daxilində öz etnik niyyətlərinin əldə edilməsinə nail olsun. Ori erməni alaylarının təchiz edilməsi üçün Amsterdamda 15-20 min rubl məbləğində çoxlu silah, sursat və təchizat aldığı da bildirdi. Rusiya çarına yazdığı

məktublarından birində həmin silah və sursatın, habelə şəxsi baqajının gətirilməsi üçün kömək göstərilməsini xahiş edirdi (74).

1707-ci ili fevral ayının 1-də İ.Oriyə Rusiya dövləti tərəfindən vəkalətnamə verildi və düz beş aydan sona, yəni həmin il iyun ayının ikinci yarısında o, Qafqaza doğru yola düşdü.

Qafqaza yollanarkən Orinin böyük bir nümayəndə heyəti var idi. Bu nümayəndə heyətinin üzvlərinin sayı 50-yə çatırdı. Onların arasında müxtəlif xalqlara və müxtəlif peşələrə mənsub adamlar var idi.

İ.Orinin başçılığı altında böyük bir səfirlik heyətinin gəlməsi Şamaxıda təəccüblə qarşılanmışdı. Şamaxı xanı dərhal bu barədə Səfəvi şahına məlumat göndərdi və bildirdi ki, Moskvanın nümayəndəsi Roma papasının və Almaniya imperatorunun məktubları ilə birlikdə çox böyük bir nümayəndə heyəti ilə Şamaxıya gəlmişdir. Şirvan xanının təəccübünə səbəb olan bir də Ori haqqında yayılan söhbətlər idi. Həmin sözsöhbətlərdə bildirilirdi ki, Moskvanın nümayəndəsi əslən qarabağlıdır və onun rus çarının nümayəndəsi kimi bölgəyə gəlməsi heç də onun xeyrixah niyyətlərindən xəbər vermir (75).

Erməni tarixçiləri Orinin xan tərəfindən belə ehtiyatla qarşılanmasını təəccüblə qeyd edirlər. Onların fikrincə həyatını fırldaqçılığa həsr etmiş bu insanın Avropanın və Rusiyanın təcavüzünə dayaqlanaraq Şamaxıdan Araza qədər olan ərazidə erməni dövləti yaratmaq cəhdi Şamaxı xanı və əhalisi tərəfindən dostcasına qarşılanmalı idi. Əslində isə burada onu Roma papasının fərmanı altında gizlənmiş rus nümayəndəsi kimi qəbul edirdilər. Bütün bu sözsöhbətlər barədə Səfəvi şahına da lazımı məlumatlar verildi. Yəni Səfəvi şahı da artıq bildi ki, Roma kilsəsinin və Rusiyanın səfiri kimi Şamaxıya gələn İ.Ori rus ordusunun polkovnikidir və özünü qədim erməni çarlarının nümayəndəsi sayır. Fransız missionerlərinin fikrincə isə Ori erməni çarları taxt-tacının bərpasına və həmin taxt-taca sahib çıxmağa çalışırdı (76).

Bütün bu sözsöhbətlərin olmasına, Orinin müxtəlif fərmanlar altında gizlənməsinə baxmayaraq, Səfəvi şahı onun Şamaxıdan İsfahana gəlməsinə icazə verdi və onu qəbul etdi. Onların arasında aparılan danışıqların məzmunu barədə fikir söyləmək çətindir. Ümumiyyətlə, Orinin İsfahanda, xüsusilə də Şamaxıda və Qarabağda keçirdiyi iki illik fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər xeyli azdır. Orinin fəaliyyətinin digər dövrləri ilə müqayisədə bu dövrü haqqında çox az sənədlər qalmışdır. Çox

güman ki, fəaliyyətinə çox ehtiyatla yanaşılan Orinin hər addımı nəzarət altında olmuş və bununla bağlı o, Moskvaya vaxtlı-vaxtında məktub və məlumat göndərə bilməmişdi. Bununla belə məlumdur ki, İ.Ori rus səfəri kimi Qafqazda olduğu vaxt Eçmiədzin və Qandzasar katalikosları, habelə erməni məlikləri ilə görüşmüş, ermənilərin Rusiya ilə ola biləcək fəaliyyət əlaqələrini müzakirə etmişdi. Ori eyni zamanda hələ Şamaxıya yola düşməzdən əvvəl bölgənin ərazi kəşfiyyatını aparacağı barəsindəki vədlərini də unutmamışdı. Mövcud olan sənədlər göstərir ki, Ori bölgəyə çatan kimi bu yerlərin (Şirvan xanlığının) ərazisini, dənizə giriş-çıkış yollarını öyrəndi, piyada və süvari qoşunları haqqında məlumat topladı. Qarabağ xanlığının ərazisində olarkən də ilk öncə ərazinin kəşfiyyatını apardı, bölgəyə gələn və gedən yolları müəyyənləşdirdi, ipəkçilik barədə məlumat topladı, bu işlə məşğul olanların bir çoxunu ələ alıb Rusiyaya getməsinə razı saldı. Ori eyni zamanda ermənilər arasında da fəal təbliğat aparır və onları Moskvaya bel bağlamamağa çağırırdı (77).

Ori eyni zamanda Türkiyə ilə bağlı xeyli kəşfiyyat məlumatları toplaya bilmişdi. Onu ilk növbədə Türkiyəni daha asan yolla işğal edə bilmək imkanları maraqlandırır. Ona görə də çara göndərdiyi məktublarından birində bildirirdi ki, Konstantinopola Kiçik Asiyanın quru yolları ilə yaxınlaşmaq daha məqsədəuyğundur. İ.Ori Azərbaycan xanlarını da Rusiya ilə fəaliyyət birliyinə sürükləməyə çalışırdı. Bununla bağlı o, Şirvan xanlığının və Quba xanlığının nüfuzlu adamları ilə görüşərək onların Rusiyaya nə dərəcədə meylli olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə çalışmışdı (78).

Yuxarıda deyildiyi kimi, Orinin səfir kimi fəaliyyət göstərdiyi zaman Rusiya əyanlarına göndərdiyi məktubları 1709-cu ilin sonlarına aid idi. 1710-cu ilin əvvəllərində isə o, Rusiyaya geri dönmək üçün səfər hazırlığına başladı. Ətrafında olan nümayəndə heyəti ilə bərabər Ori gəmi ilə Həştərxana gəlmək və oradan Moskvaya yola düşmək istəyirdi. Ancaq onun mindiyi gəmi fırtınaya düşdü və Niyazabad limanında quruya çıxmalı oldu. Burada ləngiməli olacağını anladığından İ.Ori fəaliyyəti və topladığı bəzi məlumatlar haqqında geniş məktub yazıb Minas vardapetlə Moskvaya yola saldı (79).

İ.Orinin fəaliyyətində qəribə bir lənglik duyulmaqda idi. O, illərlə Moskvada vaxt keçirir, illərlə Avropada gəzib-dolaşırdı. Onun Şirvan xanlığı ərazisindən Moskvaya geri qayıtması üçün də illərlə vaxt lazım

oldu. Əvvəla qeyd edilməlidir ki, Moskvaya geri dönmək ona qismət olmadı və elə yolda ikən dünyasını dəyişdi. 1710-cu ilin əvvəlində Şirvan xanlığından Moskvaya hərəkətə başlayan Ori 1711-ci il noyabr ayının 7-də Həştərxanda ikən ölmüşdü. Bu qədər vaxtı o yollarda qalmalı olmuşdu. Bu vaxt ərzində onun nə ilə məşğul olması barəsində də məlumat yoxdur. Ori ən adi bir iş üçün sərf etdiyi illər ərzində nə ilə məşğul olması barəsində özü də məlumat qoymamışdı. Ola bilsin ki, erməni tarixçiləri bütünlükdə Orinin fəaliyyətinə qaranlıq sala biləcəyi sənədləri qəsdən saxlamamışlar. Buradan bir daha belə bir qənaətə gəlmək olur ki, İ.Ori son dərəcə məsuliyyətsiz bir insan idi, ya da müəyyən bəhanələrlə pərdələnərək daha çox öz şəxsi işləri ilə məşğul olurdu və bu barədə artıq məlumatların mövcudluğunu istəmirdi. Onun ölümündən sonra kifayət qədər qiymətə malik olan xeyli əşya və mülk qalmışdı. Ona görə güman etmək olar ki, Ori naməlum qalmış illər ərzində öz şəxsi əmlakının artırılmasını da yaddan çıxarmamışdı.

İ.Orinin nədən ölməsi barəsində də qəti fikir yoxdur. O, Həştərxanda ölmüş və buradakı erməni kilsəsinin həyətinə basdırılmışdı. Orinin Həştərxanda bir neçə ay yaşadığı bildirilir. Mövcud olan bəzi sənədlər göstərir ki, hələ Həştərxana çatmazdan əvvəl İ.Orinin böyük miqdarda əşyaları və pulu oğurlanmışdı. Bununla bağlı o müvafiq qurumlara hətta şikayət də etmişdi. Orinin Həştərxana gətirdiyi əmlakı arasında təkcə 23 baş fars və ərəb atları var idi. Həmin atlar qiymətli cinslərdən idilər. Orinin digər əşyaları isə o qədər idi ki, onların gömrükdə qiymətləndirilməsi xeyli vaxt aparmışdı və uzun müddət həmin mallar gömrükdə ilişib qalmışdı.

İ.Ori öləndən sonra onun əşyalarının və əmlakının tapılması ilə Minas vardapet məşğul oldu. Bununla bağlı o müxtəlif qurumlara məktub yazdı, Orinin əmlakının bütünlüklə Moskvaya çatdırılmasına çalışdı. Ori hələ Şirvan xanlığında olarkən onun adamlarının və əmlakının Həştərxana gətirilməsi üçün göndərilmiş gəmilərdən biri qəzaya düşüb məhv olmuşdu. Həmin gəminin xərcini və onun işçilərinin məsrəflərinin ödənməsi üçün Orinin əmlakının bir hissəsi Kazana göndərilmişdi. Təkcə Kazana göndərilən əşyaların böyük bir siyahısı tutulmuşu (80). Həmin siyahı da göstərir ki, Ori kifayət qədər əmlak toplaya bilmişdi.

Bununla da İ.Orinin erməniləri təmsil etmək və xristian dövlətlərin təcavüzünü bölgəyə yönəltmək missiyası başa çatdı. Bu missiyanın nə-

ticəsiz qaldığını söyləmək də düzgün olmazdı. İ.Ori Romanın və Avropanın bəzi dövlətlərinin, o cümlədən Rusiyanın təcavüzünün bölgəyə yönəldilməsinə nail olmasa da Şərqdə xristian erməni dövlətinin yaradılmasının, xristian aləminə və eləcə də Rusiya üçün maraqlı ola biləcəyi barədə fikir formalaşdırmağı çalışmışdı. Səfəvi dövlətinin tənəzzülü fonunda Qarabağ məlikləri Orinin hər cür vədlərinə inanaraq yerli xanlığın tərkibindən çıxmaq, müstəqil və ya da Rusiyanın asılılığında olan bir dövlət qurmaq ideyasına kifayət qədər inanmış və ermənilərin silahlandırılmasını xeyli sürətləndirmişdilər. Erməni müstəsnalıqı, Şamaxıdan başlayıb Araza qədər olan ərazilərin ermənilərə mənsubluğu barədə də Ori istər Rusiyanın, istərsə də Avropada səfər etdiyi ölkələrin dövlət dairələrində müəyyən təəssürat yarada bilmişdi.

İ.Orinin ölümündən sonra onun yolunu və siyasətini Minas Vardapet davam etdirməyə çalışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi o da Qarabağın yetirməsi idi. Ancaq Ori ilə fəaliyyətlərinin ilk dövründə onlar arasında fikir müxtəlifliyi mövcud idi. Minas Orini məliklərə verdiyi vədlərin real olmamasında günahlandırır (81). Lakin görünür müsəlmanlara, o cümlədən də azərbaycanlılara qarşı oxşar münasibət onları yaxınlaşdırmışdı və bölgəyə təcavüzün gətirilməsi üçün birgə çalışmışdılar.

Orinin ölümündən sonra Minas vardapet Rusiya sarayına müraciət etdi. Bu müraciəti ilə o bir tərəfdən Orinin xatirəsinin qorunmasını istəyirdisə, digər tərəfdən də onun yolunun davam etdirilməsinə hazır olduğunu söyləyirdi. Yəni Minas bildirirdi ki, o da Rusiya dövlətinin xeyrinə Qafqazda kəşfiyyat məlumatları toplamağa, başqa sözlə deyilsə, casusluqla məşğul olmağa hazırdır. Bu yolda müəyyən konkret addımlar atmağa, Qarabağdakı erməni məlikləri ilə münasibətləri saxlamağa çalışırdı. Ancaq erməni tarixçiləri Minasın Ori qədər işgüzar və istedadlı olmadığını yazırdılar. Erməni məlikləri ona inandıqları üçün Orinin yanına qoşmuş, ona Ori ilə eyni səlahiyyətlər vermişdilər. Daha doğrusu, Orinin yanına nəzarətçi qoymuşdular. Yəni onu heç olmasa Oridən bir qədər ciddi adam kimi tanıyırdılar. Minasın İ.Ori kimi özünə rütbə, vəzifə, məişət güzəştləri tələb etmək, özünü müxtəlif nəsillərin nümayəndələri kimi təqdim etmək həyasızlığı yox idi. Bununla belə, o da erməni eqoizminin tipik nümayəndəsi idi, ermənilərin Azərbaycan xanlarına qarşı qaldırılması, Qarabağın erməniləşdirilməsi, Azərbaycan torpaqlarında xarici təcavüzün köməyi ilə erməni qurumu yaradılması

kimi əməlləri ilə tanınırdı. 1714-cü ildə o, hətta ermənilərin azad edilməsi və onların Rusiyanın himayəsi altına keçməsi haqqında bir plan da hazırlamışdı. Həmin planında Minas Rusiyaya sübut etmək istəyirdi ki, ermənilərin tanınmış adamları da, sadə adamları da Rusiya çarının himayəsi altında olmağı arzulayırlar. Bununla o da Rusiyanın Qafqaza təcavüzünün istiqamətləndirilməsi üçün müəyyən cəhdlər etməyə çalışdı. Erməni katalikoslari və feodalları tərəfindən qızıqdırılan Rusiya himayəsi özü də artıq bir ideoloji mövqe səviyyəsinə qaldırılaraq ermənilərin beyninə yeridilməkdə idi. Bununla da, əhalidə belə bir fikir formalaşdırılırdı ki, ermənilərin yeganə çıxış yolu rus silahına sığınaraq onların tabeliyini qəbul etməkdir. Özü də bu zaman ermənilərin azlıq təşkil edib-etməməsinə baxmayaraq bütün «tarixi Ermənistan»ın (Arazdan şimaldakı hissə nəzərdə tutulur) Rusiyanın himayəsi altında olmasından danışılırdı. Belə bir fikrin ardıcıllarının praktiki fəaliyyətinin əsasını isə ermənilərin silahlandırılması, onların azərbaycanlı əhaliyə və azərbaycanlı xanlara qarşı üsyana qaldırılması təşkil edirdi. Bununla da ermənilərin silahlandırılması kütləvi xarakter alırdı.

1716-1717-ci illərdə Cənubi Qafqazda, ermənilər arasında olan Minas Moskvaya qayıdıqdan sonra Rusiya sarayına göndərdiyi məktubda yenə də erməni katalikoslari başda olmaqla bütün ermənilərin Rusiya ilə birlikdə mübarizə aparmağa hazır olduğunu bildirirdi (82). Bütün bunlar əslində, Rusiyanın himayəsi altında aparılırdı. I Pyotrun Qafqaza təcavüzü getdikcə daha real fəaliyyət sahəsinə çevrilirdi. Buna görə də Moskva tərəfindən qızıqdırılan erməni ideoloqları bölgədə kifayət qədər «səmərəli» işləməyə, ermənilər arasında Pyotrun təcavüzünə ictimai dayaq formalaşdırılmasına diqqət yetirilirdi. Lakin bu ideyanı beyinlərə yeritmək istəyənlər ilk növbədə öz mənafelərini güdürdülər. Elə Orinin yolunun davam etdirilməsini öz üzərinə götürmüş Minas da ən kiçik şəxsi maraqları erməni kütlələrinin marağından üstün tutmağı yaxşıca bacarırdı. Əgər Ori ermənilərə dini inanclarından, əqidələrindən geri dönməyi təklif etmişdisə Minas ondan da qabağa getmişdi. O öz məsləkindən vaz keçib əvvəlcə katolik olmuş, Moskvaya qayıdıqdan sonra yenidən qriqorianlığa döndüyünü bəyan etmiş, ömrünün sonunda isə pravoslavlığı qəbul etmişdi (83). Yəni o, əqidəsizliyin qabarıq nümunəsi idi.

I.Orinin də, onun yolunu davam etdirən Minasın da əqidələrində bu qədər qeyri-ciddi olmaları təsadüf idi, ya yox? Sözsüz ki, təsadüf deyildi.

Bu cəhətlər erməni millətçilərinin xislətinə xas olan ayrılmaz cəhətlər idi. Şəxsi maraqlar xatirinə assimilyasiya olmaq istedadı erməni başbilənlərində güclü idi. Erməni milli-azadlıq hərəkatının liderləri kimi erməni tarixşünaslığında vəsf olunan Ori və Minas isə əməlləri ilə onlara miras qalmış irsi keyfiyyətləri açıq şəkildə nümayiş etdirə bildilər.

Minas vardapet haqqında fikirləri tamamlamaq və onun fəaliyyəti ilə bağlı təsəvvürləri bir qədər də genişləndirmək üçün mövcud olan bir neçə fakta da diqət yetirmək lazımdır. Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, 1716-17-ci illərdə Minas Qafqazda olmuşdu. O bura rus sarayı tərəfindən göndərilmişdi və ermənilər arasında təbliğat işləri aparmaqla bərabər həm də Səfəvi dövlətindəki səfir vəzifəsini icra etməli idi. Minas ilk öncə katalikoslarla görüşdü, Ancaq Eçmiədzin katalikosu Astvasatur Minasın gəlişini heç də razılıqla qarşılamadı. Onda Minas da kor-peşiman Qarabağa gəldi ki, bəlkə heç olmasa Qandzasar kilsəsindən kömək ala bilsin. Görünür, Qarabağdan olduğu üçün idi ki, Qandzasar katalikosu onu daha mehribanlıqla qarşıladı (84). Bu fakt onu göstərirdi ki, Minas Tıqranyan erməni ictimaiyyətinin bütün təbəqələri içərisində heç də kifayət qədər nüfuza malik deyildi.

Malik olduğu imkanlara görə Minas da xaricə səfərlər edir və Qafqazdan kənarda mövcud olan erməni koloniyaları ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. Ermənilərin ideoloqu kimi özünü göstərməyə çalışan Minas müxtəlif bəhanələrlə, vədlərlə Qafqazdan kənarda yaşayan erməniləri bölgəyə cəlb etməyə və onları da silahlı üsyana qoşmağa cəhd göstərirdi. Bir qədər irəli gedərək bildirmək lazımdır ki, Pyotrun təcavüzü dövründə Polşa və Ukraynada yaşayan bəzi ermənilərin Qafqaza göndərilməsi razılığı alınmışdı. Həmin ermənilərin hətta Xəzəryanı ərazilərdə, Bakıda və digər yerlərdə yerləşdirilməsi və bununla da həmin ərazilərin də erməniləşdirilməsi məsələsi qaldırılmışdı. Bu məsələ Rusiya sarayı tərəfindən Minas qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdu. Ancaq ermənilər bu təklifi qəbul etməyib Qarabağda yerləşməyi üstün tutdular (85).

Erməni tarixçiləri Minas tərəfindən Polşadan və Ukraynadan gətirilən ermənilərin fəaliyyətini milli-azadlıq mübarizəsinə bağlılığı ilə əlaqələndirməyə çalışsalar da əslində onlar aldadılaraq gətirilmişdilər. Bunu sonradan həmin ermənilər özləri də etiraf edirdilər. Həmin ermənilərdən biri, Polşadan gəlmiş Qriqori Stepanov sonralar rus çarına yazdığı məktubunda bildirirdi ki, o və onunla birgə 22 erməni Minas tərəfindən

müxtəlif vədlər verilərək Qarabağa çağırılmışdı. Ancaq onlar ermənilər arasında deyil, çar ordusunda xidmət etməli olmuşdular (86). Bu isə onların heç də ermənilərin milli-azadlıq hərəkatı xatirinə deyil, yalnız dolanışıq üçün rus ordusuna gəldiklərini göstərirdi.

Minas vardapet I Pyotr-un Qafqaz təcavüzündə şəxsən iştirak edirdi. Həmin təcavüzün başa çatması ilə demək olar ki, Minasın da karyerası başa çatdı.

3. I Pyotr-un Qafqaz yürüşü və ermənilər

İstər İ.Orinin, istərsə də Minas vardapetin fəaliyyəti Rusiyanın Cənubi Qafqaza hərbi müdaxiləsi üçün müəyyən ictimai baza yaratmalı idi. İsveçlə davam edən müharibə həmin müdaxilənin başlanmasını ləngidirdi. Bununla belə davam edən müharibə həm də yeni təminat mənbələrinin tapılmasını tələb edirdi. I Pyotr Azərbaycanın ipək mərkəzlərinə və Gilana İsveçlə aparılan müharibənin xərclərinin ödənməsi üçün qazanc mənbəyi kimi baxırdı. Ona görə də hələ İsveçlə müharibə qurtarmamış I Pyotr Cənubi Qafqaza gələcək yürüşünə hazırlıqların görülməsini də yaddan çıxarmırdı. Onu ilk növbədə bölgənin hərbi baxımdan kəşfiyyatı, yerli əhalinin Rusiyaya münasibəti və bütünlükdə Qafqaza yürüşünə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərə biləcək məsələlər maraqlandırırdı. Bu məsələlər barədə məlumat toplanması və Qafqaz yürüşünə hazırlığın davam etdirilməsi məqsədilə Pyotr Səfəvi dövlətinə yeni səfir göndərmək qərarına gəldi. Bu vəzifə üçün gənc diplomat Artyom Petroviç Volinski seçildi və onun təyinatı barədə çar fərmanı 1715-ci ilə mayın 30-da imzalandı. I Pyotr A.Volnskinin nümayəndəliyinə xüsusi əhəmiyyət verirdi və ona görə də A.Volnskinin nümayəndəliyi üçün hazırlanmış olan təlimatı da diqqətlə öyrənmişdi. Pyotr təlimata əli ilə xeyli düzəlişlər etmiş və bununla da bu və ya digər məsələlərə A.Volnskinin diqqətini xüsusilə cəlb etmişdi. Müəyyənləşdirilmişdi ki, A.Volnski Səfəvi dövlətinə dəniz yolu ilə getsin və quru yolla geri qayıtsın. Bu zaman o, ərazinin hərbi baxımdan kəşfiyyatını aparmalı idi. A.Volnskiyə tapşırıq verilmişdi ki, hərəkatı zamanı ərazini diqqətlə nəzərdən keçirsin, Xəzər dənizinin sahilindəki limanlar, şəhərlər və digər yaşayış məntəqələri, Xəzər dənizinə tökülən çaylar, onların gəmiçilik üçün mümkünlüyü, Xəzər dənizi ilə Hindistan

arasında hər hansı su yolunun olması barədə məlumatlar toplansın. Gilan haqqında məlumatların toplanması da onun qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdu.

Bütünlükdə, I Pyotr tərəfindən imzalanmış təlimatla A.Volinskiyə həvalə olunmuş vəzifələri üç qrupa bölmək olardı. Birinci qrup vəzifələr sırf kəşfiyyat xarakterli idi və A.Volinski yuxarıda sadalanan məsələlər üzrə məlumat toplamalı idi. İkincisi, iqtisadi xarakterli vəzifələr idi. A.Volinski Rusiyanın iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün Səfəvi dövlətinin ipək ticarətinin əsasən Rusiya ilə bağlanmasına çalışmalı idi. Üçüncüsü isə, rus səfiri ermənilərin ələ alınmasına çalışmalı idi. A.Volinski ermənilərin əhval-ruhiyyəsini öyrənməli, onların başbilənlərini ələ almalı, tacirlərini Rusiya ilə ticarətə sövq etməli idi.

A.Volinskidən tələb olunurdu ki, Rusiya təbəəsi olan tacirlərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, onların qazanclarının və dövlətə verəcəkləri faydanın artırılması üçün yollar arasın. Rusiyanı Səfəvi dövləti ərazisindən Hindistanla əlaqə yaradılması, Səfəvi-Hindistan əlaqələrinin xarakteri, bu dövlətlərin ərazisində hansı mallara daha çox ehtiyac olması, o dövlətlərin ərazisindən hansı malların gətirilməsinin mümkünlüyü barədə məlumatlar da maraqlandırır. Təlimatda bildirilirdi ki, bu məsələlərlə bağlı ətraflı yazılı məlumatlar hazırlansın.

A.Volinskinin qarşısında belə bir vəzifə qoyulurdu ki, Səfəvi şahı ilə danışıqlar zamanı rus tacirlərinin sərbəst ticarətinə nail olsun, Səfəvi dövləti ərazisində hər cürə malların alınmasına və Rusiyaya gətirilməsinə icazə əldə edilsin. Təlimatda Gilanda istehsal olunan ipəyin Rusiyaya gətirilməsinə ayrıca toxunulurdu. Rusiya dövləti istəyirdi ki, rus tacirləri azad şəkildə burada istehsal olunan ipəyi alıb gətirmək imkanına malik olsun, erməni tacirlərinin Rusiyaya gətirdiyi ipək məhsullarının həcmi daha da artsın. Yaradılmış imkanlara baxmayaraq erməni tacirlərinin bu sahədə fəallıq göstərməməsi Rusiyanı heç də razı salmırdı. Ona görə də A.Volinski Səfəvi şahı ilə danışıqlarında bu məsələyə də toxunmalı, Yeni Culfa erməni tacirlərinin ipəklə ticarətinin Rusiyaya istiqamətləndirilməsinə təsir göstərməsini şahdan xahiş etməli idi. Həm də onun nəzərinə çatdırmalı idi ki, Rusiya ilə ticarət həm yolların yaxınlığı, həm də təhlükəsizliyi ilə faydalı ola bilər. Danışıqlar zamanı şahı xatırladılmalı idi ki, hələ rus çarı Aleksey Mixayloviçin dövründə Rusiya ilə erməni tacirləri arasında müqavilə bağlanmışdı. Həmin

müqaviləyə görə ermənilər ipək məhsullarını ya Rusiyaya gətirməli, ya da Rusiyanın su yolları ilə Avropaya daşılmalı idi. Yəni erməni tacirlərinin dəvə karvanları ilə ipəyi Aleppo və Smirnə və oradan da Avropaya aparmaqdansa Rusiya yolunu seçmələri hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda gətirə bilərdi. A.Volnski şah və onun ətrafındakılardan başqa, erməni tacirlərinin özləri ilə görüşməli və onları da Rusiya ilə ticarət dövrüyyəsinin artırılmasına cəlb etməli idi.

Nəhayət, ermənilərin öyrənilməsinə gəlincə A.Volnskinin qarşısına belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, erməni xalqı ilə bağlı kəşfiyyat aparsın, onların sayının nə qədər olması, haralarda yaşaması, onların baş-bilənlərinin və tanınmış adamlarının Rusiyaya münasibəti barədə məlumat toplasın. A.Volnskidən tələb olunurdu ki, ermənilərə şəfqətlə yanaşsın, onları dostluğa cəlb etsin, oralarda başqa xristian xalqların olmasını və varsa onların vəziyyətini öyrənsin.

Erməni tarixçiləri I Pyotrun ermənilərə münasibətinə milli-azadlıq hərəkatına yardım kimi qiymət versələr də bu cümlələrdən də görünür ki, rus çarını heç də ermənilərin milli-azadlıq hərəkatı düşündürmürdü. O, çalışırdı ki, bölgəyə qarşı təcavüz zamanı ermənilərdən və digər xristian xalqlardan bir alət kimi istifadə etsin. Buna görə də o tələb edirdi ki, ermənilərə qayğı göstərlsin, onların ələ alınmasına diqqət yetirilsin. Ancaq A.Volnski bölgədə olduğu zaman Rusiya tərəfindən qayğı göstərilən ermənilərin Rusiyaya olan münasibətinin də şəxsi maraqlardan o yana keçmədiyinin şahidi olmuşdu. Bu məsələ şah əyanları ilə olan görüşlərdə də müzakirə edilmiş və qarşılıqlı danışıqlar zamanı ermənilərin öz vədlərinə heç də sədaqətli olmadığı diqqət mərkəzinə çəkilmişdi. Bu baxımdan, A.Volnskinin şah sarayının yüksək vəzifəli əyanlarından olan Etimaddövlə ilə olan söhbəti xarakterikdir. Etimaddövlə həmin söhbətində bildirmişdi ki, doğruluğuna inanmasa da aldığı məlumatlar Rusiyanın xarici siyasəti haqqında narahatçılıq yarada bilər. Onu da əlavə etmişdi ki, bu barədə söz-söhbətlər Culfa erməniləri tərəfindən yayılır. A.Volnski Etimaddövləni inandıрмаğa çalışmışdı ki, belə söhbətlərə diqqət verməsin. Çünki hər iki tərəfdə qarşılıqlı münasibətlərin yaxınlaşmasını istəməyən qüvvələr vardır. O qeyd etmişdi ki, xüsusilə ermənilərə inanmaq lazım deyil. Ona görə ki, onlar ya öz məqsədləri üçün, ya da şah təbəəliyindən azad olmaq məqsədilə mübahisələr üçün qəsdən bəhanələr axtarırlar.

İki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin azalması ilə bağlı Rusiyanın verdiyi notaya şah sarayının cavabında ermənilərin öz vədlərinə və sözlərinə əməl etməməsi əsas gətirilirdi. Notada deyilirdi ki, haqqında danışılan ermənilər öz müqavilələrinin və vədlərinin əksinə olaraq Rusiyaya çox az miqdarda ipək aparırdılar. Ona görə Rusiya tərəfinə də tövsiyə olunurdu ki, ermənilərdən öz müqavilələrinə əməl etmələri tələb olunsun. Notaya verilən cavabda deyilirdi ki, tacirlərin necə ticarət etmələri onların öz ixtiyarındadır və onları Rusiyaya qayıtmalarını məcbur etmək olmaz.

Şah tərəfindən birmənalı şəkildə bildirilirdi ki, iki dövlət arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin azalmasında erməni tacirlərinin günahı heç də az deyil. Əgər onlar öz mallarını Rusiyaya daşıyarlarsa bu onlara da xeyir gətirərdi.

Erməni ticarət kompaniyasının imzaladığı müqavilələrə kifayət qədər məsuliyyətsiz yanaşması Rusiya dövlətinin nümayəndələrini heç də razı salmırdı. Ona görə A.Volinski bölgədə olarkən ayrı-ayrı erməni tacirlərini Rusiyaya tərəf cəlb etmək istəyir, onlara mümkün yardımı etməyə çalışırdı. Məsələn, o, Qarabağdan olan Manusov adlı erməni tacirinin öz ticarətini Rusiya vasitəsilə həyata keçirməsinə xeyli köməklik göstərmişdi. Manusov əvvəllər ipək məhsullarını Aleppo vasitəsilə Avropaya daşıyırdı. Onun Rusiyaya meyllənməsi A.Volinski sevindirmişdi və o, arzulayırdı ki, digər ermənilər də Manusovun yolunu təkrar etsinlər (87).

Rusiyanın bölgədəki iqtisadi əlaqələrinin gücləndirilməsi məqsədilə A.Volinski 1717-ci ildə iki dövlət arasında ticarət müqaviləsinin imzalanmasına nail oldu (88). Rusiya tərəfi ümid edirdi ki, bu müqavilədən sonra Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasındakı ticarət əlaqələri xeyli genişlənəcək, erməni tacirlərinin Rusiyaya meyllənməsi güclənəcəkdir. Ancaq bağlanılan müqavilə heç də gözlənilən nəticəni vermədi. Çünki Səfəvi dövləti daxilində siyasi böhran güclənmişdi, mərkəzi hakimiyyət kifayət qədər zəifləmişdi, yerlərdə özbaşınalıqlar artmışdı. Ona görə də mərkəzi dövlətin bağladığı müqavilə yerlərdə öz həllini tapmırdı, yerli hakimlər müstəqilləşməyə səy göstərirdilər. Digər tərəfdən də erməni tacirləri Rusiya ilə bağladıkları müqaviləyə əməl etməkdən çox uzaq idilər. Onlar öz ticarətlərini istədikləri kimi qururdular. Satılacaq məhsulların başqa yollarla Avropaya daşınması isə Rusiyanın iqtisadi

maraqlarına cavab vermirdi. Ona görə də A.Volinski Rusiya dövləti tərəfindən erməni tacirləri üçün müəyyən edilmiş bütün güzəştlərin ləğvi haqqında vəsatət qaldırdı. Rusiya dövləti həmin vəsatətə əməl etməyi məqsədəuyğun saydı və bu məsələ ilə bağlı 1719-cu il iyunun 6-da çar fərmanı imzalandı (88).

Fərmanda göstərilirdi ki, ermənilərlə əvvəllər başlanmış mübahisələr əsasında Səfəvi dövləti ərazisində istehsal olunmuş bütün ipək məhsulları tam şəkildə Rusiyaya çıxarılmalı və ipək alverində Türkiyədən və digər yerlərdən keçən marşrutlardan imtina edilməli idi. 1711-ci ildə Rusiya çarı tərəfindən göstərilən qayğı nəticəsində Rusiya ilə olan ticarətin artacağına ümid edilirdi. 1711-ci il may ayının 14-də Senat tərəfindən qəbul olunmuş sənədə uyğun olaraq çar ermənilərin Rusiya ərazisində almaz, mirvari və başqa qiymətli daşlarla alverinə bütün gömrük vergilərini ləğv etmişdi. Rusiya dövlətinin fikrincə ermənilər onlara göstərilən bu qayğının qədrini bilmədilər. Ona görə də qərara alınır ki, Rusiya ərazisində erməni tacirlər üçün nəzərdə tutulan bütün güzəştlər ləğv edilsin. Ermənilər Rusiya ərazisində ticarət etmək fikrinə düşsəydilər onda onlar da digər xarici tacirlər kimi ticarət üçün nəzərdə tutulan bütün vergiləri ödəməli idilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dövlətinin ermənilərin naxələfliyinə qarşı qəbul etdiyi qərarlar bir də Xəzəryanı ərazilərin Rusiya tərəfindən işğal olunmasından sonra ləğv edildi. 1723-cü il iyulun 5-də və 1725-ci il iyulun 8-də imzalanan çar fərmanları erməni tacirlərini yenidən Rusiya bazarlarına cəlb etməsi məqsədi daşıyırdı.

1718-ci ildə A.Volinski bölgədə fəaliyyətini bitirib geri qayıtdı. O, çara təqdim etdiyi raportunda bildirirdi ki, bu yerlərin adamlarını siyasətlə Rusiyaya meylləndirmək mümkün deyil. Bunu yalnız silah vasitəsilə etmək lazımdır (89). Yəni artıq Rusiya sarayında belə bir qənaət hasil olmuşdu ki, hərbi müdaxilə olmadan Cənubi Qafqazda Rusiyanın mənafeələrini təmin etmək mümkün deyildir. Bölgədə gedən proseslər də əslində heç Rusiyanın xərinə deyildi. Ona görə də Rusiya bölgəyə qoşun çıxarmaq və Xəzəryanı əraziləri özünə birləşdirmək istəyirdi.

1722-ci ilin əvvəllərində Qəndəhar ətrafında Səfəvi dövlətinə qarşı üsyan etmiş Gilzai əfqan tayfalarının lideri Mir Mahmud qoşunları ilə İsfahan ətrafına yaxınlaşdı. Səfəvi dövləti məhv olmaq ərəfəsinə çatdı. Ölkə daxilində iqtisadiyyatın bərbad hala düşməsi, xəzinənin boşalması

ordunu da böhranlı bir vəziyyətə salmışdı. Ona görə, əslində, Səfəvi dövlətinin öz mövcudluğunu qorumaq üçün kifayət qədər gücü yox idi. Hətta əfqan tayfalarının Səfəvi dövlətinin varlığına, ümumiyyətlə, son qoymaq təhlükəsi yaranmışdı. Rusiya ehtiyat edirdi ki, kifayət qədər gücə malik olan Osmanlı dövləti yaranmış vəziyyətdən istifadə edər və çoxdan marağında olduğu Cənubi Qafqazı ələ keçirər. Ona görə də I Pyotr qəti və təcili addımlar ataraq Rusiyanın Xəzəryanı maraqlarını qorumağı qarşısına məqsəd qoydu.

Əfqan tayfalarının üsyanı Rusiyanın Cənubi Qafqaza hərbi müdaxiləsi üçün həm zərurət, həm də bəhanə oldu. Zərurətin nədən ibarət olduğu yuxarıda toxunuldu. Bəhanə isə Səfəvi dövlətinə yardım adı altında qoşunları Qafqaza göndərmək idi.

1722-ci ilin yayında Cənubi Qafqaza hərbi yürüşü başlamazdan əvvəl I Pyotr Səfəvi sarayına çatdırdı ki, əgər Xəzəryanı ərazilərin bəzi hissələri Rusiyaya güzəşt edilərsə, onda qarşı tərəfə hərbi yardım göstərməyə hazırdır. Onsuz da məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalan Səfəvi şahı belə bir təklifin müzakirəsini mümkün saydı və öz səfirini Peterburqa göndərdi. Rusiya Bakı və Dərbənddən başqa Şamaxını, Mazandaranı və Astrabadı da tələb etdi. Bu məsələ ilə bağlı danışıqlar uzun sürdü və 1723-cü ildə iki dövlət arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən adları çəkilən məntəqələr Rusiyaya güzəştə gedildi (90).

I Pyotr danışıqlardan istifadə edərək məqsədinə çatmağa çalışsa da hərbi müdaxilədən də imtina etməmişdi. Arzusunda olduğu əraziləri ələ keçirmək üçün tez-tələsik lazım olan bütün hazırlıq işlərini görmədən 1722-ci ilin may ayında qvardiyası ilə Moskvadan yola düşdü və iyun ayının 15-də Həştərxana gəlib çatdı. Həştərxanda ikən Pyotr Kartli çarı VI Vaxtanqın yanına öz nümayəndəsini göndərdi, Dərbəndə, oradan da Cənubi Qafqazın içərilərinə doğru hərəkət etməsi barədə ona məlumat verməklə qoşunu ilə onun qarşısına çıxmağı və onunla birləşməsini təklif etdi (91).

Səfəvi dövlətinin böhranından ermənilər də istifadə etməyə çalışırdılar. Onların da öz niyyətlərinə yetməsi üçün bölgədə xeyli əlverişli şərait yaranmışdı. Bir tərəfdən dövlətin böhranı, şah sarayının ətraf bölgələrlə əlaqəsinin zəifləməsi, digər tərəfdən də himayədarı kimi təsdiqlənmiş olan Rusiyanın bölgəyə hərbi yürüşü və Rusiyanın Xəzəryanı əraziləri ələ keçirmək planında ermənilərə dayaqlanmaq istəməsi

ermənilərin ciddi nəticələr əldə etmək şansını artırırdı. Ticarət münasibətlərində ermənilərin öz vədlərinə xilaf çıxması və nəticədə Rusiya dövlətinin erməni tacirlərinə qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi Pyotrda onlara qarşı bir etibarsızlıq yaratsa da dövlət maraqları yenidən onlara üz tutmağı, onları Rusiya siyasətinin alətinə çevirməyi tələb edirdi. Bununla bağlı cənuba doğru hərəkət başlayanda I Pyotr erməniləri də üsyana çağırırdı. Bu üsyana hazırlığın ilk addımı kimi ermənilər silahlı dəstələrin təşkilinə başladılar. Əslində, elə həmin vaxtlardan ermənilər də idarəolunmaz elementə çevrildilər, Gəncə bəylərbəyliyi ilə əlaqələri kəsməyə başladılar. Qərara alınmışdı ki, Qarabağda bir neçə erməni dəstəsi silahlandırılaraq üsyana hazır vəziyyətdə saxlanılsın. Ermənilər bunu ləzgilərin basqınlarından müdafiə üçün etdiklərini bildirsələr də, daha ciddi döyüşlər üçün hazırlıqlarını davam etdirirdilər. Murov dağının ətəklərində ermənilərin ilk sığnağı tikilmişdi. Bu sığnağ uzunmüddətli müqavimət üçün hazırlanmış hərbi düşərgə idi (92).

Tezliklə Qarabağın Vərənd məlikliyində sığnağların, müqavimət istehkamlarının ikinci bir xətti açıldı. Rusiyanın bölgəyə qoşun yeritməyə hazırlaşması ermənilərin fəallaşmasına səbəb oldu.

Səfəvi dövlətinin böhranı şübhəsiz ki, Azərbaycan xanlarının da müstəqilləşməsi üçün zəmin yaradırdı. İnzibati qurumlar çərçivəsində Azərbaycan xanlarının kifayət qədər geniş imkanları var idi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın və Osmanlı Türkiyəsinin bölgəyə qoşun çıxarmaq planları şimali Azərbaycan ərazisində müstəqillik imkanlarını xeyli zəiflədirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisində hərəkəti zamanı heç bir ciddi müqavimət ortaya çıxmamışdı. Yalnız ayrı-ayrı qarnizonlar müqavimət göstərməyə çalışsalar da onların da gücü o qədər böyük deyildi (93).

I Pyotr Həştərxandan cənuba doğru hərəkətə başlayanda, Kartli çarı Vaxtanqa bir də məktub göndərdi və ona öz qoşunları ilə Şirvana doğru hərəkətə başlamasını yazdı. Belə nəzərdə tutulmuşdu ki, Dərbənd şəhəri ələ keçirildikdən sonra I Pyotr Şamaxıya doğru hərəkət edəcək və orada gürcü-erməni qoşunları ilə birləşərək Azərbaycan ərazilərinin işğalını başa çatdıracaqdır. Ona görə Vaxtanq öz qoşunları ilə hərəkətə başlayanda, Qarabağda toplanmış erməni silahlı dəstələri də ona qoşulmalı və bu qoşunlar rus ordusuna tərəf hərəkət etməli idi.

İ.Orinin yuxarıda toxunulan planlarından görünürdü ki, ermənilər rus

qoşunlarının Şamaxıdan Naxçıvana, İrəvana və başqa yerlərə hərəkət etməsini arzulayırdılar. Bu zaman o, erməni qoşunlarının rus ordusuna qoşulmasını planlaşdırırdı. Rus qoşunları Azərbaycandakı bəylərbəylilikləri tutmaq üçün iki yolla hərəkət edə bilərdilər. Birinci yol Həştərxandan Niyazabada gələn dəniz yolu və oradan da Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və İrəvana gedən yol idi. Digər bir yol isə Şimali Qafqazdan Tiflisə gələn yol idi. Bu yolla Gürcüstan ərazisini işğal etdikdən sonra Azərbaycan ərazisinə adlamaq olardı (94).

Böyük sayda qoşunun və onun arxa xidmətinin daşınması üçün birinci yola üstünlük verildi. Cənuba hərbi yürüş kampaniyasının əsas məqsədi Dərbənd, Bakı və Şamaxının tutulması idi. Dərbənd və Bakı şəhərlərinin rus qoşunları tərəfindən tutulması planlaşdırılırdısa, Şamaxının alınmasına erməni-gürcü qoşunları da qoşulmalı idi. Rusların Qafqaza yürüş xəbərini alan kimi ermənilər Qafanda və Qarabağda üsyan qaldırdılar və Gəncə bəylərbəyliyinə itaətsizliyini bildirdilər. Azərbaycan bəylərbəyliliklərinin bütünlükdə işğalına yardımçı olmaq üçün ermənilər Gəncə ətrafına qoşun dəstələri göndərdilər. Onlar güman edirdilər ki, Şamaxıdan hərəkət edən rus qoşunları ilə birlikdə Gəncəni və Qarabağı da bütünlüklə ələ keçirəcək və sonra da Qarabağ ətrafı ərazilərin işğalına başlanacaqdı. Bununla da onlar azərbaycanlı xanların hakimiyyətindən xilas olacaqlar. Bu planın həyata keçirilməsi üçün ermənilərin nəzarəti altında 40 minlik silahlı dəstənin olduğu güman edilirdi (95).

1722-ci il avqust ayının 22-də I Pyotr Dərbəndə daxil oldu. Bu qədim şəhər rus qoşunlarının nəzarəti altına düşdü. Rus çarı burada qoşunlarının yenidən qruplaşdırılmasını, təchizat və təminat məsələlərini həll etdikdən sonra Bakıya doğru yürüşünü davam etdirmək fikrində idi. Lakin Xəzər dənizində təchizat gəmilərinin qəzaya düşməsi və Bakıya doğru hərəkət zamanı müəyyən müqavimətlə rastlaşmaq ehtimalı rus çarını öz fikrindən dönməyə sövq etdi. Sentyabrın əvvəllərində Pyotr geriyyə üz tutdu və sentyabrın sonlarında isə Vaxtanqa hərbi yürüşü təxirə salması barədə xəbər göndərdi (96).

Bununla belə, rus çarı Bakı şəhərinin ələ keçirilməsi planından əl çəkməmişdi. Həmin məqsədlə o, general Matyuşkin üçün xüsusi bir təlimat hazırlamışdı. Bir qədər irəli gedərək demək lazımdır ki, bu planın həyata keçirilməsi bir də 1723-cü ilin yayında mümkün oldu (97). Bununla da, Rusiya dövləti Xəzərin qərb sahilində çox mühüm mən-

təqələri nəzarət altına almış oldu.

Ancaq Pyotrun geri qayıtması Gəncə ətrafında dayanıb gözləyən erməni-gürcü qoşunlarını çıxılmaz vəziyyətə saldı. Rus qoşunları olmadan Azərbaycan bəylərbəyliklərinin işğalının elə də asan olmayacağını anlayan ermənilər və gürcülər dağılıb öz yerlərinə çəkildilər. Onlar bunu Pyotrun geri çəkilməsi xəbərini alandan iki ay sonra etdilər. Qarabağdan toplanmış erməni qoşunlarına Qandzasar katalikosu Yesai Həsən Cəlalyan rəhbərlik edirdi.

I Pyotrun Qafqaza yürüşünün başlanması ilə fəallaşan və əlinə silah alan təkə Gəncə ətrafına toplaşan ermənilər deyildi. Qarabağın və ona qonşu ərazilərin erməniləri də kifayət qədər fəallaşmış və idarəolunmaz hala gəlmişdilər. Onların arasında silaha sarılıb Azərbaycan bəylərbəyliklərinə qarşı itaətsizlik göstərənlərin sayı da az deyildi. Bəzi mənbələrdə I Pyotrun hərbi yürüşü dövründə silahlanmış ermənilərin sayının 40 min, bəzilərdə isə 60 min göstərilir. Erməni tarixçisi Q.Qaloyanın fikrincə, təkə Şamaxıda 12 min erməni silahlanıb Qarabağ dağlarında yaradılmış sığınlaqlara qoşulmuşdu (98).

Bu rəqəm kifayət qədər şübhəlidir. Şamaxıda XVIII əsrin birinci rübünün sonunda təkə 12 min silahlı toplanırdısa onda buradakı ermənilərin ümumi sayı şəhər əhalisinin ümumi sayı qədər olmalı idi. Yəni belə çıxırdı ki, Şamaxıda yalnız ermənilər yaşayırmış. Öz tarixçilik meyarlarına sadıq qalan erməni alimlərinin söylədikləri belə cəfəng rəqəmlər ermənilərin bölgədəki təcavüzünə haqq qazandırmaq üçün əl atdığı vasitələr idi. Əgər Q. Ezov sənədlərə istinad edərək həmin dövrdə ermənilərin 40 minlik silahlı dəstəsi olduğunu bildirirdisə (99), Q.Qaloyan bunun 60 min olduğunu iddia edirdi. Minas vardapet isə Pyotra yolladığı məktublarının birində Araratda, Qoxtanda, Qavarda, Qafanda yalnız 30 min erməninin silahlandığını söyləyirdi (100). Rus çarının Dərbənddən geri çəkilməsi, erməni-gürcü birləşmiş qoşunlarının Gəncə ətrafından dağılması erməni silahlılarının fəallığını nisbətən zəiflətdi. Yəni onlar müstəqil şəkildə üsyan qaldırmağa qadir deyildilər. Ona görə də, onların arasında bir nisbi sakitlik yarandı. Ermənilər rus ordusunun bölgədən geri çəkilməsini heç cürə qəbul edə bilmirdilər. Erməni başbilənləri, xüsusilə də erməni ruhaniləri yenidən hər vasitə ilə Rusiyanı bölgəyə cəlb etmək istəyirdilər. 1722-ci ilin sonlarında erməni arxiyepiskopu Minas Pərvaziyan Minas vardapetə yazırdı ki, İrəvan qalası indi fars (Azərbaycan) ərazisindədir. Biz o qalanı tutmalıyıq. Həmin qala

əlimizə keçərsə, onda türklər də, farslar da bizə heç nə edə bilməz (101).

Minas Pərvaziyan məktublarının birində isə Rusiyanın diqqətini Osmanlı Türkiyəsinin bölgəyə müdaxiləsinə cəlb etmək istəyirdi. Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən və Rusiyanın hərbi yürüşündən istifadə edən Qarabağ və Qafan erməniləri, yuxarıda deyildiyi kimi, müəyyən müddət ərzində Gəncə bəylərbəyliyinə itaətsizlik göstərməyə nail olmuşdular. Ermənilər yaxşı başa düşürdülər ki, belə bir vəziyyət uzun sürə bilməz. Ona görə də, Minas Pərvaziyan xahiş edirdi ki, 1723-cü ilin yazına qədər rus qoşunları Şamaxıya gəlsin. Yoxsa, ermənilərin vəziyyəti çox pis olacaqdı. Türklərin hücum ehtimalı isə onları xüsusilə qorxudurdu və bunu da rusların nəzərinə çatdırırdı (102).

Rusiyanın dövlət rəhbərliyində yaxşı anlayırdılar ki, ermənilərin və gürcülərin itaətsizlik göstərmələri Səfəvi şahının yadından çıxmıyacaq və münasib imkan yaranan kimi onlar yaxşıca cəzalandırılacaqlar. Bu isə ermənilərin Rusiyadan uzaqlaşdırılmasına zəmin yarada bilərdi. Ona görə də I Pyotr hər vasitə ilə ermənilərin Rusiyaya meyllilik durumunu qorumağa çalışırdı.

1723-cü ilin yayında rus qoşunları Bakını nəzarət altına aldılar. Bu hadisə ermənilər tərəfindən məmnunluqla qarşılandı və onlar rus qoşunlarının daha da irəliləyəcəyinə ümidlərini artırdılar. Rus çarı da ermənilərin bu əhval-ruhiyəsini qaldırmaq və onların Rusiyaya bağlanan ümidlərini sındırmamaq üçün 1723-cü ilin iyununda Qarabağ ermənisi İvan Karapeti xüsusi tapşırıqla Qarabağ ermənilərinin yanına göndərdi. İ.Karapetin başlıca vəzifəsi Qarabağ patriarxı və məlikləri ilə görüşmək, rus dövləti adından onlara ümidlər vermək və rus dövlətinin onları himayəsi altına almağa hazır olduğunu çatdırmaq idi. I Pyotr tərəfindən ona verilmiş olan fərmanda bildirilirdi ki, ermənilər istədikləri vaxt Xəzər dənizi boyunca yerləşən ərazilərə köçə, orada ticarətlə məşğul ola bilərlər. Onların Rusiya çarı tərəfindən müdafiə olunduğu və qayğılarına qalındığı da ermənilərin nəzərinə çatdırılırdı. Çar fərmanında göstərilirdi ki, İvan Karapet Rusiya dövləti tərəfindən göndərilir və onun söylədiklərinə ermənilər inanmalıdırlar. I Pyotr İ.Karapet vasitəsilə ermənilərə göndərdiyi xəbərində əmin edirdi ki, onları azad etməyə çalışır. Ona görə də ermənilər ruhdan düşməməlidirlər və əgər onlar üçün təhlükəli vəziyyət yaranardısı, həmin vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarılmalıdır. Daha çıxılmaz vəziyyət yaranardısı onlar Rusiya ərazilərinə köçə bilərdilər (103).

Buradan göründüyü kimi, I Pyotr hər vasitə ilə erməniləri Səfəvi döv-lətinə qarşı itaətsizliyə sövq etməyə çalışırdı. Onun ermənilər məs-kunlaşmış ərazilərə qoşun çıxarmaq ümidi yox idi. Bununla belə, o, yenə də ermənilərin qaynar bir qazana çevrilməsini, bölgədə iğtişaş mənbəyi olmasını arzulayırdı. Rusiya çarı erməniləri ən çıxılmaz vəziyyətdə belə yerli hakimiyyət orqanlarına itaət etməməyə, belə vəziyyət yarandıqda köçüb Rusiyaya gəlməyə çağırırdı.

Qarabağa gələn İ.Karapet Rusiya adından ermənilərə təkcə vədlər verməklə kifayətlənmirdi. O, Rusiya hakimiyyəti tərəfindən səlahiyyətli şəxs kimi erməniləri Rusiyaya meylləndirir, onlara Rusiyaya sədaqət andı içdirir, onların arasında barışdırıcılıqla məşğul olur, mövcud olan mübahisələri çözüür, düşmənçilik edənləri barışdırır, yerli hakimlərə, habelə gözlənilən türk hücumlarına qarşı səfərbər etməyə çalışır, onun məsləhətlərinə qulaq asmayanları cəzalandıracağı ilə hədələyir, bir sözlə, özünü hakim kimi aparırdı. İ.Karapet erməni sığnaqları ilə də əlaqə saxlamış və onları birləşməyə sövq etmişdi. Bu zaman Qarabağda 5 sığnağ yaranmışdı. Bu sığnaqların hər birində 5-6 min erməni silahlısı olduğu güman edilirdi. Erməni tarixçilərinin yazdığına görə, onların ümumi sayı 20-25 min arasında idi. Ancaq bu sığnaqların, ümumən erməni məliklərinin, erməni dəstə başçıların arasında birlik yox idi. Əksinə, onlar bir-biri ilə ziddiyyətdə idilər. Bunu erməni müəllifləri də etiraf edirdilər (104). Yəni milli-azadlıq hərəkatı kimi qələmə verilən erməni dəstələrinin fəaliyyəti xaotik şəkildə yaranmış silahlı qurumların özbaşına fəaliyyətindən başqa bir şey deyildi.

Rusiya rəhbərliyi ermənilər məskunlaşan əraziləri nəzarət altına ala bilməsə də, işğal altında olan ərazilərin erməniləşdirilməsinə çox çalışır-dı. I Pyotr üçün hələlik Bakı ətrafında ələ keçirilmiş ərazilərdə möhkəm-lənmək lazım idi. Bunun ən yaxşı yollarından biri də həmin ərazilərin xristianlarla, xüsusilə də ermənilərlə məskunlaşdırılması idi.

1724-cü ilin sentyabrında I Pyotr öz əraziləri vasitəsilə ermənilər ara-sında müvafiq təbliğat işinin aparılmasına başladı. Ermənilərə vəd edi-lirdi ki, əgər onlar Xəzəryanı ərazilərə köçsələr onların yaşayışı üçün hər cürə şərait yaradılacaq, yerli əhali öz yerlərindən köçürüləcək və onların torpaqları ermənilərə paylanacaqdır. Elə həmin il ermənilərin rus himayəsi altına alınmasının həlli üçün Rusiyaya gəlmiş erməni nümayəndələrinə bildirilmişdi ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında yenidən

bağlanmış müqaviləyə əsasən Rusiya açıq şəkildə ermənilərə yardım göstərə və onları müdafiə edə bilməz. Ona görə ermənilərə təklif olunurdu ki, onlar Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərə, Bakı, Dərbənd, Gilan və s. ərazilərə köçsünlər və orada məskunlaşsınlar. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyindən İvan Karapetə göndərilmiş məktubda onun qarşısında patriarx Yesai Həsən Cəlalyanın və digər ermənilərin Xəzəryanı ərazilərə köçməyə maraqlandırmaq vəzifəsi qoyulmuşdu (105).

1724-cü ilin noyabrında general Matyuşkin də ermənilərin Xəzəryam sahillərə köçürülməsinin təmin edilməsi ilə bağlı çar fərmanını aldı. Fərmanın əsas məqsədi rus siyasətinin əlində alətə çevrilmiş erməniləri bu ərazilərə cəlb etmək idi. Bununla bağlı çar fərmanında göstərilirdi ki, ermənilər Bakı, Dərbənd, Gilan və Mazandarana köçən kimi onlara yardım göstərsin, məskunlaşmaq üçün münasib yerlər ayrılın, şəhər və kəndlərdə boş qalmış həyətlər onlara verilsin və yerli əhali onlara qarşı qeyri-səmimi münasibət bəsləsə öz yerlərindən başqa yerlərə köçürülsün. Bakıda və Dərbənddə olan hərbiçilərə tapşırılırdı ki, ermənilər həm şəhərin daxilində, həm də ətrafında yerləşdirilsin(106).

1724-cü ilin noyabrında Xarici İşlər Nazirliyinin Kollegiyasından Dərbənddə olan polkovnik Yunkerə belə bir göstəriş verildi ki, erməni keşişi Antoniyə Dərbəndə gələn kimi boş olan həyətlərdən biri ayrılın. Keşişlə bərabər Dərbəndə gəlmiş digər ermənilər də rus hərbiçilərinin qayğısı altında olmalı idilər. Mövcud məlumatlardan aydın olur ki, keşiş Antoni Dərbəndə nəzərdə tutulan vaxtda gəlib çıxmamışdı. O sonradan bura köçmüş və rus hərbiçiləri tərəfindən onun üçün lazım olan qayğı göstərilmişdi. Antoni və onun ətrafındakılar isə rus hərbiçilərinin qayğısından o dərəcədə qudurmuşdular ki, onlar şəhərdəki məscidlərdən birinin yerində kilsə tikmək qərarına gəlmişdilər. Bəhanə də belə tapılmışdı ki, məscidin yerində əvvəllər kilsə olubmuş. Bu barədə rus komandanlığı qarşısında hətta məsələ də qaldırılmışdı. Ancaq rus komandanlığı ermənilərin nazı ilə nə qədər oynasalar da müsəlmanların dini heysiyyətinə toxunmağa cəsarət etmədilər. Ermənilərə bildirildi ki, sökdürmək istədikləri məscidin 300 il yaşı var və onun yerində əvvəllər erməni kilsəsi də ola bilməzdi. Ona görə onlara kilsə tikmək üçün başqa sahədə yer ayrıldı (107).

Qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası ermənilərin Xəzərboyu ərazilərə

köçürülməsinə böyük səylər göstərsə də, bu siyasət geniş şəkildə öz əməli həllini tapmadı. Yəqin ki, bir tərəfdən yeni ərazilərdə məskunlaşmağın çətinliyi, digər tərəfdən də göstərdikləri itaətsizlik üçün azərbaycanlılar tərəfindən cəzalandırılmaq qorxusu onları Xəzəryam ərazilərə köçməyə ehtiyatlandırır.

1723–25-ci illərdə Osmanlı qoşunlarının bölgəyə yürüşləri yerli əhali üçün çox ağır nəticələrlə başa gəlmişdi. Bu da onlara qarşı müqavimət göstərilməsinə səbəq edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavimət hərəkətində ermənilər də iştirak edirdi. Baxmayaraq ki, Osmanlı qoşunlarının yürüşləri əsasən Azərbaycan bəylərbəyliklərinə qarşı istiqamətlənmişdi, erməni tarixçiləri bu hadisələri erməni xalqının müqavimət hərəkətinin qabarıq səhifəsi kimi qələmə verirlər. Sanki bu ermənilər, heç Gəncə bəylərbəyliyinə ərazisində yox, hansısa bir erməni dövlətinin ərazisində yaşayırmışlar. Osmanlı yürüşünə qarşı Gəncə bəylərbəyliyi də müqavimət göstərirdi. Ermənilər də bəylərbəylik daxilində aparılan müqavimət hərəkətində iştirak edirdilər. Onların gəncəlilərlə bağladığı müqavilə də göstərirdi ki, azərbaycanlılar olmadan ermənilər Osmanlı yürüşünə qarşı güclü müqavimət yarada bilməzdilər və bu müqavimət uzunmüddətli ola bilməzdi. Başlıcası isə imzalanmış müqavilələr və onların əldə edilməsi üçün aparılan danışıqlarla ermənilər Gəncə bəylərbəyliyinə daxilində olduğunu və bu bəylərbəyliyə qarşı itaətsizlik göstərdiklərini də etiraf edirdilər. Bu etiraf heç də buraxılan səhvlərdən nəticə çıxarılması demək deyildi. Çətin vəziyyət onları azərbaycanlılardan kömək istəməyə səbəq edirdi. Proseslərin sonrakı inkişafı isə göstərdi ki, bölgəyə rus müdaxiləsi gücləndikcə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzləri də güclənirdi.

Qarabağ ermənilərinin itaətkarlığa gətirilməsində və Gəncə əyanları ilə barışdırılmasında rus çarının bölgədəki nümayəndəsi olan İvan Karapet də müəyyən işlər gördü. Mövcud olan sənədlərin birində göstərilir ki, Şuşadakı erməni yüzbaşılari Tarxan, Boqi, Pani, Sarkis, Sateq və Gəncədən olan ermənilər Gəncə kəndxudası və əyanları ilə barışmaqda vasitəçi olmaq üçün İvan Karapetə müraciət etdilər. İ.Karapet də bu missiyanı öz üzərinə götürdü. O, Gəncə əyanlarına məktub yazaraq onları Qarabağ erməniləri ilə barışmağa, daha doğrusu onları bağışlamağa çağırırdı. İ.Karapet həmin məktubunda ermənilərin özlərinin də daim mübahisədə, konfliktdə olduqlarını yazırdı: «Mən İvan Karapetdən, bütün

Gəncə ağa və kəndxudalarına, böyük və kiçiklərinə salam. Sizə məlumdur ki, mən bu ermənilərin sığnağına gəldim. Gördüm ki, onların bir çox böyükləri öz aralarında mübahisədədirlər. Mən onları barışdırdım, indi heç kim mübahisə etmir. Onların hamısını birləşdirdim və birdən eşitdim ki, siz bu ermənilərlə sülhdə deyilsiniz, bir birinizə hücum edirsiniz. Bununla siz yaxşı heç nə etmirsiniz və əgər siz bizim çarın himayəsini almaq istəyirsinizsə, siz bu ermənilərlə dostluqda olmalısınız» (108).

İ.Karapet gəncəlilərlə erməniləri barışdırmağa çalışmaqda yanaşı Gəncə əyanlarında Rusiyaya qarşı bir maraq yaratmağa çalışdı. Məktubunda da buna işarə edirdi. Ermənilərin gəncəlilərdən küsmələrinin səbəbini isə açıqlamırdı, daha doğrusu, ermənilərin təcavüzkarlığını, onların itaətsizlik və üsyan yoluna düşməsinə etiraf etmək istəmirdi. Erməni tarixçiləri də təsdiq edirdilər ki, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq XVIII əsrin təxminən ortalarına kimi Gəncə bəylərbəyliyi irsi olaraq Ziyadoğlu nəslinə məxsus idi (109). Bu nəsil əslində müstəqil hakimiyyətə malik idi. Qarabağ da bu bəylərbəyliyə daxil idi. Ermənilər nə qədər ki, təbəə kimi boyunlarına düşən vəzifələri yerinə yetirirdilər, heç bir kütləvi qanunsuzluq da ortaya çıxmırdı. Rusların müdaxiləsinə arxalanıb itaətsizliyə və üsyanlara rəvac verəndə isə ermənilərə qarşı Gəncə bəylərbəyliyindən xoş münasibət gözləmək heç bir araya sığmırdı. Bir tərəfdən xarici təsirin, o bir tərəfdən də Səfəvi dövlətinin zəifliyi üzündən ermənilərdə itaətsizlik, daxili parçalanmaya meyillilik güclənmişdi. Gəncə əyanları ermənilərin bu qədirsizliyini, onların əməllərini unutmaya hazır idilər—təki, bəylərbəylik daxilində asilik və itaətsizliyə son qoyulsun, qanunsuz üsyanlardan və etnik qızıqırdıcılıqdan əl çəkilsin.

Rusiya çarından ümidində olduqları yardımı ala bilməyəndə ermənilər qızıqırdıcılıqdan və asilikdən hələlik əl çəkməyi qərara aldılar və Gəncə əyanlarının adına bir öhdəlik də imzaladılar. Bu öhdəlik İvan Karapetin vasitəçiliyi ilə tərtib edilmiş və imzalanmışdı. İmzalayanlar isə Qarabağ ermənilərinin nüfuzlu nümayəndələri idi. Öhdəliyin başlıca məqsədi ermənilərin öz asiliyini etiraf etmələri və yenidən Gəncə bəylərbəyliyinin hakimiyyətini tanımaları idi. Bu öhdəlikdə aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdı: 1.Türk qoşunlarının və Dağıstan feodallarının Gəncəyə basqın edəcəyi təqdirdə, ermənilər bütün gücləri ilə

gəncəlilərin köməyinə gəlməli idilər; 2.Əgər türk qoşunları və Dağıstan feodalları Qarabağa hücum etsəydilər onda, gəncəlilər ermənilərin köməyinə gəlməli idilər; 3.Əgər ermənilər gəncəlilərə qarşı hər hansı təcavüzə yol versəydilər, onlara basqınlar etsəydilər onda bu işdə günahkar olan ermənilərin əmlakı müsadirə olunmalıydı (110).

Bütünlükdə, öhdəliyin mətni aşağıdakı kimidir. Bu mətn erməni mənbələrindən götürülmüşdür : «Bu məktubun məqsədi aşağıdakıdır: 1724-cü il martın 21-də biz, Qarabağ ölkəsinin erməni xalqı patriarxla, böyük və kiçik yüzbaşılara, məliklərlə, kovxa və kəndxudalarla birlikdə elçi İvan Karapeti öz vəkilmiz və müvəkkilimiz etdik. Bizimlə gəncəlilər arasındakı mübahisə haqqında ona məlumat verib xahiş etdik ki, bizi gəncəlilərlə barışdırsın. Belə ki, elçi böyük və kiçik gəncəlilərə məktub yazdı və bildirdi ki, onlar da çarın təbəələridir. Bu səbəbə görə də mənpatriarx Yesai, mənpatriarx Nerses, mən-Avan yüzbaşı, mən-Mirzə yüzbaşı, mən-Tarxan yüzbaşı, mən-Sarkis yüzbaşı, mən-Avrəm yüzbaşı, mənməlik Tamraz, mənməlik Bağır, mənməlik Qriqor, mənməlik Daniel və mənməlik Yeqan öz təbəələrimizlə, böyük və kiçik kovxa və kəndxudalarımızla elçiyə məktub verdik ki, o bizi gəncəlilərlə barışdırsın, bizimlə gəncəlilər arasında dostluq və məhəbbət olsun və biz bir-birimizə kömək olaq.Bununla biz vəd edirik ki, gələcəkdə osmanlı qoşunları və ya ləzgilər gəncəlilərə hücum etsələr, biz, bütün erməni xalqı və biz, yuxarıda göstərilənlər gəncəlilərin köməyinə gələcəyik. Belə ki,gəncəlilər də bizim çarın təbəələri sayılırlar. Əgər osmanlılar və ləzgilər bizə hücum etsələr gəncəlilər bizə kömək etməyə məsuldurlar. Əgər biz, ermənilər gələcəkdə gəncəliləri aldatsaq və ya bir və ya bir neçə gəncəlini tutsaq, öldürsək və ya talan etsək onda bizim həyatımız və əmlakımız çarın sərəncamına veriləcək» (111).

Ermənilər yaranmış vəziyyətin səbəblərini kifayət qədər üstü örtülü qeyd etsələr də, İvan Karapet bu məktub-öhdəliklə Gəncə ayanlarının yanına yollandı, qaldırılan məsələ ilə bağlı onların münasibətini öyrənməyə çalışdı. Gəncədə birmənalı şəkildə bildirildi ki, ermənilər bizim təbəələrimizdir.Onlar öz ağalarına müti olub itaət göstərsələr, yenidən əvvəlki qaydada yaşamaq mümkündür. Onlar öz tələblərini məktub-öhdəlik şəklində tərtib edərək imzaladılar və İvan Karapetə təqdim etdilər. Bu məktub-öhdəliklər, habelə gəncəlilərə aid olan digər məktublar haqqında məlumat verən erməni tarixçisi P.Arutyunyan təəs-

süf ki, gəncəlilərə aid olan bütün sənədlərin mətnini açıqlamamışdır. Əgər bütün sənədlər olduğu kimi çap edilsəydi, onda çox güman ki, gəncəlilərin ermənilərə ünvanladığı bütün narazılıqlar açıqlanardı.

İvan Karapetə təqdim olunmuş məktub-öhdəlikdə gəncəlilər ermənilərə qarşı narazılıqlarını, habelə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri belə açıqlayırdılar:

1.Qarabağ erməniləri müti, itaətkar olmalı, «əhali, Gəncənin mülkədarları və digər şüələr əleyhinə» üsyan qaldırmamalıdır.

2.Əgər üsyankar ləzgilər və türklər Gəncəyə hücum etsələr ermənilər Gəncənin köməyinə gəlməyə borcludurlar.

3.Əgər ermənilər gəncəlilərlə dostluq və qonşuluq etməsələr, gəncəlilərə kömək etməsələr, bütün bu hallarda günahkar sayılacaqlar və cəzaya layiq olacaqlar.

4.Bütün Qacar başçıları, böyüklər, üləmələr, ağalar, şəhər başçıları, kəndxudalar, yüzbaşı və döyüşçülər söz verirlər ki, a) əgər kənddən və şəhərdən kimsə sığnağ adamları və digər Qarabağ erməniləri ilə davaya girsələr, b) əgər ermənilərin mütilik göstərdikləri halda osmanlı və ləzgi basqınlarına məruz qalsalar və Gəncə əhli onlara kömək etməsə onda gəncəlilər günahkar sayılacaqlar (112).

Erməni tarixçisi P.Arutyunyan gəncəlilərin irəli sürdükleri birinci tələbə ayrıca münasibət bildirir və qeyd edirdi ki, həmin tələb Səfəvilərlə həm dini, həm də siyasi planda əlaqəli olan feodal təbəqəsinin tələbi ilə məktuba salınmışdı. Tarixçi Gəncə feodallarının ermənilərin itaətsizliyi ilə barışa bilməməsini istehza ilə qarşılayırdı. Əslində isə elə bu tələbin əks etdirdiyi məqam Qarabağ ermənilərinə qarşı Gəncə əyanlarının tutduğu mövqenin mahiyyətini açıqlayırdı. Əvvəla bildirmək lazımdır ki, məktubun yalnız birinci tələbi deyil, bütün mətni Gəncə feodalları və əyanları tərəfindən tərtib edilmişdi. Necə ki, ermənilərin məktubu da erməni əyanları tərəfindən tərtib edilmişdi. Burada hansı tələbin feodallar, hansı tələbin qara camaat tərəfindən irəli sürüldüyünü axtarmaq da düzgün deyil. Qara camaatdan tələb olan onların öz itaətkarlığında qalması idi. Bu tələb elə erməni kəndlilərinə də aid idi. Heç şübhəsiz ki, erməni mülkləri də erməni kəndlilərinin itaətsizliyini qəbul etməzdilər. Məktubun birinci bəndində göstərilir ki, ermənilər Gəncə mülkədarlarına mütilik nümayiş etdirmirdilər. Yəni ermənilər Gəncə mülkədarlarının torpağını əkib qarşılıqlı razılaşma ilə əldə edilmiş

tələbləri yerinə yetirməkdənsə, onlara qarşı üsyan qaldırmışdılar. Belə bir vəziyyətdə ermənilərin əvvəlki kimi itaətkarlıq göstərmələrinin tələb edilməsinin yalnız feodal əhval-ruhiyyəsi ilə bağlanması problemə qeyri-obyektiv don geydirməkdən başqa bir şey deyildir.

P.Arutyunyan istinad edilən əsərində hər vasitə ilə erməni kəndlilərinin baş verən üsyanlarda fəal rolunu əsaslandırmağa çalışırdı. Onun fikrincə, kənd böyüklərinin məktub-öhdəliyi imzalaması da elə erməni kəndlilərinin tələbi, baş verən proseslərə fəal yaşaması ilə bağlıdır. Fikrini sübut etmək üçün o bildirirdi ki, Qarabağ ermənilərinin rəhbərləri gəncənilərlə olan müqavilələri təkcə öz adlarından deyil, həm də kovxa və kəndxudaların adından imzaladığını qeyd etmişdilər. O, kovxa və kəndxudanı erməni kəndliləri hesab edirdi. Görünür, P.Arutyunyan sənədlərdə Azərbaycan dilində işlədilmiş kovxa və kəndxuda sözlərinin mənasını bilmədiyindən, həmin təbəqənin nümayəndələri kəndlilərlə bir səviyyədə tutulmuşdu.

Məsələyə başqa tərəfdən yanaşmaq lazımdır. Qarabağda baş verən üsyanların istiqamətləndirici və hərəkətverici qüvvəsi doğudanmı P.Arutyunyan tərəfindən fəallığı sübut olunmağa səy göstərilən qara erməni kəndlisi idi. Erməni kəndlisinin erməni kilsəsinin mövqeyinə biganə qalmadığını qeyd etməklə bərabər göstərmək lazımdır ki, Qarabağda baş verən üsyanların başlıca qızışdırıcı qüvvəsi erməni kilsəsi və erməni feodalları idi. Rusiya tərəfindən qızışdırılan bu dairələr Rusiyanın himayədarlığı altında öz maraqlarını daha yaxşı təmin edə biləcəyindən bölgədə Gəncə bəylərbəyliyinə və Azərbaycanlı ərbablara qarşı silahlı üsyanları ortaya atırdılar.

Gəncənilərin rus çarına göndərdikləri məktubda Qarabağ ermənilərinin qeyri-mütəliyi, ərbablara qarşı itaətsizliyi açıqlanmışdı. Erməni mənbələrində həmin məktubun mətni aşağıdakı kimi verilib: «Sığnağın xristian əhalisi və Qarabağ vilayətinin digər xristianları Avan və Karapet vasitəsi ilə, habelə bir tərəfdən Gəncə ərbabları ilə əhali arasındakı, bir tərəfdən də Sığnağ əhalisinin yanına gəlmiş xristian himyedarının şərəfli sarayının elçisinin iştirakı ilə yazılı öhdəlik veriblər ki, əgər indiki tarixdən, yəni hicri 1136-cı ilin mart ayından başlayaraq sığnağ əhalisi itaətsizlik göstərsə və Gəncə əhalisi və ərbabları və digər şiələr əleyhinə üsyan qaldırsalar və onlara düşmənçilik etsələr, habelə üsyankar ləzgilər

və türklər Gəncəyə hücum edərlərsə, onlar (ermənilər) gəncəlilərlə dostluq və qonşuluq bərcundan imtina edərlərsə, Gəncəyə kömək etməzlərsə onda bütün hallarda günahkar sayılacaqlar və cəzaya layiqdirlər» (113).

Bundan sonra məktubda gəncəlilərin də Qarabağ ermənilərinə münasibətdə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlik xatırlanırdı. Məktubda Gəncənin nüfuzlu adamlarından 60 nəfərin imzası və möhürü var idi. Yəni bu insanların hamısı Qarabağ ermənilərinin qeyri-mütilikdən, silahlı üsyan qaldırmaqdan əl çəkmələrini məmnunluqla qarşılamiş, mövcud problemin dinc yolla həllindən razı qalmışdılar. Onlar təkrar-təkrar ermənilərə hər cürə köməyin göstərilməsinə hazır olduqlarını bildirməklə ermənilərin də haqq yoluna qayıdacaqlarını, təcavüzkar xətdən imtina edəcəklərini, əvvəlki tək birgə yaşayacaqlarına ümid edirdilər.

P.Arutyunyan öz kitabında Gəncənin nüfuzlu adamlarının, habelə 81 küçə sakinlərinin məktublarını da öz əsərində çap etmişdi. Həmin məktublarda da ermənilərin asiliyinə və qeyri-mütilyinə son qoyulacağı təqdirdə onlarla dinc yanaşı yaşayışın davam etdiriləcəyinə vəd verilirdi.

Osmanlı qoşunlarının hücumu zamanı Gəncə bəylərbəyliyi mümkün müqaviməti göstərdi. Bu müqavimətdə Gəncə bəylərbəyliyinə sakinləri olan ermənilər də iştirak etdilər. Lakin Osmanlı qoşunlarının döyüş imkanları böyük idi və onlara qarşı müqavimətin ayrı-ayrı uğurlarına baxmayaraq bütünlükdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunmadı. Qarabağ Osmanlı nəzarəti altına düşəndə ermənilərin üsyançılığına, sığnağ yaratmaq hərəkətinə də son qoyuldu. Erməni silahlıları dağılıb orada-burada gizləndilər. Rusiya sarayının Qarabağdakı nümayəndəsi İvan Karapet, habelə Qarabağ ermənilərinin liderlərindən biri olan Avan yüzbaşı bölgəni tərk etdilər. Avan yüzbaşı və onun beş köməkçisi 250 nəfərlik bir dəstə ilə Qarabağdan Bakıya doğru qaçdılar və buradakı rus qoşunlarının yanında özlərinə sığınacaq tapdılar. Bakıda olan rus qoşunlarının tərkibində erməni eskadronu var idi. Avan yüzbaşı da adamları ilə birgə bu eskadrona birləşdilər. Həmin erməni eskadronunun təşkilatçısı və komandiri Petros-di-Sarqes Qilapenyə adlı bir erməni taciri idi. Bu tacir özü yaratdığı eskadronu maliyyələşdirməklə yanaşı

bütünlükdə rus qoşun dəstəsinə də yardımlar edirdi (114).

4. XVIII əsrin 2-ci yarısında ermənilərin təcavüzkarlıq meyilləri

I Pyotrun ölümündən sonra rus sarayının Şərqə marağının azalması, digər tərəfdən Nadir şahın Səfəvilər dövlətini devirərək hakimiyyəti ələ keçirməsi bölgədə erməni təcavüzkarlığının qabarıqlaşmasının qarşısını aldı. Nadir şahın mərkəzləşdirilmiş dövlətinin gücləndirilməsi dövlət ərazisində hər cürə itaətsizliyə zərbə endirdi. Erməni başbilənləri xarici yardımdan məhrum olmaqla bərabər daxildə də güclü hakimiyyətlə rastlaşmaları üzündən etnik dövlət yaratmaq planlarını müəyyən vaxt üçün arxa plana keçirməli oldular. Baxmayaraq ki, onlar Nadir şah tərəfindən müəyyən qayğı ilə rastlaşmışdılar. Erməni tarixçilərinin çoxu Nadir şaha hüsn-rəğbətlə yanaşırlar. Bunu Nadir şahın ermənilərə xüsusi qayğısı kimi qiymətləndirənlər də, əslində onun ermənilərə olan münasibəti onlardan Azərbaycan xanlarına qarşı bir təsir vasitəsi kimi istifadə etmək istəyindən irəli gəlirdi. Yəni onlar da əslində Nadirin siyasətinin bir alətinə çevrilmişdilər.

Məlumdur ki, Nadir 1736-cı ildə özünün şah elan etdirilməsi üçün Muğanda qurultay çağırtdırmışdı. Səfəvi xanları içərisində kimsə Nadirin özünü şah elan etməsinə qarşı etiraz etməyə cəsarəti çatmadı. Yalnız Ziyadoğlu nəslindən olan Gəncə xanı Uğurlu xan Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoyulması ilə razılaşmadı. Ancaq o təkliddə qaldığından Nadirin hakimiyyət başına gəlməsinə mane ola bilmədi. Nadir də özünü şah elan etdikdən sonra ona qarşı çıxmış olan Gəncə xanı Uğurlu xanı cəzalandırmaq qərarına gəldi. Gəncə bəylərbəyliyi daxilində olan Qarabağ mülkləri, Mil-Qarabağ səhralarının köçəri tayfaları, habelə Zəngəzur Gəncə bəylərbəyliyi tabeliyindən çıxarıldı. Bütün bu ərazilər Nadir şahın qardaşı, Azərbaycan sipəhsalrı olan İbrahim xana tabe etdirildi. Qazaxlar və Şəmsəddinli köçəri tayfalarının ərazisi isə Kartli çarı Teymuraza verildi. Uğurlu xanın tabeliyində yalnız Gəncə və onun ətrafı qaldı. Bununla da kifayətlənməyən Nadir, Qacar tayfasının da bir hissəsini Qarabağdan Xorasan ətrafına köçürdü (115).

Erməniləri Nadir şahdan razı qalmağa sövq edən Qarabağın Gəncə bəylərbəyliyi tabeliyindən çıxarılması idi. Onlar Qarabağın ərazi-inzibati bölgüsünə verilmiş yeni statusu Qarabağ mülklərinin az qala müs-

təqilliyi kimi qələmə verirdilər. Məsələn, erməni tarixçisi A.İoannisyan yazırdı ki, bu dövrdə məliklər öz vilayətlərinin tam ağası olan, öz silahlı qüvvələri olan müstəqil hakimlər idilər. Onlar birbaşa şaha tabe idilər və onların asılılığı yalnız müəyyən edilmiş verginin verilməsində idi (116).

Bu iddia erməni tarixçilərinin öz tarixlərini quraşdırmaq üçün irəli sürdükləri yeni bir cəfəng fikir idi. Belə güman etmək olar ki, Qarabağ məliklərinin müstəqilliyi Gəncə bəylərbəyliyi müstəqilliyindən daha çox idi. Ancaq Gəncə bəylərbəyliyi müstəqil dövlət sayılmırdı. Qarabağ məlikləri isə müstəqil sayılırdı. Baxmayaraq ki, bu məliklər birbaşa şaha deyil, onun qardaşına, Azərbaycanın ümumi hakiminə tabe idilər. Qarabağ məliklərinə müstəqillik yox, sadəcə olaraq yerli idarəçilik həvalə olunmuşdu. Onların hər hansı müstəqillik meyllərinin qabarması Nadir şah tərəfindən çox kəskinliklə qan içində boğula bilərdi. Necə ki, Azərbaycan ərazisindəki etiraz çıxışları amansızcasına yatırılırdı. Bir sözlə, Qarabağ məliklərinin ərazi bölgüsünə verilmiş yeni status ermənilərin müstəqilləşmək istəkləri deyil, onların Nadirin siyasətinin bir alətinə çevrilməsi ilə bağlanmalıdır.

Erməni başbilənlərinin fəallığı və açıq təcavüzü müəyyən vaxt üçün susdurulması konkret tarixi şərait ilə bağlı idi. Bu heç də o demək deyildi ki, ermənilər öz iddialarından və xislətlərindən əl çəkiblər. Nadirin hakimiyyətə gəlməsi ərəfəsində ermənilərin Rusiya ilə davam etdirdiyi yazışmaları göstərirdi ki, Rusiyanın təcavüzününü bölgədə qızıqsdırılması heç də yaddan çıxarılmayıbdı. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün rus təcavüzü başlıca vasitə kimi qəbul edilirdi. Buna görə də ermənilər gizləncə də olsa Rusiya sarayına öz məktublarını və nümyəndələrini göndərirdilər. Məsələn, 1730-cu ilin avqustunda Rusiyanın Ali Məxfi Şurasının iclasında ermənilərin göndərdiyi xahişlər müzakirə olunmuşdu. Müzakirələrin nəticələrinə əsasən ermənilərə bildirilməli idi ki, hazırkı şəraitdə Rusiya tərəfindən hərbi qüvvələrlə onlara yardım göstərilməsi mümkün deyildir. Çünki Rusiyanın Osmanlı Türkiyəsi ilə olan müqaviləsinə görə Cənubi Qafqaz təsir sahəsinə bölünmüşdü. Rusiyanın öz nəzarət sahəsindən kənara çıxması Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibəyə gətirib çıxara bilərdi. Bunu isə Rusiya arzulamırdı. Ermənilərə məsləhət bilinirdi ki, hələlik özlərini möhkəm saxlasınlar, türklərin hücumlarından qorunsunlar və şərait yetişən kimi onlara Rusiya tərəfindən hərbi yardım göstəriləcəkdir. Ermənilərə o da məsləhət görülürdü ki, onların Rusiyaya

gəlmiş nümayəndələrindən kimsə geri qayıtsın və Rusiya sarayının qərarını onlara çatdırsın (117).

1732-ci ilin sonlarına yaxın Eçmiədzin katalikosu Rusiya çariçası Anna İvanovnaya məktub yolladı və ondan imdad istədi. Erməni kilsəsi ermənilər üçün əlverişli olmayan şəraitdə belə erməni qurumunun yaradılması işinə rəhbərlik edirdi. Ermənilərin Rusiyanın yardımını ilə ayağa qaldırılması təşəbbüsü hələ də onun əlində idi. 1733-cü ildə katalikos yenidən yardım göstərilməsi adı ilə Rusiya sarayına müraciət etdi və öz nümayəndəsi arxiyepiskop Maqakini də Rusiya sarayına göndərdi (118).

1732-ci ilin sonlarında Qandzasar katkikosu Nerses də rusların bölgəyə yeni təcavüzünün başlanmasına çalışırdı. Bununla bağlı onun V. Levaşova və rus sarayının əyanlarından bir olan P. Şafirova məktubları var idi. P. Şafirov 1730-cu illərdə rus qoşunlarının nəzarəti altında olan Bakıda olmuş və burada katalikos Nersesin məktublarından birinə cavab vermişdi. Həmin cavabda bildirilirdi ki, Rusiya çariçası xristianlığın keşiyində dayanan bir insan kimi ermənilər haqqında da düşünür və onları darda qoymayacaqdır. Münasib bir şəraitdə ermənilərə lazımı qayğı göstəriləcəkdir (119).

Şafirov katlikos Nersesə digər bir məktubunda bildirirdi ki, müsəlmanların asılılığından çıxmaq istəyirlərsə onda fürsətin yetişməsinə gözləməlidirlər. Həmin fürsət yetişəndə Rusiya mütləq bölgəyə öz qüvvələrini yeridəcəkdir. Şafirov erməniləri əmin edirdi ki, bir qədər də dözsünlər. Çünki yaxın vaxtlar üçün Rusiyanın farslarla və Türkiyə ilə sülh sazişinin pozulması gözlənilirdi. Rus əyanı erməniləri və eləcə də Qandzasar katalikosluğunu azərbaycanlılara qarşı açıq təcavüzə çağırırdı. Bildirirdi ki, əgər ermənilər rusların hərbi yardımına arxalanmaq istəyirsə katlikosluğun rəhbərliyi altında erməni xalqı silaha sarılmalı, Şamaxıya doğru hücum keçməli və bu şəhər tutulmalıdır. Ermənilər Şamaxı şəhərini tutan kimi rus qoşun hissələri tərəfindən yardım alacaqdılar. Bakıda və digər Xəzəryanı ərazilərdə yerləşdirilmiş olan rus qüvvələrindən hərbi bölmələr ermənilərin köməyinə yetməli və Şamaxını işğal altında saxlamalı idi. Şafirov məsləhət bilirdi ki, Şamaxı şəhəri tutulandan sonra ermənilər özlərinə rəhbər və ya vəliəhd seçməli, sonra da həmin vəliəhdi Rusiya sarayına və ya da yaxınlıqda olan rus qoşunları komandanı general anşef Valeri Levaşovun yanına göndərməli

idilər ki, Rusiya ilə ermənilər arasında müqavilə imzalandı. Şafirov erməni katalikosundan xahiş edirdi ki, bu yazdıqlarını gizli saxlasın, məlumatlar Osmanlı Türkiyəsinin əlinə keçməsin (120).

Şafirov Rusiya sarayına göndərdiyi məlumatında Cənubi Qafqazda daha yaxşı möhkəmlənmək üçün Şamaxının işğalı zəruriliyinə toxunurdu. O, general Levaşova istinad edərək bildirirdi ki, ermənilər də Şamaxının işğalında iştirak etməyə hazırdırlar (121).

Ancaq bütün bu yazışmalar və məktublar nəticəsiz qaldı. Bütünlükdə XVIII əsrin 60-cı illərinə qədər, Rusiyada hakimiyyət başına Yekaterina gələnə kimi ermənilər ciddi bir əməli fəallıq göstərə bilmədilər. Əksinə, ermənilərin etnik mənafələrinin təcavüzkarlığa dayaqlanması Rusiyanın özündə də müəyyən dairələrin narahatçılığına səbəb olmuşdu. Xüsusən də, erməni-qriqorian məzhəbinin pravoslavlığı sınıxdırması, pravoslavların qriqorianlaşdırılması Rusiya sarayının qəzəbinə səbəb olmuşdu. Bu məsələ ilə bağlı Rusiya çarçası Yelizaveta 1741-ci il fevralın 1-də Sinoda məktub göndərərək Rusiyada erməni kilsələrinin hansı əsasla çoxalmasının səbəbini soruşdu. Bu kilsələr həm Sankt-Peterburqda, həm Moskvada, həm də Həştərxanda tikilmişdi. Həştərxanda onların sayı hətta çox idi. Erməni keşişləri Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərməkdən əlavə həm də rus hərbi qüvvələri daxilində özlərinə yer etmişdilər. Məsələn, Qafqazda yaradılmış gürcü alaylarında erməni keşişləri var idi. Bu keşişlər alaylarda qriqorianlığı təbliğ edərək pravoslavları öz məzhəblərinə cəlb edirdilər. Rus Sinodunda bundan xəbər tutan kimi dərhal erməni keşişlərinin alaylardan qovulması və alaylarda mövcud olan erməni əsilli hərbiçilərin pravoslavlaşdırılması barədə qərar verildi. Erməni kilsələrinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması Rusiya sarayı tərəfindən də müdafiə edildi. Çarça Yelizavetanın 16 yanvar 1742-ci il tarixli fərmanı ilə Həştərxandakı bir erməni kilsəsindən başqa Rusiya ərazisində olan bütün erməni kilsələri bağlandı (122).

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində ciddi tarixi hadisələr baş verdi. Nadir şahın ölümü və onun imperiyasının dağılması nəticəsində Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıqlar yarandı. Nadir şahın dövründə Azərbaycan ərazisində mövcud olan ərazi-inzibati bölgüsünün bazasında xanlıqlar formalaşdı. Maraqlıdır ki, Qarabağ ərazisində erməni mülüklükləri olduğu, erməni tarixçiləri bu mülüklüklərin az qala

müstəqilliyindən danışıqları və ermənilərin özlərinin də etnik qurum həsrətində olduqları halda bu ərazidə erməni qurumu deyil, müstəqil Azərbaycan xanlığı–Qarabağ xanlığı formalaşdı. Tarixi şəraitin son dərəcə münasib olmasına baxmayaraq Qarabağda vahid erməni mülkiyyəti deyil, Azərbaycan xanlığının formalaşması bir daha erməni mülkiyyətlərinin ciddi bir ictimai-siyasi təsirə, sosial bazaya malik olmadıqlarını göstərdi. Qarabağda mövcud olan Vərəndə, Xaçın, Güllüstan, Dizaq və Cerabert mülkiyyətləri xırda ərazi bölgüləri olub müxtəlif vaxtlarda təşkil edilmişdilər. Bu xırda mülkiyyətlər heç özləri arasında hər hansı fəaliyyət razılığına malik deyildilər və bütün Qarabağa sahib durmaq qabiliyyətindən də uzaq idilər. Bu mülkiyyətlər arasında yalnız Xaçın mülkiyyəti qədim mülkiyyət idi və bu mülkiyyət alban kökünə bağlı idi. Erməni tarixçisi P.Arutyunyan da təsdiq edirdi ki, Qafqaz albanlarının birbaşa əcdadları olan Xaçın mahalının hakimləri Həsən Cəlalylardan olan iri feodallar idilər. 1240-cı ildə Qandzasar monastırını tikib onlar bütün mahalın dini və kilsə hakimiyyətini öz əllərinə aldılar və onu XIX əsrədək əllərində saxladılar(123).

Digər mülkiyyətlərin tarixi isə elə də böyük deyildi və onların hakimiyyəti, əsasən, yaşadığı qalaların həddlərində və ona yaxın olan bir neçə kəndlə məhdudlaşdı.

Mənbələr xəbər verirlər ki, Nadir şah öldürüldükdən sonra vaxtilə onun yaxınlarından olmuş, sonra isə qaçaraq Qarabağda gizlənmiş Pənah Əli özünün 200-ə qədər igid atlısı ilə birlikdə Qarabağda özünü xan elan etdi (124). Nadirin ölümündən sonra Pənah xanın mənsub olduğu və Qarabağdan köçürülmüş olan tayfalar da geri qayıtmış və Pənahın xanlığını müdafiə etmişdilər. Pənah xanın nüfuzu və onun ətrafına toplaşanların sayı artdıqca qüdrəti də genişləndi. Onun təşkilatçılığı, bacarığı o qədər yüksək idi ki, çox az zaman keçdikdən sonra Qarabağ mülkiyyətləri qarşılarında Qarabağın sahibini görməyə başladılar və Pənah xanın artan qüdrətinin qarşısının alınması üçün hiylələrə əl atdılar. Erməni mülkiyyətləri müstəqil Azərbaycan xanlıqlarını bir-birinə vuruşdurmaqla öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Bununla bağlı onlar əvvəlcə dövrün nüfuzlu xanlarından olan Şəki xanı Hacı Cələbiyə müraciət etdilər və onun Pənah xanın üstünə qoşun çəkməsinə nail oldular. Milliyətçə erməni olan salnaməçi Mirzə Yusif bu hadisəni belə təsvir edirdi: «1748-ci ildə Boyatda səngər və qala binası qoydu, orada

bir divanxana hasarı tikdi. Bu zaman Qarabağ xəmsə məlikləri bir yerdə Şirvanatda və başqa yerlərdə ixtiyar sahibi olan Hacı Çələbiyə belə bir məlumat yazdılar ki, Pənah xan Qarabağda hökmdar olmuşdur, qala və səngər tikişməyə başlamışdır. Özü də ağalığ iddiasındadır. Araqarışdıranlar Hacı Çələbini Pənah xanla vuruşmağa təhrik etdilər və ona yazdılar ki, «əgər bu işdə lazımı ölçü götürülməsə, bu adamın öhdəsindən gəlmək çətin olaçaqdır» (125).

Ancaq Hacı Çələbinin bütün cəhdləri uğursuz oldu. O öz qoşunları ilə Pənah xanın iradəsini qıra bilmədi və gəldiyi kimi də geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Hacı Çələbinin məğlub olaraq geri qayıtması Pənah xanın nüfuzunu daha da qaldırdı. Xüsusilə erməni məlikləri ondan ehtiyatlanmağa başladılar. Pənah xan müdafiə tikililərini və qoşunlarını bir qədər də möhkəmləndirdikdən sonra erməni məliklərindən itaətkarlıq tələb etdi. Onlar buna razılıq vermədikdə Pənah xan mübarizəyə başladı. Hətta belə bir vaxtda da erməni məlikləri birləşməyə, birgə mübarizə aparmağa qadir olmadıqlarını nümayiş etdirdilər. İlk olaraq Xaçın məlikliyi Pənah xanın xanlığını tanımalı oldu. Bu, bir neçə gün davam edən döyüşlərin nəticəsi idi. Mirzə Camal Qarabaği bu barədə belə yazırdı: «Xaçın mahalının məlikləri bir müddət düşmənçilik edərək əl-qol atdılar da axırda (xana) tabe oldu və mərhum Pənah xan tərəfindən atasından qalmış və indi də mövcud olan özünün ayrıca mülkünə təyin edildi. Bütün Xaçın əhalisi itaət edərək tapşırılan xidmətləri düzgün yerinə yetirdilər» (126).

Sonra Vərəndə məliyi Pənah xana tabe oldu. Vərəndə məliyi mövcud olan ixtilaflar üzündən həm daxili çəkişmələr ilə üz-üzə gəlmişdi, həm də Pənah xan tərəfindən təzyiqlə məruz qalmışdı. Mir Mehdi Xəzani «Kitabi-tarixi-Qarabağ» adlı əsərində Vərəndə məliyinin Pənah xanla tanışlığını belə təsvir edirdi: «İkinci Vərəndə mahalıdır. Məlikləri məlik Şahnəzərgillərdir ki, onların əslisi Göyçə nücuhatındandır. Oradan fərar edib gəlirlər və Qarabağın Vərəndə mahalında məlik və hökmdar olublar. Məlik Şahnəzər Pənah xan sərəndə çox mütəmövvil və dövlətli və varlı idi. Əvvəl keyfiyyəti bu növdür ki, Məlik Şahnəzrin əmisi məlik Hüsü Vərəndə mahalında məlik idi. Məlik Şahnəzər bir para səbəblər cəhətinə əmisi məlik Hüsünü qətlə yetirdi və özü onun yerində məliklik məsnədində oturdu. Bu səbəbə görə tamamilə Xəmsə məlikləri onun bu növ hərəkəti səbəbinə ona müddəi və düşmən oldular və onun dəf və

rəfini vəcheyi-hümmət qıldılar. Hamısı ittifaq edib cəmiyyəti-tamam ilə onun üstünə gəldilər. Pəs məlik Şahnəzər dəxi Çanaxçı qəryəsində qala tərtib edib onlar ilə dava başladı. Məliklər qoşun ilə gəlib onu mühasirəyə aldılar. Səylər edib o dəfə qalanı almağı bacarmadılar. Məlik Şahnəzərin tavabeində olan kəndləri yəğma və qarət edib müahidə etdilər ki, əyyami-zimistan münqəzl olub bahar fəsli olanda dübarə ittifaq ilə qoşunlar fərahəm qılalar. Gəlib qəleyi-Çanaxçını alalar və məlik Şahnəzərə nə ki, əldən gəlir eyləyələr. Elə ki, onlar müraciət qıldılar və hər kəs öz məqər və məqamında varid oldular, pəs məlik Şahnəzər fikir və əndişələr edib məsləhət vaxtı səlahkarı belə gördü ki, Pənah xan ilə, o şöl vaxtda cülusi-vilayətdə təzə və şöhrəti və tərəqqisi bülənd avazə olmuşdu, binayi-ülfət və itaət və rüsmü-ixlasi-müvafiqət möhkəm edə, tainki onun müavinəti və yarlığı ilə düşmənlərinə faiq gələ. Bu tədbiri xatirində müsəmmim edib tühəf və hədayalar və layiqli sövqatlar ilə Çanaxçıdan süvar olub Pənah xanın hüzuruna getdi və ona itaət etdi. Elə ki, mərhum Pənah xan dəxi bu növ görəndə qayətdə xoşhal və fərəhnaq olub şeyle böyük sahibi-hörmət və sahibi-dövlət şəxsini itaətini özünə səadəti- əhval və amədi-iqbal bilib ziyad olan izzət və hörmət və nəvazişlər eylədi və günbəgün dəxi hörmət və ehtiramın mütezayid edib heç bir mütədiabatın müzayiğə etməz idi. Əlqissə, məlik Şahnəzər ki, çox danəndə və sahibi-tədbir və huşmənd və zirək adam idi. Bu tədbir ilə müddəilərinə qalib oldu. Dəxi ondan sonra Xəmsə məlikləri ona səmt getmədilər və müzahim və mütərriz olmağa cəsərət etmədilər. Əlhəqq, məlik Şahnəzər həmişə oğlu məlik Cəmsid ilə Pənah xana və İbrahim xana sədaqətlər göstərüb və onların yanında mənzuri-nəzəri-atifət olublar və heç vaxt xanlara bir ədavət və xəyanət etməyiblər. Hətta ki, məlik Şahnəzərin bir qızı Hurizad xanım İbrahim xanın kəbinli zövcəsi olub aralarında ülfət və sədaqət birgə qürubət həm hasil olmuşdu» (127).

Çiləbörd və Talış məlikləri ilə Pənah xanın məbarizəsi isə mənbələrdə belə təsvir olunur: «Belə bir keçilməz yerin və iki min nəfərə qədər tufənglinin möhkəm səngəri (Xaçın məliyinin müqavimət göstərməsi nəzərdə tutulur—M.S.) Pənah xanın əlinə keçəndən sonra ətrafdakı əhalinin və Xəmsə mahalları camaatının canına böyük qorxu düşdü. Onlar Pənah xanla gah sülh və barışıq, gah da düşmənçilik edirdilər. Çoxlu camaatı və dövləti olan Çiləbörd və Talış mahallarının qədim məlikləri məlik Hatəm və məlik Usub bəylə neçə dəfə müharibə oldu.

Axırda onlar tab gətirə bilməyib bir müddət çətin keçidləri olan yerlərdə, dərin dərələrdə, uca dağlar başında yaşadılar. Əkinlərinin, bağlarının və mal-qaralarının Pənah xanın adamları və qoşunları tərəfindən tari-mar və qarət olunduğunu, güzəranlarının pis keçdiyini görüb təngə gəldilər: evlərini, bağlarını və əkinlərini tərk edərək Gəncə tərəfə qaçdılar və yeddi il Gəncə vilayətində və Şəmkir mahalında qaldılar» (128).

Beləliklə, Qarabağda müstəqil Azərbaycan dövləti olan Qarabağ xanlığı formalaşdı və bu xanlıq Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalına qədər öz mövcudluğunu saxladı.

İndiki Ermənistan ərazisində isə başqa bir Azərbaycan feodal dövləti olan İrəvan xanlığı yaradıldı. Bu xanlığın yaranması da Nadir şahın imperiyasının parçalanması nəticəsində mümkün olmuşdu. Xanlıq bütün atributları ilə müstəqil Azərbaycan feodal dövləti idi. Bəzi vaxtlarda gürcü çarına və İran şahına vergi vermək məcburiyyətində qalsa da bu xanlıq 1827-ci ilə qədər öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Bu xanlığın əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etdiyi üçün müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif ərazi bölgüləri altında mövcud olan bu xanlığın hakimlərini də azərbaycanlılar təşkil etmişdilər. Erməni tarixçiləri bu faktı özünəməxsus şəkildə qəbul edirdilər. Onlar nə İrəvan xanlığını, nə də onun xanlarını azərbaycanlı kimi qəbul edirdilər. Erməni tarixçiləri İrəvan xanlığını fars xanlığı, İrəvan xanlarını isə fars xanları kimi təqdim edirdilər. Ancaq fakt faktlığında qalır ki, İrəvan xanlığını türksoylu azərbaycanlı xanlar idarə etmişdilər. Erməni kahini Oqanes Şaxxatunun tərtib etdiyi İrəvan xanlıqlarının siyahısı Erməni Sovet Ensiklopediyasında da çap edilmişdi. Azərbaycan türkünün qədim torpaqlarının bir hissəsi olan İrəvanın XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq hakimi olmuş şəxslərinin siyahısı Oqanes Şaxxatuna görə aşağıdakı kimidir (129):

1. Əmir Səəd–XIV əsrin sonu–1410
2. Pir Hüseyn (Əmir Səədin oğlu)–1410
3. Pir Yaqub (Pir Hüseynin oğlu)–1420
4. Əbdül (Pir Hüseynin oğlu)–1430
5. Uzun Həsən–1471
6. Yaqub bəy (Cahan şahın göstərişi ilə)–1440
7. Həsən Əli Qaraqoyunlu–1460
8. Həsən bəy (Bayandurun nəvəsi)–1475

- 9.Div Sultan Rumlu–1515-ci ildən
- 10.Hüseyn xan Sultan–1550-ci ilə qədər
- 11.Şahqulu Sultan Ustaqlı–1550–1575
- 12.Lələ paşa (Qara Mustafa adlı)–1577
- 13.Mahmudxan «Toxmaq»–1576–1583
- 14.Fərhad paşa–1583
- 15.Məhəmməd Şərif paşa–1604-cü ilə qədər
- 16.Əmirgün xan Qacar (Şah Abbas dövrü)–1605–1621
- 17.Təhməzqulu (Əmirgünün oğlu)–1635
- 18.Murtuz paşa (Sultan Murad dövrü)–1635
19. Kəlbəli xan–1636–1639
- 20.Məhəmməd xan «Çaqata kötük» –1639–1648
- 21.Xosrov xan–1648–1652
22. Məhəmmədqulu xan (Lələ bəyin oğlu)–1652–1656
- 23.Nəcəfqulu xan–1656–1663
- 24.Abbasqulu xan (Əmirgünə oğlu)– 1663–1666
- 25.Səfərqulu xan–1666–1674
- 26.Sarıxan bəy (iki il əvəz edib)–1674–1675
- 27.Səfiqulu xan (Rüstəm xan Təbrizlinin oğlu)–1675–1679
- 28.Zal xan –1679–1688
- 29.Murtuzqulu(Məhəmmədrza xan Naxçıvanlının oğlu)–1688–1691
- 30.Zöhrab xan.1691
- 31.Məhəmmədqulu xan – 1691–1694
- 32.Fərzəli xan (Əmirgünənin nəvəsi)–1694–1700
- 33.Zöhrab xan–1700–1705
- 34.Mehralı xan–1709–1717
- 35.Allahqulu xan–1719–1725
- 36.Rəcəb paşa–1725–1728
- 37.İbrahim paşa və Mustafa paşa–1728–1734
- 38.Əli paşa–1734
- 39.Hacı Hüseyn paşa (Əli paşanın müavini)–1734
- 40.Məhəmmədqulu xan–1735–1736
- 41.Pir Məhəmməd xan–1736
- 42.Xəlil xan–1752–1755
- 43.Həsən xan Qacr–1755–1762
- 44.Hüseynəli xan (Həsənəli xanın qardaşı)

45. Qulaməli xan (Hüseynəli xanın oğlu)–1738–1784
46. Məhəmməd xan (Qulaməli xanın qardaşı)–1784–1805
47. Mehdiqulu xan–1805–1806
48. Məhəmməd xan Marağalı–1806–1807
49. Hüseyn xan və qardaşı Həsən xan 1807–1827

İstər Qarabağ xanlığı və istərsə də İrəvan xanlığı kifayət qədər güclü xanlıqlar idi. Ona görə də, nə qədər ki, Rusiya bu və ya digər şəkildə bölgəyə müdaxilə etmədi, ermənilərin də təcavüzkarlığı açıq xarakter daşıyırdı. Ancaq bu hal 1762-ci ildə Rusiyada hakimiyyətə gələn Yekaterinanın çarlıq dövründə yenidən təcavüzkarlığın qabarması ilə əvəzləndi. Bu, bir tərəfdən Rusiyanın özünün Şərqdə daha fəal siyasət yeritmək, Rusiyanın sərhədlərini cənuba doğru genişləndirmək istəkləri ilə bağlı idi. Digər tərəfdən isə Rusiya siyasətinə erməni təsiri də güclənməkdə idi. Bir tərəfdən də erməni katalikosları mütəmadi olaraq Rusiya sarayına müraciət edir, onların şərqə olan marağını artırmağa çalışaraq bu siyasətin ermənilər üzərində qurulmasına da səy göstərirdi. Eyni zamanda Rusiyanın özündə də erməni təsiri güclənməkdə idi. Buradakı erməni koloniyası genişlənir, yeni-yeni erməni sənaye obyektləri açılır, erməni sərvətlərinin Moskvaya axını güclənirdi. Tanınmış erməni nəsləli olan Lazarevlərin Moskvaya köçməsi də həmin vaxtlara təsadüf edirdi. Ermənilərin Rusiyada çoxalması ilə onların kilsələrinin fəaliyyətinə qoyulmuş qadağa da aradan qaldırılmışdı.

1700-ci illərdə Moskvada üç ipətoxuma fabriki ermənilərə məxsus idi. Başqa iki toxuculuq fabrikində isə onlar payçı kimi iştirak edirdilər. Moskvada erməni əhalisi o qədər çoxalmışdı ki, XVIII əsrin 70-ci illərində burada artıq ikinci erməni kilsəsi tikilmişdi (130).

Rusiya ərazisində ermənilərin sayı o qədər artmışdı ki, Eçmiədzin onları da öz təsiri altında saxlamağın yollarını arayırdı. Elə buna görə də, Rusiya ərazisində erməni kilsələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsinə diqqət artırılırdı. Erməni kilsəsinin fəaliyyəti yeni şəraitdə Rusiya sarayı tərəfindən də müdafiə olunurdu. Çünki Rusiya sarayı yaxşı bilirdi ki, Şərq siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə edilməsinin əhəmiyyəti heç də aşağı düşməmişdir. Ona görə Eçmiədzin kilsəsinin Rusiya ərazisindəki fəaliyyəti də saray tərəfindən təmkinlə qarşılanırdı. Bu məqsədlə Eçmiədzin katalikosu Simeon Yerevansi Yekaterinanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərmişdi

Rusiyada yaşayan ermənilərin erməni kilsəsinə bağlılığına etiraz etməsin. Erməni katalikosu təklif edirdi ki, Rusiyadakı erməni kilsələri vahid bir yeparxiyada birləşdirilsin. Yekaterina erməni kilsəsinin nümayəndə heyətini həvəslə qəbul etdi və qaldırılan təklifə də razı oldu. O, 1768-ci il iyulun 30-da verdiyi fərmanla Həştarxanda yaradılmış erməni yeparxiyasına rəhbərliyi Eçmiədzin katalikosuna həvalə etdi (131).

XVIII əsrin 60-cı illərindən etibarən, erməni xalqının «azadlığı» hərəkətinin yeni-yeni ideoloqları meydana gəlməyə başladı. Bu ideoloqların da fəaliyyətinin əsas məqsədi Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının ərazisində etnik erməni dövləti yaratmaq idi. Belə ideoloqlardan biri, hindistanlı erməni İosif Emin idi. Onun da ideologiyasının əsasında Azərbaycan torpaqlarında erməni çarlığının təşkili dayanırdı. Ancaq o da yaxşı başa düşürdü ki, istər İrəvan, istərsə də Qarabağ xanlığı ərazisində ermənilər azlıqda olduğu və təşkilatlanmadığı üçün orada erməni dövlətini yalnız xarici təcavüz yolu ilə yaratmaq mümkün idi.

Öz ideologiyasının reallaşdırmağın yolunu tapmaq üçün İ.Emin 1763-cü ildə Gürcüstanə gəldi. Burada gürcü çarı İrakli ilə görüşdü. Erməni ideoloqu öz planlarını gürcü çarına açıqladı və ondan əməli kömək almağa çalışdı. Lakin İrakli, İ.Eminin planlarını ötəri şəkildə dinləyir və ya da onun üstündən keçməyə çalışırdı. İ.Eminə elə gəlirdi ki, gürcü qoşunlarının köməyi və erməni gənclərinin silahlandırılması yolu ilə bütünlükdə «tarixi Ermənistan»ı da azad etmək mümkündür. Lakin İ.Eminlə İrakli arasındakı ilk görüş ermənilərin iddiaları ilə bağlı konkret bir razılaşma olmadan sona çatdı. Ancaq bir neçə gündən sonra gürcü çarının yaxınları İ.Eminin yanına gəldilər və yaranmış vəziyyətlə bağlı onun da köməyini istədilər. Əldə edilmiş məlumatlara görə İran şahı Kərim xan ən yaxın vaxtlarda 100 minlik qoşun dəstəsi ilə Gürcüstan ərazisinə hücum etməyə hazırlaşırırdı. Bu xəbər gürcü çarını ciddi narahat etməyə başlamışdı. Gürcü çarının öz imkanları ilə belə bir böyük təhlükənin qarşısını saxlamağa qadir deyildi. Onda gürcü çarı İ.Eminin də imkanlarından istifadə etməyi qərara aldı. İ.Eminə xəbər verildi ki, əgər erməni gənclərini silah altına cəlb etməyi bacarırsa, onda bu işə başlasın. Təklif İ.Emin tərəfindən son dərəcə böyük həvəslə qarşılandı(132).

Onda belə bir fikir yaranmışdı ki, erməni gənclərinin silahlandırılma

sı, onların gürcü qoşunları ilə birgə fəaliyyətə başlaması, bu birləşmiş

qüvvələrin sonradan erməni çarlığı uğrunda mübarizəsinə də gətirib çıxaracaqdır. Belə bir inam və həvəslə işə başlayan İ.Emin 6 gün ərzində 800 erməni gəncini silahlı dəstəyə cəlb edə bildi (133).

Tezliklə daha bir məlumat alındı ki, Kərim xanın qardaşı ona qarşı üsyan qaldırıb. Onda Kərim xan Gürcüstana hücumu təxirə salaraq təcili geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Bu vəziyyət İ.Emini son dərəcə kədərləndirdi. Çünki bununla o, həm ermənilərdən ibarət silahlı dəstə düzəltmək imkanını itirdi, həm də birgə qoşun dəstələri ilə İran qüvvələrinə zərbə vurmaq və sonra da «tarixi Ermənistanın» içərilərinə doğru irəliləmək şansını itirdi. Doğrudan da belə oldu. Çar İrakli Kərim xanla döyüşmək zərurətinin aradan qalxması ilə əlaqədar olaraq silahlandırılmış erməni gənclərinin buraxılması haqqında əmr verdi. Bütün silahlı ermənilər evlərinə buraxıldılar. Onlardan yalnız 40 nəfər saxlanıldı. İ.Emin isə öz niyyətlərindən, Gürcüstanı da erməni iddiaları uğrunda «mübarizəyə» qoşmaqdan əl çəkmək istəmədi. Ona görə o bir də çar İrakli ilə görüşməyə cəhd göstərdi. Növbəti görüşdə ye-nə xəyali erməni torpaqlarının azad edilməsi müzakirə olundu. İ.Emin xahiş etdi ki, toplanmış silahlılar buraxılmasın, onun ixtiyarına 1000 nəfərlik gürcü süvari dəstəsi verilsin. İ.Emin istəyirdi ki, bu dəstə ilə Kərim xanın geri çəkilməkdə olan qoşunlarının üzərinə hücum etsin. O güman edirdi ki, min nəfərlik dəstə ilə qəfildən geri çəkilməkdə olan güclü qoşunun üzərinə hücum etməklə onlara üstün gələ bilər. Emin vəd edirdi ki, hücum zamanı erməni əhalisi də dəstəyə hər vasitə ilə yardım göstərəcəkdir. O bu yolla gürcü qoşun dəstəsinə rəhbərlik edib, həm də erməni torpaqları hesab etdiyi xanlıqların ərazisini də qeyri-ermənilərdən təmizləməyi planlaşdırırdı. Ancaq İrakli belə bir təxribata razı olmadı. Çünki o belə bir əməliyyatın perspektivini və faydasını görmürdü (134).

Görünür, çar İrakli də İ.Emindən bu və ya digər şəkildə istifadə etməyə çalışırdı. Çünki o, ermənilərin təxribatına uymasa da, İ.Emini də hələlək yanından uzaqlaşdırmırdı. Əksinə, ona payğıtı göstərirdi, onun şə-rəfinə qonaqlıqlar təşkil edir, onu özü ilə gəzintilərə aparırdı. Hətta Emin tərəfindən toplanmış könüllülərin buraxılması əmri verilsə də, yenə də onunla münasibətlərini kəsmirdi. Görüşlərinin birində çar İrakli İ.Eminə gürcü provoslav kilsəsi ilə erməni qriqorian kilsəsinin birləşdirilməsi yollarını aramağı təklif etdi. İ.Emin bu təklifi də maraqla qarşıladı və onun reallaşdırılması üçün özünəməxsus yol təklif etdi. Onun fikrincə, bu

kilsələrin birləşdirilməsinin birinci şərti «erməni torpaqlarının» ələ keçirilməsi idi. Bunun üçün də təklif edirdi ki, ona beş gün ərzində 5 minlik süvari dəstəsini və 10 minlik piyada dəstəsini toplamağa icazə versin. İ.Emin bu dəstə ilə Bayazidə hücum etməyi, oradan Ərzuruma doğru üz tutmağı, sonra da Bitlis, Van və Muş istiqamətlərində irəliləməyi planlaşdırırdı. Özü də İ.Emin bu hücumu gürcü çarının adından həyata keçirməyi lazım bilirdi. Bununla bağlı gürcü çarı da bəyan etməli idi ki, İ.Emin erməni torpaqlarını «xilas etməyə» yollanır. Onun bu bəyanatı Türkiyə ərazisində yaşayan erməniləri də coşdurmalı və onlar bu dəstəyə qoşulmalı idilər. İ.Eminin fikrincə Türkiyədə yaşayan ermənilərdən böyük kömək ala biləcəkdə. Guya Bəyaziddə 4000 silahlı erməni, sonra daha 12 min erməni, Muşda daha 10 min erməni onun yolunu gözləyirdi. İ.Emin iddia edirdi ki, Türkiyə ərazisində 40 minə qədər silahlı toplanacaqdır (135).

Çar İrakli söylənilən təklifin həyata keçməsinə razılıq vermişdi. Tarixçilərin yazdığına görə bu razılıqdan İ.Emin elə sevinmişdi ki, hətta gözlərinin yaşını da saxlaya bilməmişdi. O, dərhal da bu planın həyata keçirilməsi üçün hazırlıq işlərinə başladı. Muşda yerləşən müqəddəs Karapet monastrının keşişi Ovnana məktub yazdı və orada üsyanın qaldırılması imkanları barədə ondan məlumat almağa çalışdı. Ancaq keşiş Ovnan da bu planın uğurunun yalnız çar İraklinin qayğısı altında reallaşdırılacağı təqdirdə mümkün olduğunu bildirirdi. Çünki Türkiyədə İraklinin nüfuzu kifayət qədər ciddiliklə qəbul olunurdu və onun bu işə qoşulması da ciddiliklə qiymətləndirilə bilərdi. Ovnan məsləhət görürdü ki, heç olmasa 50 nəfərlik gürcü dəstəsi çar İraklinin icazəsi ilə sərhədi keçsin və özü də Türkiyə rəhbərlərinin nəzərinə çatdırılsın ki, çar İrakli İ.Eminin dostudur və onu müdafiə edir. Türkiyə daxilində dərhal 4 minlik erməni dəstəsi ona qoşulmağa və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməyə hazır idi. Görünür, İ.Emin İraklinin adından təcavüzü başlamağın qeyri-mümkünlüyünü anlayırdı. Bu təcavüz üçün ayrılmış qoşunların dolandırılması da onsuz çətin idi. Ona görə də növbəti məktublarından birində İ.Emin keşiş Ovnana bildirirdi ki, o kasıbdır və hər hansı maliyyə imkanlarına malik deyildir. Ovnan isə bildirdi ki, bu məsələyə görə ciddi narahat olmağa dəyməz. Çünki oradakı ermənilər pulsuz da onun xidmətində dayanmağa söz vermişlər (136).

İ.Emin eyni zamanda İstanbulda, Smirnada, Qeysəridə, Tokatda, Ərz-

rumda, Vanda və s. şəhərlərdə yaşayan tanınmış ermənilərlə yazışma aparırdı. Həmin şəxsləri də İ.Emin Türkiyə ərazisində silahlı üsyan qaldırmağa sövq edə bilmişdi. Onlar da silahlı üsyanın qaldırılmasına razı idilər. Ancaq bunun üçün Gürcüstan tərəfdən mümkün fəallağın olmasını məqsədəuyğun sayırdılar. Türkiyədə yaşayan erməni başbilənləri də tələb edirdilər ki, heç olmasa 20 atlı ilə üsyana başlamaq lazım gəlsə, elə bu iş İraklinin adı ilə bağlansın və Türkiyədə yaşayan ermənilər görsünlər ki, İrakli onların dostudur. Üsyana başlamaq üçün İ.Eminə müəyyən miqdarda pul da göndərildi. Onun nəzərinə çatdırıldı ki, əgər üsyana başlanarsa Türkiyə ərazisində 40 min silahlı həmin üsyana qoşulacaqdır. Onların hamısı təmənnəsiz bu üsyana qalxmağa hazırdır. Bu könüllülərin silahı da olmalı idi, təchizatı da, ərzağı da. Ona görə İraklidən hər hansı bir maliyyə yardımı alınmasına da ehtiyac duyulmurdu. Keşis Ovnan üsyanın başlanacağı təqdirdə onun uğurla sona çatacağına şübhə etmirdi. Yazışmalarında bildirirdi ki, türklər artıq yüz il əvvəlki türklər deyildirlər və onlar xeyli zəifləmişlər. Əlavə edirdi ki, indi türk şəhərləri hərbi baxımdan da möhkəmləndirilməyiblər və ona görə də bu şəhərləri almaq elə də də çətin deyildi.

Ancaq İ.Eminin planlarının təxribatçı planlar olması çar İrakliyə də gizli deyildi. Onun fəaliyyətindən öz maraqları üçün istifadə edilməsinin əhəmiyyətsizliyini görəndə çar İrakli İ.Eminin Gürcüstan ərazisində qalmasına lüzum görmədi. Məsələ burasındadır ki, heç erməni kilsəsi də İ.Eminin fəaliyyətini müdafiə etmirdi. Əksinə onun planlarını kifayət qədər qızıqdırıcı planlar kimi qəbul edirdi və ona görə də ondan xilas olmağa çalışırdı. İ.Eminin erməni kilsəsi tərəfindən müdafiə olunmaması onun ermənilər daxilində kifayət qədər sosial bazaya malik olmamasını nümayiş etdirirdi. İstədiklərinə lazımı dəstək tapa bilmədiyi üçün İ.Emin Tiflisi tərk edib nöqərləri ilə bərabər Telavada yaşadı. Lakin az sonra gürcü çarı İrakli onun heç Telavada yaşamasına da razı olmadı. İrakli İ.Emini yanına çağırıb qarşısında Gürcüstanı tərk etmək tələbi qoydu. İrakli görüşləri zamanı erməni katalikoslarının və yepiskoplarının onun fəaliyyətindən son dərəcə narazı olduqlarını çatdırdı. Bildirdi ki, bütün ermənilər katalikosa və yepiskoplara peyğəmbər və apostollar kimi baxırlar. Onların dediklərinin əksinə olaraq İ.Eminə yardım edilməsi xristianlığa xəyanət kimi qəbul edilə bilərdi. Çar İraklinin təbəələrinin az qala yarısı isə erməni idi. Ona görə də o, erməni əhalisinin narazılığı ilə

qarşılaşmaq istəmirdi. İrakli haqlı olaraq bildirdi ki, erməni kilsəsi İ.Emini müdafiə etmədiyi halda İraklinin onu müdafiə etməsi düzgün deyildir. Görüşlərinin sonunda İrakli İ.Eminə Rusiyaya dönməyi təklif etdi (137).

İ.Emin Gürcüstan ərazisində fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur oldu. Ancaq oranı tərk etməzdən əvvəl geniş Ovnanın adamları ilə rastlaşdı. Qərara aldı ki, onlarla Muşa yollansın və orada fəaliyyətini davam etdirdin. Ovnanın adamları onun bu niyyəti ilə razı olmadılar. Görünür, onlar da İ.Eminin fəaliyyətinin təxribatçı mahiyyətinə kifayət qədər bələd idilər. Ona görə də onu özləri ilə aparmaqdan imtina etdilər. Belə olanda İ.Emin yenə də Gürcüstanda qalmaq istədi. Bundan xəbər tutan kimi İrakli öz adamlarını onun yanına göndərdi və onun qarşısına tezliklə Gürcüstanı tərk etmək tələbi qoyuldu. Ermənilərin təcavüzkarlığının yeni dalğasının qaldırılmasına çalışan İ.Emin heç bir iş hasil etmədən Gürcüstanı tərk etməli oldu. Bununla belə o hələ də öz niyyətlərindən əl çəkmək fikrində deyildi. Güman edirdi ki, ermənilər arasında yaşasa planlarını daha asanlıqla həyata keçirə bilər. Ona görə də Gürcüstanı tərk edib Qarabağ xanlığının ərazisinə gəldi və təxminən on ay Gülüstan mülkiyyətinin ərazisində yaşadı. Görünür, o burada da təxribatçı əməllərindən qalmamışdı və ona görə tezliklə ona olan münasibət dəyişdi. İbrahim xanın İ.Eminin separatçı planlarından və fəaliyyətindən xəbər tutacağından qorxan Gülüstan məliyi İosif də onun yanına öz çaparlarını göndərdi və ondan tələb etdi ki, yaşadığı ərazini tərk etsin. Mövcud olan məlumatlara görə Qandzasar katalikosluğu da İ.Eminin təxribatçı fəaliyyətindən xəbər tutaraq onun Gülüstandan uzaqlaşdırılmasını lazım bildi. Bundan başqa Qarabağın digər erməni mülklərinə də məktub göndərilmişdi ki, heç bir vəchlə İ.Eminə kömək göstərilməsin. Buna görə İ.Emin tezliklə Qarabağ ərazisini də tərk etdi (138).

İ.Emindən fərqli olaraq XVII əsrin 60-70-ci illərində meydana çıxan erməni ideoloqları öz planlarını daha çox çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz təcavüzü ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Çünki onlar yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan xanlıqlarının və Osmanlı Türkiyəsinin müqavimətini yalnız Rusiyanın hərbi gücü ilə sındırmaq olar. Ona görə də bir-birinin ardınca müxtəlif erməni planları hazırlanır və Rusiya sarayına təqdim edilirdi. Belə planlardan birini Rusiyadakı erməni ticarət-sənaye dairələrinin

nümayəndəsi Məvses Sarafov (Sarafyan) 1769-cu ildə hazırlayıb Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Kollegiyasına təqdim etdi. Planın həmin vaxt üzə çıxması heç də təsadüfi deyildi. 1768-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında növbəti müharibə başlamışdı. Həmin müharibə erməniləri çox sevindirmiş və onların xəyali planlarının həyata keçməsinə böyük bir ümid yaratmışdı. Ermənilər güman edirdilər ki, rus qoşunlarının Türkiyə ərazisinə girməsi «tarixi Ermənistan»ın Türkiyədəki torpaqlarının qoparılıb ermənilərin əlinə verilməsinə zəmin yaradacaqdır. M.Sarafyanın Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi plan da erməni torpağı kimi iddia edilən ərazilərdə Rusiyanın nəzarəti altında olan erməni dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Erməni tarixçilərinin fikrincə, Sarafyanın təqdim etdiyi plan təkcə onun öz yaradıcılıq məhsulu deyildi. Rusiya yüksək dairələrində artıq kifayət qədər tanınmış olan Q.Kampanyan və O.Lazarevin də bu planın hazırlanmasında iştirak etmələri və ya heç olmasa həmin planın mahiyyətindən xəbərdar olmaları güman edilirdi (139).

Sarafyanın planı son dərəcə təcavüzkar bir plan idi və onun mahiyyətini də Azərbaycan xanlıqlarına və Osmanlı Türkiyəsinə qarşı təcavüzün həyata keçirilməsi təşkil edirdi. Bu plana görə rus qoşunları, habelə Moskvadan, Həştərxandan, Gizlərdən, Mozdokdan toplanmış erməni könüllüləri, eləcə də Qarabağın və Gürcüstanın hərbi qüvvələri əvvəlcə Gürcüstanı, sonra da «tarixi Ermənistanı» azad etməli idi (140). Ancaq maraqlıdır ki, Qarabağın hərbi qüvvələri deyəndə müəllif nəyi nəzərdə tuturdu? Ola bilsin müəllifin xəbəri yox idi ki, Qarabağ xanlığı kifayət qədər güclü bir xanlıq idi və Qarabağ xanı İbrahim xan xanlıq ərazisində vəziyyətə ciddi nəzarət edirdi və onun qorxusundan Qarabağda ciddi erməni qüvvələri də formalaşa bilməzdi.

1774-cü ildə Rusiya-Türkiyə arasındakı müharibə Kiçik Qaynarçada bağlanan sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Həmin müqaviləyə əsasən Rusiya Qara dəniz sahillərində möhkəmləndi. Cənubi Qafqaz və Türkiyə erməniləri ilə bağlı isə ermənilərin ümidində olduğu hər hansı bir irəliləyiş baş vermədi. Ona görə ermənilər bu müharibənin nəticələrindən ümumən narazı qaldılar (141).

Bununla belə ermənilərin iddiaları heç də yaddan çıxmadı. Əksinə, Türkiyə ilə aparılan müharibədə əldə edilən nəticələrdən sonra Rusiya sarayında Cənubi Qafqaza doğru irəliləmək planları yetişməkdə idi.

Digər tərəfdən də Rusiya sarayı ilə əlaqələri genişlənən ermənilər də bir-birinin ardınca ermənilərin «azad edilməsi» ilə bağlı yeni-yeni plan

lar hazırlayıb və Rusiya rəhbərliyinə təqdim edirdilər. XVIII əsrin 70-ci illərinin sonlarında bu sahədə ermənilər xeyli fəallaşmışdılar. Onların arasında kifayət qədər var-dövlətə malik olan Culfa tacirinin oğlu Ovanes (İvan) Lazarev və erməni katalikosu tərəfindən Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başçısı təyin edilmiş Ovsep Arutyun çariça II Yekaterina ilə şəxsi tanışlıqdan istifadə edərək Rusiya sarayını hər vasitə ilə erməni işinə cəlb etmək istəyirdilər. Onların hazırladıqları planı həm Yekaterinaya, həm də əvvəl Hərbi kollegiyanın vitse-prezidenti, sonra prezidenti olmuş, Rusiya siyasətində böyük nüfuzə malik knyaz Potyomkinə təqdim etmişdilər. Rusiya ermənilərinin hazırladığı planın da əsas mahiyyətini rus silahının gücü ilə «tarixi Ermənistan» ərazisini qeyri-ermənilərdən azad etmək və həmin ərazidə Rusiyanın nəzarəti altında olan erməni dövləti yaratmaq idi. I Pyotrun Qafqazla bağlı işğalçılıq siyasətini yeni səviyyədə davam etdirməyə çalışan Rusiya sarayı üçün ermənilərin tərtib etdikləri planlar heç də maraqlı uzaq deyildi. Çünki I Pyotrun dövründə olduğu kimi ermənilərə diqqət yetirmək və onlara dayaqlanmaq Qafqaz yürüşündə faydalı ola bilərdi. Ona görə də Yekaterinanın tapşırığı ilə knyaz Potyomkin general Suvorovu da bu məsələlərə cəlb etdi. Suvorovun qarşısına belə bir vəzifə qoyuldu ki, Peterburqda Lazarevin və Arqutyanın (Arqutinski) iştirakı ilə iclas çağırılsın, orada ermənilərin azad edilməsi və onların yaşadığı ərazidə erməni dövlətinin yaradılması üçün fəaliyyət planının hazırlanması müzakirə olunsun (142).

Suvorov Peterburqa çağırılmamışdan qabaq Poltavada xidmət edirdi və onun paytaxta çağırılması yalnız ermənilərin işləri ilə bağlı deyildi. Rus sarayı öz qarşısına daha böyük planlar qoymuşdu—Cənubi Qafqazı ələ keçirmək. Ermənilər isə bu planın həyata keçirilməsində rus siyasətinin və təcavüzünün elementi olmalı idi. Qafqazın tutulması çox böyük və məsuliyyətli plan olduğu üçün Suvorov da onun icrasına cəlb edilmişdi. II Yekaterinanın Suvorovu necə qarşılamaı da ona tapşırılacaq vəzifəyə verilən əhəmiyyətin ifadəsi idi. 1799-cu ilin sonlarında Peterburqa qayıdan Suvorovu çariça çox böyük hörmətlə qarşılamaı və Müqəddəs Aleksandr Nevski ordeninin brilliantlı ulduzunu öz yaxasından çıxarıb

onun yaxasına bərkitmişdi (143).

Suvorov Qafqazın işğalı ilə uzun müddət məşğul ola bilməsə də hər halda cənuba yollanmaq ərəfəsində bir neçə dəfə erməni başbilənləri ilə görüşdü və onların məsləhətlərinə qulaq asdı. Bu böyük sərkərdə ermənilərin siyasətini lazımınca qiymətləndirə bilmədi və onların uydurmalarının mahiyyətinə vara bilmədi. Görünür, Suvorov yalnız hər b üçün yaranıbmiş, siyasət üçün yox.

Erməni başbilənlərinin iştirakı ilə yuxarıda toxunulan iclasdan sonra Rusiyanın köməyi ilə erməni dövləti yaradılmasının yeni-yeni planları ortaya çıxdı. Bu plan-layihələrdən biri A.İ.Lazarev və İ.Arqutinski (Arqutyay) tərəfindən hazırlanmışdı və erməni dövləti ilə Rusiya arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdi. Həmin layihə «Şimal proqramı» adlanırdı. Digər layihə isə erməni Şahəmiryan adlı birisi tərəfindən hazırlanmışdı və «Cənub proqramı» adlanırdı.

«Şimal proqramı» Rusiyanın köməyi ilə yaradılacaq gələcək erməni dövlətini monarxiya kimi, «Cənub proqramı» isə burjua respublikası kimi görməyi irəli sürürdü (144).

Bəzi erməni tarixçiləri Rusiyanın təcavüzü nəticəsində İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaradılması və bu dövlətin gələcəkdə Rusiya ilə münasibətlərinin qurulması ilə bağlı İ.Arqutinskinin özünün müstəqil planı olduğunu bildirirdi. 19 maddədən ibarət olan həmin plan «İki millət, rus və ermənilər arasında ittifaq müqaviləsi» adlanırdı (145). Əgər belə bir plan mövcud olmuşdusa da çox güman ki, «Şimal proqramının» da əsasını elə həmin plan təşkil edirdi. Bu plan millətçilikləri ilə yaxşı tanınan İ.Lazarevin və İ.Arqutinskinin birgə təklifləri kimi ortaya çıxmışdı. İ.Arqutinski Rusiyadakı erməni yeparxiyasının rəhbəri, yəni, Rusiyadakı ermənilərə birbaşa təsir göstərmək imkanına malik bir şəxs kimi tanınırdısa, İ.Lazarev də var-dövləti ilə ermənilərə, həm də Rusiya sarayına təsir göstərməyi bacaran bir şəxs kimi tanınırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, onun malik olduğu son dərəcə böyük var-dövlətinin mənbəyi barədə elə yaşadığı dövrdə də, ondan sonra da çoxlu söz-söhbətlər və mübahisələr olmuşdu. Yazılanlardan çıxarılan ümumi nəticə budur ki, İ.Lazarevin malik olduğu sərvətin əsası onun atası Lazar Lazarevin həyata keçirdiyi böyük uğurluqlarla qoyulmuşdu.

Hazırda mövcud olan ehtimalların biri belədir ki, Lazar Lazarev Na-

dir şahın Azərbaycana birinci hücumu zamanı ona itaət etdiyini bildirmiş və bu mütiliyin əvəzində müəyyən torpaq sahəsi pay almışdı. O da bir çox başqa ermənilərlə birlikdə mütiliyin yalan olmadığını sübut etmək üçün hətta müsəlmanlığı da qəbul etdiyini bildirmişdi. Lazar çevikliyi, hiylələri ilə özünü Nadirin gözünə soxa bilməmiş və onun sarayında yer də tuta bilməmişdi. Görünür, onun yanında kifayət qədər etibara da malik imiş. Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra Lazar onun xəzinəsinə yol tapır, oradan son dərəcə böyük qiymətə malik olan brilyantları oğurlayır. Lazar həmin brilyantları qorxusundan yanında saxlamayıb Peterburqda yaşayan qohumu Şefrasa çatdırır. Özü isə yazılı vəsiyyətlərində övladlarına bu barədə məlumat saxlayır. Güman edilir ki, Lazarın övladları Peterburqa yollanaraq həmin qiymətli daşları Şefrasdan almış və 400 min manata Q.Orlova satmışdılar. 400 min manat o vaxtlar çox böyük pul sayılırmış. Bu o qədər çox idi ki, Lazarevin nəslə onun hesabına Moskvada və Peterburqda çox böyük mülklər almışdı. Moskvada bir müddətdən sonra açılmış Lazarev institunun möhtəşəm binasının alınmasında da həmin pulun payı var idi. Qraf Orlov isə ermənilərdən aldığı qiymətli daşı II Yekaterinaya hədiyyə etmiş və bununla onun etimadını qazanmışdı. Bunun nəticəsində o kifayət qədər nüfuzlu vəzifəyə təyin edilmişdi.

Göründüyü kimi, burada bir neçə qiymətli daşdan söhbət gedir. Lazarevlərin varlanması ilə bağlı digər ehtimalda isə Lazarın bir neçə deyil, yalnız bir qiymətli daşı oğurlamasından söhbət gedir.

Y.Kornoviç adlı birisi hələ 1877-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş «Rusiyada şəxsi adamların görkəmli sərvətləri» adlı kitabında Lazarın oğurladığı brilyantla bağlı belə yazırdı: «Mövcud olan məlumatlara görə guya Lazarevin gətirdiyi brilyant böyük monqolun taxtacındakı qızıl aslanın gözünü əvəz edirmiş və onun Kuhi-Nur adlanan digər gözü isə indi ingilis kraliçasındadır. Başqa məlumata görə isə Lazarevin brilyantı Serenqam məbəbindəki hind bütünün gözü imiş. Guya ki, bu brilyant Hindistanda ispan xidmətində olmuş fransız əsgəri tərəfindən oğurlanmışdı. O bu qiymətli daşla Malabara qaçır. Orada bu daşı gəmi kapitanı almış və sonra 2000 gieniyə bir yəhudiyə satmışdı. Ondan da Lazarev almışdı. Fars şahı bundan xəbər tutub Lazarevi məcbur edir ki, aldığı brilyantı versin. Ancaq Lazarev budunu kəsb brilyantı orada gizlədir ki, onu tapa bilməsinlər. Sonra onu nəhayət azad edirlər.

Peterburqa gəlir, burada onun xahişi ilə üzərində əməliyyat keçirirlər. Lazarev həmin daş üçün elə qiymət deyir ki, II Yekaterina onu almaqdan imtina edir. Lazarev Amsterdama yollanır və burada qraf Orlov brilyantı 450 min manata alır və bundan başqa Lazarevə 2000 manat həcmində ömürlük renta alacağı barədə öhdəlik verir» (147).

Bununla bərabər bəzi xarici müəlliflər sonradan «Orlov» brilyantı adlandırılan brilyantın Nadir şahın xəzinəsindən oğurlandığını bildirdilər. İstənilən halda brilliantın oğurlanması Lazarevin adı ilə hallandırılırdı (148). Bu yolla Lazarev özünə küllü miqdarda sərvət toplamış və bu sərvətin bir hissəsini erməni dövlətinin yaradılması işinə səxavətlə xərc etmişdi.

Lazarevin sərvəti hesabına Moskvada açılmış Lazarev institutu XX əsrin əvvəllərində öz fəaliyyəti ilə Rusiya ziyalıların ciddi narahatçılığına səbəb olmuşdu. Bu institutda tədris işləri tamamilə millətçilik, şovinizm, erməni müstəsnalığı ruhunda qurulmuşdu. Bu da rus ziyalıların xoşuna gəlmirdi. Peterburqda çıxan “Русское знамя” qəzeti Lazarev institunun millətçilik fəaliyyətinə toxunmaqla onun İrandan oğurlanmış brilyantın satışından əldə edilmiş pulla açıldığını və bununla da bu institutun qanunsuzluq üzərində qurulduğunu yazırdı (149).

Beləliklə, lazarevlərin mənbəyi qeyri-müəyyən olan sənəti Rusiyada kök salaraq onun siyasətinə təsir göstərməyə başladı. Bu nəslin davamçılarından olan İ.Lazarev Rusiya çarçası II Yekaterina, knyaz Potyomkin və general A.Suvorovla tanışlığından istifadə edərək erməni işinin də ermənilərin istəyinə uyğun olaraq həll edilməsinə nail olmaq istəyirdi. Rusiyanın hakim dairələrinin istər Lazarevlə, istər digər ermənilərlə olan kifayət qədər ilıq münasibətləri var idi. Rusiyanın Qafqazdakı mənafeləri də bu iki qütbün bir-birinə yaxınlaşmasını şərtləndirirdi. Azacıq mövcud olan imkandan isə ermənilər sui-istifadə etməyi bacarırdılar.

General Suvorov Peterburqa çağırıldıqdan sonra Q.A.Potyomkin ona order və bir də gələcək fəaliyyəti barədə təlimat təqdim etdi. Orderdə bildirilirdi ki, Xəzərboyunca yerləşən ərəzilərin xanlarının ötkəmliyi nəhayət Rusiya sarayını məcbur etdi ki, onların islahlaşdırılması üçün qəti tədbirlər həyata keçirilsin. Bu tədbirlərin hərbi müdaxilə və ya silah gücünə həmin ərəzilərdə arzu olunan qaydaların bərqərar edilməsi kimi nəzərdə tutulması, həmin bölgəyə təcrübəli hərbcinin göndərilməsinə zərurət doğururdu. Həmin məqsədlə Rusiya çarçası ora Suvorovun

göndərlməsinə məqsədəuyğun bilmişdi. Orderdə o da bildirilirdi ki, Suvorov dərhal Həştərxana yola düşməli, orada komandanlığı öz üzərinə götürməli, sonra Gürcüstan, Ermənistan və fars haqqında lazımı məlumatları toplayıb Peterburqa göndərməli idi (150). Burada fars deyiləndə həm də Azərbaycan xanlıqları nəzərdə tutulurdu.

Knyaz Potyomkindən Suvorova təqdim edilən təlimatda isə təyinat aldığı bölgədə görməli olacağı işlərin müfəssəl şərhə verilmişdi. Suvorov da öz fəaliyyətini həmin vəzifələr üzərində qurmalı və onların icrasını təşkil etməli idi. Təlimatda aşağıdakı vəzifələr irəli sürülürdü:

1. Bölgədə olan piyada və dəniz qüvvələrinin ümumi komandanlığını Suvorov öz əlində cəmləşdirməli idi. Bundan sonra o, qoşunların ümumi vəziyyəti ilə tanış olmalı və müəyyənləşdirilməli idi ki, qarşıya qoyulan vəzifələrin hərbi yolla həlli üçün nə qədər piyada, nə qədər dəniz qüvvələrinə, nə qədər toplara, nə qədər təchizata, nə qədər ərzağa və digər əşyalara ehtiyac var. Bu ehtiyaclar ümumiləşdirildikdən sonra Rusiya sarayına məlumat verilməli idi. Suvorov döyüş səfərlərinin vaxtını, qüvvələrin müvəqqəti yerləşmə məntəqələrini müəyyənləşdirməli idi.

2. Suvorova tapşırıq verilirdi ki, yerlərdə itaətsizlik göstərən xanlara qarşı qətiyyətli və amansız olsun, itaət göstərənlərə qarşı isə mərhəmət nümayiş etdirdirsin. Təlimata görə itaət göstərməyənlər Rusiya çarçasının qəzəbinə gəlməli idilər. Ona görə də onlara dərs verilməli və onların fəaliyyəti Rusiya dövlətinin mənafeələrinə uyğunlaşdırılmalı idi. Belə xanların Rusiya mənafeələrinə uyğun gəlməyən bütün fəaliyyətinin qarşısı alınmalı idi. Bunun üçün Suvorova hər cür səlahiyyət verilirdi. Suvorovun nəzərinə çatdırılırdı ki, zərurət yarananda həmin xanlarla əlaqələr qursun, yazışmalar aparsın və bu yolla da qarşısına qoyulan vəzifələrin həllinə nail olmağa çalışsın.

3. Suvorova tapşırılırdı ki, dəniz gəmilərinin sayı artırılmalı. Çünki Xəzəryanı əraziləri nəzarət altına almaq üçün dəniz qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi tələb olunurdu. Bunsuz bölgədə Rusiyanın maraqlarını təmin etmək də asan deyildi. Məsləhət görülürdü ki, zərurət yaranarsa gəmilərin sayı kirayə alınmış ticarət gəmilərinin hesabına artırılmalı. Gəmilərin sayı artırıldığı üçün onun şəxsi heyəti də artırılmalı idi. Bu vəzifə də Suvorovun diqqətinə çatdırılmışdı. Gəmilərə piyada qüvvələri də alınmalı idi. Bu qüvvələr zərurət yarananda quruya çıxarılmalı idi.

Dəniz qüvvələrinin artırılmasında əsas məqsəd isə Xəzər dənizində üzən Rusiya ticarət gəmilərinə vaxtaşırı hücum edən düşmən və pirat gəmilərin üzə çıxarılması və məhv edilməsi idi. Bununla Rusiyanın Xəzər dənizindəki ticarət gəmiçiliyi etibarlı şəkildə mühafizə olunmalı idi.

4. Bütün bu işləri görməkdə Suvorovun fəaliyyətinin əsas məqsədini Xəzər dənizində, dəniz ətrafı ərazidə, limanlarda Rusiyanın ticarətinin təhlükəsizliyinə nail olunması təşkil etməli idi. Suvorova məsləhət görüldü ki, bölgədə öz fəaliyyətini düzgün qurmaq üçün mükəmməl bir xəritəyə də malik olsun (151).

Erməni tarixçiləri Suvorovun Həştərxana göndərilməsi məsələsinə toxunarkən nədənsə ona saray tərəfindən verilən əsas vəzifələr yaddan çıxır və onun ermənilərlə olan əlaqələri qabardılır. Ancaq rus tarixçilərinin Suvorov haqqında olan sambalı araşdırmalarında onun ermənilərin iddiaları ilə bağlı hər hansı bir ciddi addım atdığını görmək mümkün deyil (152). Həştərxandakı fəaliyyəti zamanı da erməni planları ilə bağlı Suvorovun hər hansı bir iş görməsi məlum deyil. Bununla belə, Suvorovun Həştərxana yola düşməsi ərəfəsində Qafqazla bağlı məlumatlar toplayarkən ermənilər haqqında da o, müəyyən təsəvvürlərə malik olmağa çalışmışdı. Nəticədə o, Qafqaz əvəzinə elə ermənilər haqqında məlumat toplamalı olmuşdu. Çünki bölgə ilə bağlı görüşdüylə adamlar elə ermənilərdən ibarət idi. Onlar isə mövcud imkandan istifadə edərək Suvorovun beynini «erməniləşdirməyə» çalışmışdılar.

Həştərxana yola düşməzdən əvvəl Suvorovun 1780-cı ilin yanvarında Sankt-Peterburqda keçirdiyi görüşlərdən birində Q.A.Potyomkin, İvan Qoriç, habelə erməni yepiskopu İosif Arqutinski və erməni dövlətliyi İvan Lazarev iştirak edirdilər. Qafqaz haqqında onun bu şəxslərdə hansı məlumatı alacağını təsəvvür etmək isə elə də çətin deyil.

Yepiskop İ.Arqutinski Suvorovla olan görüşlərindən biri haqqında yazırdı ki, o mənim yanıma İvan Lazarevlə birlikdə gəlmişdi. Onunla iki saata qədər söhbət etdik və bu vaxt ərzində Suvorov bölgə ilə bağlı çoxlu suallar verdi. İ.Arqutinskiyə görə Suvorov onlardan Eçmiədzin katalikosu və ermənilər haqqında çoxlu məlumatlar almağa çalışmışdı. Görüşlərinin sonunda da Suvorov söz veribmiş ki, o, erməni dövlətini bərpa etmək niyyətindədir. İ.Arqutinski onu da əlavə edirdi ki, Suvorov onlardan topladığı məlumatları dərhal Q.Potyomkinə çatdırmaq üçün yola

düşdü (153).

İ.Arqutinski yazırdı ki, yanvarın 3-də onun knyaz Potyomkinlə yeni bir görüşü oldu. Onunla bərabər görüşə daha bir erməni dövlətlişi Oqanes ağa Yegizarov da dəvət olunubmuş. O.Yegizaryovla İ.Arqutinski Rusiyanın siyasətini müəyyənləşdirən şəxslərdən birinə yenidən ermənilər və onların «tarixi Ermənistan»ı haqqında məlumat vermək imkanı əldə etdilər. İ.Arqutinskinin yazdıqlarından aydın olur ki, Rusiyanın Qafqaza təcavüzünün qızışdırılması və bölgədə ermənipərəst siyasətin yeridilməsinə nail olunması üçün erməni başbilənləri mövcud imkandan səmərəli istifadə etdilər. Onlar ermənilərə kömək göstərilməsi barədə söhbətlər aparmış və ermənilər tərəfindən quraşdırılan xəritədə ermənilərin torpaqları, şəhərləri knyaz Q.Potyomkinə göstərilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin sonlarında tarixşünaslığın bir elm kimi hələ formalaşmadığı bir vaxtda ermənilər haqqında olan tarixi məlumatlar yaxşı halda M.Xorenskinin tarixi uydurmalarına əsaslanı bilərdi. Ona görə Q.Potyomkinə ermənilərin tarixi və əraziləri haqqında verilən məlumat da öz obyektivliyinə görə M.Xorenskinin məlumatlarından heç də fərqlənə bilməzdi. Deməli, İ.Arqutinski ilə O.Yegizarov Q.Potyomkinin beynini cəfəng uydurmalarla doldurmağa çalışmışdılar.

İ.Arqutinskinin yazdığına görə, Q.Potyomkin də onlarla görüşündə erməni xalqının taleyi, Eçmiədzin katalikosluğu, erməni katalikosu haqqında məlumatlar toplamağa çalışmışdı. Erməni başbilənləri isə bu məlumatları verməklə bərabər onun diqqətini həm də «Böyük Ermənistanın» bərpa olunmasına yönəltdilər. Onların gözlədiyinin əksinə olaraq Q.Potyomkin məsələnin həllinin mümkün olduğunu bildirmişdi. Eyni zamanda o, erməni başbilənlərinə bu məsələnin necə qaldırılması barədə məsləhətlərini də vermişdi. Q.Potyomkin təklif edirdi ki, erməni katalikosu və bir neçə erməni böyüyü ermənilərə nicat verilməsi barədə Rusiya sarayı qarşısında məsələ qaldırınsınlar. Yəni bu barədə Rusiyada lazımi təbliğat aparsınlar və Rusiya sarayında fikir formalaşırsınlar. Bundan sonra o, Rusiyanın ermənilərin köməyinə gələcəyini vəd edirdi. İ.Arqutinskiyə görə görüş zamanı gürcü çarı haqqında bəzi suallar ortaya çıxsın da söhbət, əsasən, erməni işi ətrafında qurulmuşdu. Görünür, Q.Potyomkin ermənilərin irəli sürdüyü məsələyə, Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə nikbinliklə yanaşmış. Onun bu nikbinliyi erməni həmsöhbətlərinə də sirayət edibmiş və bu məqam

İ.Arqutinskının xatirələrində də öz əksini tapmışdı (154).

İ.Arqutinskının yazdıqlarından aydın olur ki, onlar Suvorovla dörd dəfə görüşə bilmişdilər. Sonuncu görüş 1780-ci il yanvar ayının 13-də olmuşdu. Həmin görüş Suvorovun təşəbbüsü ilə baş vermişdi. O, İ.Arqutinski və O.Yegizarovu yanına çağırtdırılmış və onlarla yenidən söhbət etmişdi. Erməni yepiskopunun xatirələrinə görə Suvorov ermənilərin vəziyyəti ilə, erməni mülklərinin, Qarabağın vəziyyəti ilə maraqlanmışdı. İ.Arqutinski və O.Yegizarov da ona həm müləklər barədə, həm də Qarabağ və erməni müləkləri arasında olan ixtilaf, Pənah xanın onların üzərində hakim olmasının səbələri, habelə ermənilərin düşdükləri vəziyyət, konkret olaraq erməni müləklərinin hər biri, onların silahlı dəstələrinin miqdarı barədə məlumatlar vermişdilər. Ancaq məlumatlardan görüldüyü kimi, onlar obyektivliyi ilə elə də fərqlənmirdilər. Məsələn, məlumdur ki, Pənah xan 1759-cu ildə vəfat etmiş və onun yerinə İbrahim Xəlil xan Qarabağın xanı olmuşdu. İ.Arqutinski isə 1780-ci ildə də, yəni vəfatından 21 il sonra da Pənah xanı Qarabağ xanı kimi təqdim edirdi. Sözsüz ki, onun Suvorova verdiyi digər məlumatlar da obyektivliyinə görə elə bu səviyyədə ola bilərdi. İ.Arqutinski Qarabağın erməni müləkləri haqqında Suvorova aşağıdakı məlumatı vermişdi:

Onlardan birincisi—məlik Adəmdir. Onun hərbi qüvvəsi 1000 nəfərdir.

İkincisi—Məlik İosifdir. Onun da silahlıları həmin saydadır. Onlar bir-birilə həmfikirdirlər və birgə fəaliyyət göstəririlər. Şuşa xanına tabe olsalar da çox məsələlərdə müstəqildirlər.

Üçüncüsü—Məlik Yesaidir. Hərbi qüvvəsinə görə müləklər arasında birincidir. Ancaq daima məlik Şahnəzərin təzyiqi ilə rastlaşır.

Dördüncü—Şahnəzərdir. Türklərlə həmfikirdir və xanla birləşmişdir. Onun hərbi qüvvəsinin sayı da 1000 nəfərdir.

Beşinci məlik—Məlik Mirzə xan və onun oğludur. Məlik Mirzə xan da 1000 nəfərlik hərbi qüvvəyə maliku idi.

Sonra İ.Arqutinski Qarabağ ermənilərinin məmənşəyi barədə maraqlı məlumat verirdi: «Aqvan katalikosu Ovanes də həmin Xaçındandır. Haradan ki, Teymur Ləng aqvan xalqını köçməyə məcbur etdi. Ermənilər bura gəldilər və burada yerləşdilər. Katalikosluq indiyə kimi davam edir» (155).

Yəni İ.Arqutinski Qarabağın köklü əhalisinin albanlar olmasını, ermə-

nilərin isə ora sonradan gəlməsini etiraf edirdi.

Beləliklə, Suvorov Rusiyada yaşayan erməni başbilənləri ilə görüşlərində yollanacağı və gələcəkdə vəzifə icra edəcəyi Qafqaz bölgəsi haqqında məlumat toplamağa çalışsa da, onun aldığı məlumatlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ancaq ermənilər haqqında olmuşdu. Əslində, Suvorovun, yəqin ki, başqa bir seçimi də yox idi. Bəlkə burada rus siyasətçilərinin köməyinə bölgə ilə tanış olan ruslar, eləcə də bölgədən olan digər adamlar çata bilərdi. Ermənilərdən toplanan məlumatlar isə açıqca qərəzli və qeyri-obyektiv idi. Həmin məlumatlar ermənilərin etnik xislətindən və bölgədə Azərbaycan xanlıqları ərazisində erməni dövləti yaratmaq istəyindən irəli gəlirdi və ona görə də ermənilər rus siyasətçilərinin beynini bölgədə Rusiyanın maraqlarına cavab verə biləcək erməni dövlətinin yaradılması fikirləri ilə doldurmağa çalışırdılar. Erməni tarixçilərinin fikrincə, Suvorov erməni dövlətinin yaradılması məsələsini maraqla qarşılımış və birmənalı şəkildə bildirmişdi ki, Rusiya dövləti bu istiqamətdə ciddi addımlar atmaq niyyətindədir. Erməni tarixçiləri bir məqamı obyektiv olaraq vurğulayırdılar ki, II Yekaterinan dövründə Rusiya sarayı Qafqazda möhkəmlənmək barədə ciddi fikirləşirdi və Qafqazın işğalı çərçivəsində orada erməni dövlətinin yaradılması Rusiyanın da maraqlarına cavab verirdi (156).

1780-ci ilin yanvarında erməni başbilənləri ilə görüşlər zamanı Suvorov ermənilərlə bağlı bir qeyd təqdim etmişdi. Erməni tarixçisi M.Nersesyan həmin qeydin müəllifinin İvan Lazarev olduğunu göstərirdi. Başqa bir tarixi ədəbiyyatda isə bu qeydin müəllifinin İ.Lazarevlə İ.Arqutinski olduğu göstərilir (157). Görüşlər və söhbətlər zamanı söylənilənlər, bu qeydlərdə yazılanlar bir daha Suvorovun nəzərinə çatdırıldı. Qeyddə bildirilirdi ki, ermənilər artıq bir neçə əsrdir ki, öz dövlətlərini və hakimiyyətlərini itirmişlər. Onların ərazilərinin çox hissəsini türklər və farslar tutmuşlar. Ancaq milli bir rəhbərin olduğu təqdirdə çox asanlıqla erməni dövlətini bərpa etmək mümkündür. Ermənilər məskunlaşan ərazilərin təbii şəraiti isə onların yad qüvvələrdən daha yaxşı müdafiə olunmasına kömək edə bilərdi. Erməni başbilənlərinin fikrincə, erməni dövlətinin qurulacağı ərazilərin torpağı isə öz münbitliyi ilə orada yaşayanları da, ora gələnləri də hər şeylə, o cümlədən barıt, dəmir, qurğuşun və s. əşyalarla təmin edə bilərdi.

Suvorova təqdim olunan qeyddə sonra bildirilirdi ki, erməni torpaqları

talan edilib, əhalinin çoxu başqa ərazilərə dağılıb. Bununla belə, erməni məlikləri indiyə kimi öz mövcudluqlarını saxlayıblar. Onlar müstəqildirlər və lazım olanda öz qoşunlarını irəli çıxara bilirlər. Ermənilər onu da yazırdılar ki, Ermənistanın yaradılması üçün Rusiyanın iqtisadi və hərbi yardımını lazımdır. Belə köməyin olacağı təqdirdə İrəvana hərbi yürüşün təşkil edilməsi məqsədəuyğun sayılırdı. Qeydlərdə göstərilirdi ki, İrəvan üzərinə uğurlu hərbi yürüşün təşkili üçün 2-3 min nəfərlik hərbi qüvvə və bir də bu qüvvələrin iki il dolandırılması üçün təminat lazım idi. Hərbi qüvvələrə komandanlığın da milliyyətçə erməni olan bir şəxsə həvalə edilməsi məqsədəuyğun bilinirdi. Bunlara əməl ediləcəyi təqdirdə İrəvanın asanlıqla alınması güman olunurdu. İrəvan alındıqdan sonra bu ərazilərdə toplanan ərzaq və yem, qeyd müəllifmin fikrincə, Rusiyanın yardımını olmadan da bura göndərilmiş qoşunların dolandırılmasına tamamilə kifayət edərdi. İrəvanın daha da möhkəmləndirilməsi və müdafiə gücünün artırılması üçün isə ora topların yerləşdirilməsi və piyada ayrılması kifayət sayılırdı. Bu qüvvələrin ayrılması onun üçün zəruri sayılırdı ki, ilk vaxtlar şəhər həmin qüvvələr tərəfindən qorunsun. Bu müddətdə isə milli hərbi qüvvələr toplanmalı, onlara təlim keçilməli, erməni dövlətinin sərhədi möhkəmləndirilməli, türk və fars qoşunlarının hücumundan qorunmaq üçün istehkam işləri aparılmalı idi. Erməni başbilənlərinin fikrincə erməni dövlətinin qurulması və onun qorunması üçün bu işlərin görülməsi kifayət idi.

Suvorova təqdim olunan qeyddə o da göstərilirdi ki, erməni dövlətinin yaradılması üçün göstərilən köməklərə görə erməni xalqı əbədi olaraq Rusiyaya minətdar qalacaqdır. Qeydlərdə erməni dövlətinin yaradılmasının Rusiyaya gətirə biləcəyi iqtisadi faydaya da toxunulurdu. Bu iqtisadi fayda erməni dövlətində sabitliyin bərqərar olmasından sonra Şərqlə aparılan ticarət dövriyyəsiindən əldə edilə bilərdi. Rusiya bu ticarətin aparılmasına hələ Pyotrun vaxtından böyük maraq göstərirdi. Qeyddə bildirilirdi ki, indiyə qədər Rusiya ilə Şərq arasında ticarət əlaqələri arzu edilən səviyyədə olmamışdı. Erməni dövləti yaranandan sonra ticarət əlaqələri elə bir səviyyəyə qalxa bilərdi ki, ona bütün Avropa dövlətləri həsəd apara bilərdi. Bu isə Rusiyaya milyonlarla fayda gətirərdi. Suvorova təqdim olunan qeydin müəllifləri belə düşünürdülər (158).

Bununla Suvorova Həştərxana yola düşməzdən əvvəl iki yazılı təli-

mat verildi. Bu təlimatlardan birincisi ona Q.Potyomkin tərəfindən verilmişdi və orada Rusiya sarayı adından A.Suvorova verilən tapşırıq və vəzifələr öz əksini tapmışdı. İkincisi isə erməni başbilənləri tərəfindən ona təqdim olunmuşdu. Bu təlimat sırf ermənilərin arzu və istəklərini əks etdirirdi. Orada ermənilərin etnik dövlət yaratmaq istiqamətində Rusiya sarayına qəbul etdirmək istədikləri planlar, habelə Rusiyanın bölgədəki təcavüzünü həvəsləndirmək üçün ermənilər tərəfindən verilən vədlər öz əksini tapmışdı. Bütünlükdə isə bu sənəd erməni koloniyasının Rusiya sarayına göstərməyə çalışdığı təzyiqinin məntiqi nəticəsi idi. Rusiya sarayı isə ermənilərin geniş təzyiqlərinə qarşı çox zaman lazımı müqavimət göstərmirdi. Çünki müəyyən vaxtlarda buna heç ehtiyac da olmurdu. Əksinə, burada maraqlar üst-üstə düşürdü. Müəyyən vaxtlarda isə ermənilərin tələblərinin və fəaliyyətinin Rusiyanın maraqlarını aşıb erməni müstəsnalığına və milli eqoizminə xidmətə başladığını görəndə Rusiya sarayı bu fəaliyyəti müəyyən çərçivəyə salmağa çalışırdı. Bu, Pyotrın vaxtında da olmuşdu. Erməni tacirləri üçün verilən güzəştlər ləğv edilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Rusiyada erməni kilsələrinin də tikilməsinə qadağa qoyulmuşdu. Bir qədər irəli gedərək qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar gələcəkdə də baş verəcəkdi.

Lazım bildiyi hazırlıq işlərini gördükdən sonra 1780-ci il yanvar ayının sonlarında A.V.Suvorov Həştərxana yola düşdü. Burada o, böyük bir fəallıqla ona həvalə olunan vəzifələrin icrasına başladı. Suvorov əvvəlcə rus qoşunlarının və dəniz qüvvələrinin komandanlığını öz üzərinə götürdü, onların vəziyyəti ilə tanış oldu, həmin qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Xəzəryanı ərazilərin və qurumların başçıları ilə münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində ona saray tərəfindən həvalə olunmuş vəzifələrin icrasına başladı. Rus tarixçisi İ.İ.Rostunovun Suvorovun həyatına və xidmət yoluna həsr etdiyi səmərəli əsərində rus generalının Həştərxandakı iki illik fəaliyyəti ərzində ermənilərlə olan münasibətləri haqqında çox kasad məlumatlar vardır. Əsərinin bir yerində o xatırladır ki, Suvorov bölgədəki fəaliyyətilə bağlı Səfəvi dövlətində, Gürcüstan və Ermənistandakı siyasi vəziyyəti izləməli və Q.Potyomkinə məlumat verməli idi. Bununla bağlı Qafqazın və onun ətrafının xəritəsi tərtib olunur, Səfəvi dövləti, Gürcüstan və Ermənistandakı vəziyyət haqqında məlumat toplanırdı. Kitabın başqa bir yerində isə iki erməni ilə Suvorovun münasibətləri

haqqında qeydlər vardır. Onlardan biri Gəncə ermənişi Nikita Yakovlev idi. Nikita, Suvorovla Gilan hakimi arasında aparılan danışıqlarda tərcüməçilik edirmiş. Digər erməni isə Dərbənd sakini – Pyotr İvanov idi. Pyotr İvanovun Rusiyaya meylliliyinə görə Dərbənd xanı Fətəli xan onun əmlakını müsadirə edibmiş. Suvorov bunu eşidəndə Pyotr İvanovun Rusiyaya köçməsinə kömək etmiş və ona qayğı göstərilməsi bardə vəsatət qaldırmışdı (159).

Erməni tarixçisi M.Nersesyan isə Həştərxanda olarkən A.Suvorovun Qarabağ erməniləri ilə əlaqələr yaratdığını və onların arasında yazışma olduğunu iddia edirdi. Bu tarixçinin əsərində Suvorovun təkcə ermənilərlə deyil, Cənubi Qafqazın bir sıra nüfuzlu adamları ilə yazışdığı bildirilir. Guya Qarabağ erməniləri həmin yazışmalarda bölgəyə 10 minlik qoşun dəstəsinin gəlməsini arzulayırmışlar. Erməni tarixçilərinin iddiasına görə, Suvorov Qarabağ məlikləri arasında böyük nüfuzə malik imiş. Qarabağ məliklərindən Adəm, Bəylər, Qarabağın varlı ermənilərindən Stefan, Sarkis, Qriqori, Babay və Danil 1781-ci il sentyabrın 1-də knyaz Potyomkinə müraciət edərək ondan hərbi yardım istəmiş və həmin hərbi yardımın məhz Suvorovun vasitəsilə həyata keçirilməsini xahiş etmişdilər. Onlar da məktublarında bölgəyə 10 minlik qoşunun gəlməsini istəmişdilər. Erməni məlikləri güman edirdilər ki, bu qədər qoşunla Qarabağ xanının müqavimətini qıraraq erməni dövlətinin qurmaq mümkün olacaqdır (160).

Erməni müəlliflərinin və varlılarının Q.Potyomkinə ünvanladığı bu məktub yazılarda Suvorovun Xəzəryanı ərəzilərə gəlməsindən iki ilə yaxın bir vaxt keçmişdi. Böyük ümidlər bəslənməsinə baxmayaraq bu vaxt ərzində Suvorov tərəfindən Cənubi Qafqaza qoşun çıxarılması və orada hər hansı bir erməni qurumunun yaradılması bardə ciddi bir cəhd olmamışdı. Görünür, ermənilər Q.Potyomkinə məktub yazmaqla A.Suvorovu bu işə tezliklə cəlb etmək istəyirdilər. Ancaq 1781-ci ilin sonlarında Suvorov Xəzəryanı ərəzilərdən geri çağırıldı və ona başqa vəzifə tapşırıldı. Bununla da Cənubi Qafqazda rus təcavüzünün qızışdırılması üçün daha bir cəhd uğursuz qaldı.

Bununla ermənilərin etnik dövlət axtarışına heç də son qoyulmadı. Əksinə, Suvorovun Qafqazda mövcudluğu dövründə arzusunda olduqları nəticələri əldə edə bilmədiklərindən öz fəallıqlarını bir qədər də artırdılar. Rusiya sarayında da Qafqaza doğru irəliləmək iştahası artmaqda

idi. Ona görə ermənilərin dövlət axtarışı işi heç də yaddan çıxmamışdı.

A.Suvorovun bölgəyə gəlməsi ilə erməni dövləti qurulması istiqamətində hər hansı bir dəyişiklik baş verməyəndə, Qarabağ məlikləri övvəlcə gürcü çarı II İrakli ilə əlaqə saxlayıb onun müttəfiqliyini qazanmağa çalışdılar. Lakin Cənubi Qafqazın ən güclü hakimlərindən sayılan II İraklidən ümidində olduqları cavabı ala bilməyəndə erməni məlikləri gizlicə Rusiyaya nümayəndə heyəti göndərdilər. Nümayəndə heyətinə tapşırıq verilmişdi ki, çarıça ilə görüşsün və yalvararaq ondan ermənilərin dərdinə qalmasını xahiş etsin. Həmin nümayəndə heyəti Rusiya sarayının nüfuzlu şəxsləri tərəfindən qəbul edildi. Xüsusilə, Cənubi Qafqaza rus qoşunlarının çıxarılacağı gün yaxınlaşmaqda olduğundan ermənilərin nümayəndələri diqqətlə dinlənildi, onlardan lazımi məlumatlar alındı və yeni vədlər verildi. Knyaz Q.Potyomkin erməni nümayəndələri ilə görüşlərin, ermənilərdən alınan məktublارın onların qaldırdığı problem barədə kifayət qədər müfəssəl təsəvvür yarada bilmədiyi üçün bölgəyə etibarlı adamlar göndərilməsi və onun vasitəsilə obyektiv məlumatlar toplanması və həmin məlumat əsasında gələcək fəaliyyət yollarının müəyyənləşdirilməsi qərarına gəldi. Bu məqsədlə 1782-ci ilin payızında Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı vəzifəsinə Q.Potyomkinin qardaşı Pavel Potyomkin təyin edildi (161).

P.Potyomkin yeni vəzifəyə təyin olunandan sonra Rusiya sarayına növbəti nümayəndə heyəti göndərildi. P.Potyomkin isə ermənilər haqqında məlumatlarını genişləndirmək üçün arxiyepiskop Arqutinski ilə əlaqəyə girdi və xahiş etdi ki, ermənilərin qaldırdığı məsələnin mahiyyəti ilə bağlı ona yazılı məlumat versin. Erməni keşişinə yazdığı məktubunda P.Potyomkin ermənilərin hazırda düşdükləri vəziyyət ilə əlaqədar olaraq onların şüurlarının və əqidələrinin dəyişib-dəyişməməsi barədə də məlumat verilməsini xahiş etdi. P.Potyomkinə görə ermənilər uzun əsrlərdən bəri dövlətsiz qalmışdılar, onlar müxtəlif ərəzilərə dağılaraq assimilyasiyaya uğrayır və başlıca olaraq ticarətlə məşğul olurdular. Ticarətçilər isə öz xarakteri etibarilə xəsis, tamahkar olurdular. Ona görə də P.Potyomkin maraqlanırdı ki, ermənilər də belə xarakterə malik olduqları halda onlar vətən və dövlət haqqında düşünlərmi? Belə fikirlər onlara yad deyil ki? P.Potyomkin İ.Arqutinskiyə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Ticarətə üz tutan bütün insanlarda xəsislik və tamahdan başqa bütün digər hisslər məhv olur. İnam erməni xalqına

güclü təsir göstərirmi və möminlik xalq oyanışına səbəb ola bilərmə? Məliklər öz müqəddəs çinlərinə lazımı hörmət, xalq isə öz məliklərinə itaətkarlıq saxlayırlarmı? Və nəhəyt hansı vasitələrlə xalqa təsir etmək, məliklərin inamını birləşdirmək və ruhaniləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq olar?» (162).

P.Potyomkin Rusiya sarayına gələn nümayəndələrin bütün ermənilərin iradəsini təmsil etdiklərinə, daha çox ticarətlə məşğul olan ermənilərin etnik dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazır olduqlarına şübhə ilə yanaşırdı. Ona görə də bu məsələləri İ.Arqutinskidən öyrənməyə çalışırdı. Onu bir sıra başqa məqamlar da maraqlandırır və onlara da cavab tapmaq istəyirdi. P.Potyomkin ermənilərin gürcü çarı ilə, habelə gürcü çarının qonşu müsəlman xalqları ilə olan münasibətləri, ermənilərin öz adlarına çıxdıqları ərəzilərin hakimlərinin kim olması, Qarabağda neçə məliyin və nə qədər əhalinin olması, Tiflisdən və Dərbənddən Qarabağa gedən yol üzərində hansı məntəqələrin mövcudluğu, qoşunlar Qarabağa doğru hərəkət etmiş olduqları təqdirdə yerli hakimlər və əhalidən hansı yardımların alınmasının mümkünlüyü barədə məlumat almaq istəyirdi. Bir sözlə, onu Cənubi Qafqaza təşkil edilməsi planlaşdırılan hərbi yürüş üçün faydalı ola biləcək hər cürə məlumat maraqlandırır. P.Potyomkin, İ.Arqutinskidən xahiş edirdi ki, Tiflis-İrəvan, Dərbənd-Şamaxı-Naxçıvan marşrutu üzərində hansı möhkəmləndirilmiş məntəqələrin, Cənubi Qafqazda hansı təbii sərvətlərin, həmin bölgədə gəmiçilik üçün yararlı olan çayların mövcudluğu barəsində ona yazsın. P.Potyomkin bu çaylar vasitəsilə qoşunların, habelə təchizat yüklərinin daşınmasının mümkünlüyü ilə maraqlınırdı. Onun üçün bölgədə taxılın, atlar üçün yemin tapılması da əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də P.Potyomkin hansı vilayətdə hansı ərzaq növünün olması, bütünlükdə qoşunların təchizat problemlərinin ödənilməsi imkanlarını aramağı və bu barədə də məlumatların ona çatdırılmasını xahiş edirdi.

P.Potyomkin İ.Arqutinskinin nəzərinə çatdırırdı ki, rus qoşunlarının bölgədə uğurlu fəaliyyətinin başlıca şərti onların ərzaqla tam şəkildə təmin edilməsi idi. Onun bu məktubu ermənilər tərəfindən çox böyük sevinc və məmnunluqla qarşılandı. Ermənilər güman edirdilər ki, əgər Rusiya sarayı İ.Arqutinski qarşısında konkret suallara cavab verilməsi tələbini qoyursa, deməli, əməli işlərə keçilməsi və rus ordusunun Azər-

baycan xanlıqları ərazisində erməni dövləti yaradacağı uzaqda deyil. Ona görə ermənilər hər iki katalikosun imzası ilə Rusiya sarayına yeni bir məktub göndərdilər. Həmin məktubda Rusiya sarayından bir daha iltimas olunurdu ki, rus qoşunları tezliklə bölgəyə gəlsin. Rus qoşunlarının dolandırılması məsələsinə gəlincə isə ermənilər bildirdirdilər ki, 30 minlik rus qoşununu beş il ərzində təmin etməyə imkanları vardır (163).

P.Potyomkinin yeni erməni katalikosu seçilmiş Qukasla da əlaqə saxladığı iddia olunurdu. Erməni tarixçilərinin yazdığına görə katalikos bölgəyə rus təcavüzünün gətirilməsi üçün xeyli fəallıq göstərirdi. Elə bu fəallığın nəticəsi kimi 1782-ci ilin dekabrında Eçmiədzin kilsəsində gizli yığıncaq təşkil edildi. Həmin iclasda erməni məliklərinin və ruhanilərinin nümayəndələri iştirak edirdilər. Mövcud olan məlumata görə bu iclasda knyaz Potyomkinin xüsusi nümayəndəsi də iştirak edirdi. Çox güman ki, elə iclas da onun gəlişi münasibətilə çağırılmışdı. Knyaz Potyomkin ermənilərin qaldırdığı məsələlərin həllinə nə dərəcədə meyli olduğunu əsaslı şəkildə bilmək istəyirdi. Eçmiədzinə gəlmiş nümayəndə də sözsüz ki, bu barədə ona dəqiq və müfəssəl məlumata verməli idi. Rusiya sarayının nümayəndəsinin yanında iclas iştirakçıları Rusiya taxt-tacına sədaqətli qalacaqları barədə and içdilər. Eyni zamanda bölgəyə rus qoşunlarının göndərilməsi barədə Rusiya sarayına yeni bir müraciət qəbul olundu. Ermənilər bildirdirdilər ki, başlıcası rus qoşunlarının bölgəyə gəlməsidir. Onların burada döyüşə girməsinə heç ehtiyac da yoxdur. Onların fikrincə, rus qoşunlarının gəlməsi ilə hər şey yerinə düşəcəkdə. Zərurət yarandıqda isə məliklərin qoşunları onlara arxalanaraq əməli fəaliyyət göstərə bilərdilər (164).

Yəni ermənilər belə güman edirdilər ki, rus qoşunlarının bölgəyə gəlməsi ilə Azərbaycan xanları hər şeyi atıb qaçacaqlar və ermənilər də çətinlik çəkmədən onların ərazisində öz dövlətini quracaqlar. Ancaq rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşü, xüsusilə də İrəvan xanlığı üzərinə hücum göstərdi ki, Azərbaycan xanları onların təsəvvür etdiklər qədər də iradəsiz deyilmişlər.

Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Rusiyadakı erməni yeparxiyasının arxiyepiskopu İ.Arquinski 1783-cü ildə erməni dövlətinin yaradılması və onun Rusiya ilə gələcək münasibətləri haqqında yeni bir proqram hazırlayıb Rusiya sarayına təqdim etdi. Yeni proqramın hazırlanması 1782-ci ilin sonlarından ermənilərin iddiaları ilə bağlı fəal-

laşmadan irəli gəlidiyi güman edilirdi. Proqramın hazırlanmasında İ.Lazarev də iştirak etmişdi və o, Rusiyanın erməni koloniyasının erməni dövlətinin necə qurulması ilə bağlı görüşlərini əks etdirirdi. Proqram «Rus və erməni xalqları arasında ittifaq müqaviləsinin forması» adlanırdı. Saraya təqdim edilmiş həmin layihəyə görə, Rusiya müstəqil erməni çarlığını bərpa etməli idi. Bu çarlığın paytaxtı Vaqarşapatda və ya Anidə olmalı idi. Rusiya çariçasına belə bir səlahiyyət verilirdi ki, erməni çarını təyin etsin. Bu çar ermənilər arasından da, Rusiya çariçasının yaxınları arasından da seçilə bilərdi. Erməni dövlətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bu dövlətlə Rusiya dövləti arasında hərbi ittifaq yaradılması nəzərdə tutulurdu. Müttəfiqlik şərtlərinə görə Rusiya erməni dövləti ərazisində daimi olaraq qoşun saxlamalı idi. Bundan başqa, erməni dövləti ilə Rusiya arasında ticarət müqaviləsinin bağlanması da lazım bilinirdi. 1783-cü ilin əvvəllərində Rusiya sarayında artıq açıq şəkildə Qarabağ xanlığı ərazisində müstəqil erməni dövləti yaradılması haqqında danışılırdı. Rusiya siyasətini müəyyənləşdirənlər belə bir qənaətə gəldilər ki, rus silahı gücünə İbrahim xan devrilməli və ermənilərin Qarabağdakı hökmranlığı təmin edilməlidir. 1783-cü ilin aprelində knyaz Q.Potyomkin Rusiyanın Gürcüstanda olan yeni komissioneri S.Barnaşova yazırdı ki, İbrahim xan Şuşalı devrilməlidir ki, ondan sonra Qarabağda müstəqil erməni qurumu yaradılsın (165).

Q.Potyomkin oxşar məktubu Pavel Potyomkinə də göndərmişdi. Həmin məktubda da deyilirdi ki, İbrahim xan devrilməli və Qarabağ müstəqilləşməlidir. Bu müstəqilləşmə ermənilər üçün nəzərdə tutulurdu. P.Potyomkindən tələb olunurdu ki, bu yolda o bütün gücünü sərf etsin və ermənilər üçün hər sahədə əlverişli olan bir qurum yaradılsın. Q.Potyomkinə görə Qarabağda güclü erməni qurumu yaradılsaydı bu, ermənilər yaşayan digər vilayətlərə də dərs olardı (166).

1783-cü ilin iyul ayında Şimali Qafqazın Georgi qalasında Şərqi Gürcüstanın Rusiyanın himayəsi altına girməsi haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə Georgi traktatı kimi tanınmaqdadır. Onun imzalanması ilə Kartli-Kaxetiya çarı Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Erməni tarixçilərinin yazdığına görə Georgi traktatı həm də Şərqi Ermənistanda (İrəvan və Qarabağ xanlıqları nəzərdə tutulur) müstəqil erməni dövlətinin qurulmasını nəzərdə tuturdu (167).

Hətta ermənilər arasında erməni-gürcü dövlətinin yaradılması proqra-

mını hazırlayanlar da tapılmışdı. Belə proqram hazırlayanlardan biri Mədrəşə şəhərində yaşamış Şaamir Şaamiryan idi. Kartli çarlığının Rusiyanın himayəsinə girməsi ermənilərdə Rusiyanın himayəsi altında erməni dövlətinin və ya heç olmasa birgə erməni-gürcü dövlətinin yaradılması ümidini artırırdı. Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli onsuz da Cənubi Qafqazda kifayət qədər güclü və nüfuzlu bir çar idi. Rusiya ilə siyasi yaxınlaşma isə onu daha da gücləndirirdi. Ona görə də ermənilər etnik dövlət axtarışında ilkin mərhələ kimi erməni-gürcü dövlətinin yaradılmasına razılıq verə bilərdilər. Çünki bu yolla ən başlıcası Qarabağ xanlığının siyasi statusu dəyişdirilmiş olurdu. Qarabağ xanlığının ərazisini İbrahim xanın əlindən çıxardıqdan sonra ermənilər gələcəkdə yəqin ki, gürcü-erməni birgə dövlətindən ayrılı da bilərdilər. Hindistan ermənisi Ş.Şaamiryanın II İrakliyə çoxlu sayda qiymətli hədiyyə, gürcü-erməni dövlətinin gerbini və müştərək dövlətin siyasi proqramını göndərmişdi. Həmin proqrama əsasən II İrakli müştərək dövlətin rəhbəri olmalı idi (168).

Qeyd etmək lazımdır ki, Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə girməsi bölgədəki vəziyyəti müəyyən qədər mürəkkəbləşdirmişdi. Georgi traktatı imzalandıqdan sonra knyaz Potyomkin bütün Azərbaycan xanlarına Gürcüstanın Rusiya himayəsi altına girməsi barədə müqavilə imzalandığını bildirdi. Bununla Rusiya bir növ Azərbaycan xanlarına psixoloji təsiri gücləndirdi. Qısa müddət ərzində Krımın, Kubanın və nəhayət, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, Rusiyanın cənuba doğru sürətlə irəliləmək əzmində olduğunu nümayiş etdirir və bu, istər-istəməz Azərbaycan xanlarında da haqlı narahatçılıq doğururdu.

Axalsıx paşası Süleyman paşa da belə bir narahatlıqla İbrahim xana məktub yazaraq rus qoşunlarının artıq Gürcüstana yeridildiyini, Gürcüstan ərazisində yollar çəkildiyini, ora toplar gətirildiyini, ərzaq və digər təminat əşyalarının daşındığını bildirirdi. Süleyman paşanın qənaətinə görə Gürcüstan ərazisində lazımi hazırlıq görüldükdən sonra Rusiya yayın sonunda Azərbaycan xanlıqları və Türkiyə üzərinə hücumu keçəcəkdir. Süleyman paşa məktubunun sonunda İbrahim xanı ehtiyatlı olmağa çağırırdı (169).

Əslində də İbrahim xanın ehtiyatlanmasına bir ehtiyac var idi. Çünki Rusiyanın öz təcavüzünü pərdələmək üçün əl atdığı ən yaxşı bəhanələrdən biri xristian ermənilərin müsəlman asılılığından azad edilməsi

ola bilərdi. Qarabağ xanlığı ərazisində yaşayan erməni mülüklərinin və Qandzasar kilsəsinin Rusiya sarayı ilə əlaqəsi isə günü-gündən genişlənməkdə və həmin əlaqələr Azərbaycan xanlıqlarına qarşı təcavüzkarlıq müstəvisi üzərinə keçməkdə idi. Yuxarıda gördüyü kimi, artıq Rusiya sarayı da İbrahim xanın devrilməsi və Qarabağ xanlığında hakimiyyət başına erməni mülüklərinin gətirilməsi haqqında açıq danışımağa başlamışdı.

Erməni xofu ilə İbrahim xana təzyiq göstərməklə Rusiya sarayı sadəcə olaraq onun devrilməsini qarşıya məqsəd qoymamışdı. Rusiyanın qarşısında dayanan başlıca məqsəd Azərbaycan xanlıqlarını Rusiyanın asılılığına salmaq idi. Bu məqsədin əldə ediləcəyi təqdirdə erməni problemi kənara da qoyula bilərdi. Yəni məqsəd ermənilərin etnik dövlətini yaratmaq deyil, məqsəd xanlıqları ələ keçirmək idi. Ona görə İbrahim xanın Rusiyaya meylliliyi barədə çar sarayında məktub alınanda bundan rus siyasətçiləri məmnun qalmışdılar. Hətta P.Potyomkin İbrahim xana bildirmişdi ki, Rusiya himayəsinə girməsi onun hakimiyyətini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Məlumdur ki, XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan xanlıqları çox mürəkkəb tarixi şəraitə düşmüşdülər. Bölgə bir tərəfdən İranın, digər tərəfdən də Rusiyanın müharibələr meydanına çevrilməkdə idi. Hər iki dövlət bu əraziləri öz tərkibinə qatmaq istəyirdi. Osmanlı Türkiyəsi də bölgədə maraqlı olduğunu gizlətmirdi. Yaranmış bu tarixi şəraitin təfərrüatına varmadan qeyd etmək lazımdır ki, belə vəziyyətdən baş çıxarmaq bacarıq tələb edirdi. Hər hansı tərəfə meyllənmək yalnız tarixi məcburiyyət üzündən ola bilərdi. İbrahim xanın Rusiyaya tərəf meyllənməsi bu dövlətin siyasətinə bağlılığından və ya rusiyapərəstliyindən irəli gəlmirdi. Bu meyllilik konkret tarixi şəraitdə siyasi ziddiyyətlərin təhlilindən çıxarılan daha münasib bir qənaət idi. Bu yolla mürəkkəb şəraitdə xanlığı viran olmaqdan qorumaq İbrahim xanı həmin addımı atmağa vadar edən amil idi. Baxmayaraq ki, Rusiya sarayında da ermənipərəst mövqedə dayanan və İbrahim xanı nə yolla olursa-olsun devirərək hakimiyyətə erməni mülüklərindən birini gətirmək istəyən qüvvələr var idi. Knyaz Q.Potyomkin belə qüvvələrin təmsilçisi idi. O, İbrahim xanın Rusiyaya sarı meyllənməsindən heç də xoşlanmamışdı. Əksinə, arzulayırdı ki, İbrahim xan Rusiyaya əks getsin və bunu bəhanə edərək xanlığın ərazisinə rus qoşunlarını yeritsin, İbrahim xanı devirsin və

xanlığın yerində ermənilərin rəhbərlik edəcəyi erməni dövləti yaratsın. Bununla bağlı knyaz Q.Potyomkin çarça Yekaterinaya belə yazırdı: «Onun (erməni dövlətinin – M.S.) vasitəsilə Rusiyada siz əlahəzrətin mənim vasitəmlə erməni mülklərinə verdiyiniz vədlərə uyğun xristian dövləti bərpa olunacaqdır» (170).

II Yekaterina isə knyaz Q.Potyomkindən fərqli olaraq İbrahim xanın Rusiyaya tərəf meyillənməsini maraqla qarşıladı və onun xahişinə müsbət cavab verilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Bununla bağlı o, knyaz Potyomkinə belə yazırdı: «İbrahim xana gəldikdə isə onun Rusiya himayəsi altına alınmasında hər hansı bir çətinlik və ya şübhə olmasa ehtimal ki, İrakli haqqında qəbul edilən qərarı ona da tətbiq etmək olar. Belə olanda siz general Potyomkinə onun Rusiya taxt-tacına tabe olması barədə və onun mənim və mənim varislərimin onun və onun varisləri üzərindəki hakimiyyətini tanıyan müqavilə imzalamağı tapşırmağı unutmayın» (171).

Rusiya çarçasının qənaətinə görə İbrahim xanın tezliklə Rusiya himayəsi altına alınması Cənubi Qafqaz hakimlərinin İrakli və İbrahim xanın hərəkətlərindən nümunə götürməyə sövq edə bilərdi. Problemin bu cür həll olunacağı təqdirdə ermənilərin göstərdiyi bütün səylər, onların Rusiyaya bağladığı ümidlər mənasız bir işə çevrilə bilərdi. Rusiya sarayı ermənilərin ümidlərini qırmağı və onların Rusiya sarayından uzaqlaşmasını da istəmədi. Çünki bu xristian elementi Rusiya siyasəti üçün hələ gərək ola bilərdi. Ona görə knyaz Potyomkin ermənilərin Rusiya siyasətinin bir aləti kimi həmişə istifadəyə hazır saxlanmasını təkidlə Pavel Potyomkindən tələb edirdi. O yazırdı: «Əlahəzrət, erməniləri əzizləyin, onlarda Rusiyaya qarşı mehriban yaxınlıq yaradın ki, şəraitin tələbi və bizim işlərin faydası üçün işlərin görülməsinə həmişə təkidli və hazır olsunlar» (Армяне, извольте ваше превосходительство ласкать и итать благое в их расположение к России, дабы иметь их всегда усердными и готовыми к совершению предирятий, которых обстоятельства и польза дел наших востребует). (172).

Ermənilər tezliklə Qarabağa rus qoşunlarının gəlməsi ümidində olsalar da, 1783-cü il ərzində əməli bir işin şahidi olmadılar. Səbrləri tükenəndə bir də Rusiya sarayına özlərinin mövcudluğunu xatırlatmaq qə-

rarına gəldilər. Onlar Arxiyepiskop İ.Arqutinskiyə növbəti məktub yazdılar. Ermənilər məktubda yenə də bədbəxt vəziyyətlərindən söhbət açır, müsəlmanların ağalığından qurtarmaq istədiklərini bildirirdilər. Onlar İ.Arqutinskidən ermənilərin vəziyyətini Rusiya sarayına çatdırmağı və sarayın onlarla bağlı konkret tədbirlər həyata keçirməsinə nail olunmasını xahiş edirdilər. Qarabağ erməniləri İ.Arqutinskiyə məktub yollamaqla bərabər həm də general P.Potyomkinin yanına öz nümayəndələrini göndərdilər. Erməni nümayəndələri xahiş etdilər ki, Qarabağda xan asılılığından qurtarmaq üçün onlara iki alay kifayət edər. Gürcüstanda olan iki taborun da alayda birləşdirilməsi, habelə Qarabağda olan erməni silahlıların ayağa qaldırılması ilə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq olardı. P.Potyomkinin yanına gəlmiş Qarabağ ermənilərinin nümayəndəsi onu əmin edirdi ki, rus qoşunlarının Qarabağa doğru hərəkəti xəbərini alan kimi erməni məlikləri ən azı beş min döyüşçünü toplaya bilərlər. Onların arasında həm piyadalar, həm də süvarilər olacaqdır. Erməni nümayəndəsi Danil Avanesov onu da əlavə edirdi ki, bölgəyə toplaşan bu hərbi qüvvələr İbrahim xanın devrilməsi üçün kifayətdir. P.Potyomkinə o da çatdırılırdı ki, Rusiya tərəfi Qarabağa göndəriləcək qoşunların dolandırılması məsələsinə görə narahat olmaya bilər. Danilin sözlərinə görə bir tərəfdən Qarabağ torpağı bərkətli torpaqlardır. Digər tərəfdən isə ermənilər ruslar üçün zirzəmilərdə çoxlu miqdarda taxıl və xüsusi hazırlanmış balıq saxlamışlar. Qarabağ ermənilərinin zirzəmilərdə rus qoşunları üçün çoxlu ərzaq tədarükü görmələrini arxiyepiskop İ.Arqutinski də təsdiq edirdi. Erməni yepiskopu İbrahim xanın Rusiyaya meyl etməsinin onun iştirak və müəllifliyi ilə hazırlanan müxtəlif proqramların həyata keçməmiş qalmasına səbəb olduğuna kifayət qədər narahatçılıq keçirirdi və bu rahatçılığı aradan qaldırmaq üçün erməni yeparxiyasının yerləşdiyi Həştarxandan Qafqaz qoşunlarının yerləşdiyi düşərgəyə yollandı. Sonra bir birinin ardınca P.Potyomkinə bir neçə məktub göndərdi və arzusunda olduğu dəyişiklik baş vermədikdə generaldan xahiş etdi ki, onun Eçmiədzinə yollanmasına, əvvəlcə erməni katalikosu ilə, sonra isə Qarabağ məlikləri ilə görüşməsinə və onlardan lazımi məlumatlar toplanmasına icazə istədi. İ.Arqutinski az qala P.Potyomkinə yalvarırdı ki, ermənilərin dadına yetsin, onları Azərbaycan xanlarının hakimiyyəti altından çıxarsın. P.Potyomkinə göndərdiyi məktublardan birində İ.Arqutinski yazırdı ki, siz erməni xalqının

qurtuluşunun, ermənilərin minnətdarlığının əlaməti kimi çariça II Yekaterinanın Ararat dağının fonunda portretinin çəkilməsinə səbəbkar olun. İ.Arqutinski bildirirdi ki, ermənilər öz niyyətlərinə çatdıqları halda P.Potyomkin nicat verən bir şəxs kimi ermənilər tərəfindən həmişə şərəfə və şana layiq görüləcəkdir (173).

İ.Arqutinski İbrahim xanın Rusiyanın himayəsini qəbul etmək istəyindən də çox narahat idi və bunun qarşısının alınması üçün əlindən gələni edirdi. Ancaq buna gücü çatmayanda İ.Arqutinski Rusiya sarayı qarşısında belə bir məsələ qaldırdı ki, əgər İbrahim xan Rusiyanın himayədarlığını qəbul edərsə onda heç olmasa erməni mülükləri Qarabağ xanının tabeliyindən çıxarılsın. Rusiya sarayı yaxşı bilirdi ki, İbrahim xan erməni mülüklərinin onun tabeliyindən çıxarılması ilə razılaşmayacaqdı. Belə olduğu təqdirdə İbrahim xan ümumiyyətlə, Rusiyaya yaxınlıq göstərməzdi. Ona görə də İ.Arqutinskinin bu təklifi Rusiya sarayı tərəfindən ciddiliklə qarşılanmadı. Rus tarixçisi N.Dubrovinin yazdığına görə əslində İ.Arqutinski də erməni mülüklərinin İbrahim xanın tabeliyindən çıxarılmasının mümkün olmadığını bilirdi. Bununla belə İ.Arqutinskinin «Böyük Ermənistanı» bərpa etmək arzusu çox böyük idi (174).

Elə bu arzunun nəticəsi idi ki, İ.Arqutinski də, digər ermənilər də «Böyük Ermənistanın» yaradılması və Azərbaycan xanlıqlarının devrilməsi üçün hər vasitəyə əl atırdılar.

Knyaz Q.Potyomkin Azərbaycan xanlıqları ərazisində erməni xristian dövlətinin yaradılması planından əl çəkməmişdi və o da belə bir dövlətin qurulması üçün müəyyən vasitələrə əl atırdı. Erməni dövlətinin yaradılması planının reallaşdırılması istiqamətində knyaz Potyomkin Gizlərdə olan rus qoşunlarını Dərbəndə çıxarmaq və bu şəhəri işğal etmək niyyətində idi. Onun fikrincə, ermənilərin qurtuluşu uğrunda mübarizə başlayanda Dərbənd ermənilərin etibarlı sığınacağına çevrilə bilərdi. Dərbənd əslində, rus qoşunlarının cənuba doğru hərəkətinin bazası kimi nəzərdə tutulurdu. Knyaz Potyomkin erməni planını həyata keçirmək üçün qoşunları iki istiqamətdən hərəkət etdirmək istəyirdi. Birinci istiqamət Dərbənd-Gilan marşrutu idi. Bu marşrutla keçən rus qoşunları Xəzəryanı əraziləri öz nəzarəti altına almalı idi. İkinci marşrut isə Şimali Qafqazdan Tiflisə çıxan marşrut idi. Rus qoşunları əvvəlcə

Tiflisə çıxmalı, oradan isə Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərinə doğru irəliləməli idi. Qarşıya qoyulan planın həyata keçirilməsi üçün knyaz Potyomkin general P.Potyomkinə konkret tapşırıqlar da vermişdi. Xüsusi olaraq ayrılmış maliyyə vəsaiti əsasında Həştərxanda altı min nəfər üçün ərzaq və 1500 at üçün yem hazırlanmalı idi. Həştərxanda hazırlanmış ərzaq və yem Xəzər gəmiləri ilə Dərbəndə daşınmalı idi (175).

Lakin mövcud tarixi şəraitdə sonradan bu planın həyata keçirilməsindən imtina edildi və Dərbəndə qoşun çıxarılması təxirə salındı. Fasilə on ildən artıq çəkdi və məlumdur ki, Dərbəndə rus qoşunları bir də 1796-cı ildə çıxarıldı.

Rusiyanın Cənubi Qafqaza marağının artdığı bir vaxtda İran da öz niyyətlərindən əl çəkməmişdi və bu bölgəni asanlıqla Rusiyaya güzəştə getmək fikri yox idi. Nadir şahın ölümündən sonra uzun müddət İranın daxilində də hakimiyyət uğrunda mübarizə getdi. Daxili mübarizə və çəkişmələr isə İranın ümumi gücünü zəiflətdi. İran bütün gücünü toplayıb Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq imkanını bir də Ağa Məhəmməd şah Qacarın şahlığı dövründə tapdı. Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə hücum faktları əvvəllər olsa da Ağa Məhəmməd şah Qacarın vaxtında İran daha mərkəzləşdirilmiş bir dövlət şəklini aldı və onun hərbi gücü də xeyli artdı. Gürcü çarının Rusiyanın himayəsini qəbul etməsi, İbrahim xanın Rusiyaya tərəf meylliliyi İranın Cənubi Qafqazı təsir altında saxlamaq planlarına cavab vermirdi. Ona görə də İranın əvvəlki mövqeyinin Cənubi Qafqazda bərpa edilməsi üçün Ağa Məhəmməd şah Qacar bu bölgəyə qoşun çıxarmağı qərara aldı. Tarixdən məlumdur ki, 1795-ci ildə İran qoşunları əvvəlcə Şuşanı mühasirəyə aldı. Bu şəhərin müdafiəçilərinin müqavimətini qırmaq mümkün olmayanda Ağa Məhəmməd şah Qacar Gürcüstana hücum etdi. Buradakı yaşayış məntəqələri, o cümlədən də Tiflis şəhəri dəhşətli bir vəziyyətə salındı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza hücumu bölgədə ağır vəziyyət yaratmaqla bərabər, Rusiya sarayında da ciddi təşvişə səbəb oldu. Çünki, bu hücumla Rusiyanın bölgədəki mənafeləri təhlükə altına alınmış olurdu. Bir tərəfdən Rusiya bölgədəki təşəbbüsü əldən verməkdə idi. Digər tərəfdən isə Rusiya himayəsi altında olan Gürcüstana lazımı yardım göstərməməklə Azərbaycan xanlarında da Rusiyaya arxalanmağın mənasızlığı təsəvvürünü yarada bilirdi. Öz maraqlarını qorumaq və

bölgəni ələ keçirmək üçün Rusiya sarayı 1796-cı ildə Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq barədə qəti qərara gəldi.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza çıxarılması işinə erməni arxiyepiskopu İ.Arqutinski də cəlb edildi. Əslində keşiş İosif daima bu işlərin içərisində idi və Rusiya sarayını Azərbaycan xanlıqları

və Türkiyə haqqında lazımi məlumatlarla təmin edir, Rusiya ilə Azərbaycan xanlıqları ərazisində yaşayan ermənilərin əlaqələrini qururdu. Rus qoşunları Dərbəndə yola düşməzdən əvvəl II Yekaterina azərbaycanlılara və ermənilərə müraciət etdi. Həmin müraciətin Azərbaycan və erməni dillərinə tərcüməsini İ.Arqutinski təşkil etmişdi.

Rus tarixçisi N.Dubrovin haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Rusiya sarayının İ.Arqutinskinin nazı ilə oynaması onda belə bir inam yaratmışdı ki, istədiyi vaxt Rusiyanın siyasətinə müdaxilə edə bilər və o, əməlləri ilə Dağıstan və Cənubi Qafqazın əhalisinin bir sıra narahatçılığına səbəb olmuşdu. Rusiyanın Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq xəbərini alan kimi İ.Arqutinski dərhal Rusiya sarayının nüfuzlu əyanlarından olan qraf Platon Zubova ermənilər və Azərbaycan xanlıqları haqqında yazılı məlumatlar göndərdi və ondan xahiş etdi ki, Cənub ekspedisiyasına rəhbər A.Suvorov təyin edilsin (176).

Ancaq erməni yepiskopunun gözlədiyinin əksinə olaraq Cənubi Qafqaza çıxarılacaq qoşunların komandanı vəzifəsinə A.Suvorov yox, qraf Platon Zubovun qardaşı Valerian Zubov təyin edildi. 1796-cı il mart ayının 25-də o artıq Gizlərdə idi. V.Zubov hələ Peterburqdan yola düşməzdən əvvəl qraf Platon Zubov İ.Arqutinskiyə məktub yazdı və ondan xahiş etdi ki, V.Zubova həm ermənilər, həm də Azərbaycan xanlıqları barədə məlumat verilməsi, qoşun dəstəsinə kömək göstərilməsi ilə bağlı olaraq onun yanına getsin və onunla görüşsün. İ.Arqutinski bu dövətdən dərhal bəhrələndi və ondan ermənilərin xeyrinə istifadə edilməsinə çalışdı. Onlar Gizlərdə görüşdülər. Aralarındakı söhbət başlıca olaraq erməniləri düşündürən məsələlər üzərində quruldu. İ.Arqutinski hər vasitə ilə V.Zubovu da ermənipərəst bir mövqeyə çəkmək istəyirdi. Gördüyü işin nəticələri isə onu razı salmaqda idi (177). Bunu erməni yepiskopunun köhnə dostu İvan Lazarevə göndərdiyi məktubundan da görmək mümkündür. Həmin məktubda o əmin edirdi ki,

V.Zubov da qardaşı kimi erməni probleminə canıyananlıqla yanaşacaqdır və ermənilərin xeyrinə işlər görəcəkdir. İ.Arqutinski V.Zubovdan yürüş zamanı onunla olmaq təklifi almışdı. Bu təklifi o, çox böyük həvəslə qəbul etdi.Əslində belə bir məqamı o çoxdan gözləyirdi. Çünki elə Dərbənd torpaqlarından başlayaraq yepiskop İosif rus silahı ilə azərbaycanlılara divan tutmaq imkanını əldən buraxmaq istəmirdi.

Tarixçilərin fikrinə görə, Gizlərdə V.Zubov erməni keşişindən başqa gürcü keşişləri ilə də görüşmüşdü. V.Zubov onları da diqqətlə dinləmiş və maraqlandığı məlumatları bir daha dəqiqləşdirmişdi. Azərbaycanı işğal etmək planının hazırlanması üçün V.Zubov Tiflisə dəvət olundu. Lakin V.Zubov I Pyotrun hərbi yürüş üçün istifadə etdiyi marşruta, yəni Dərbənd marşrutuna üstünlük verdi (178).

İ.Arqutinski V.Zubovun rəhbərliyi altında ekspedisiyanın hücumu hazırlanmasını son dərəcə böyük sevincə qarşıladı. O əmin olurdu ki, V.Zubovun cənuba doğru yürüşləri ilə həm azərbaycanlıları ciddi şəkildə cəzalandıracaq, həm də onların torpaqlarında erməni dövləti qurmaq üçün şans əldə edəcəkdir. Azərbaycanlılara qarşı onun nifrəti sonsuz idi və onların əzişdirilməsi üçün əlinə düşəcək məqamı da çoxdan gözləyirdi. Bu insanın azərbaycanlılara bəslədiyi sonsuz qəzəbi və nifrəti onun öz millətəşası və dindəşası olan Stepan Davidova yazdığı məktubdan da görmək mümkündür. Həmin məktub Dərbənd yürüşü başlamazdan bir qədər əvvəl Həştərxanda yazılmışdı: «Bütün farsa yayılmış ermənilər rusları daha tez görmək və azadlıq əldə etmək istəyirlər. Mən qrafa yazılı və şifahi məsləhət vermişəm ki, əgər Dərbəndi könüllü təslim etsələr belə, razılaşıma, onu qüvvə ilə al. Bu iki səbəblə bağladır: 1. Dərbəndin heç kim tərəfindən alınma bilməyəcəyi haqqında farsların özünəarxayınçılığının boş bir şey olduğunu təsdiq etmək; 2. Digər şəhərləri də qorxutmaq ki, Dərbənd alınandan sonra onlar daha müqavimət göstərməsinlər» (179).

Fars deyəndə İ.Arqutinski burada azərbaycanlıları nəzərdə tuturdu. Ermənilər və ruslar azərbaycanlıları öz adları ilə adlandırmamaq üçün hər cür sözlərə əl atırdılar. Dərbənddə fars yaşamırdı. Və ya V.Zubov fars yürüşü deyəndə də İrana deyil, Şimali Azərbaycan xanlıqları üzərisi yürüşü nəzərdə tuturdu.

1796-cı il may ayının əvvəllərində Dərbənd rus qoşunları tərəfindən

tutuldu. Ayın 10-da şəhərin açarları V.Zubova təqdim olundu. Bir müddət burada qaldıqdan sonra rus qoşunları Şamaxı xanlığına doğru üz tutdu. Erməni keşişi İ.Arqutinski Dərbəndə rus qoşunlarının Şamaxıya doğru hərəkəti ərəfəsində gəlmişdi. Gəldiyi gündən də azərbaycanlılara və müsəlmanlara qarşı olan düşmənçilik və ədavətini nümayiş etdirməyə başlamışdı. Rus tarixçisi N.Dubrovin də yazırdı ki, İ.Arqutinski müsəlmanları incidir, onların şəxsiyyətini ermənilərin gözü qarşısında alçaldır, müsəlmanlara sataşmağa bir bəhanə axtarırdı. Dərbənddə olduğu az müddət içərisində o, yerli müsəlman əhalisini özünə qarşı qaldıra bilməmişdi. Onun özbaşınalığı o dərəcəyə çatmışdı ki, hətta rus generalı Savelyev V.Zubova şikayət etdi, arxiyepiskopun özbaşınalığından, ona aid olmayan işlərə müdaxilə etməsindən narahat olduğunu bildirdi. Hətta Dərbəndin yeni naibi olan Xıdır bəy Zubovun yanında oldu, şəhərdə özbaşınalılar edən İ.Arqutinski barədə ciddi tədbir görülməsini xahiş etdi. Zubov öz generalı Savelyevin xahişinə çox sərt cavab verdi və bununla da bir növ İ.Arqutinskinin əməllərinə haqq qazandırdı. V.Zubov bildirirdi ki, o yalnız baş komandanın əmrlərini yerinə yetirir və ondan başqa kimsə onun işlərinə müdaxilə edə bilməz. İ.Arqutinskinin əməllərinə gəldikdə isə V.Zubov bildirdi ki, şəhərdə narazılıqlar yaranan bütün insanlara qarşı qətiyyətli tədbirlər görülməkdir. Onun fikrincə, şəhər əhalisindən kimsə rus qoşunlarına qarşı çıxmış, rus qoşunlarına qarşı narazılıq etmiş olsaydı onlar ciddi cəzalandırılmalı və beləliklə də zor gücünə «sakitlik» yaradılmalı idi. Bu baxımdan V.Zubovla İ.Arqutinski həmfikir idilər. Onlar rus işğalına qarşı narazı olacaq qüvvələrin sərt cəzalandırılması məsələsində eyni mövqedə idilər. İ.Arqutinski isə yaranmış imkandan daha geniş istifadə etməyə çalışır və Dərbənddəki ermənilərin bir yerə toplanması, müsəlmanların isə incidilməsi üçün heç bir əməldən çəkinmirdi. Bununla o öz ruhaniliyini də hərraca qoymuşdu. Əslində isə, digər erməni ruhaniləri kimi İ.Arqutinski də «Allah adamı» adı altında gizlənərək ruhaniliyinin başlıca vəzifəsini azərbaycanlıları və ümumən, müsəlmanları incitməkdə görürdü.

Beləliklə, mövcud şikayətlərə baxmayaraq V.Zubov İ.Arqutinskinin Dərbənddə törətdiyi özbaşınalqları çərçivəyə salmadı. Əksinə, susması və birgə fəaliyyəti davam etdirməklə onun əməllərinə rəvac verdi.

İ.Arqutinki o qədər qudurmuşdu ki, hətta Eçmiədzinlə də hesablaşmaq istəmirdi. Erməni kilsəsinin rəhbərliyinin xəbəri olmadan İ.Arqutinski hələ Dərbənddə ikən Qarabağ ermənilərinə məktubla müraciət etdi, onları Qarabağ xanlığına qarşı ayağa qalxmağa çağırırdı. İ.Arqutinski bildirdirdi ki, rus qoşunları Azərbaycan ərazisinə daxil olublar, onların əsas məqsədi erməniləri azad etmək və onları müstəqil etməkdir (180). İ.Arqutinskinin bu bəyanatı Azərbaycan xanlıqlarının əhalisi arasında həssaslıqla qarşılandı. Ermənilər güman edirdilər ki, artıq «Böyük Ermənistanın» yaradılması vaxtı çatmışdır və ona görə də onların Azərbaycan xanlarına qarşı münasibətlərində də dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycanlı əhali isə ciddi narahatçılıq keçirir, rus qoşunlarının bölgəyə gətirdiyi təcavüzü həyəcanla yaşayırdılar.

Erməni arxiyepiskopu İ.Arqutinski rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza gəlməsindən istifadə edərək regionda vahid xristian dövləti yaratmaq arzusu ilə yaşayırdı. Belə bir dövlətin yaradılmasına o, erməniləri də kütləvi şəkildə cəlb etmək istəyirdi və bu məqsədlə Dərbənd ermənilərinə yazılı şəkildə müraciət etmişdi. Həmin müraciətdən sonra ermənilərin rus qoşunları sırasına yazılması xeyli genişləndi (181).

İ.Arqutinski müraciətində erməniləri «allahın məzlum xalqı» adlandırdı və bildirdirdi ki, başqaları kimi o da erməni xalqının bədbəxtlik və zülm altında olduğunu bilir. Bir arxipastır kimi guya o da ermənilərin halına ürəkdən acıyırdı. Lakin nə onun, nə də xalqın allaha dua etmək və ondan yardım gözləməkdən başqa çarəsi yox idi. İ.Arqutinski sonra öz müraciətini belə davam etdirirdi: «İndi qüdrətli allah sizin dualarınızı eşitmişdir, sizi öz nəcib himayəsindən məhrum etməmişdir. Sizi sıxışdırılmaqdan qurtarmaq və gözlərinizin yaşını qurutmaq üçün əlahəzrət çarıçanın mərhəmətli ürəyinə rəhm gətirmişdir. O, (çarıça – M.S.) sizi öz analıq himayəsi və hakimiyyəti altına qəbul etməklə arzuladığınız sülh və əmin-amanlıq içərisində saxlayacaqdır.

Beləliklə, qaranlıq çəkildi, sizi sıxışdıranlar uzaqlaşdılar. Onların gücləri və vəhşi hakimiyyətləri bizim xalqın əsil himayədarı, özünüzün də şahidi olduğu cəsur və sədaqətli qraf Valerian Zubov tərəfindən sona çatdırılmışdır. Buna görə də sizi qurtuluşunuz münasibətilə təbrik edirəm və allaha təşəkkür edirəm ki, buna qan tökülmədən və sizin içərinizdən itki verilmədən nail olduq. Ümumən bütün vətəndaşların və sakinlərin,

dini xidmətçilərin və adi insanların nəzərinə çatdırıram ki, ehtiyatlı olsunlar və bütün rastlaşdığımız zülmələri yaddan çıxararaq imperator taxtına sədaqət göstərməkdə, sizə nicat vermiş əlahəzrət qrafın göstərişlərini yerinə yetirməkdə səylərinizi nümayiş etdirin.

Vətəndaşlar! Öz işlərinizlə ona sübut edin ki, ləyaqətli vətəndaşlar ola bilərsiniz. Siz isə, kənd əhli xeyirxah zəhmətinizlə, əkinçiliyinizlə məşğul olun. Cəsur və döyüşgən ruha malik olanlar isə öz şücaətinizlə qrafa olan sədaqətiniizi və bağlılığımızı sübut edin, bununla da onun etibarını qazanın ki, o da sizin əməllərinizdən razı qalsın və bu barədə əlahəzrət imperatora məlumat versin. Beləliklə, bütün erməni milləti arasında siz ilkin olaraq qurtuluşu gördünüz və ondan bəhrələndiniz, çalışın ki, yekdil olasınız və əməllərinizlə ilk sərkərdənizə sədaqətinizi sübut edə bilərsiniz. Qoy sizin sədaqətiniz qurtuluşlarını gözləyən bütün millətimizin sədaqətinə çevrilsin. Ola bilsin ki, allah qismət edərsə öz oğullarını görə bildim, sizi xilas edən və sevindirən allah millətimizin qalan hissəsini də xilas edəcək və sevindirəcək, sizi bir daha təqib edənlərin əlinə verməyəcəkdir. Qoy səadət qapıları sizin üzünüzdə açılsın və qoy allah sizin sərkərdənizin qoluna güc və qüvvət gətirsin. Dərbəndin qapısı açıldığı kimi, qoy sizin Ermənistanın da qapısı açılsın» (182).

İ.Arqutinski bütün erməni cavanlarını rus ordusu sıralarına yazılmağa, ermənilərin xilaskarı olan V.Zubova öz minnətdarlıqlarını Azərbaycan xalqına qarşı vuruşmaqla nümayiş etdirməyə çağırırdı. Özü isə bu işdə nümunə göstərirdi. Rus qoşunlarına qoşularaq işğal edilən Azərbaycan xanlıqlarının torpaqları üzərində məmnuniyyətlə addımlayırdı. Erməni arxiyepiskopu Şamaxıya da gəlib çıxmışdı, Şamaxı xanı Mustafa xanın Rusiyanın himayəsinin qəbul etdirilməsində şəxsən iştirak etmişdi. İ.Arqutinski Azərbaycan xanlıqları ərazisində «Böyük Ermənistanın» qurulacağını həsrətlə gözləyirdi və əmin idi ki, ermənipərəstliyi ilə ermənilərin dərin rəğbətini qazanmış V.Zubovun rəhbərliyi altında tezliklə bu tarixi hadisənin də şahidi olacaqdır. Lakin 1796-cı il noyabr ayının 6-da II Yekaterinanın ölümü İ.Arqutinskinin arzularını yarımcıq qoydu. Rusiyada hakimiyyətə I Pavel gəldi və V.Zubova xəbər göndərildi ki, hərbi əməliyyatlara son qoyulsun. Qoşunlar elə bir yere cəmləşdirilsin ki, orada onları ərzaqla təmin etmək asan olsun. Bununla,

rus qoşunlarının ermənilər tərəfindən Cənubi Qafqaza həvəsləndirilən yürüşü başa çatdı. Ermənilərin çoxu bundan qorxuya düşdülər. Rus qoşunlarının gəlməsindən sonra azərbaycanlılara və bütünlükdə müsəlmanlara qarşı göstərdikləri haqsızlıqların cəzasına çatacağından qorxan ermənilər elə ruslarla birlikdə öz yerlərini tərk etmək qərarına gəldilər. Azərbaycan xanlıqları ərazisindən 500 erməni ailəsi Rusiyanın ərazisinə köçərək orada məskunlaşdı.

V.Zubovun komandanlığı altında olan rus qoşunlarının geri çəkilməsindən Qarabağın erməni mülkləri də son dərəcə böyük qorxuya düşmüşdülər. Çünki onlar da əmin idilər ki, Şamaxını işğal etmiş rus qoşunları çox tezliklə Qarabağda görünəcəklər. Bir vaxtlar ermənilər Şamaxını erməni torpaqlarının qapısı adlandırırdılar. Onların fikrincə, rus qoşunları artıq bu qapıları açmışdılar. V.Zubovun Qarabağ mülkləri yanına öz nümayəndəsini göndərməsi isə ermənilərdə artıq müstəqilliklərinin həll edildiyinə şübhə yeri qoymamışdı. Erməni məliyi Cümşüd (Vərəndə məliyi) sonradan çara göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, rus qoşunlarının Şamaxıya gəlişi onların hədsiz sevincinə səbəb olsa da, bu sevinc ona çox baha başa gəlmişdi. Belə ki, V.Zubov Şamaxıda yerləşdikdən sonra öz nümayəndəsi Koçkaçovu Qarabağ xanı İbrahim xanın yanına göndərmişdi. Koçkaçov İbrahim xanın Rusiyaya münasibətini müəyyənləşdirməli və bu xanın Rusiya təbəəliyini qəbul edib-etməməsi məsələsini müzakirə etməli idi. Rus zabiti Qarabağda İbrahim xanla görüşə bilmişdi. Ona V.Zubov tərəfindən başqa bir iş də tapşırılmışdı. Mayor Koçkaçov Qarabağ ermənilərinin nümayəndələri ilə, o cümlədən məlik Cəmşidlə görüşüb Rusiya taxtına sadıqlıyı barədə onlara and içdirməli idi. Məlik Cəmşid bildirirdi ki, müləklər içərisində yaşlı bir şəxs kimi mayorun təklifini qəbul etmiş, İncil və müqəddəs xacın qarşısında Rusiya taxt-tacına sədaqətli olacağı barədə and içmişdi. Həmin andıçmə zamanı məlik Cəmşid onu da vəd etmişdi ki, V.Zubov Qarabağa tərəf yürüş başlayanda bütün qüvvələrini toplayaraq Kür çayının sahilində onu qarşılayacaq, öz silahlı dəstəsi ilə V.Zubovun qoşunlarına qoşulacaq. Rus qoşunlarının ərzaq və heyvan yemi ilə təmin edilməsi üçün kömək göstərəcəkdir. Məlik Cəmşidin hərəkətləri o biri müləklər üçün də nümünə olmalı və beləliklə, Qarabağ xanlığının işğalı üçün rus qoşunlarının xidmətində dayanmalı idilər. Erməni müləkləri bu

xidmətləri göstərməyə məmnuniyyətlə razı oldular. Lakin məlumdur ki, V.Zubov Qarabağa ayaq basmadan geri dönməli olmuşdu. Bununla da məlik Cəmşidin ağlar günləri başladı. Rus qoşunlarının Qarabağa gəlmək təhlükəsi aradan qalxan kimi məlik Cəmşidin rus taxt-tacına and içməsi, Qarabağ xanlığının işğalı üçün rus qoşunlarına kömək vəd verməsi İbrahim xana çatdırıldı. İbrahim xan dərhal onu yanına çağırırdı, onu Qarabağ xanlığına xəyanətdə, işğalçı qoşunlara yardım göstərməkdə günahlandırdı, özünü həbs etdirdi, əmlakının bir hissəsini isə müsadirə etdi. İbrahim xan xəyanətçılığına görə məlik Cəmşidi qətl etdirmək istəyirdi. Ancaq 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücum etməsi və burada vəziyyətin mürəkkəbləşməsi məlik Cəmşidin həyatım ölümdən xilas etdi (183).

Erməni məliklərinin və bütünlükdə, ermənilərin ərazisində yaşadığı xanlara qarşı belə xəyanətçılığı yeganə hal deyildi. Rus sarayının bölgədəki fəallığı artdıqca erməni xəyanətçılığı da xüsusilə qabarıqlaşdı. V.Zubovun rəhbərliyi altında olan qoşunların geri çəkilməsi ermənilərin yeni bir ümitsizliyinin başlanğıcını qoysa da bu elə də çox çəkmədi. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları yenidən bölgəyə qayıtdılar. Özü də bu dəfə onlar daha təkidlə və daha ardıcıl işğalçılıq planları ilə geri qayıtmışdılar.

5. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının işğalında erməni amili

1800-cü ilin dekabrında Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest qəbul olundu. Həmin manifest 1801-ci il fevral ayının 16-da Tiflisdəki Sion kilsəsinin qarşısında təntənəli şəkildə elan olundu. Bununla da Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən birdəfəlik işğalının başlanğıcı qoyuldu. Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildiyi vaxt Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da onun tərkibində idi. Ona görə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı tarixi də 1801-ci ildən götürülür (184).

Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ermənilərin də son dərəcə böyük sevincinə səbəb oldu. Onlar göürdülər ki, Rusiya bölgəyə artıq birdəfəlik gəlmişdir və bu gəlişlə ermənilərin ümidlərinin çin olması üçün imkanlar daha böyükdür. Ona görə də Tiflisdə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi gürcülərin özündən daha çox ermənilərin təntəsinə səbəb

oldu. 1801-ci il fevral ayının 16-da iki dövlət arasında bağlanan manifest gürcülərə elan olundu. Sabahısı gün, yəni fevralın 17-də manifest ermənilər tərəfindən çox böyük təntənə ilə qeyd edildi. Tədbirdə arxiyepiskop İ.Arqutinski də iştirak edirdi.

Həmin günün səhəri ermənilər əvvəlcə şəhərdəki erməni kilsəsinə topladılar, orada dua mərasimi keçirildi. Sonra isə mərasim iştirakçıları bütün şəhərdən keçərək şəhər kənarında yerləşən Vank kilsəsinə doğru xaç yürüşü keçirdilər. Mərasimin önündə əllərində yandırılmış şamlar olan 74 ruhani iki sırada addımlayırdı. Onların arxasınca 8 arximandrit, onların arxasınca isə 3 dyakon gedirdi. Dyakonlardan biri böyük gümüş xaç, o biri ikisi isə iki yandırılmış şam aparırdı. Onlardan sonra sırada iki tanınmış erməni dayanmışdı. Onlar əllərində çar Pavelin portretini tutmuşdular. Sonra geyinib-bəzənmiş mitropolit addımlayırdı. Onun başında tutduğu gümüş podnosun içərisində Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti qoyulmuşdu. Erməni keşiş və ruhanilərinin sırasını Tiflis ermənilərinin arxiyepiskopu Sergiy qapayırdı. O da əlində xaç tutmuşdu. Şəhər erməniləri də onların ardınca gedirdi.

Qala darvazalarından çıxanda Gürcüstandakı rus qoşunlarının nümayəndələri də bu mərasimə qoşuldular. İ.Arqutinski bir neçə arxiyepiskop və keşişlərin müşayiəti ilə mərasimin iştirakçılarını Vank kilsəsinin qarşısında qarşıladı. O, imperatorun portreti qarşısına gəlib xaç çevirdi, sonra da portreti və manifesti öpdü, çarın sağlığına şüarlar söylədi. Kilsədə dua mərasimi keçirildikdən sonra İ.Arqutinski ermənilərin qarşısında böyük çıxış etdi. Həmin çıxış da Qafqazda başlanan təcavüzkarlığın xeyir-duasına həsr edilmişdi. İ.Arqutinski mərasimin qonaqlarına, tanınmış ermənilərə böyük bir qonaqlıq verdi. Bu tədbir manifestin qeyd edilməsinin davamı idi. Ermənilər Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsini beləcə bayram etdilər (185).

Rusiyanın Qafqazda fəallaşan təcavüzkarlıq siyasətində ermənilər yə-nə də mühüm element olaraq qalmaqda idi. «Etibarlı» olacaqları güman edildiyindən Rusiya sarayı təcavüzün yeni mərhələsində də ermənilərə arxalanmağa çalışır və onlardan istifadə edirdi. Bölgənin Azərbaycan xanlıqları haqqında məlumatlar toplanmasında, təcavüzkar planların icrasında ermənilər rus qoşunlarına kifayət qədər kömək edirdilər. Rus təcavüzünü ermənilər özlərinin milli nicatı kimi qəbul edirdilər və ona

görə də Azərbaycan xanlıqlarına qarşı təcavüzün reallaşdırılmasında birbaşa iştirak edirdilər. Erməni ruhaniləri və başbilənləri eyni zamanda yenə də rus təcavüzünün ilhamçısı olaraq qalırdılar.

1801-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda təcavüzün ilkin nəticələrinin daha da genişləndirilməsi üçün rus çarı I Pavel rus qoşunlarının Qafqazdakı komandanı general-leytenant K.F.Knorriinqə yazırdı ki, Cənubi Qafqaz xanlıqlarının Rusiya tərəfinə çəkilməsinə, xüsusilə ermənilərin maraqlandırılmasına, ticarət işləri ilə onların Rusiyaya bağlanmasına, himayə və qayğı ilə ələ alınmasına ciddi diqqət yetirilsin (186).

1801-ci ilin ortalarında rus çarı I Pavel dünyasını dəyişdi və onun yerinə hakimiyyətə I Aleksandr gəldi. Onun gəlişi ilə Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində dəyişiklik olmadı. Əksinə, Cənubi Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi üçün başlanan təcavüz siyasəti daha da kəskinləşdi. I Aleksandr da Rusiyanın Qafqazdakı nümayəndələrinə daha fəal siyasət yeritməyi tapşırırdı. Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra yalnız şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etmək qalırdı. Bu məqsədə nail olmaq üçün I Aleksandr general Knorriinqdən İrəvan, Qarabağ, Gəncə və digər Azərbaycan xanları ilə mümkün qədər mülayim dolanmağı və dincliklə onların Rusiyaya birləşdirilməsini tələb edirdi. Yəqin ki, rus çarı dinc yolla Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsinin elə də asan olmayacağını bilirdi. Ona görə də ermənilərdən hər vasitə ilə istifadə edilməsini mühüm vəzifələrdən biri kimi Knorriinqə tapşırırdı. Rus çarı I Aleksandr ona yazırdı ki, hər cürə nəvazişlə erməni millətini özünü cəlb etməyi sizə xüsusi olaraq tapşırıram. Çar sonra Knorriinqdən Eçmiədzin kilsəsinə də mümkün himayədarlıq göstərilməsini tələb edirdi və kilsənin rəhbəri ilə daim əlaqədə olmağı zəruri bilirdi (187).

Erməni tarixçilərinin çoxu Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq fəaliyyətini ermənilərin milli-azadlıq hərəkatı ilə bağlamağa çalışsalar da bu siyasətin mahiyyətinə obyektivcəsinə yanaşanlar da var idi. Məsələn, erməni tarixçilərindən bəziləri doğru olaraq qeyd edirdilər ki, I Aleksandrın istər Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı, istərsə də ermənilərlə bağlı fikirləri çarizmin bölgədəki siyasətinin davamı, onun ifadəsi idi. Erməni tarixçilərinə görə rus çarı xristianlığı möhkəmləndirmək istəyirdisə, onda Azərbaycan xanlıqlarını özünə cəlb etməyə ehtiyac yox idi. Erməni

kilsəsinə himayədarlıq isə doğru olaraq İrəvan xanlığının daxili işlərinə qarışmaq üçün əlverişli bəhanə kimi qəbul edilirdi. Həqiqətən də İranın və Türkiyənin sərhədində yerləşən İrəvan xanlığının ərazisinə müdaxilə etmək, burada möhkəmlənmək üçün Eçmiədzin kilsəsinə himayədarlıq iddiası Rusiyanın əlində çox real bir bəhanə idi (188).

I Aleksandrın ermənilərə nəvaziş göstərilməsi tapşırığını alandan sonra K.Knorriinq özü də müvafiq əmr imzaladı və həmin əmrlə tabeçiliyində olanların hamısından tələb etdi ki, ermənilər həmişə nəvazişlə əhatə olunsunlar və erməni kilsəsinin rəhbərinə qayğıkeşlik göstərsin. Erməni kilsəsinə göstərilən qayğı və himayənin nəticəsi kimi yüksək vəzifəli erməni ruhaniləri, o cümlədən də İ.Arqutinski bir yerdən başqa yerə gedəndə rus qoşunları tərəfindən müşayət olunurdu. Məsələn, İ.Arqutinskinin Tiflisdən Eçmiədzinə səfərini rus çarının əmri ilə 100 nəfərlik mühafizə dəstəsi müşayət etməli idi (189).

Görünür, K.Knorriinqin bölgədə apardığı siyasət rus sarayını təmin etmirdi. Onun Qafqaza göndərilməsindən sonra burada Rusiyanın təsir sahəsi elə də genişlənməmişdi. K.Knorriinq Gürcüstanın sərhədlərindən nəinki kənara çıxma bilmədi, əksinə Gürcüstanın daxilində, hətta çar ailəsinin içərisində Rusiyaya qarşı narazılıq artdı. Gürcüstanın ətrafındakı Azərbaycan xanlıqları isə nəinki gürcülərdən nümunə götürüb Rusiyaya qarşı yaxınlıq göstərmədilər, əksinə Gürcüstanla qonşu xanlıqlar arasında münasibətlərin kəskinləşməsi müşahidə olunurdu. Belə bir hal Rusiya sarayını qane etmirdi. Buna görə K.Knorriinqin yerinə kəskinliyi ilə seçilən və milliyətcə gürcü olan general-leytenant Pavel Dimitriyeviç Sisianov təyin edildi. Bu barədə çarın əmri 1802-ci il sentyabrın 11-də imzalandı. O, Tiflisə yalnız 1803-cü ilin fevralında gəlib çıxma bildi.

Rus çarı P.Sisianovun təyinatından dərhal sonra, yəni 1802-ci il sentyabrın 26-da göndərdiyi məktubunda onu da ermənilərə nəvaziş göstərməyə çağırırdı. I Aleksandr bildirirdi ki, ermənilər ticarətlə məşğul olan xalqdır və Asiyanın bütün ticarətini öz əllərində cəmləşdirmişlər. Onun yazdığına görə, ermənilər Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində çox əziyyət çəkirdilər və ən yaxın vaxtlarda onlar öz hökumətləri ilə təmin edilməli idilər (190). Yəni P.D.Sisianov hələ Peterburqdan yola düşməzdən əvvəl çar ona ermənilərə nəvaziş göstərilməsini tapşırır və onların erməni dövləti ilə təmin edilməsinin zəruriliyini vurğulayırdı.

Erməni dövləti isə yalnız Azərbaycan xanlıqları ərazisində qurula bilirdi. Rus çarı da P.Sisianovu hələ yola düşməzdən əvvəl belə bir vəzifənin icrasına kökləyirdi.

Bu vəzifənin həyata keçirilməsinə nail olmaq və Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hüduqlarını genişləndirmək üçün K.Knorrinqdən fərqli olaraq daha quduz və təcavüzkar siyasət həyata keçirməyə başladı. Onun bu təcavüzkarlığı və quduzluğu ilk növbədə Azərbaycan xanlıqlarına qarşı istiqamətlənmişdi. Onun belə bir devizi var idi: «Asiyada inam və danışıqlar heç nədir. Hər şeyi güc həll edir». Rus generalı elə bu prinsiplə də öz fəaliyyətini qurmağa çalışırdı. O güman edirdi ki, Qafqazda rus qoşunlarının sayı artdıqca Azərbaycan xanları Sisianovun ayaqlarına düşəcək, ondan mərhəmət diləyəcəklər. O da həmin xanlıqların ərazisində xristianlığa xidmət edən qurumlar yaradacaqdır. Ona görə İ.Arqutinski kimi Sisianov da Azərbaycan xanları ilə danışıqlar aparmağa elə də ciddi bir əhəmiyyət vermirdi, onları silah gücünə susdurmağa üstünlük verirdi. Sisianovun fikrincə, Azərbaycan xanlıqlarından hər hansı birinin başına açılacaq oyunlar başqaları üçün də dərs ola bilirdi. Əl atdığı əməlin səhv olduğunu anlayanda da Sisianov onu silah gücünə sona çatdırmağa, deyilən sözün zor-xoş həyata keçirilməsinə çalışırdı. Azərbaycan xanları və dağlıq ağaları ilə münasibətlərin necə qurulması barədə o belə yazırdı: «Ümumiyyətlə, Azərbaycan xanlarının və dağlıq ağalarının təbəəliyi aldadıcıdır. Onlar hər vasitə ilə danışıqları uzadır və yazışmalarla məqsəddən yayınmağa çalışırlar». Sisianov özünün imperatora 27 aprel 1803-cü il tarixli raportunda isə belə yazırdı : «Bəzi Azərbaycan xanları rus təbəəliyinə meyllilik və yaxınlıq göstərsələr də onların səmimiyyətinə tam zəmanət vermək olmaz. Düşünməyə daha çox əsas vardır ki, onlar bunu istədiklərindən yox, qorxusundan edirlər. Qorxu və hərislik farsda (Azərbaycan nəzərdə tutulur–M.S.) hər şeyi həll edən iki əsas amildir... Ona görə də qənaətim belədir ki, imperator həzrətlərinin qalib silahının gücü ilə Azərbaycan xanlarına gətirilən qorxu bizim niyyətlərimizə ziyan vurmaz, əksinə mən onu zəruri sayıram» (191).

Sisianovun Azərbaycan xanlarına qarşı belə sərt mövqeyi erməni ruhanilərinin və erməni başbilənlərinin sevincinə səbəb olmuşdu. Onlar Sisianovun şəxsində bölgədə xristianlığı möhkəmləndirməyə çalışan bir

tərəfdaş tapmışdılar. Ona görə də ermənilər hər vasitə ilə çara sədaqətini nümayiş etdirməklə Sisianovda guya onlara zülm edən azərbaycanlılara qarşı nifrət aşılamaqda xeyli zəhmət sərf etmişdilər. Bir tərəfdən çarın tövsiyələri, digər tərəfdən də ermənilərin rusların əlində alətə çevrilmələrinə razı olmaları Sisianovda onların sadıqlıyı təsəvvürü yaratmışdı. Çara göndərdiyi yuxarıdakı məktubunda Sisianov ermənilər haqqında belə yazırdı: «...Azərbaycan vilayətlərinin böyük hissəsində məskunlaşan ermənilər eyni xristianlığa və Rusiya hökumətinin himayəsi altında ticarətlə məşğul ola biləcəklərinə bəslədikləri əminliyə görə və öz xeyirlərinə görə bizə əsaslı sədaqət göstərirlər» (192).

Tiflisə gəldikdən sonra bir müddət Gürcüstanda daxili vəziyyətin sabitləşdirilməsi ilə məşğul olan Sisianovun əsas diqqəti Azərbaycan xanlıqlarının işğalına çevrilmişdi. Mühüm hərbi strateji əhəmiyyət kəsb edən İrəvan və Gəncə xanlıqlarının işğal edilməsi üçün Sisianov hələ Tiflisə gəldiyi günlərdən plan cızmağa başlamışdı. 1803-cü il aprel ayının 27-də imperatora göndərdiyi raportunda Sisianov bu iki xanlığın işğalının Rusiya üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu və bunun üçün artıq əməli işlərə başladığını qeyd edirdi. Gəncə xanlığının işğalı Rusiyanın hüdudlarını genişləndirməklə Gürcüstanın da təhlükəsizliyini möhkəmləndirə bilərdi. İrəvan xanlığı isə burada yeni bir xristian dövlətinin yaradılması üçün münasib ərazi idi. Eçmiədzin katalikosluğu da burada yerləşirdi, xanlıq ərazisində müəyyən qədər ermənilər də yaşayırdı. Sisianov ümid edirdi ki, İrəvan xanlığının azsaylı qoşunu ona güclü müqavimət göstərə bilməyəcəkdir. Sisianov həm də ermənilərin göstərəcəyi xidmətlərə ümid bağlayırdı. Ermənilərin satqınlığı İrəvan xanlığına qarşı tutarlı bir silaha çevrilə bilərdi. Qoluzorlular qarşısında itaət etmək xislətinə görə Sisianov ermənilərin Rusiyanın itaətində duracağına şübhə etmirdi. Bununla bərabər, Sisianov və bütünlükdə Rusiya çarizmi erməniləri itaət altında saxlamaq üçün bütün ermənilərin patriarxı vəzifəsinə də rusiyapərəst Danil adlı bir keşişin oturdulmasına nail olmağa çalışırdı. Ancaq Eçmiədzindəki bu yüksək vəzifəni tutmaq həvəsində olan təkcə Danil deyildi.

Eçmiədzin kürsüsü üstündə erməni ruhaniləri arasında çəkişmələr hələ 1799-cu ilin sonlarında başlamışdı. Həmin vaxt katalikos vəzifəsini Qukas adlı birisi tuturdu və o ağır xəstəliyə düşər olduğundan onun

yerinə keçmək üçün ciddi mübarizə başlanmışdı. Onlardan biri də Azərbaycan xalqına qarşı son dərəcə düşmən münasibətdə olan Rusiyadakı erməni yeparxiyasının başçısı İosif Arqutinski idi. Antiazərbaycan və antimüsəlman mövqeyinə görə İ.Arqutinski rus sarayının silahdaşına çevrilmişdi. Ermənilərlə bağlı Rusiya sarayında ortaya çıxan məsələlər əsasən İ.Arqutinski ilə məsləhətə qoyulardı. Ona görə İ.Arqutinski Rusiya sarayında və rus əyanları içərisində güclü nüfuzla malik idi. Yeni katalikos seçkilərində də o, Rusiyada malik olduğu nüfuzundan bəhrələnməyə çalışırdı. İ.Arqutinskinin həm Gürcüstan erməniləri arasında, həm də Eçmiədzindəki ruhanilər arasında xeyli tanışları var idi. O bu tanışları ilə də yazışır və onları da özünün katalikos seçdirilməsinə cəlb etmək istəyirdi. İosif öz adamlarına belə bir fikir aşılamaq istəyirdi ki, yaşadıqları şəraitdə katalikosluğu yalnız o öz üzərinə götürə, erməniləri müsəlmanların asılılığı altından çıxara bilərdi. Yuxarıda gördüyü kimi müstəqil erməni dövlətinin yaradılması İosifin fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi. II Yekaterinanın fəaliyyəti dövründə ona qarşı ermənilərin münasibəti zəifləsə də ardıcılıqları da az deyildi.

Rus tarixçisi N.Dubrovin öz əsərində Eçmiədzin katalikosunun seçilməsi ətrafında baş verən hadisələri geniş təsvir etmişdir (193). Onun yazdıqlarında katalikosluq uğrunda mübarizənin azərbaycanlılara qarşı mübarizəyə çevrilməsi haqqında xeyli maraqlı faktlar vardır. Erməni katalikosluğu uğrunda çəkişmələr hələ sonralar da Sisianovun əlində İrəvan xanlığına təcavüzün başlanması üçün bəhanə olmuşdu.

Eçmiədzin kilsəsində İ.Arqutinskini müdafiə edənlərdən biri arxiyepiskop David idi. Yazdığı məktublarında David onu katalikosluğa real namizədlərdən biri hesab edir və onun bu vəzifəni tutmağa razı olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışırdı. İosif dərhal ona cavab yazaraq razı olduğunu bildirdi və namizədliyinin müdafiə olunmasını ondan xahiş etdi. Bundan sonra İosif gürcü çar ailəsinin üzvləri və İstanbuldakı erməni patriarxı Danillə əlaqə saxladı, onların da rəğbətini qazanmağa çalışdı. Erməni ruhanisi həmin vəzifəni ələ keçirmək üçün hətta yalan satmaqdan belə çəkinmədi. Onun sözlərinə görə Gürcüstandan və Eçmiədzindən aldığı çoxlu məktublarda o, vaxt itirmədən Eçmiədzinə gəlməyə, Eçmiədzini azərbaycanlılar tərəfindən törədilən əməllərdən qorumağa dəvət almışdır. İosif bildirirdi ki, əgər məktub yazıb ümidlərini

mənə bağladıklarını bildirərlərsə mənəm ürəyim daş olmamalıdır və mən özümü müqəddəs erməni kilsəsinə xidmətə fəda etməliyəm.

1799-cu il fevralın 29-da Qukasın ölümündən sonra katalikosun ilk seçkisi keçirildi. İclasda sədrlik edən arxiyepiskop Minas İstanbul patriarxı Danilin namizədliyini irəli sürməyə meylli idi. Ancaq İ.Arqutinskinin namizədliyi də irəli sürüldü. Güclü mübahisələr birinci gün hər hansı bir nəticəyə gəlməyə imkan vermədi. Səhəri gün yenə həmin namizədlər irəli sürüldü. İ.Arqutinskinin əleyhidarları onun antitürk və antiazərbaycan mövqeyində dayanmasını heç də düzgün hesab etmirdilər. Arxiyepiskop Minas bildirdi ki, İ.Arqutinski rus qoşunları ilə birlikdə türklərə qarşı mübarizədə iştirak etmiş və Kırımdakı türk məscidini kilsəyə çevirmişdi. Onun farslara qarşı düşmən münasibəti İran rəhbərliyində çox narazılıqla qarşılanmışdır. Katalikos Qukas İran rəhbərliyinin narahatçılığına cavab olaraq bildirmiş ki, yepiskop Rusiyada yaşayan ermənilərin dini rəhbəri kimi Eçmiədzinə tabe olmur. Ona görə də katalikos seçimində iştirak edənlər xatırladırdılar ki, İosifin katalikos seçilməsi Türkiyəni və İrani ermənilərə qarşı qaldıracaqdır və onun bu vəzifəni tutması ermənilərə yalnız bədbəxtlik gətirəcəkdir.

İclasın gedişində o da qeyd edildi ki, ermənilərin çox hissəsi Türkiyədə və Azərbaycan xanlıqları ərazisində yaşayırlar. Onların yalnız çox az bir hissəsi Rusiyada məskunlaşmışlar. Belə bir vəziyyətdə Rusiyada yaşayan ermənilərin dini rəhbəri İosif 1787-1792-ci illər rus-türk müharibəsi zamanı rus ordusu sıralarında imiş, Bender, İsmayıl və Yassı şəhərlərində ermənilərlə görüşmüş və onları Rusiyaya meylləndirməyə çalışmışdı. İ.Arqutinski türk xalqlarına qarşı istiqamətlənən rus təcavüzünün çığırdaşı idi. V.Zubovun Azərbaycan xanlıqları üzərinə hücumunda da İ.Arqutinski iştirak edir və azərbaycanlılara qarşı rus təcavüzünü qızışdırırdı. O, Şamaxıda, Gəncədə, Dərbənddə olmuş və orada yaşayan erməniləri tezliklə Rusiyanın himayəsinə keçmələrinə inandırmağa çalışmışdı. Erməni ruhanilərinin iclasında o da bildirildi ki, rus qoşunlarının geri qayıtması ilə İosif də erməniləri darda qoyub geri qaçmışdı. İosif azərbaycanlılara və müsəlmanlara qarşı o qədər alçaqlıqlara əl atmışdı ki, dəfələrlə Eçmiədzinə yüksək ruhani vəzifələrinə dəvət olunsada haqlı cəzadan qorxduğu üçün Rusiyadan çıxmağa cəsarət etməmişdi. Erməni ruhaniləri güman edirdilər ki, İosif hətta katalikos seçiləcəyi təqdirdə belə Eçmiədzinə gəlməyə cəsarəti

çatmayacaqdır. Onlar eyni zamanda qorxurdular ki, İosif katalikos seçiləcəyi təqdirdə İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan azərbaycanlıların Eçmiədzinə münasibəti daha da kəskinləşəcəkdir. İosifin siyasətə qarışması erməni ruhanilərinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Onların bəziləri haqlı olaraq bildirirdilər ki, İosif öz əməlləri ilə ermənilərin şüurlarını korladığı kimi, azərbaycanlıları və türkləri nəinki təkə öz şəxsinə qarşı, bütünlükdə, ermənilərə qarşı kökləmişdi. Yəni erməni ruhaniləri hamılıqla Rusiyanın təbəəliyinə keçməyə hazır olduqlarını bildirsələr də rus təcavüzünün bölgədə yayılmasına ehtiyatla yanaşırdılar. Rusiyanın bölgədə yer tutmaq üçün ardıcıl olmadığını görəndə onlar azərbaycanlıları birdən-birə öz əleyhinə qaldırmağa qorxurdular. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, hamılıqla ayağa qalxıb ən ifrat şəkildə Rusiyanın azərbaycanlılara qarşı təcavüzünə ortaq olsalar sabah yenə Rusiya Qafqazdan geri çəkildikdə törətdikləri əməllərin haqlı cəzasından onları qoruyan tapılmayacaq. İosif də azərbaycanlılara qarşı sabah nə baş verəcəyini düşünmədən ən sərt əməllərə əl atmışdı. Buna görə onun katalikos seçilməsinin ermənilərə yalnız ziyanı gələ biləcəyi iddia olunurdu. Katalikos seçkisində İosif haqqında söylənilənlərin vəzifə dərəcəsi irəli gəlsə də İosifin əleyhinə bir fakt kimi istifadə edilirdi. İosifin əleyhidarlarının seçdiyi katalikosun türkçülüyə mülayim münasibət bəsləyəcəyini güman etmək doğru olmazdı. Eçmiədzin buna imkan verməzdi. İosifin əməlləri onun seçilməsinə qarşı səsləndirilsə də əslində həmin deyilənlər də bu insanın azərbaycanlılara qarşı necə sərt münasibət tutduğunu nümayiş etdirirdi.

Belə olanda, İ.Arquutinskinin müdafiəsinə çalışan yepiskop David katalikosluğu öz əlinə almaq iştahasına düşdü. Onun yaxınları belə bir təklif irəli sürdülər ki, katalikos vəzifəsinə kənar ruhanilər deyil, elə Eçmiədzində fəaliyyət göstərən ruhanilər arasından seçilsin və buna namizədlər kimi Davidin də adı çəkildi. Ancaq təkrar-təkrar aparılan müzakirələrdən sonra Danilin və Yefremin namizədlikləri əsas götürüldü. David isə İstanbula göndərildi ki, Danili Eçmiədzinə dəvət etsin və çoxdan qalma ənənəyə görə Danilin katalikosluğa təsdiqi barədə Osmanlı sultanının fərman verməsinə nail olsun. Ancaq David yola düşəndən sonra Gürcüstanın çar ailəsinin təklifləri əsasında katalikos seçkisində yenidən baxıldı və bu dəfə İosifin seçilməsi qərara alındı. Davidin arxasınca Osmanlı sultanına daha bir məktub göndərildi və orada İosifin

katalikosluğa təsdiqi barədə vəsatət qaldırıldı. Bununla katalikos taxt-tacı uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. Hətta İstanbulda da bir neçə erməni ruhanisi katalikosluq uğrunda mübarizəyə qoşuldu. Burada artıq dövlətlərin də mənafeləri toqquşmağa başladı. Rusiya və Gürcüstan sarayı İ. Arqutinskini müdafiə edirdisə Osmanlı sultanı onu qəbul etmək fikrində deyildi və onun təsdiqi üçün fərman imzalamayacağı aydın idi. Ancaq İosif yüksək vəzifə uğrunda mübarizəsini başa çatdırmadan 1801-ci il martın 9-da Tiflisdə dünyasını dəyişdi. Onun ölümündən sonra əsas mübarizə Danil və David arasında davam etdi. David və tərəfdarları Eçmiədzində keçirilən iclaslarda Davidin katalikos seçilməsi lehinə səs verdilər. Ancaq onun seçilməsinin təsdiqi barədə Osmanlı sultanı qarşısında vəsatət qaldırmaq istəyəndə məlum oldu ki, sultan artıq Danilin katalikosluğuna təsdiqi barədə fərman vermişdir. İosifin ölməsindən sonra Rusiya sarayı çalışırdı ki, katalikos vəzifəsinə Rusiyanın mənafeyinə xidmət edən birisi seçilsin. Danil ilə Davidin Rusiyaya meylliliyinin nə səviyyədə olması araşdırılanda Rusiya sarayının marağına da Danilin uyğun gəldiyi aydınlaşdırıldı. Ancaq İrəvan xanı Davidin katalikos seçilməsində ısrarlı idi və Danilin Eçmiədzinə buraxılması xahişi ilə onun yanına gəlmiş Rusiya nümayəndələrinə də bildirdi ki, Davidin müdafiəsinə elə Rusiya tərəfinin məsləhəti ilə qalxmışdır. İrəvan xanı onu da əlavə etdi ki, Rusiya gah Danili müdafiə edir, gah da Davidi. Eçmiədzində keçirilən sonuncu iclaslarda da David seçilmişdi. Katalikos seçkilərinin nəticələri Davidin xeyrinə olduğu üçün İrəvan xanı Məhəmməd xan Danili Eçmiədzin ərazisinə buraxmaq fikrində deyildi. Baxmayaraq ki, onun əlində təsdiq olması barədə sultan fərmanı var idi. Seçkilərin təsdiqinin alınması üçün David də öz tərəfdarlarını səfərbər etməyə çalışırdı. Sultan sarayının yüksək rütbəli əyanları inandırıldı ki, katalikos seçilibsə o, ölümünə qədər bu vəzifəni icra etməlidir. Yəni Eçmiədzində keçirilən seçkilərdə David qalib gəlibsə sultan fərmanı da onun haqqında olmalı idi. Məsələnin mahiyyəti sultana çatdırıldı və Davidin seçkisinin təsdiqi barədə sultan fərmanı imzalandı.

İrəvan xanı Məhəmməd xan adətən Eçmiədzin monastrının işlərinə qarışmazdı. Erməni-qriqorian məzhəbinə dözümlülüklə yanaşmaqla bərabər Məhəmməd xan xanlığın erməni əhalisinə də hörmətlə yanaşırdı. Bu nu onun P.L Kovalenskiyə yazmış olduğu bir məktubdan da görmək

mümkündür. Həmin məktubdan aydın olur ki, İrəvan xanlığının ərazisində təhlükəli şərait yarananda Məhəmməd xan yerli əhalini və eyni zamanda erməniləri qismən təhlükəsiz yerlərə, o cümlədən də Gürcüstan ərazisinə köçürürmüş. Təhlükə sovuşduqdan sonra onların geri qayıtmasını təmin edirmiş. Hətta xanlıqda quraqlıq olanda və ərzaq qıtlığı yarananda xan öz vəsaiti hesabına ac qalan erməniləri də çətin vəziyyətdən çıxarırmış (194).

Məhəmməd xan Eçmiədzin kilsəsinin seçkilərinə də o vaxt təsir göstərməyə çalışdı ki, artıq bu məsələ siyasiləşmiş və böyük dövlətlərin maraq dairəsinə keçmişdi. Dini rəhbərlik baxımından Eçmiədzin taxtına kimin seçilməsinin əslində Məhəmməd xan üçün elə bir fərqi yox idi. Ancaq o istəmirdi ki, katalikos vəzifəsinin seçkisi Rusiyanın təzyiqi və təsiri ilə baş versin və həmin vəzifəyə seçilən adam da İrəvan xanlığında Rusiyanın təcavüzünün dayağına çevrilsin. Rus tarixçisi N.Dubrovin Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalını vəsf edən iri həcmli əsərində haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Məhəmməd xan xanlığın müstəqilliyini qorumağa çalışırdı və belə bir anda o istəmirdi ki, Eçmiədzin kilsəsi İrəvan xanlığının müstəqilliyinə zərbə vuracaq açıq təcavüzə cəlb edilsin. Əksinə, o da çalışırdı ki, Eçmiədzin kilsəsi xanlıq ərazisində erməni əhalisinin dinc yaşayışına yardımçı olsun (195).

Katalikosluq uğrunda gedən çəkişmələr onunla nəticələndi ki, Danil Eçmiədzin kilsəsinə məktub yazaraq həmin vəzifəyə bütün iddialardan əl çəkdiyini və Davidi katalikos kimi tanıdığını bəyan etdi. Bununla Eçmiədzin katalikosunun seçkilərinə bir aydınlıq gətirildiyi güman olunurdu. Sultan tərəfindən təsdiq fərmanı almış Davidə qarşı müxalif olan təkə Danil idi. O da görünür Davidin iddialarının doğru olduğu qənaətinə gələrək yazılı şəkildə hər cür iddialardan əl çəkdiyini bildirdi.

Rusiya sarayı da bir növ erməni katalikosunun seçkilərinin qalmaqalının davam etməsinə maraqlı deyildi. Ona görə Sisianov bölgəyə yola düşəndə çar ona tapşırırdı ki, məsələ ilə yerində tanış olsun. Əgər ermənilərin çoxluğu qəbul edilmiş qərarla razıdırlarsa ona qarşı etiraz etməyə ehtiyac yoxdur. Sisianov bölgəyə gəlib eşidəndə ki, David İrəvan xanı tərəfindən müdafiə olunur və Rusiyanın himayə etdiyi Danil İrəvan xanı tərəfindən qəbul olunmur onda İrəvan xanına əks olan mövqə tutdu. Sisianovun tələbi ilə Danil yenidən oyunlara qatıldı və onun katalikos

kürsüsünə otuzdurulması yenidən ortaya atıldı. Bölgədə hökmünü göstərməyə çalışan Sisianov iradəsini İrəvan xanına qəbul etdirmək üçün onun qarşısına Eçmiədzinə Davidi yox, Danili buraxmaq tələbi qoydu. Tələblərinin qəbul etdirilməsi ilə bağlı olaraq Sisianov 1803-cü il fevral ayının 6-da qraf Voronsov, knyaz Orbeliani və kapitan Çuykodan ibarət nümayəndə heyətini İrəvan xanının yanına göndərdi. Kapitan Çuykoya Sisianov tərəfindən belə bir tapşırıq verilmişdi ki, keçdiyi yol və ərəziləri müşahidə etsin və gələcəkdə aparılacaq döyüşlər üçün faydalı olacaq məlumatları onlara çatdırsın. Sisianov fevralın 6-da həm də İrəvan xanına məktub yolladı. Həmin məktubunda Sisianov onu Rusiya ilə əməkdaşlığa səsləyir, bu əməkdaşlığın ilkin əlaməti kimi Danilin katalikos taxtına öyləşdirilməsinə köməklik göstərilməsinə çağırırdı (196).

Nə Sisianovun məktubunda yazılanlar, nə də nümayəndə heyətinin üzvlərinin şifahi dedikləri, İrəvan xanını öz mövqeyindən döndərə bildi. Xan elçilərə belə bir cavab verdi: «Mən siz əlahəzrətlərin istəklərini yerinə yetirməyi çox arzulasam da, adı çəkilən Danillə bağlı böyük çətinliklər qarşıya çıxmışdır. Buna görə də ona kömək göstərmək imkanım yoxdur. Sabiq patriarx İosif Tiflisdə dünyasını dəyişəndə Gürcüstanda olan rus rəislərinin xahişi ilə oranın bir neçə nüfuzlu adamı bura gəldi və həmin patriarxın vəsiyyətinə əsasən onun varisi kimi arxiyepiskop Davidin təyin edilməsi məsələsini irəli sürdülər. Eyni zamanda Türkiyədə yaşayan ermənilər də arxiyepiskop David haqqında öz xahişlərini yazıb bura göndərdilər. Rus rəislərinin istəyinə və ermənilərin xahişinə uyğun olaraq türk və fars saraylarına bu barədə məmnunluqla məlumat verdim və onlardan xahiş etdim ki, Davidi patriarx vəzifəsinə təsdiq etsinlər. Hər iki saraydan ona barat və fərman gəldi və buna görə də o öz adətlərinə uyğun olaraq erməni kilsəsinin idarəsinə başladı. Bundan sonra sultandan gələn başqa baratda əmr edilirdi ki, onun vilayətində olan Danil tutulsun, əl-qolu bağlansın və Eçmiədzinə aparılaraq Davidə tapşırılsın. İndi siz öz istəklərinizi bildirsəniz də özünüz fikirləşin, bu yuxarıda deyilənlərdən sonra adları çəkilən saraylara təkid edə bilərəmmi ki, David vəzifəsindən kənarlaşdırılsın və onun yerinə patriarxlığa Danil öyləşdirilsin?»(197).

Məhəmməd xan nümayəndə heyəti ilə danışıqlardan sonra Sisianova da cavab məktubu göndərdi. O öz məktubunda bildirdi ki, Rusiya ilə o vaxt əməkdaşlıq etməyə və Danili patriarx vəzifəsinə otuzdurmağa razı olar ki, Rusiya da Ahalsıxdan qovulmuş olan Şərif paşanın öz vəzifəsinə bərpa edilməsinə razılıq versin. Rusiyanın Qafqazda artmaqda olan qüvvələrindən qorxmadan Məhəmməd xanın Sisianova belə cəsarətli cavabı onu hədsiz qəzəbləndirdi və yaxın gündə Məhəmməd xanın cəzalandırılması qərarına gəldi. Sisianovun Qafqaza gəlməsindən çox az vaxt keçmişdi. Bölgəyə gəldikdən sonra o, ilk hərbi yürüşünü də İrəvan xanına qarşı planlaşdırmağı qərara aldı. Bu yürüşündə o, ermənilərin satqınlığına, Rusiyaya meylliliyinə çox ümidlər bağlayırdı. Sisianov belə fikirləşirdi ki, İrəvana göndəriləcək qoşunların ərzaq və yemlə təmin edilməsini erməni tacirləri öz üzərinə götürərsə havalar qızıxan və İrəvana aparan yolların qarı əriyən kimi ora hücum etmək mümkün olacaqdı. Öz qərarını Sisianov Rusiya çarına göndərdiyi raportunda da açıqlayırdı: «İmperator həzrətlərinə çatdırmağı özümə xoşbəxlik bilirəm ki, İrəvana imperator həzrətlərinin fərmanı ilə göndərdiyim baş qərargah zabiti kapitan Çuyko və knyaz Tamaz Orbeliani bu ayın 7-də oradan qayıtmışlar. Gözlədiyimizin əksinə olaraq, mənə Məhəmməd xan İrəvanlıdan təkəbbür dolu bir məktub gətirmişlər.

Orada o, erməni patriarxlığı vəzifəsinə Danilin tanınması barədə imperator həzrətlərinin yüksək iradəsinn tanımaqdan imtina edir. Belə açıq itaətsizliyi cəzasız qoymaq imperator həzrətlərinin silah gücünə qazanılmış nüfuzunu zəiflədə bilər. Ona görə də İrəvan istiqamətindəki dağlıq ərəzilər qardan təmizlənən kimi altı batalyonla İrəvana getmək, Danili patriarx stoluna öyləşdirmək və Məhəmməd xanı inadkarlığına görə cəzalandırmaq və habelə erməni tacirləri indi vəd etdiklərinin üstündə dayanıb ərzaqla təmin etsələr orada qarnizon saxlamaq niyyətindəyəm» (198).

Sisianovun yazdığına görə bölgədə mövcud olan vəziyyət də rusların qalib gələcəyinə əlverişli zəmin yaradırdı. Çünki rus qoşunları tərəfindən sıxışdırılan Dağıstan xalqlarının və başı daxili sabitliyin təmin edilməsinə qarışan Fətəli şahın hücum təhlükəsinin olmaması, Sisianova görə, onun planlarının həyata keçəcəyini təmin etməli idi. Sisianov imperatora məlumat verirdi ki, ixtiyarında olan üç piyada alayı və bir nizami süvari alayı İrəvan, Naxçıvan və Şuşadan başlamış Kür və Araz sahilinədək

olan əraziləri işğal etməyə kifayətdir.

İrəvan xanı Məhəməd xan Sisianova verdiyi cavabın nəticəsiz qalmayacağını və gələn xəbərlərin də artıq rus qoşunlarının İrəvan xanlığı üzərinə hücum hazırlığında olduğunu göstərdiyi üçün müdafiəyə hazırlıq görməyə başladı. Danilin patriarx kürsüsünə oturulması bəhanəsi İrəvan xanlığı üzərinə hücumun səbəblərindən biri kimi göstərilə də məqsəd bu xanlığı işğal etmək, orada Azərbaycan xanlığını ləğv etmək və Rusiyanın mənafeyinə cavab verəcək bir qurum yaratmaq idi. Burada Rusiyaya sədaqətli qurum isə yalnız ermənilərin dövlətini yaratmaqla əldə etmək olardı. Sisianov şübhə etmirdi ki, onun xanlıq ərazisinə yürüşü ermənilər tərəfindən sevinclə qarşılanacaq və rus qoşunlarının bütün ehtiyacları da ermənilərin vasitəsilə ödənəcəkdir.

Sisianovun hücumuna qarşı layiqli müqavimət göstərmək üçün Məhəməd xan da lazımı tədbirləri həyata keçirirdi. Danil və David arasındakı çəkişmələri başa vurmaq üçün Məhəməd xana Danili Tiflisdən çağırırdı və Davidə təhvil verdi. David isə Eçmiədzin katalikosluğu iddiasında olan Danili hörmətsiz şəkildə at üstünə mindirərək Eçmiədzinə gətirdi və onu dərin bir quyuya saldırdı. Məhəməd xanın, habelə Davidin Rusiyanın himayə etdiyi Danilə qarşı belə sərt hərəkət etməsi Sisianovu daha da qəzəbləndirdi, onun heysiyyətinə toxundu. Ötkəm planlarla Qafqaza gələn rus generalına qarşı belə saymazlığa görə Sisianov dərisinə sığmır və Məhəməd xanı didib-parçalamaq üçün yollar arayır. Bu məqsədə çatmaq üçün o, erməniləri də qızıdırıb ona qarşı qaldırmağa çalışırdı.

Sisianov ermənilərin heysiyyətinə toxunmaqla bərabər, onları təhqir etməkdən də çəkinmir və Rusiyanın mənafelərini qorumayacaqları təqdirdə ciddi cəzalandırılacaqları ilə hədələyirdi. Sisianov ermənilərə göndərdiyi bəyanatında bildirirdi: «Mən sizə belə bədbəxt qismət arzulamazdım, Məsləhət bilirəm ki, möhtərəm katalikos Danilin toxunulmazlığını onun layiqli şəkildə qorunması ilə öz xilasınızın qeydinə qalısınız. Əks təqdirdə, mən yox, siz özünüz özünüzün məhvində təqsirkar olacaqsınız. Əməllərinizə layiq olan cəzaya çatanda peşimançılığınız aqlını və dərrakəsini itirmiş bəzi adamların inadkarlığı üzündən sizə ürcah olan belə faciəli təleyinizə kömək etməyəcəkdir. Ayılın. Mən sizi öz xeyrinizə çağırıram. Sizin rəisiniz olan xan sizin üçün qanun deyil. Ona görə də təəccüblü deyil ki, o, yalançı patriarx David tərəfindən varlı

Eçmiədzin monastrından oğurlanan qiymətli daşların və qızılların gözəlliyinə görə Davidin fitnələrinə meydan verir və ona görə də erməni xristian kilsəsinin yaşlı başçısı ilə belə kobud rəftar edir. Müsəlman kimi ona öz məzhəbi xristianları təqib etməyi əmr edir. Bəs Danillə birlikdə eyni Xristosa etiqad edən sizləri buna nə vadar edir? Yalançı patriarx Davidə görə onun həyatını qurban verən Məhəmməd xan öz qanuni tələblərini həyata keçirir, siz isə bu gün İudin kimi dəhşətli məşhər günü satqınlığınıza görə haqq-hesab verməli olacaqsınız» (199).

Sonra Sisianov erməniləri qorxudurdu ki, rus qoşunlarının hücumu başlayanda Məhəmməd xan car-balakənilər kimi var-dövlətini götürüb qaçacaqdır. Siz isə rus silahının qurbanı olacaq, rus əsgərlərinin ayaqları altında inləyəcəksiniz, meyidlərinizi isə ağlayan tapılmayacaq. Ona görə də Sisianov bütün erməniləri ayağa qalxaraq Məhəmməd xanla mübarizə aparmağa çağırırdı.

Rus tarixçilərinin yazdığı kimi, patriarx seçkisinə elə də əhəmiyyət verməyən erməni əksəriyyəti Sisianovun bu bəyanatına qarşı tam laqeydlik göstərdi. Hətta nüfuzlu şəxslər və ruhanilər də rus generalının bu hədə-qorxusunu və qeyrətə çağırış səhdalarını qulaq ardına vuraraq Danilin tərəfdarlarının təqib edilməsini gücləndirdilər.

Katalikos David isə Sisianovun hərəkətlərinin acığına olaraq Danili camaat qarşısında yenidən biabırçı vəziyyətə saldı. 1803-cü il may ayının 25-də o, kilsə zənglərini vurduraraq camaatı yanına topladı. Həbsdə olan Danili yanına gətizdirdi, onu qətl etdirməklə hədələdi. Sonra isə bildirdi ki, sənin himayədarın (Sisianov nəzərdə tutulur) saqqalsızdır. Ona görə sən də gərək saqqalsız olasan. Onun tələbi ilə camaatın gözü qarşısında Danilin saçını, saqqalını qırxdılar və yenidən həbsə göndərdilər.

Bu hərəkətlər Sisianovu yenidən qəzəbləndirdi. 1803-cü ilin iyun ayında o, bir daha Məhəmməd xana məktub göndərdi və ondan tələb etdi ki, Danili patriarx kürsüsünə əyləşdirsin, David isə həbs edilərək Tiflisə, onun yanına göndərilsin. Ancaq Məhəmməd xan bu tələbi yerinə yetirmədi. Əvəzində onunla xoş mərəmlə əlaqələr yaratmağa, onu öz əməllərindən döndərməyə çalışırdı. Bununla bağlı ona hətta məktub da yazmışdı. Məhəmməd xan həmin məktubunda Rusiyaya qarşı xoş münasibətin saxlanması arzusunda olduğunu bildirdi. Güc və zor hesabına hələ də hər şeyə nail olacağını güman edən Sisianov Məhəmməd xanın

bu məktubunu da böyük qəzəblə qarşıladı və bəhanə kimi erməni katalikosu məsələsini ortaya atdı. Planlaşdırdıqlarını həyata keçəcəyinə əmin olan Sisianov indi tək-cə Danilin katalikos elan edilməsi ilə kifayətlənmir, Davidin də həbs edilərək Tiflisə göndərilməsini tələb edirdi. Sisianov ona cavabında hədə-qorxu ilə bildirirdi ki, Rusiya imperatorunun iradəsi yerinə yetirilməli, Danil katalikos kimi tanınmalıdır: «Münasibətlərimizin kəsilməsi səbəbləri bunlardır. İndi bunlar da İrəvan vilayətinin məhvinə və ya xilasına səbəb olacaqdır-barışıq üçün mən başqa yol tanımıram» (200).

Sisianov hələ 1803-cü ilin yayında İrəvan xanlığı üzərinə hücum etməyi planlaşdırsa da hadisələrin inkişafı buna imkan vermədi. Ola bilsin ki, Məhəmməd xanın müdafiəyə hazırlıq işləri də Sisianovun öz planını təxirə salmağa sövq etmişdi. 1803-cü ilin sonlarında Sisianov Gəncə xanlığı üzərinə hücumu keçdi. Çoxsaylı rus qoşunlarının qarşısında uzunsürən müdafiə döyüşlərindən sonra Gəncə qalası işğal olundu. Bir aydan çox qala mühasirədə saxlandı. Şəhərin işğalının sürətləndirilməsi üçün Sisianov oradakı ermənilərlə əlaqə saxladı, onları rus qoşunlarına kömək etməyə çağırdı. Sisianov vəd etdi ki, şəhərin tezliklə işğalına kömək göstərəcəkləri təqdirdə onların xidmətləri layiqincə qiymətləndiriləcəkdir. Ermənilər həmişə olduğu kimi, bu dəfə də rus təcavüzününə xidmətində layiqincə dayandılar. Onların göstərdiyi həmin xidmətin nəticəsində şəhərin su kanalları bərbad vəziyyətə salındı və bununla da şəhərin su ilə təchizi son dərəcə çətinləşdi. Bundan başqa ermənilər qalanın müdafiəsinin təşkilini ətraflı öyrəndilər və onun harada zəif olması barədə rus qoşunları komandanlığına xəbər verdilər. Çar tərəfindən himayəyə alınması tapşırılan ermənilər Sisianovun Cənubi Qafqazda ilk böyük qələbəsinin əldə edilməsində beləcə xidmətlər göstərdilər (201).

Erməni tarixçiləri Gəncənin işğalını rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda parlaq qələbəsi kimi dəyərləndirirlər. Onların yazdıqlarına görə bu çox böyük tarixi hadisə ermənilərin sonsuz sevincinə səbəb olmuşdu. Keçmiş İstanbul erməni patriarxi arxiyepiskop Qriqori və Nerses Aşterakasi 1804-cü il fevralın 3-də Minas Lazarevə göndərdikləri məktubunda Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalının ermənilər arasında böyük coşğunluqla qeyd edildiyini yazırdılar. Sonra da təəssüflərini bildirirdilər ki, rusların qələbə bayrağı hələ də İrəvan qalası üzərində

dalğalanmır (202).

Erməni keşişləri Gəncənin tutulmasına öz sevinclərini ona görə bildirdilər ki, rus işğalı yenidən reallığa çevrilmişdi. Azərbaycanın güclü xanlıqlarından biri olan Gəncənin süqutu ən yaxın vaxtlarda Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının da süqutuna və bu süqutun davamı olaraq erməni-xristian dövlətinin yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. Göndərdikləri təbrik teleqramları ilə ermənilər rus qoşunları komandanlığını buna həvəsləndirməyə çalışdılar. Əslində onlar buna nail olurdular və əməlləri ilə Sisianovun Azərbaycan xanlarına qarşı qəzəbini artırırtdılar.

Ermənilər tərəfindən həvəsləndirilən və ruhlandırılan Sisianov Gəncənin işğalından bir ay sonra Qarabağ xanı İbrahim xana hikkə dolu bir məktub göndərdi və Gəncə üzərindəki «qələbəsinə» görə niyə onu təbrik etmədiyini soruşdu: «Ona təəccüb edirəm ki, məğlubedilməz rus qoşunları ilə mənim qalanı almağımdan bir ay və altı gün ötsə də sizin yaxın məsafədə olmağınıza baxmayaraq, kimsəni yanıma salamlamağa göndərməmişiniz. Cavad xanın qüruru qana boyandı, mənim ona yazığım gəlmir. Çünki qürurluları Allah da sevmir. Güman edirəm ki, siz onun yolunu getmək istəməzsiz və xatırlayın ki, gücsüz güclüyə tabe olur və onunla çəkişməyi arzulamır» (203).

Sisianov İbrahim xanın da cəzalandırılması üçün münasib an gözləyirdi. Ancaq həmin an yetişməzdən əvvəl Sisianov ermənilərin köməyi ilə onu özünəməxsus şəkildə cəzalandırmaq qərarına gəldi. O, Qarabağda yaşayan erməniləri tovlayaraq Gəncə xanlığı ərazisinə köçürdü, orada məskunlaşdırdı və bununla da Qarabağın iqtisadiyyatını zəiflətmək istədi. Onun fikrincə, ermənilərin köçməsi ilə Qarabağ ərazisində işləyənlərin sayı və bununla da xanlıq xəzinəsinə verilən vergi azalacaqdı. Sisianovun zabitlərindən olan Lisaneviçin rəhbərliyi altında Qarabağın 250 erməni ailəsi çıxarılıb Gəncə ətrafında yerləşdirilmişdi. Köçürülənlərin sırasında Van yüzbaşı və Akop kimi o vaxtlar ermənilər arasında tanınmış adamlar da var idi (204).

Gəncənin işğalı xəbəri şübhəsiz ki, İrəvan xanı Məhəməd xanı da narahat etməyə başlamışdı. O yaxşı anlayırdı ki, əgər Gəncə tutulubsa xristianların daha çox yaşadığı İrəvan xanlığına Sisianov tərəfindən daha güclü zərbə vurulmasına cəhd göstəriləcək. Çünki Rusiyanın mənafeələrinin dayağı hesab edilən Danilin katalikos kürsüsünə otuzdurulmaması Sisianovun xanlığa qarşı qəzəbini daha da gücləndirmişdi.

Danilin arxasınca gedən ermənilər də İrəvan qalası üzərində erməni bayrağının dalğalanacağı günü səbirsizliklə gözləyirdilər.

Məhəmməd xan göndərdiyi növbəti məktubunda Sisianovu yenə də qarşılıqlı anlaşmaya dəvət edirdi. Alınan cavab məktubu isə təkəbbür və qeyz dolu bir məktub oldu. Sisianov bildirdi ki, ruslar belə mənasız və dikbaş məktublara öz süngüsü ilə cavab verməyə adət etmişlər. Rus generalı Məhəmməd xana hədə-qorxu gəlməklə yenə də xidmətlərinə arxalanacağı Danili patriarx kürsüsünə əyləşdirəcəyinə söz verirdi. Onun yazdıqlarına görə Danilin katalikos kürsüsünə gətirilməsində və bununla da Rusiyanın mənafeələrinin təmin edilməsində ona kimsə mane ola bilməz. Sisianovun quduz xarakterinin ifadəsi olan həmin məktubunda sonra deyilirdi: «Mən heç vaxt yalan danışmamışam və burada olduğum bir il müddətində yəqin ki, bunu sübut etdim. Deyirdim ki, daxili müharibələrlə Gürcüstanı viranə qoyan çar ailəsinə sürgün edəcəyəm-sürgün etdim də; deyirdim ki, Cəsarət vilayətini fəth edəcəyəm-fəth etdim də; deyirdim ki, Gəncəni işğal edəcəyəm-işğal etdim də; deyirdim ki, Minqreliyanın hakimlərini öz vəzifələrində saxlamaqla vilayəti Rusiyanın təbəəliyinə gətirəcəyəm-gətirdim də. Deyirəm ki, İmeretiyanı da belə edəcəyəm-edəcəyəm də; deyirəm ki, Danili patriarx kürsüsünə oturdacağam-oturdacağam da; Davidi isə böyük imperatora vəd etdiyim kimi yanıma gətizdirəcəyəm-gətizdirəcəyəm də; deyirəm ki, İrəvanı xərac verməyə məcbur edəcəyəm-edəcəyəm də; deyirəm ki, İrəvandan girov götürəcəyəm-götürəcəyəm də. Mən sözlərimlə qorxutmuram, əksinə süngü ilə işləyirəm, əməllərimlə isə sübut edirəm. Mən komandanlıq etdiyim qoşunun farslar kimi saysız ulduzlardan təşkil edildiyini demirəm. Ancaq Pəmbəkə gələndə heç bir şərt qəbul etməyəcəyəm və Gəncədə etdiyimi orada da edəcəyəm. Tələb edirəm ki, ağam imperator həzrətlərinin iradəsinə uyğun olaraq Danili patriarx kürsüsünə otuzdurub Davidi Tiflisə gətirməyincə danışıqlara başlamayacağam. Allaha and içirəm ki, Tiflisə göndəriləcək Davidə heç bir pislik edilməyəcəkdir» (205).

Yaxınlaşmaqda olan təhlükənin sovuşdurulması üçün Məhəmməd xan bir də Sisianovla anlaşma əldə etməyə və onu xanlıq üzərinə təcavüzdən çəkəndirməyə çalışdı. Sisianov isə Məhəmməd xanın yazışmalarını onun gücsüzlüyü kimi qəbul edərək xanlıq tezliklə ələ keçirəcəyinə ümid edirdi. O əvvəlki kimi, Danilin katalikos kürsüsünə otuzdurulmasını, Davidin həbs edilib Tiflisə göndərilməsini tələb etməklə bərabər,

Sisianov Məhəmməd xandan Rusiyaya sadıq qalacağı barədə yazılı sənəd istəyirdi.

Sisianov güman edirdi ki, bu hədələyici məktubdan sonra Məhəmməd xan onun tələblərini yerinə yetirməyə başlayacaqdır. O bu gümanlarını o qədər real sayırdı ki, hətta Pəmbəkdə yerləşən rus taborunun komandiri mayor Montrezora tapşırırdı ki, Məhəmməd xan onun tələblərini yerinə yetirməyə başlayanda İrəvana yollanıb Danilin katalikos təyin edilməsi barədə fərmanı ona çatdırsın. Sonra isə rus qoşun hissələri Eçmiədzinə doğru hərəkət edib Danilin katalikos kürsüsünə oturulmasını təmin etməli idi.

Məhəmməd xan fars qoşunlarının gözlənilən hücumlarından İrəvanın müstəqilliyini qorumaq xatirinə Sisianovla əməkdaşlığını genişləndirməyə meylli olsa da, onun tərəfindən irəli sürülən tələbləri qəbul etmək fikrində deyildi. O öz nümayəndəsini Danili patriarx kürsüsünə gətirməli olan mayor Montrezorun yanına göndərdi və bildirdi ki, əməkdaşlıq xatirinə Sisianovun irəli sürdüyü tələbləri müzakirə etmək mümkündür. Ancaq iki tələbi heç cürə qəbul edə bilməyəcəyini bildirirdi. Biri İrəvan qalasının təslim edilməsi, digəri isə Danilin patriarx kürsüsünə otuzdurulması. Bu cavabdan sonra Eçmiədzini rus himayədarlığı altına gətirmək və Rusiyanın Eçmiədzin üzərindəki himayədarlığına mane olan Məhəmməd xanı zərərsizləşdirmək üçün Sisianovun bir yolu qalırdı. O da xanlıq üzərinə hücumə başlamaq yolu idi.

1804-cü ilin may ayından başlanan bu hücum oktyabr ayının sonlarına kimi davam etdi. Rus qoşunları Sisianovun komandanlığı altında İrəvan şəhəri ətrafına gəldi, Eçmiədzini ələ keçirdi. Ruslar Eçmiədzinə daxil ola bilsələr də İrəvan qalasını fəth edə bilmədilər və bununla da Sisianov nəzarəti altına aldığı Eçmiədzində Danili patriarx kürsüsünə əyləşdirə bilmədi, niyyətlərinə yetmədən də geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı.

Sisianovun İrəvan qalası üzərinə hücumu erməni ruhanilərinin və baş-bilənlərinin ümidlərinin yenidən əl-qol açmasına səbəb olmuşdu. Bunun üçün rus qoşunlarının bölgədəki fəaliyyətinə hər tərəfli yardım göstərilirdi. Məsələn, rus qoşunlarının atları üçün yem qıtlığı mövcud olanda Eçmiədzin ruhaniləri gizlicə yem ehtiyatı saxlamışdılar. Fars qoşunları Eçmiədzin ətrafından uzaqlaşan kimi 1804-cü il iyul ayının sonlarında erməni keşişləri gizlicə Sisianovun qərargahına yollandılar və ona yem ehtiyatının mövcudluğu barədə xəbər verilər. Bu da mövcud vəziyyəti yüngülləşdirmək üçün xeyli kömək etmiş oldu. Avqust ayının

əvvəllərində isə artmaqda olan yem və ərzaq ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün Sisianov 150 nəfərlik gürcü drujinasını Tiflisə yola saldı. Bu dəstəyə erməni məliyi Abovun oğlu Rüstəm başçılıq edirdi. Ruslara xidmətdə kifayət qədər sədaqət nümayiş etdirmiş Rüstəm iki dəfə uğursuz bələdçilikdən sonra, üçüncü dəfə dəstəni müşayət etməyə yola düşmüşdü. Lakin üçüncü səfər də Rüstəmə qismət olmadı. Onun müşayət etdiyi dəstə yolda hücumla məruz qaldı və Rüstəm özü də həbs edildi.

Bununla belə ermənilərin bütün ciddi cəhdləri ümidində olduqları nəticəni vermədi və İrəvan xanlığı müstəqilliyini saxladı. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabax xanlığının ərazisində baş verən proseslər də ermənilərin arzu və niyətlərinə cavab vermirdi. Ermənilərin istər İrəvan xanlığı, istərsə də Qarabağ xanlığı ərazisində erməni dövləti qurmaq planı baş tutmurdu. Doğrudur, İbrahim xan Rusiyanın təbəəliyini qəbul etdi, ancaq xanlığın məhv olaraq yerində erməni qurumu yaradılmasına imkan vermədi. İbrahim xan yaxşı anlayırdı ki, Sisianovun qoşunlarının qarşısını saxlaya bilməyəcəkdir. Kənardan hər hansı kömək almaq ümidi də yox idi. Fars qoşunları da öz hücumları ilə Qarabağ xanlığını hədələyirdi. İbrahim xanın Sisianovla müharibəyə girməsi onun məhv olması, xanlığın viranə hala düşməsinə gətirib çıxaracaqdı. Belə vəziyyət erməniləri təmin edə bilərdi. Onda İbrahim xan məcburiyyət qarşısında Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməli oldu və bununla bağlı 1805-ci il may ayının 21-də Kürək çayı yaxınlığında tərtib edilmiş müqaviləyə imza atdı (206).

Sisianov Qarabağı və eləcə də onun xanını nəzarət altında saxlamaq üçün mayor Lisaneviçin rəhbərliyi altında Qarabağa 300 nəfərlik bir dəstə göndərdi. Bu dəstə Şuşa qalasında yerləşərək onun Rusiyaya bağlılığını təmin etməli idi. Lisaneviçin dəstəsinin təminatı İbrahim xan tərəfindən aparılmalı idi. Qarşılıqlı razılışmaya əsasən həmin dəstənin ən azı üç aylıq ehtiyatı olmalı idi.

Qarabağ və eləcə də Şəki xanlığının Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsi İranda çox pis qarşılandı. Cənubi Qafqazın getdikcə daha əsaslı şəkildə Rusiyanın əlinə keçməsi ilə İran razı deyildi və elə buna görə də qoşunların Azərbaycan xanlıqları ərazisinə yeridilməsi qərara alındı. 1805-ci ilin yayında Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən də Qarabağ xanlığının ərazisi yenidən müharibə meydanına çevrildi. Qarabağ xanını cəzalandırmaq üçün qoşun çəkən İranın qarşısında dayanmaq da İbrahim xan üçün asan deyildi. Onun Sisianovdan kömək istəməsi isə nəticəsiz

qalırdı. Əksinə, Sisianov özü İbrahim xandan tələb edirdi ki, İran qoşunlarına müqavimət göstərsin. Sisianov eyni zamanda Qarabağda yaşayan ermənilərin Rusiyanın mənafelərinin qorunması üçün ayağa qalxacaqlarına inanırdı. Ancaq ermənilərin arzu etdiyi səviyyədə döyüşlərə qoşulmadığını görəndə, Sisianov bəyanatla onlara müraciət etdi, onları Rusiyanın maraqlarının qorunmasına çağırdı. O yazırdı: «Necə ola bilər ki, siz, Qarabağ erməniləri, indiyə kimi öz şücaətinizlə şöhrət tapdığınız halda, sizin sahibiniz olan Qarabağ xanının əbədi olaraq Rusiya təbəəliyini qəbul edəndən dəyişmişiniz. İmperator qüvvələrinin qüdrətinə arxalanaraq siz indi daha cəsur olmalı idiniz. Ancaq siz, arvad oxşarına çevrilmisiniz və yalnız ticarətlə məşğul olan digər ermənilərə oxşayırsınız». Sisianov yenə də ermənilərin hissələrinə toxunub onları hərəkətə gətirmək istəyirdi. Sisianov artıq ilk dəfə deyildi ki, ermənilərə belə bir tərzdə müraciət edirdi, onları hərəkətə gəlməyə, özlərinə düşmən saydıqları qüvvələrə qarşı ayağa qalxmağa çağırırdı, onları arvada oxşatmaqdan belə çəkinmirdi. Ermənilər isə Sisianovun ümidlərini heç də doğrultmurdular. Bəyanatında o sonra belə deyirdi: «Ayılın, öz əvvəlki şücaətinizi göstərin, qələbələrə hazır olun və sübut edin ki, siz indi də fars süvarilərini qorxu içində saxlayan həmin cəsur Qarabağ ermənilərisiniz» (207).

Bütün bu çağırışlara baxmayaraq, döyüşlərin qaynar vaxtında ermənilər Sisianova onun ümidində olduğu yardımları göstərmədilər. Daha çox casusluğa və xəyanətkarlığa öyrənmiş ermənilər döyüşlər kəskin xarakter alanda kənar qalmağı və başlarını qorumağı üstün tuturdular. Əvəzində döyüşlər bir qədər səngiyən kimi İrəvan xanlığı ərazisindəki bir çox ermənilər Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərə köçürülməsi üçün Sisianovdan icazə və yardım istədilər. Məsələn, onlardan bir qrupu Pəmbək ərazisinə köçmək niyyətində idilər. Sisianov isə onları Yelizavetpol ətrafında məskunlaşmağa çağırırdı. Sisianov vəd etdi ki, köçmək istəyənlər monastır, ya məlik, ya yüzbaşı kəndliləri olmayan azad kəndlilədirsə onların ailələri Yelizavetpol ətrafında hazır ev, bağ və əkin sahələri ilə təmin ediləcəklər. Bundan başqa köçən ailələrə üç il ərzində hər cür vergilərdən güzəştlər vəd olunurdu. Bir şərtlə ki, köçüb gələnlər aldıqları torpaq sahələrini becərsinlər və məhsul yetişdirdinsinlər (208).

Mövcud olan məlumatlara görə, 230 erməni ailəsi bu dövətdən istifadə etdi və İrəvan xanlığı ərazisindən köçdü. Ancaq Qariel yüzbaşı və

məlik Abramın başçılığı altında köçən bu ermənilərin əksəriyyəti Qarakilsə yaxınlığında məskunlaşdılar. Onlar Sisianovdan xahiş etdilər ki, rus qoşunları digər erməni ailələrinə də kömək etsinlər. Çünki gen-bol verilən vədlər onları da köçməyə həvəsləndirirdi. Köçüb gələn ermənilərin çoxu isə rus qoşunlarının yardımına ümid edərək təsərrüfatla məşğul olmaq istəmirdi. Sisianov onlardan qətiyyətlə tələb edirdi ki, təsərrüfatla və əkinçiliklə məşğul olsunlar. Bununla bağlı Sisianov ermənilərə çox sərt bəyanat göndərdi. Həmin bəyanatda deyilirdi: «Fars mənəviyyatlı təpərsiz ermənilər, indi siz bizim çörəyimizə ortaq olmusunuz, ümid edirsiniz ki, onu satın alalım, lakin mən sizi xəbərdar edirəm ki, əgər sizin gətirdiyiniz ailələriniz gələn il taxılın artıqlaması ilə satılmasına imkan verəcək qədər torpaq əkib becərmənsəniz onda bilin ki, gələn yazda onları İrəvana deyil, hətta farsın özünə qovacağam. Çünki Gürcüstan, tüfeyliləri yedizdirməyə borclu deyil. İrəvanda qalıb dinsizlərin əlində ölən ermənilərə mənim köməyimi xahiş etməyinizə gəlincə isə onda sizdən soruşuram-xəyanətkarlar himayəyə layiqdirlərmi? Qoy onlar it kimi gəbərsinlər; onlara belə bir aqibətə layiqdirlər. Çünki mən keçən il məğlubedilməz rus qoşunları ilə İrəvan xanlığını mühasirə edəndə bu təəssübə layiq olmayanlar Narın qalam tutmuşdular. Onu bizə təslim edib bildikləri halda bunu etmədilər. Sən isə Qabriel yüzbaşı onlarla birlikdə idin, məkrli Məhəmməd xanın birinci məsləhətçisi olmaqla onun mənə qarşı hiylələrini və xainliyini müdafiə edirdin. İndi görürsünüzmü səxavətli böyük imperatora xəyanətinizə görə allah sizi cəzalandırmışdır. Doğrudanmı siz fikirləşirsiniz ki, mən də başqa generallar kimi yəm və bilmirəm ki, erməni və tatar öz xeyri üçün minlərlə insanı qurban verməyə, yalan danışmağa, sizi tanımayan general-mayor Nesvetayevi inandırdığımız kimi, guya, İrəvanın alınması üçün hər şeyi etməyə hazırsınız? Beləliklə, bütün bunlardan sonra mən qoşunları onların müdafiəsinə göndərə bilərəmmi? Özü də o yerə ki, orada taxıl yoxdur. Sənin sözlərinə, yüzbaşı, azacıq da olsa inana bilərəmmi? Rus qoşunlarının yaxınlaşması ilə İrəvan əhalisinin təslim olacağı barədə fars zəmanətinizə arxayın ola bilərəmmi? Sizin bu zəmanətləriniz keçən ilkilərin eyni deyilmi? Və ya elə fikirləşirsiniz ki, sizin qorxaq ermənilərin 300 nəfərlik ailəsi 3000-lik fars piyadasına qarşı bir şey edə bilər? Və ya güman edirsiniz ki, yalan sözlərinizlə mənə yenə İrəvan xanına və məkrli Kəlbəli xana inandıracaqsınız? Guya onlar sizinlə məxfi şəkildə Rusiyaya tabe olmalarını müzakirə etmişlər və buna

görə də mən qoşunla ora hərəkət edim. Siz bunu gözləməyin, fars hiyləgərliyi mənə bəllidir. Özüm bilirəm ki, İrəvan qalasını nə vaxt və necə alım. Siz isə sakit yaşayın, evlərinizi qurun, sahələrinizi şumlayın» (209).

Bu bəyanatdan görünür ki, Sisianov ermənilərin onunla həmkarlığından tamamilə razı deyildi. O çox böyük iddialarla yaşayırdı və ermənilərdən də bu iddiaların həyata keçirilməsində fəal iştirakçı olmasını arzulayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Sisianov elə bu iddiaların da qurbanı oldu. 1806-cı il fevral ayının 8-də Bakı qalasını təhvil almağa gələndə Sisianov öldürüldü və başı kəsilərək İrana aparıldı. Ermənilər hər halda Sisianovun bölgədəki ermənipərəst siyasətini diqqətdən kənar qoymamışdılar. Tarixçilərin yazdığına görə P.Sisianovun başsız bədəni erməni keşişi Danil tərəfindən aradan çıxarılmış və kilsə həyatında basdırılmışdı.

Başqa bir məlumata görə isə P.Sisianovun cəsədi Bakı qalasının qapısı yaxınlığında basdırılıbmış. Sonra Astvadts-Zodzna kilsəsinə gətirilmiş həmin cəsəd qırılmış tabuta qoyulmuş və 1808-ci ilə qədər bu tabutda qalmışdı. Bunu ermənilər etmişdi. Sonradan tabut Tiflisə aparılaraq orada basdırılmışdı.

6. İbrahim xanın öldürülməsində ermənilərin iştirakı

Qarabağ xanlığının Rusiyanın himayəsi altına keçməsi və İbrahim xanın hakimiyyət başında qalması erməni mülüklərini heç də qane etmirdi. Hələ I Pyotrdan başlayaraq uzun illər ərzində aparılan yazışma erməni mülüklərində belə bir qənaət yaratmışdı ki, rus qoşunlarının Qarabağa gəlişi mütləq burada erməni dövlətinin təşkilinə gətirib çıxaracaqdır. İbrahim xanın çəvik siyasəti buna imkan vermədi. Bütünlükdə, İbrahim xan öz fəaliyyəti ilə Qarabağda erməni dövlətinin yaradıla bilməsi barədə ermənilərdə heç bir ümid yeri qoymadı. Bu mövzu ermənilər üçün birdəfəlik qapanmış oldu. Baxmayaraq ki, ermənilər onun reallaşdırılması üçün öz əməllərindən heç də əl çəkməmişdilər. Qarabağ Rusiyanın himayəsi altında olsa da, erməni mülüklərinin əvvəlki statusu dəyişməmişdi. Onlar yenə də İbrahim xanın iradəsi altında idilər və bu iradə ilə hesablaşmaq məcburiyyətində idilər. Qarabağ xanı artıq 80 yaşlı haqlamışdı. Bununla belə onun hakimiyyəti kifayət qədər möhkəm idi və

xanlıqdakı vəziyyəti tam nəzarət altında saxlaya bildirdi. Onun xanlığı dövründə ermənilər hər hansı bir niyyətlərinin icrasına nail olmayacaqlarını bildiklərindən İbrahim xanın aradan götürülməsi üçün xəyanətlər qurmağa başladılar. Son nəhayətdə də İbrahim xan bu xəyanətlərin qurbanı oldu.

İbrahim xan rus gülləsinin qurbanı olmuşdu. Rus və erməni tarixçiləri İbrahim xanın öldürülməsinin əsil həqiqətini gizlətməyə çalışsalar da faktlar göstərir ki, rus zabitlərinin vəhşiliklərə əl atması və İbrahim xanın bütün ailəsi ilə birlikdə güllələnməsi erməni xəyanətlərinin, erməni mülklərinin məkrli planlarının nəticəsi idi. Qarabağ xanının qətli ilə əlaqədar olaraq tarixi ədəbiyyatda müxtəlif ehtimallar vardır. Rus və erməni müəllifləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əsil həqiqəti gizlədir, Azərbaycan salnaməçiləri isə həqiqətin üstünü açırdılar. Elə faktların tutuşdurulması da İbrahim xanın qətlinə erməni xəyanətinin mövcudluğunu göstərir.

Öz əsərində İbrahim xanın qətlinə geniş yer ayıran rus tarixçisi N.Dubrovin Qarabağ xanının ölümünü onun özünün sözünün üstündə dayanmamasının nəticəsi kimi təsvir edirdi(211).Müəllif bildirirdi ki, İbrahim xan Rusiya təbəəliyini qəbul etmək barədə müqaviləyə imza atsa da fars meylliliyini saxlayırdı. Xüsusən, rusların xanlığın işlərinə müdaxilə etməsi guya, onun Rusiyaya münasibətini əks istiqamətə yönəltdi.

N.Dubrovinin təsvir etdiklərinə görə, İbrahim xan fars şahzadəsi Abbas Mirzə ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Onların arasında belə münasibət olması, Abbas Mirzənin elçilərinin tez-tez onun yanına gəlməsi Rusiya tərəfinə də məlum olmuşdu. Guya İbrahim xan Abbas Mirzəyə göndərdiyi məktublarının birində Rusiya təbəəliyini qəbul etdiyinə görə onu bağışlamağı xahiş edirdi və vəd edirdi ki, ən yaxın zamanlarda rus qoşunlarının Qarabağ ərazisindən çıxarılmasına nail olacaqdır. İkitərəfli münasibətlərin yaxşılaşması üçün yazılana görə, İbrahim xan hətta iki qızını fars şahının oğlanlarına verməyi də planlaşdırmış.

N.Dubrovin iddia edirdi ki, İbrahim xanın Rusiyadan üz döndərməsi İran şahı Fətəli şahı da xeyli sevindirmişdi. Fətəli şah hətta Qarabağa maliyyə yardımını ayırmağı və qoşun dəstəsi göndərməyi də vəd edibmiş. Belə vədləri alandan sonra İbrahim xan guya mayor Lisaneviçin müdaxilələrinə görə Şuşa qalasında qala bilmədiyini bəhanə edir və

qaladan çıxaraq bir qədər aralıda çadır qurdurur və ailəsi ilə orada yaşamağa başlayır.

N.Dubrovin sonra baş verənləri belə təsvir edirdi:

1806-cı ilin may ayında İran qoşunları Ərdəbilə toplaşmış oradan Naxçıvan və İrəvan istiqamətində hərəkətə başlamışdılar. Həmin qoşunların bir istiqaməti də Qarabağa doğru olmalı idi. Burada isə çoxsaylı fars qoşununun qarşısını almaq üçün kifayət qədər rus qüvvəsi yox idi. İyun ayının ilk günlərində Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla Şuşa qalasına yaxınlaşdı. Belə bir vaxtda mayor Lisaneviç İbrahim xandan tələb etdi ki, qalaya qayıtsın və ailəsini də oraya köçürsün. Çünki fars qoşunlarının yaxınlaşması ilə qala əhalisinin çoxu narahatçılıq keçirir və nicat tapmaq üçün yollar axtarırdılar. İbrahim xanın qalaya köçməməsi onunla əlaqələndirilirdi ki, guya onun Abbas Mirzə ilə sövdələşməsi var imiş ki, ona və Qarabağ kəndlərinə toxunulmasın. Ancaq anlamaq olmur ki, belə bir sövdələşmə var idisə, onda İbrahim xan nə üçün qalada olub özünü ötəri xətalardan qorumurdu? Bundan başqa iddia olunur ki, İbrahim xan kəndlərə xəbər göndərərək fars qoşunlarının hücumundan narahat olmamağa, köçəri Azərbaycan süvarilərini isə fars qoşunlarına birləşmələri nəzərdə tutulan məntəqəyə çağırmışdı.

N.Dubrovinin iddiasına görə İbrahim xanın qalaya qayıtmaq istəməməsi onun xəyanətinə, fars rəhbərliyi ilə sövdələşməsinə bir sübut idi. Xanın oğlunun və nəvəsinin guya onun yanına göndərilməsi və İbrahim xanı geri qaytara bilməməsi də müəllifin əsərində öz əksini tapmışdı. Orada daha sonra göstərilir ki, guya İbrahim xan, hətta Lisaneviçi həbs etdirmək, Gəncədə zəmin kimi saxlanılan qardışını oradan oğurlatmaq fikrinə düşübmiş. İbrahim xan hətta onu da bildiribmiş ki, bu gecə ya özüm İrana gedəcəyəm, ya da İran qoşunları bura gəlib mənimlə birləşəcəklər.

İbrahim xan geri qayıtmaq istəyəndə mayor Lisaneviç onu həbs etmək qərarına gəlir və xanın üstünə göndərilən dəstəyə rəhbərlik edir. N.Dubrovin yazır ki, Lisaneviç ilk olaraq atəş açmamaq əmri veribmiş və yalnız yaxınlaşdığı zaman xanın mühafizə dəstəsi öncə atəş açmış və bununla da atışma başlamışdı. İbrahim xan rus gülləsindən yerindəcə keçinibmiş. Qızı və oğlu isə canlarını xilas edib qaçmaq istəyəndə kollar arasında güllələnibmiş. Onun demək olar ki, bütün ailəsi burada güllələnmişdi. N.Dubrovin ilk atəşin xan mühafizəçiləri tərəfindən

açıldığını iddia edir. Ancaq ruslar arasından bir nəfərin belə olsa öldüyünü göstərmir. Hətta xeyli sayda arvad-uşağın hamılıqla qırılmasını da yaranmış qarışıqlıqla ələqələndirməyə çalışırdı. Halbuki erməni məlikləri tərəfindən qızışdırılan mayor Lisaneviç o dərəcədə azğınlaşmışdı ki, 80 yaşlı xanı, onun ailəsini qırmağı bir məqsəd kimi qarşısına qoymuşdu və baş verən qətl də onun amansızlıqla həyata keçirdiyi bir vəhşilik idi.

Erməni salnaməçisi Mirzə Yusif Nersesov da İbrahim xanın qətlini Rusiyanın mənafeyinə xəyanət etməsi ilə bağlayırdı və öldürülməsinin günahını da onun üzərinə atırdı. O, hadisəni bu cür təsvir edirdi: «Fətəli şah Qarabağı zəbt etmək ümidi ilə İbrahim xanla qohumluq və yaxınlıq etdi. İbrahim xanın rus dövlətinə tabe olduğunu eşitdikdən sonra Qarabağa qoşun göndərdi.

Fətəli şahın sərbazları Xudafərin körpüsünə gəlib Qarabağın ətrafını soymağa başladılar və onlar ilə döyüşə girişdilər. İbrahim xanın oğlu Əbülfət xan çoxlu qoşunla Tuğ kəndinin üzərinə hücum etdi. Ətrafın əhalisi bu yerlərə pənah gətirib özlərini mühafizə etmək üçün səngərlər qazdılar. Burada böyük vuruşma və qırğın oldu. Əbülfət xan bu vuruşmadan heç bir fayda aparmadı.

Mehdiqulu xan öz qoşun və adamları ilə Əbülfət xanın üzərinə hücum edib onu məğlub etdi. Yaşının çoxluğundan və qocalığından İbrahim xandan çox vaxt yersiz xəyallar və tədbirlər baş verirdi. Bu zaman avarlardan və onların tərəfdarlarından bir neçəsi İbrahim xana Qızılbaş dövlətinə tabe olmağı təklif etdilər. İbrahim xan Şuşa qalasından çıxıb Xansəngər adı ilə məşhur olan qalanın aşağı tərəfini tutdu. Burada çadır qurub dayandı.

Rus dövlətindən üz çevirib Qızılbaş dövləti ilə birləşmək məqsədilə burada dayanıb onların gəlməsini gözlədi. Qızılbaşlar gəldikdən sonra İbrahim xan onlarla birləşdi. İbrahim xanın fikrincə, Qızılbaşlara tabe olmaq ona daha əlverişli idi. Xalq arasında deyilirdi ki, Əbülfət xanın Qızılbaş qoşunu ilə Qarabağın üzərinə hücum etməsi ancaq İbrahim xanın məsləhəti ilə olmuşdu. Buna görə də 1806-cı ildə Dəli mayor adı ilə məşhur olan mayor Lisaneviç 100 əsgər götürüb gecə qaladan çıxdı, dörd tərəfdən məzkur xanın çadırını əhatə etdi. İbrahim xanı öz əyanları ilə oradaca öldürdü, gecə yenə də qalaya qayıtdı. Ondan sonra Rusiya başçılarının göstərişi ilə İbrahim xanın yerinə onun oğlu Mehdiqulu xanı

Qarabağ xanlığına və onu idarə etməyə başçı təyin etdi» (212).

Təkcə Mirzə Yusif Nersesovun yazdıqları ilə N.Dubrovinin yazdıqlarının tutuşdurulması bir neçə qeyri - obyektivliyin üz çıxarılmasına kömək edir. Erməni salnaməçisi göstərir ki, qalamı tərək edən xan qızılbaş qoşunları ilə birləşdi. Halbuki belə deyildi. Elə Dubrovinin yazdıqları da göstərir ki, İbrahim xan fars qoşunları ilə birləşməmişdi. Digər tərəfdən N.Dubrovin İbrahim xanın öldürülməsi zamanı iki tərəf arasında atışma olmasını, xanın mühafizəçilərinin müqavimət göstərdiyini yazır. Mirzə Yusifin təsvirindən isə belə olmadığı, Lisaneviçin gecə ilə İbrahim xanın çadırını dörd tərəfdən mühasirəyə alaraq onun ailəsi və əyanları ilə birlikdə ölürlüdüyü aydınlaşır.

Mirzə Yusif öz salnaməsində İbrahim xanın qətlə yetirildiyi ərəfədə erməni məlikləri ilə rus qoşun dəstələri arasındakı əlaqələr barəsində də maraqlı faktlara toxunmuşdur. Müəllif yazırdı ki, 1806-cı ilin yayında Qarabağda gedən döyüşlər zamanı rusların sursatı qurtarmaqda idi. Həmin vaxt Çiləbörd məliyi Vanya öz adamları ilə birlikdə gecə ilə ruslara çörək daşıyırdılar.

Azərbaycanlı müəlliflərin salnamələrində isə İbrahim xanın qətlində onun adına yazılan günahların doğru olmadığını görmək mümkündür. Məsələn, Mir Mehdi Xəzani özünün «Kitabi-tarixi-Qarabağ» adlı əsərində İbrahim xanın öldürülməsi məsələsinə də toxunmuş və orada mayor Lisaneviçin başqalarının qızısqdırıcı söhbətlərinə inanaraq görünməmiş bir vəhşiliyə əl atdığını yazmışdır. Hadisənin təfərrüatı burada bir qədər genişdir və Lisaneviçin özbaşınalığının səviyyəsi daha da açıqlanmaqdadır: «Həmin 1806-cı ildə bahar fəslə olan kimi naimbüssəltəneyi-İran Abbas Mirzə qoşunları cəm edib və tədarüklər görüb Qarabağa köçmək binasını qoydu. Həmin dəmlər Mirzə Əli bəy, İbrahim xanın əmizadəsi xandan xəlvət adam göndərüb oğlu Behbud bəy ki, sərdar Sisianov zaval aparıb Gəncə şəhərində qoymuşdu oradan oğlunu götürüb və Rusiya dövlətindən əl çəkməyi zahir edib və Feyzi bəy də ki, Mirzə Əli bəyin qardaşı oğlu idi və Mirzə Əli bəydən heç vaxt da ayrı olmazdı, köçüb Qarabağdan Qızılbaş və Araxın şol tərəfinə getdilər. Bəd əzan rəxnə düşüb xırda-xırda xalqdan çəpavül və qarət qorxusundan Qızılbaşıyyə canibinə azim olmağa başladılar. Tiflis və Gürcüstanda dəxi bir sərdari məşhur olmamağa görə İbrahim xan müləhizə elədi ki, əgər Qızılbaş qoşunları Qarabağa gəlsə mayor Lisaneviç bir batalyon ilə

qaladan çıxıb onlara cavab verə bilməz. Qarabağın şöylə ümdə bəyləri dəxi Qızılbaşə getdilər. Çoxusu dəxi üz ruzgərdanlığa mayil idilər. Aşikara, Əbülfət xan tamam xalqı və əhaliyi-Qarabağı köçürüb aparacaqlar. Heç kəs də getməsə (evini) çalib-çarıb xarab edərlər. İlat və dihati-Qarabağ tamam pamal və qarət olar. Qəllə məhsulunun dəxsi vədəsi yetişirdi. İbrahim xan Qızılbaş ilə müdafio etməyi lazım və səlah bildi. Hər günə ümurat və məsləhətlər mayora dəxi hali edildi. Mayor da bu tədbiri səlah bilib xana ürək-dirək verərdi ki, tezlik ilə dövlət tərəfindən qoşun bu tərəfə gəlir. Vədə və təəhhüdlər edirdi. Əlhəqq, qoşunun gəlməyi dəxi çox təlib və taliq oldu. Qızılbaş əsgərləri və Abbas Mirzə naibüssəltənə dəxi gəlib, Arazı keçib qalanın iki ağacına varid oldular. İbrahim xanı itaətə dəvət qilib, xan da mayora məsləhət elədi. Mayor dedi ki, mən müdara etgilən, şimdi sərdarın yerində general Nesvetayev olur ki, Tiflisdə canışindir. Ənqərib Qarabağın mühafizəsine qoşun gəlir. Bu növ ilə müdara olunub İbrahim xan Abbas Mirzəyə cavab verdi ki, mən İran dövlətindən bilmərrə məyus deyiləm. Əgər xatircəmlik olsa, itaətimdə varam. Əlhasil, bu heynlərdə İbrahim xanın evi və külfəti xan bağında olurdu. Oradan köçüb qalanın iki verstliyinə gəldilər. Xan orada evində idi. Mehdiqulu xan ki, xidmətində idi. Bir irəli qalaya göndərib vəd elədi ki, sübhədən oradan xan özü həm külfəti ilə köçüb qalaya gələlər. Pəs, şül gecə şeytanlıq peşəsi olan şər adamlar mayora şərərət edib deyiblər ki, İbrahim xanın Qızılbaşla güftügusu var. Bu gecə xanın yanında çox cəmiyyət-küllü və qoşun var ki, Qızılbaşdan gəlib, hazırdırlar. Bu gecə gedəcəklər. Qərəz,şül gecə, şeytan və bədxah adamlar mayoru fəragət qoymayıblar. Xüsusən Miraxor adlı gürcü böyüyü var idi ki, mayorun yanında otururdu. O çox bais olmuşdu. Əlqissə, həmin gecə sabaha üç saat qalmış mayor iki dəstə soldat ilə qaladan çıxıb xanın evi olan məkana gedirlər. Xəlvət xanın mənziline yavuş olub mülahizə edirlər ki, görələr nə qədər cəmiyyət var və nə işlədirlər. Baxıb görüblər ki, tamamən rahət və fəragət yatıblar. Bir əlavə qoşun və bir biganə adam yoxdur. Orada mayor dəxi gəlməkdə dəxi peşiman olub, xan bidar olub rus qoşunun oraya gəlməyindən xəbərdar olub, acıqlanıb, səslənib mayora ki, bu nə qisim gəlməkdir ki, bu gecə vaxtında övrət və uşağı qorxudursan. Bu əhvalat xanın yanında adamların içinə inqilab və vahimə salıb, sərasimə yerindən qalxan hər kəs bir tərəfə qaçmağa başlayıb. Əz qəza o ki, müqəddər olmuşdur, olacaqdır. Bu

əsnada mayor əmr eyləyib, soldatlar atəş açıblar. Töküklüb düşməni qətlə yetiriblər. Qalan adamlar qaçıb xilas olub, xanın evini tarac etmişdilər. Xana əvvəl bir güllə dəyib, yıxılıb, bir övrəti ki, Səlim xan Şəkilinin bacısı idi və bir Nəcibə qızı ki, Bikə ağadan olmuşdu və bir oğlu ki, Gövhər ağanın anasından olmuşdu, bir nəcib oğlan idi, on üç yaşında orada qətlə yetişib; övrəti və qızı yaralı qalaya gəlib, qalada mərhum olublar. Onlardan əlavə 17 nəfər bəy və bəyzadə və mirzə və nökrər qətlə yetişmişlər ki, adları bu təfsil ilədir: İbrahim xan özü, Tuti bəyim-şəkili Hüseyn xanın qızı, Hərəmi xan, Səltənət bəyim-səbiyəyi xan, Abbasqulu ağa-fərzəndi xan, Hacı Hüseynəli bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümmət bəy Cavanşir, Həsə ağa, Gülməli bəy Sarıcalı, Mirzə Tağı Əfşar, Əlipənah- pişxidmət, Xacə Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, başqa iki nəfər, birinin adı Teymur, iki nəfər də şuşalı» (213).

Mir Mehdi Xəzaninin isə yazdıqlarından aydın olur ki, vəziyyətin mü-rəkkəbləşdiyi üçün İbrahim xan mayor Lisaneviçlə məsləhətləşmələrdən sonra Abbas Mirzə ilə əlaqə saxlayır və onlar arasında olan əlaqələri dərhal mayor Lisaneviçə çatdırırdı. Mayor Lisaneviç isə nə özü Şuşanın əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmiş, nə də İbrahim xanın əhalinin bu və ya digər şəkildə qırğınlardan qorumasına imkan vermişdi. Özünün də fərsizliyini İbrahim xanın üzərinə atmış və söylənilən iftiralara uyaraq onu xəyanətkarlıqda ittihamlandırmış və bununla da qeyri-insani vəhşiliyə əl atmışdı.

Mirzə Camal Qarabaği də özünün «Qarabağ tarixi» əsərində Mir Möhsün Xəzaninin yazdıqlarını təsdiq edir və İbrahim xanın öldürülməsinin onun Rusiyaya xəyanətkarlığı ilə bağlanmasının heç bir əlaqəsi olmadığını bildirir. Onun yazdıqlarından görmək mümkündür ki, İbrahim xanın Rusiyaya qarşı xəyanətkarlığa atılmış və verdiyi vədləri pozmuş olsaydı oğlanları da onun yolunu davam etdirərdilər. İbrahim xanın ailəsinin, kiçik uşaqları, yaxınları ilə birlikdə qətlə yetirilməsi Qarabağda çox ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. Bu narazılıq elə bir miqyas almışdı ki, hətta Rusiya qoşunları komandanlığı mayor Lisaneviçi istintaqa da cəlb etmişdi. Doğrudur, ara sakitləşəndən sonra Lisaneviç də istintaqdan azad edilmiş və hətta general rütbəsinə qədər yüksəlib bilmişdi. Onun törətdiyi vəhşilikdən sonra İbrahim xanın övladları yenə də Rusiya ilə bağlanmış müqaviləyə sadıq qalması üçün tutmuşdular. Mirzə Camal Qarabaği bununla bağlı yazırdı ki, İbrahim xan öldürüləndə general-

mayor Mehdiqulu xan və polkovnik Cəfərqulu ağa qalanın içində idilər. Onlardan rus dövlətinə bəslədikləri səmimiyyət qaydalarını poza biləcək heç bir hərəkət baş vermədi. Əksinə, qorxuya düşmüş xalq sakitləşdirməyə çalışır, heç bir işdə cənab mayorun ziddinə getmirdi. Taxıl və ərzağın qıtlığına baxmayaraq qoşun üçün azuqə tədarük etməyə çalışırdılar (214).

Mayor Lisaneviçin birdən birə belə vəhşi vasitəyə əl atmasını bir sıra müəlliflər onun erməni mülkləri tərəfindən qızıqdırılması ilə bağlayırlar. Məsələn, Myurel Etgen adlı müəllif Nyu-Yorkda çap olunan məqaləsində İbrahim xanın öldürülməsini Qarabağ mülkləri, konkret olaraq məlik Cəmşidin fitnəkarlığı ilə əlaqələndirirdi. Müəllif bölgədə İran və Rusiya arasında kəskin mübarizə getdiyini, bu mübarizənin İbrahim xanın qətlinə təsirsiz ötüşmədiyini bildirir və eyni zamanda məlik Cəmşidin qızıqdırıcılığını və fitnəkarlığını da istisna etmirdi (215).

Tədqiqatçı N.Axundov yazırdı ki, mayor Lisaneviç Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi. Ancaq dilini öyrəndiyi xalqa qarşı hörmətlə deyil, həmişə hiyləgərliklə yanaşırdı. O, Gəncə xanı Cavad xanı da öz əlilə öldürmüşdü. Öz xislətinə uyğun olaraq Azərbaycanca kobud söyüşlər söyməkdən xoşu gələrmiş. İbrahim xanın qətli ilə bağlı istintaqa cəlb edilməsi də onun kobudluğunun qarşısını ala bilməmişdi. Elə həmin kobudluğun da qurbanı olmuşdu. 1825-ci ilin yayında saymazıyana şəkildə bir azərbaycanlıni söydüyü üçün onun tərəfindən dərhal yerindəcə öldürülmüşdü (216).

Qarabağ xanı ilə açıq mübarizəyə girişməyi bacarmayan mülüklər, o cümlədən məlik Cəmşid xislətlərinə uyğun olaraq məkr və xəyanət yolunu tutmuşdular. Həmin məkr və xəyanətlərin başa çatdırılmasının ən yaxşı vasitəsi isə heç şübhəsiz ki, rus zabitləri və əsgərləri idi. Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, Sisianovun mayor Lisaneviçi Şuşa qalasına göndərməkdə İbrahim xanı nəzarət altında saxlamaq idi. Heç şübhəsiz ki, o, Qarabağda olduğu müddət ərzində İbrahim xandan və ya azərbaycanlılardan daha çox ermənilərə arxalanırdı. Bu, bir tərəfdən Sisianovun siyasətinin davamı idi. Digər tərəfdən də məzhəb birliyi onları yaxınlaşdırırdı. Erməni mülüklərinin mövqeyi və fəaliyyəti də Rusiyanın bölgədəki işğalçılıq fəaliyyəti ilə üst-üstə düşürdü. Ona görə də mayor Lisaneviçin erməni mülükləri ilə yaxınlıq etməsi və onlara arxalanması təbii idi. Qarşılıqlı məqsəd və mənafə birliyinə dayaqlanan belə

münasibətlərdən isə ermənilər sui-istifadə etməyi bacarırdılar. Nəticədə mayor Lisaneviçlə məlik Cəmşid arasında yaxın münasibətlər formalaşmışdı. Məlik Cəmşid nəsillikcə düşmənçilik etdiyi İbrahim xandan qisas almaq üçün Lisaneviçi hər vasitə ilə onun əleyhinə qızıdırırdı. Onun söylədiyi böhtan və iftiralar isə daxilən xoflu olan mayoru daha da xoflandırır. Məlik Cəmşid onu inandıra bilmişdi ki, İbrahim xan İran rəhbərliyi ilə, Abbas Mirzə ilə gizli əlaqələr saxlayır, Rusiya təbəəliyini qəbul etmək barədə müqaviləyə imza atsa da, verdiyi vədə əməl etmir və bununla o, bölgədə olan rus qüvvələrini də çıxılmaz vəziyyətə salır. Bununla məlik Cəmşid güman edirdi ki, İbrahim qətlə yetirilərsə Qarabağda erməni məlikləri özləri hakimiyyəti ələ ala biləcəklər. Çox güman ki, məlik Cəmşid İbrahim xana qarşı istəqmətlənmiş xəyanətlərin təşəbbüsçüsü kimi elə Qarabağın gələcək hakimi kimi də özünü görürdü. N.Axundov tədqiqat əsərində İbrahim xanla məlik Cəmşid arasında olan münasibətlərin gərginliyini göstərmək üçün Y.V.Çəmənəminlinin «Qan içində» tarixi romanından aşağıdakı parçanı nümunə gətirmişdi. Onun sözlərinə görə yazıçı romanında Mirzə Camalın salnaməsinə geniş istinad etmişdi: «Xan qayını (məlik) Cəmşidi yanına çağırırdı. Cəmşüd qorxu içində gəldi. Xan, Ağası bəylə oturub düşüncəyə dalmışdı. (Məlik) Cəmşid salam verdi. Xan onun salamım almadı. Bir aza ayaq üstə qaldıqdan sonra xan onu qəzəblə süzüb,—otur!—dedi və həyəcanla danışmağa başladı:

—Balam, sən erməni, mən müsəlman, heç məndən əziyyət görmüsən?

Cəmşid itaətli bir halda:

—Allah eləməsin, xan,—dedi,— həmişə hörmət görmüşəm.

—Bacın da neçə ildir ki, mənim əyalımdır, məndən güldən ağır bir şey eşidib?

—Allah eləməsin!

—Atan məndən, ya rəhmətlik atamdan heç incimişdi?

—Allah rəhmət eləsin, nə rəhmətlik Pənah xandan, nə də səndən bir tikə də inciməyib.

—Yaxşı, bəs bu məliklər məndən nə istəyir? Deyirlər ki, Dizak məliyi İsa kimə isə bel bağlayıb, alt-üst danışır. O bilmir ki, bir İsanı, on İsanı, yüz İsanı buradan yox eləmək mənim əlimdə bir qurtum su içmək kimi bir şeydir?

(Məlik) Cəmşid yavaş səslə:

–Əlbətdə, xan,–dedi.– Bilirsən ki, bu başı batmış dörd məlik mənim atamla da düşmənçilik edib... Qudurğanlıq edirlər.

Xan yenə hiddətləndi:

–Quduranın boynunu sındırarlar!–dedi. Biz dedik müdara ilə dolanaq, sənin bacını aldım ki, aralıqda qohumluq olsun. Daha üzdə bir, dalda ayrı cür olmaq demədik. Adam yorğanına görə ayaq uzadar; cəmi Qarabağ xanlığında altmış min evsınız, bir dəfə göz eləsəm toxumunuzu yer üzündən kəsərlər. Amma mən pislik etmək istəmirəm...» (217).

N.Axundov onu da yazırdı ki, məlik Cəmşid Qarabağ xanlığının əleyhinə çoxdan işləyirdi və çarın bölgədəki casusu idi. Fikrinin sübutu kimi göstərirdi ki, 1796-cı ildən başlayaraq məlik Cəmşid çar Rusiyası tərəfindən təyin edilmiş 1400 manat illik təqaüd alırdı. Əslində isə Qarabağ məlikləri heç təqaüd almadan da Rusiyaya casusluq edirdilər və bunu heç gizlətmirdilər. I Pyotrun vaxtından başlayaraq ermənilərə arxalanmaq Rusiyanın dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Ermənilər isə özlərini Rusiyanın bölgədəki ən etibarlı dayağı hesab edirdilər. Mövzuya müraciət edən müxtəlif erməni tarixçiləri də erməniləri I Pyotrun dövründən başlayaraq Rusiyanın cənuba doğru istiqamətlənən təcavüzkarlıq siyasətinin dayağı kimi qəbul edirdilər. Məlik Cəmşid də bu «etibarlı» dayağın fəal bir nümayəndəsi idi. O da öz etibarını onunla sübut elədi ki, mayor D.T.Lisaneviçi İbrahim xanın əleyhinə qaldıra bildi.

Rus qoşunları komandanlığına casusluq etməsi və onu İbrahim xana qarşı qızıqdırması haqqında Məlik Cəmşidin özünün də məktubları saxlanmaqdadır. Həmin məktublar erməni məliyinin İbrahim xana qarşı necə məkrli xəyanətlər qurduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. O, general-mayor Nesvetayevə göndərdiyi məktubunda belə yazırdı: «Bu ərzimlə hörmət və ehtiramımı bildirirəm və əlahəzrətin nəzərinə çatdırıram ki, buradakı vəziyyət və hadisələr haqqında soruşsanız ərz edirəm: Hal hazırda İbrahim xan yolunu azıb və böyük hökmdara xidməti tərk edib. O, farslarla sövdələşib, onların qoşununu gətirib və yaxınlaşdırıb ki, özü onlarla birləşsin və birlikdə gələrək qalanı (Şuşa qalası nəzərdə tutulur–M.S.) dörd yandan mühasirə etsin. Mərhəmətli cənab! Ancaq onun oğulları Mehdiqulu xan və Cəfərqulu ağa heç də hökmdara xidmətdən əl çəkməmişlər. Onlar hər ikisi xeyrixah mayor Dimitri Tixonoviçə (Lisaneviç nəzərdə tutulur–M.S.) bəyan etmişlər ki, biz şəfqətli hökmdara sədaqətlə xidmət edəcəyik və biz atamız İbrahim xana

qədər desək də ki, bu yol düz deyil, bunu etmə, hökmdara yaxşı qulluq et, yenə yerinə yetirmir. Bundan sonra siz deyən olacaq. Sizin və sizin hökmdarın qoşunları və faydası nə tələb edirsə, eləcə də hərəkət edin. Mərhəmətli cənab! Qəti əmin olun ki, mayor Lisaneviçin başqa yolu yox idi. Ona görə həmin gecə İbrahim xanın üzərinə getdi. Çünki səhəri fars qoşunları gəlməli idi ki, o, onlarla birləşsin. İbrahim xan öz qoşunlarını qaladan çıxarmışdı. Buna görə də mayor rus qoşunlarının bir hissəsi ilə gecə İbrahim xanın üzərinə getdi və qarma-qarışıq vaxtı güllə onun bir neçə adamını öldürdü» (218).

Məlik Cəmşidin məktubundan onun İbrahim xana necə böyük qəzəblə yanaşdığını görmək çətin deyil. Heç şübhəsiz ki, məlik Cəmşid general Nesvetayevə söylədiklərini əvvəlcə mayor Lisaneviçə söyləmiş və bununla da İbrahim xanın qətlə üçün zəmin hazırlanmışdı. Məlik Cəmşidin mayor Lisaneviçi onun rəisinin gözündə belə ciddi-cəhdlə təmizə çıxarmaq istəməsi də onların yaxın münasibətindən və əlbir fəaliyyətindən xəbər verirdi.

Cəmşidlə Lisaneviçin İbrahim xanın qətlindəki birgə fəaliyyətini ermənilər də etiraf edirdilər. Məsələn, Arakelyan adlı birisi belə yazırdı: «Bu işdə Lisaneviçlə məlik Cəmşid (Vərəndə məliyi) böyük kömək göstərmişdir. O öz atlı dəstələri ilə İbrahim xanın Şuşadan çıxdığı məlum yolun üstündə durmuşdu. Çar ordusu qarşısındakı bu xidmətinə görə məlik Cəmşid polkovnik rütbəsi almışdı» (219).

A.Arakelyanın yazdıqları daha bir neçə məqamı üzə çıxarırdı. Beləki, məlik Cəmşid İbrahim xanın öldürülməsində təkcə təhrikçiliklə yox, həm də əməli şəkildə iştirak etmişdi. O öz dəstəsi ilə İbrahim xanın geri çəkilmək yolunu bağlayıbmiş. Digər tərəfdən onun İbrahim xanın qətlindəki iştirakı Rusiya sarayı tərəfindən təqdir olunmuş və ona polkovnik rütbəsi verilmişdi.

İbrahim xanın hər hansı ciddi bir səbəb olmadan öldürüldüyünü yüksək rütbəli və vəzifəli rus zabıtləri də etiraf etməli olmuşdular. Qarabağda meydana gələn ciddi narazılıqlar rus zabıtlərini çətin vəziyyətə salmışdı və bölgədə Rusiyanın mövqelərinin itirilməməsi üçün Rusiya qoşunlarının komandanlığı hətta istintaqa başlamışdı. General-feldmarşal Qudoviç 1806-cı il avqustun 21-də Rusiya hərbi-piyada qüvvələri naziri Vyazmitinova göndərdiyi məktubunda belə yazırdı: «Gürcüstandakı qoşunların komandanı general-mayor Nesvetayevdən aldığım raportdan

aydın olur ki, 17-ci yeger alayının podpolkovniki Lisaneviç və onunla olmuş mayor Corayev vadaredici səbəb olmadan yeger dəstəsi ilə İbrahim xan Şuşalının üzərinə hücum etmişlər. Qoşunsuz olan İbrahim xanın yanında kişi və qadın cinsindən ibarət olan 35 nəfər xidmətçi, bir arvadı və üç azyaşlı uşağı olmuş və Şuşa qalasının o biri tərəfində, heç bir istehkam olmayan dağda imiş. Dəstəni qarşılamağa çadırdan özü çıxmış və heç bir atəş açmamışdır. Ancaq yegerlər atmağa və süngü ilə doğramağa başlayıblar. İbrahim xan orada öldürülüb. Onun bütün mülkü və əmlakı isə basqın edənlər tərəfindən talan olunub. İbrahim xanın oğlu Mehdiqulu xanın, eləcə də Qarabağ və Şuşa əhalisinin talan edilmiş çoxlu sayda əşyaların qaytarılması barədə xahişləri və yazdıqları məktublar general-mayor Nebolsin tərəfindən aparılan araşdırmalarla təsdiq olunur. Baxmayaraq ki, mən onların məktublarını və xahişlərini, habelə podpolkovnik Lisaneviç və mayor Corayevin günahkar kimi tanınmalarını təsdiqlənmiş əsas kimi qəbul etmirəm. Bununla belə general Nebolsinin araşdırmalarının təsdiqini də ehtimaldan kənar qoymaq olmaz. Ona görə də qərara aldım ki, podpolkovnik Lisaneviç və mayor Corayev üzərində formal istintaq aparılsın və bununla da İbrahim xanın qohumlarına və fəth edilmiş digər xalqlara göstərsin ki, əlahəzrət imperatorun qoşunları və ədaləti heç bir yerdə cinayətlərə haqq qazandırmır və həmişə ədalətli müdafiəni təmin edir» (220).

General-feldmarşal Qudoviç general Nesvetayevə göndərdiyi məktubunda isə istər Lisaneviçin, istərsə də Corayevin əməllərinin onların vəzifələri və xidməti borcları ilə üst-üstə düşmədiyini bildirir və tezliklə haqqlarında istintaqın başlanmasını tələb edirdi. Qudoviç eyni zamanda İbrahim xanın talan olunmuş əmlakının geri qaytarılmasını qətiyyətlə tələb edirdi. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi bu məsələdə lazımi qətiyyət göstərilmədi, Lisaneviç və onun həmfikirləri hər hansı bir cəza almadılar.

Məlik Cəmşid isə İbrahim xanın ölümündən sonra sakitləşmədi, onun ölümü ilə Qarabağda hakimiyyətin ermənilərə deyil, yenidən İbrahim xanın nəslinə keçməsi onun niyyətlərinə cavab vermirdi. Ona görə də bu dəfə məlik Cəmşid İbrahim xanın varisi Mehdiqulu xan haqqında məkrli xəyanətlər yolunu tutdu. Baxmayaraq ki, o özünün yuxarıdakı məktubunda Mehdiqulu xanın Rusiya ilə imzalanan müqaviləyə sədaqətli olduğunu yazırdı. Bir müddət keçdikdən sonra məlik Cəmşid Rusiya qoşunları komandanlığına nəinki Mehdiqulu xanın, ümumən, bütün

azərbaycanlıların yalançılığı və satqınlığı barədə məktublar göndərməyə başladı. General Qudoviçə ünvanlanmış 27 mart 1807-ci il tarixli məktubunda məlik Cəmşid yazırdı: «Acizənə şəkildə sizin xidmətinizdə hazır olduğumu bildirirəm və sizə, əlahəzrət, çatdırıram ki, tatarların (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur–M.S.) bütün sözləri yalandır. Mehdiqulu xan da eləcə. Əgər Şuşa qalası və ya Qarabağ ərazisi Mehdiqulu xanın əlində olsa, əmin olun ki, onun sizə inamı yoxdur.

Mən yazılı sənəd-sübuta malik olmasam da, danışırlar ki, Mehdiqulu xan farslarla əlaqədədir. Deyəsən elə belədir. Biz, burada yaşayan ermənilər, tatarlardan eşitmişik ki, guya siz, əlahəzrət burada olan bütün qoşunların çıxarılması barədə əmr vermisiniz. Ona görə də biz, bütün ermənilər, böyük qəm və kədər içindəyik. Gecə və gündüz allaha dua edirik ki, əgər buranı Mehdiqulu xan idarə edəcəksə, onda qalada çoxlu qoşuna ehtiyac vardır. Heç olmasa 6-7 yüz nəfər. Ya da onu Tiflisə aparın və (idarəçiliyi) bir sədaqətli və inama layiq adama tapşırıram. Onda qalanın qorunması üçün 300 və ya 400 adam kifayət edir. Əgər belə olmazsa onda əmin olun ki, 10 gündən sonra farslar Qarabağda olacaq və ya farslarla dolacaq. Farslar Qarabağı tutandan sonra isə Yelizavetpola, Şəmşəddilə və Qazaxa rahatlıq verməyəcəklər. Bütün xristianları qırıb əsir götürəcəklər. Ona görə də yalvararaq xahiş edirəm ki, İsa xatirinə xristian qanına rəhm edərək idarəçiliyi sadıq bir adama tapşırıram. Onda 300 və ya 400 əsgər də kifayət edəcək, 600-700 əsgərə ehtiyac olmayacaq. Burada olan qoşunların rəisi də ciddi və tatarların əməllərinə bələd olmalıdır. Əlahəzrət, əgər istəyirsinizsə ki, buradakı xandan və ya digər tatarlardan xatircəm olasınız onda buraların işlərinə bələd olun. Lisaneviçə tapşırıram ki, o, Qarabağın tanınmış adamlarından istədiyi 7 və ya 8 adamı sizin yanınıza əmanət göndərsin.

Buradakı tatarlar həmişə rus qoşunlarının qaladan getməsi zəruriliyindən danışırlarsa, bundan ermənilər çox böyük həyəcan keçirirlər. Mən isə həmişə onlara deyirəm ki, onlar söylənilənlər haqqında düşünməsinlər və rus qoşunları getməyəcəkdir. Allah eləməsin, əgər belə bir şey varsa, onda qoşunların rəisinə əmr edin ki, o, buradakı bütün erməniləri toplansın və Gürcüstana köçürsün. Sonra necə istəyirsinizsə eləcə də edin» (221).

Məlik Cəmşid hər vasitə ilə Qudoviçin nəzərinə catdırmaq istəyirdi

Mehdiqulu xan hakimiyyətdən uzaqlaşdırılsın və idarəçilik etibarlı, həm də yerli əhalinin adətlərinə bələd olan adamlara tapşırılsın. Heç şübhəsiz ki, belə keyfiyyətləri məlik Cəmşid özündə görürdü. Ancaq Rusiya tərəfi belə bir addımı atmadı. Yəqin, Rusiya tərəfi də getdikcə daha dərindən əmin olurdu ki, ermənilərə böyük səlahiyyətlər vermək düzgün deyil. Onlardan ancaq bir vasitə kimi istiafdə etmək, həmişə də onları ümidlərlə yaşatmaq Rusiyanın mənafeyinə daha çox cavab verir.

7. V.Q. Mədətovun Azərbaycanda təcavüzkar fəaliyyəti

Öz əməlləri və fəaliyyəti ilə bölgədə təcavüz nümunəsi olanlar yalnız Qarabağ məlikləri deyildilər. Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin fəal daşıyıcısı olmaqla erməni işi uğrunda son dərəcə geniş fəaliyyət göstərənlərdən biri də general-leytenant Valerian Qriqoryeviç Mədətov idi. Rus ordusunda generallığa qədər yüksəlmiş bu insanın hərbi xidmətinin daha məşhurlaşan illəri azərbaycanlılara və türklərə qarşı mübarizədə keçmişdi və Rusiya işğalının Şimali Azərbaycanda möhkəmlənməsi üçün kifayət qədər fəallıq və təşəbbüskarlıq göstərmişdi.

Qarabağ erməniləri onun şəxsinə xilaskarlarını tapmışdılar. V.Mədətovun rəhbərliyi ilə Qarabağın erməniləşdirilməsi də uğurla davam etdirilirdi. Buranın azərbaycanlı əhalisi sıxışdırılır, ermənilərin əl-qol açması üçün isə hər cürə şərait yaradılırdı. V.Mədətov rus ordusunun generalı olsa da, fəaliyyətində bütün ermənilər kimi etnik niyyətlərini hər şeydən yüksək tuturdu. O da erməni idi və onun da damarlarında anadangəlmə antitürk qanı axırdı və millətçiliklə zəhərlənmiş həmin qan həmişə özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirirdi. Əlinə imkan düşən kimi o, azərbaycanlılara divan tutulmasında heç nədən çəkinmirdi.

Valerian Mədətov əslən Qarabağlı idi. 1789-cu ildə Tuğ kəndində anadan olmuşdu. İlk təhsilini də Şuşada almışdı. Bütün Qarabağlılar kimi, o da Azərbaycan dilini bilirdi, ancaq azərbaycanlılara nifrət ruhunda böyüyürdü. Görünür elə bu nifrətini əməli iş çevirmək üçün hərbiçi olmaq qərarına gəlmişdi. Uşaq yaşlarından yetim qalbmış. Yeniyyətmə yaşlarında yerlisi məlik Cəmşidlə təsadüfən Sankt-Peterburqda olması isə onu birdəfəlik ordu həyatı ilə bağlamışdı. Qarabağda öz arzularına yetə bilməyəcəyini anlayan Mədətov Rusiyanın paytaxtında oxumaq üçün

cəhdlər göstərdi və onun bu istəkləri Rusiya əyanları tərəfindən maraqla qarşılandı. Xristian məzhəbinə mənsubluğu isə bir sıra qapıların onun üzünə açılmasını kömək etdi (222).

Öz məqsədinə nail olması yolunda heç şübhəsiz ki, Mədətovun digər ermənilərə xas olan məkrliliyi və hiylələri də onun dadına çatdı. Məsələn, V.Mədətov özünün məlik ailəsindən olmasını bildirirdi və Rusiya saray dəftərxanasında da özünün Qarabağ mülüklərinə mənsubluğunu qeyd etdirə bilmişdi (223)

Əslində isə belə deyildi. O adi bir ailədə doğulmuşdu. Lakin arzusu- na çatmaq üçün belə yalanlara əl atmaq onun üçün elə də əhəmiyyət kəsb etmirdi.

XIX əsrin əvvəllərində V.Mədətovun xidmət yolu türklərlə müharibədən keçmişdi. Elə bu müharibədən başlayaraq o, türklərə qarşı etnik bərişməzliyini nümayiş etdirirdi. Həmin müharibədə əldə etdiyi nəticələrə görə V.Mədətov hətta Georgi xacı ilə təltif edilmişdi.

V.Mədətovun Azərbaycana gəlməzdən əvvəl iştirak etdiyi daha bir müharibə Rusiyanın Fransaya qarşı Vətən müharibəsi idi. Təcrübəli rus sərkerdələrinin komandanlığı altında vuruşan V.Mədətov özü də kifayət qədər döyüş təcrübəsi toplamışdı və bu təcrübə gələcəkdə Azərbaycan xanlarına qarşı uğurlu mübarizə aparmaqda ona gərək olacaqdı. Həmin müharibənin gedişində də V.Mədətov həm ordenlərlə təltif olunmuş və həm də general-mayor rütbəsi almışdı (224).

Fransa ilə müharibə başa çatdıqdan sonra V.Mədətov əlahiddə Gürcüstan korpusuna xidmətə göndərildi. Bununla da kifayət qədər yüksək rütbəyə və vəzifəyə malik olan V.Mədətovun əlilə azərbaycanlılara qarşı ardıcıl təcavüz siyasəti yeritmək imkanı ələ düşdü. O da Rusiyanın Cənubi Qafqaza təcavüzünün əsas vəzifələrindən birini Qarabağda erməni dövlətinin yaradılmasında görürdü. V.Mədətov belə bir vəzifənin həlli üçün Azərbaycanda olarkən bütün bacarığını ortaya qoymağa çalışdı. Erməni və ermənipərəst tarixçilər onun da Qarabağdakı fəaliyyətini vəsf etməyə çalışsalar da əslində, V.Mədətovun xidmətində şəxsi və etnik maraqlar hər şeydən üstün tutulurdu və bu maraqların həyata keçməsi üçün kifayət qədər təcavüzkar bir xətt seçilmişdi.

Knyaz Mədətov Gürcüstana 1816-cı ildə gəlib çıxdı. Əslən Qarabağdan olduğu və Azərbaycan dilini yaxşı bildiyi üçün V.Mədətovun elə Qarabağda daha çox fayda gətirə biləcəyi güman edilirdi. Ona görə də

V.Mədətov həmin il Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşdirilmiş rus qoşunlarının komandanı təyin edildi. V.Mədətova eyni zamanda bu xanlıqda mülki işlərin aparılmasına nəzarət də tapşırılmışdı (225). Başqa sözlə deyilsə, V.Mədətov Qarabağ xanının üzərində nəzarət etməli idi. Bununla da o, demək olar ki, Qarabağda hakimi-mütləq olmuşdu. Rusiya sarayı xanlıq üsuli-idarəsini hələlək ləğv edə bilməsə də xanlıq üzərində bütün nəzarəti öz əlində cəmləşdirməyə çalışırdı. Mənşəcə erməni olan V.Mədətova da belə bir nəzarətin həyata keçirilməsi tapşırılmışdı.

Rusiya qoşunları komandanlığının belə bir qərarı Qarabağ ermənilərinin də sonsuz sevincinə səbəb oldu. Çünki bununla Qarabağda erməni ağalığının yaradılması üçün ciddi bir addım atılmışdı. V.Mədətovun xidmətlərini vəsf edən tarixçilər onun Qarabağdakı fəaliyyətini də göylərə qaldırırlar və bu bölgədəki «uğurlarının» səbəblərini belə izah edirlər: « Bu yeni vəzifədə Asiya adətlərini və şərq dillərini, xüsusilə tatar dilini bilməsi ki, bu dildə sərbəst və bəlağətli danışdı ona çox kömək etdi. Knyaz Mədətovun öz vəzifəsini əla icra etməsinə təkcə bunlar kömək etmirdi. Onun ağıllı göstərişləri, ədalətliliyi, açıq və alicənab xarakteri hər şeydən daha çox ona xanların və bütün əhalinin məhəbbət və etibarını qazandırmışdı. Onun rəhbərliyi altında həmin vilayətlərin xalqı Rusiyanın dinc quruluşuna adət etmişdilər... Hakimlərin birinə dostluq nümayiş etdirirdi, digərinə Rusiya monarxının diqqətini qazandıracağı ilə ümid verirdi, üçüncüsünə haqq məhkəməsinin himayəsini vəd edirdi. Onun bütün hərəkətlərində gözüaçıqlığı, vəziyyəti və adətləri dərinləndirən bilməsi və Asiya xalqları ilə münasibətlərdə zəruri olan zəka çevikliyi özünü nümayiş etdirirdi» (226).

Bu yuxarıda yazılanları doğru qəbul etmək olar. Bir halda ki, həmin keyfiyyətlər V.Mədətovun erməniliyə xidmət edən fəaliyyətinə aid edilmiş olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.Mədətov Qarabağ erməniləri tərəfindən böyük təntənə ilə qarşılanmışdı. Mövcud olan faktlar göstərir ki, V.Mədətov Qarabağa gələndə ətrafındakı qüvvə ilə Şuşadan 4 kilometr aralıda olan bir ərazidə erməni ruhaniləri tərəfindən qarşılanmış və onun şərəfinə qoyunlar kəsilmişdi (227).

V.Mədətovun bölgəyə gəlməsi burada vəziyyətin nisbətən dinc dövrünə təsadüf edirdi. Çünki bir tərəfdən Rusiya Güllüstan sülh müqaviləsini imzalamaqla qarşısına qoyduğu böyük bir vəzifəni yerinə ye-

tirmiş, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Şimali Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına sala bilmişdi. Digər tərəfdən də Fransa ilə müharibə aparıldığından Qafqazda fəal hərbi əməliyyatlar aparılmasından imtina edilmişdi. İran tərəfi də 1813-cü il Gülüstan müqaviləsindən sonra daha çox öz qüvvələrinin bərpası ilə məşğul olurdu. Ona görə Qarabağda asudə həyat keçirən V.Mədətov öz maraqları baxımından müxtəlif işlər görməyə başladı.

V.Mədətov Qarabağda xeyli torpaq ələ keçirdi və həmin torpaqların rəsmiləşdirilməsi üçün məkrlərə əl atdı, bölgədə tutduğu vəzifədən sui-istifadə etdi. O, Mehdiqulu xanı məcbur etdi ki, Rusiya qoşunları komandanlığına məktub yazsın və ələ keçirdiyi müliklərin ona hədiyyə olaraq bağışlandığını bildirsin. Rusiya qoşunları komandanı general Yermolov baxmayaraq ki, Mədətovla yaxın münasibətlərdə idi, onun Qarabağda etdiyi özbaşınalıqları rəsmiləşdirmək fikrində deyildi. Yermolov Mədətovun zorla ələ keçirdiyi torpaqların onun adına yazılmasından ehtiyat edirdi. Həmin ərazilər isə çox böyük ölçülərə malik idi. 102462 desyatın torpaq sahəsi olan bu ərazidə 1245 ailə yaşayırdı. V.Mədətov bu qədər torpaq sahəsi ilə həmin ailələrin də sahibinə çevrilməli idi. Bundan sonra həmin ailələr onun üçün işləməli idilər. Yermolov bu məsələyə ehtiyatla yanaşdığı üçün V.Mədətov Mehdiqulu xanı məcbur etdi ki, həmin ərazilərin ona bağışlandığı barədə rus generalları qarşısında məsələ qaldırsın. Mehdiqulu xanın isə başqa əlacı yox idi və ona görə də 1817-ci il sentyabrın 26-da general-mayor Kutuzova göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, V.Mədətovun müliklərinin ona bağışlanması barəsində söylənilənlər doğrudur. Generalı inandırmaq üçün Mehdiqulu xan bildirirdi ki, V.Mədətov əslən qarabağlıdır. Onun çar ordusu qarşısında böyük xidmətləri vardır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq V.Mədətova Vərənd mülkiyindən 5 kənd və Gorusdan da 3 kənd hədiyyə verilmişdir (228).

Bir müddətdən sonra V.Mədətov özü yazılı şəkildə Yermolova müraciət etdi. 1817-ci il noyabr ayının 19-da yazdığı məktubunda V.Mədətov bildirirdi ki, vaxtilə onun atasının da Qarabağda kəndləri olmuş və sonradan həmin kəndlər əllərindən çıxmışdı. Ələ keçirdiyi kəndlərin Mehdiqulu xan tərəfindən ona həmin kəndlərin əvəzində hədiyyə verildiyini bildiren V.Mədətov Yermolovdan xahiş edirdi ki, onları rəsmiləşdirsin və bununla da o, həmin ərazilərin tamhüquqlu sahibi olsun

(229).

Bununla belə, Yermolov yenə də onun əlinə keçirdiyi kəndləri rəsmiləşdirməyə cəsarət etmədi. Mövcud olan faktlar göstərir ki, V.Mədətov torpaq sahəsindən əlavə də əlinə çox şeylər keçiribmiş və bütün bunları zor gücünə toplayıbmiş. Sözsüz ki, Yermolovun bunlardan da xəbəri var idi. Ona görə Yermolov belə bir addımı atmağa ehtiyatlanırdı. Özü də Yermolovun belə ehtiyatlanması heç də Qarabağ xanına və ya Qarabağ əhalisinə olan qayğısından irəli gəlmirdi. Sadəcə olaraq V.Mədətovun Qarabağdakı açıq soyğunçuluğunu müdafiə etməsinin karyerasına mənfi təsir göstərə biləcəyindən ehtiyatlanırdı. Həmin narahatlıqlara son qoymaq üçün Yermolov rus çarı Aleksandra da məktub göndərdi və Mədətova «verilmiş» torpaqların onun adına rəsmiləşdirilməsi üçün icazə istədi. O, məktubunda V.Mədətovun çar ordusu qarşısındakı faydalı xidmətlərinə toxunur və haqqında söhbət gədən ərazilərin də ona bağışlandığını bildirirdi. Bir müddətdən sonra Yermolov çardan cavab aldı. Çar bildirirdi ki, sizin yazdıqlarınızı, general Mədətova əvvəlki kəndlərin əvəzinə Qarabağ xanlığında yeni kəndlər verilməsi və onun həmin kəndlərə sahib durması barədə söylədiklərinizi əsaslı sayıram. Sonra da Yermolova belə bir hüquq verildirdi ki, V.Mədətovun «bağışlanan» torpaqlara sahib durmasını rəsmiləşdirsin və həmin torpaqlar irsi olaraq V.Mədətovun ailəsinə verilsin. Çar əmin olduğunu bildirirdi ki, bu torpaqların yeni sahibi ondan ağıllı şəkildə istifadə edəcək, əhali ilə yaxşı dolanacaq və asiyalılarla müqayisədə torpaqların daha yaxşı idarə edilməsi nümunəsi olacaq və bununla da əhalini özünə, eləcə də Rusiya hakimiyyətinə daha çox meylləndirəcəkdir (230).

V.Mədətov isə fəaliyyəti ilə Qarabağın əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıları nəinki özünə, heç Rusiya dövlətinin ədalətliliyinə də meylləndirə bilmədi. Çünki onun talan, zor və oğurluq üzərində qurulmuş fəaliyyəti Qarabağa yalnız bəlalar gətirdi Yerli əhali onun əlindən ağlar günə qalmışdı. V.Mədətov azərbaycanlı əhaliyə qarşı açıq təcavüz həyata keçirirdi və Rusiya dövlətinin ona verdiyi səlahiyyətlərdən son dərəcə sui-istifadə edirdi. Nə qədər ki, Yermolov Qafqazdakı qoşunların baş komandanı idi V.Mədətovun azgınlığının və təcavüzkarlığının qarşısına kimsə çıxma bilmirdi. Qarabağ rastlaşdığı bu bəlaya dözmək məcburiyyətində qalmışdı.V.Mədətovun fəaliyyətini vəsf edən rus

tarixçisi Potto da istər-istəməz V.Mədətovun qəddarlığını və despotizmini etiraf etməli olmuşdu. O yazırdı: «Əlbətdə ki, Yermolov kimi heç də hamı Mədətovun enerjisi və səmərəli fəaliyyətini qiymətləndirməyi bacarmırdı. Onun ünvanına bir neçə ittihamlar da ünvanlanmışdı. Həmin ittihamlara onun heç də haqq qazandırıcı cavablar verməsi lazım olmadı. Sözsüz ki, onu və onun vəziyyətini yaxşı başa düşən adamlar da var idi. Onun tatar vilayətlərini necə idarə etməsini müşahidə edənlərin çoxu onun sağlığında da, ondan sonra da hərəkətlərində bir asiyalıq, özbaşınalıq və despotizm gördülər. Bunu onunla əlaqələndirirdilər ki, guya özü Asiyadandır, uşaq yaşlarından Asiyanın siyasi və ictimai dəyərlərini əxz edib və bütün həyatı boyu da həmin keyfiyyətlərdən uzaq ola bilməmişdi. Onun fəaliyyətində belə cəhətlərin olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Ancaq buna başqa bir, daha əsaslı və məntiqi bir izah vardır. Onun üçün gərək bu diyar yaxşıca təsəvvür edilsin, haradakı güc və hakimiyyətdən başqa heç nəyə hörmət etmirlər, o diyar ki, xan özbaşınalıqlarından qurtarıb yenicə qanunların hakimiyyəti altına düşmüşdü, ancaq despotik hakimiyyətlə izah olunan və müdafiə edilən anlayışların heç biri hələ şüurlardan silinməmişdi. Mədətov bu adətlərə yenicə uyğunlaşmağa başlamışdı. Danışır ki, öz hakimiyyətinə qarşı hörmət yaratmaq üçün nəzərdə tutulan ölüm hökmləri barədə əhaliyə məlumat verirdi və eyni zamanda bu məsələni həmişə elə çatdırırdı ki, onun edam etməyə səlahiyyəti var və bunu özü icra etdirir. Bu da müsəlmanların xasiyyətinə və anlayışlarına qarşı məqsədəuyğun sayılırdı» (231).

Tarixçinin bu dərəcə primitiv şəkildə qaniçən bir cəllada haqq qazandırması son dərəcə təəccüb doğurur. V.Mədətovun fəaliyyətinin «əsaslı və məntiqi bir izahı» ondan ibarət idi ki, onun şəxsiyyəti erməniliyin tipik nümunəsi idi və ona görə ondan hər cürə qeyri-insani hərəkətlər gözləmək təbii olardı.

Yəni V.Mədətov başqalarının gözündə xan hakimiyyətini özbaşınalıq və despotizm kimi qələmə verə bilməmişdi. Özünün qəddar və despotik hakimiyyətini isə yerli şəraitdə yeganə doğru yol kimi təqdim edirdi. Guya Qarabağ əhalisi despotizmə, qoluzorluluğa adət etmişlər və burada onlara insani sifət göstərmək ən ağır nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. Yerli əhalinin gözünü qorxutmaq üçün bildirirdi ki, qanun ona ölüm hökmü çıxarmaq və onu yerinə yetirmək hüququ vermişdir. Onun

fikirincə, belə şeyiələrin yayılması əhalinin ondan qorxmasına və ona daha ciddi itaət göstərməsinə gətirməli idi. Ona görə V.Potto belə siyasəti məqsədəuyğun sayırdı ki, müsəlmanları yalnız bu yolla itaətdə saxlamaq olardı. Əslində isə bu keyfiyyətləri Asiya ilə əlaqələndirmək V.Mədətovun təcavüzkar xarakterinin mahiyətinin pərdələnməsindən başqa bir şey deyildi. V.Mədətovun despotik metodlarla, hədə-qorxu ilə, özbaşınalıq yolu ilə azərbaycanlıları idarə etməsini vəsf etmək və bu üsulun məqsədəuyğun olduğunu bildirmək isə heç bir obyektivlik və dövlətçilik meyarına sığmır. Azərbaycan xanları qəddarlıqda günahlandırılır, Mədətov isə özbaşınalıqlarına, xalqı soyub-talamasına və təcavüzünə görə vəsf olunurdu.

V.Mədətovun Qarabağda olduğu vaxt vəzifəsindən sui-istifadə edərək azərbaycanlıları soyub-talaması barədə digər faktlar da mövcuddur. Bir qədər irəli gedərək qeyd etmək lazımdır ki, 1827-ci ildə Yermolovun yerinə Qafqazdakı qoşunların baş komandanı Paskeviç təyin edildi. O da rus ordusunun generalı idi və bölgədə rus işğalına rəhbərlik edirdi. Bununla belə Paskeviç V.Mədətovun talan və soyğunlarından, adına çox sayda mülklər keçirməsindən xəbərdar idi və buna görə də onu Qarabağdan uzaqlaşdırdı. V.Mədətovun Qarabağdan getməsi ilə bağlı 1827-28-ci illərdə çoxlu sayda şikayət ərizələri yazıldı. Həmin ərizələrə V.Mədətovun ölümündən sonra baxıldı (V.Mədətov 1829-cu ildə ölmüşdü). Bu ərizələrdə öz əksini tapmış faktlar onun Qarabağdakı fəaliyyəti zamanı apardığı soyğunçuluqlara daha bir sübutdur. Onlara diqqət yetirilməsi V.Mədətovun müharibələr arası dövrdə Qarabağda nə ilə məşğul olduğunu təsəvvür etməyə imkan verir.

1829-cu ildə Tiflis hərbi qubernatorunun adına yazılmış 25 şikayət ərizəsi toplanaraq baxılmaq üçün Peterburqa göndərilmişdi. Bu şikayətlər xeyli çoxdur və onlar V.Mədətovun sifətini açıb göstərir. Həmin şikayətlərə görə Mədətov tərəfindən aşağıdakı qanunsuz əməllər görülmüşdü:

- 1) Mədətov tərəfindən Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın və onun arvadı Bədirin mülkləri zorla alınmış və onlar Qarabağdan qovdurulmuşdu;
- 2) Xeyrənsə bəyimin oğlu Cəfərqulu ağaya onun həyatında qəsd edilmişdi;
- 3) yenə də Xeyrənsə xanımın 400 qızıl pul qiymətində olan qılıncı ondan zorla alınmışdı;
- 4) Xeyrənsə xanımın oğlu Cəfərqulu ağaya aid olan əşyalar zorla talan edilmişdi;
- 5) Mədətov tərəfindən

podpolkovnik Məmməd Qasım ağanın Kəminsatlı, İzurvat Mehir və Şayflı torpaqları zorla mənimsənilmişdi; 6) general-mayor Məmməd Həsən ağanın oğlu Xəncan ağanın Gorus dağındakı Kirs otlaq sahəsi zorla mənimsənilmişdi; 7) tatar Vəli ağanın Cəmiyyət kəndindəki üzüm bağları zorla əlindən alınmışdı; 8) general-mayor Məmməd Həsən ağanın oğlu Böyük xanın Oqanes adlı ermənisi onun əlindən alınmışdı; 9) Hüseyinqulu ağanın Şabadin torpağı ələ keçirilmişdi; 10) podporuçik Mirzə Adıgözəl bəyin iki yaylağı və Alpoutda yerləşən üç qışlağı əlindən alınmışdı; 11) Karaqay su sakinlərindən 7 qışlaq və 45 baş buynuzlu heyvan alınmışdı; 12) Şuşa sakini erməni Danil Osipov zorla Mədətovun kəndlisinə çevrilmişdi; 13) İsfahancik kəndinin böyüyü Qaraman kovxadan alınan şikayətlərə görə həmin kəndin şum torpaqları və 40 çetvert taxılı ələ keçirilmişdi; 14) Salamatuk Ləli kəndinin böyüyü Sarkisovdan ona məxsus şum torpağı mənimsənilmişdi; 15) kapitan Uğurlu bəyin Yeddi təpə məntəqəsində olan Harun torpaqları mənimsənilmişdi; 16) Camal sakini Dayı Məhəmməd ağa oğlundan otlaq sahəsi, Dərzi oğlundan Bərə yatağı və Düz yatağının bir hissəsi alınmışdı; 17) polkovnik Xanlar ağanın 23 kəndli ailəsi əlindən alınmışdı; 18) yenə Xanlar ağanın Qaradəmirçidən olan 21 kəndli ailəsi, yaylaq sahələri, 142 baş buynuzlu heyvan, 1755 baş qoyun, 12 baş at, 4 uzunqulaq, 160 tükən pul və 20 batman ipək alınmışdı; 19) Azad bəyimin Gümanlı torpaqları mənimsənilmişdi; 20) poruçik Osip Böylərovun Xanagahdakı torpaqlarının bir hissəsi mənimsənilmişdi; 21) Qarabağ hərbi-dairə rəisi knyaz Abxazov xan ailəsinin Ağdamda olan qəbirlərinin üzərində olan daşların oğurlanması barədə şikayət etmişdi; 22) Paşa bəy Əsəd bala Sultanlı və Nəcəfqulu bəy İrza qulu bəy oğlundan Mənglik və Cəfərxı sahəsindəki torpaqların bir hissəsi mənimsənilmişdi; 23) Sos sakini Avan kovxanın Çaygəri adlı məntəqədəki şum torpaqları, iki dəyirmanı və 63 çetvert taxılı mənimsənilmişdi; 24) Məhəmmədəli bəydən 1000 qızıl pul alınmışdı; 25) Məlik Ümidin oğlu Əli bəydən 50 at və 500 qoyun alınmışdı; 26) praporşik Məməd bəyin hökumət mükəlləfiyyəti kimi borclu olduğu taxıldan 1000 çetvert malçağıt buğdası, Xanbala bəydən isə 50 baş at alınmışdı; 27) həmin Məmməd bəydən 60 baş camış alınmışdı; 28) İrandan gələndən sonra Şirvanda yerləşmək üçün Qasım bəy tərəfindən Məmməd bəyə verilmiş 2700 qızıl pul onun əlindən alınmışdı; 29)

Məhəmməd bəydən, Məmməd bəy Hacıəli oğlundan və Hacıəli bəydən mahal nayibləri təyin olunmaları barədə verdikləri 400 qızıl pul alınmışdı; 30) Şirvandan İrana qaçmış Mustafa xandan qalmış müxtəlif qiymətli əşyalar və atlar Məmməd bəyin, podporuçik Mirzə Məmməd Hüseynin və İsmayıl Kərbalayı Allahverdi oğlunun əlindən alınmışdı; 31) Məmməd bəydən Hacıəli bəydə qalması üçün saxlanmış 30 ədəd qablar alınmışdı; 32) Mustafa xanın arvadı Bəyim xanımdan 1000 qızıl pul və 6 ədəd şal, kapitan Hüseyn bəydən 500 qızıl pul və 8 şal, Ağarza bəydən 400 qızıl pul və iki şal mənimsənilmişdi; 33) Mədətovun qohumu Mirzəcan Mədətov tərəfindən Rəsul bəydən knyaz şirvan pulu ilə 1000 tümən, 500 qızıl pul və 60 tümən qiymətində olan 2 şal, onun atasının həbsdən buraxılması adı ilə mənimsənilmişdi; 34) V.Mədətovun digər qohumu Şəhriyar tərəfindən Rəsul bəydən və onun atasından 200 qızıl pul alınmışdı; 35) yenə də Mədətovun qohumu Mirzəcan Mədətov tərəfindən İsmayıl Kərbalayı Allahverdi oğlundan qızıl saat, 3 ədəd şal, şuba, odeyal, Şirvan xanından qalmış tatar kitabı alınmışdı; 36) Mirzəcan Mədətov kapitan Hüseyn bəydən də 120 qızıl pul qiymətində iki ədəd şal, bir baş at və 6 parça ipək mənimsənilmişdi; 37) Mədətovun başqa bir qohumu Bağdasar Doluxanov podpolkovnik Mirzə Məmməd Hüseynədən 3 ədəd şal, 1 Xorasan xalçası, 4 baş qatır, 22 baş camış, Mustafa xanın arvadı Bəyim xanımdan isə 400 qızıl pul, 3 şal və qab-qacaq alınmışdı; 38) yenə həmin Bağdasar Doluxanov tərəfindən İsmayıl Kərbalayı Allahverdi oğlundan 3 baş at alınmışdı; 39) yenə də Doluxanov tərəfindən Məmməd bəy Hacıəli yüzbaşı oğlundan 200 qızıl pul alınmışdı. Doluxanov söz veribmiş ki, həmin pula onu Mədətov vasitəsilə nayib təyin edəcəkdir; 40) Mədətovun köməkçisi Makeyev tərəfindən podpolkovnik Mirzə Məhəmməd Hüseynədən 70 baş at, 25 baş camış, 500 qızıl pul, 32 ədəd gümüş qab, 5 ədəd şal, 4 ədəd Xorasan xalçası, 6 dəst döşək, 2 ədəd bahalı xəz, bir ədəd xəz şuba, qadın paltarları və bəzəkləri alınmışdı; 41) yenə Makeyev tərəfindən İsmayıl Kərbalayı Allahverdi oğlundan iki sandıq farfor, 2 sandıq da mis qab-qacaq və digər əşyalar alınmışdı; 42) Mədətovun yaxınları və qohumları tərəfindən Mirzə Məhəmməd Hüseynədən 41 baş at alınmışdı (232).

Burada sadalananlar yalnız rəsmi şəkildə qeydiyyatda alınmışlar idi. Azərbaycan kəndlərini, kəndxudalarını ölüm hökmü ilə qorxudaraq nələr etdiyini, V.Mədətovun nələrə əl atdığını təsəvvür etmək çox çətindir. Bu

siyahıdan belə bir təsəvvür yaranır ki, V.Mədətov Qarabağda yalnız oğurluq və talanla məşğul olmuş. Mütləqi hakim olan V.Mədətov yalnız özü talançılıqla məşğul olmaqla kifayətlənmiş, qohum-qardaşlarını da bu iyrenc əməllərə cəlb edirdi. Qaldırılan bu şikayətlərlə bağlı rus məmurları tərəfindən araşdırmalar aparılmışdı. Həmin məmurların azərbaycanlı əhalinin şikayətlərinə obyektivcəsinə baxdığını sözsüz ki, iddia etmək olmaz. Çünki onlar qaldırılan hər bir şikayətlə bağlı sənəd-sübut axtarırdılar. V.Mədətov isə qanunsuz törətdiyi əməllər üçün sözsüz ki, sənəd-sübut qalmasına razı olmazdı. Digər tərəfdən bu qanunsuzluqların əksəriyyətinin iki tərəf arasında baş verməsi şahidlərin də mövcudluğunu istisna edirdi. Bununla belə, rus məmurlarının araşdırmaları yuxarıda söylənilən şikayətlərin bir hissəsinin doğru olduğunu təsdiq etdi. Tərtib olunmuş arayışın üçüncü bəndində V.Mədətovun Qarabağdakı özbaşınalıq və qanunsuzluqlarla dolu fəaliyyəti belə xarakterizə olunurdu: «Ondan şikayət məqsədilə yazılmış işlərdən görünür ki, knyaz Mədətovun əməlləri heç də təmiz deyildi. O, Qarabağda hərbi-dairə rəisi olarkən hökumət tərəfindən ona verilmiş səlahiyyətdən şəər işlər üçün istifadə etmiş, özbaşına olaraq başqalarının əmlakının özü üçün mənimsəmiş, əhalini pulsuz olaraq öz xeyrinə işlətməmiş, başqalarının adından saxta sənədlər düzəltmiş, hətta qəbirüstü abidələrin sökülməsinə kimi son dərəcə qisasçı olmuşdu. Bütün bunlara görə əgər knyaz Mədətov sağ olmuş olsaydı, onun haqqında qaldırılan haqlı itthamlara cavab olaraq məhkəməyə cəlb edilməli idi» (233).

Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti aparən çar çinovniklərinin gəldiyi qənaət, Mədətovun şəxsiyyətinin cılızlığını sübut edən ən yaxşı dəlildir. Baxmayaraq ki, V.Mədətov da həmin siyasətə xidmət edirdi, onun talançılığı o dərəcəyə çatmışdı ki, hətta çar çinovnikləri də bunu gizlədə bilməmişdilər. Deməli, V.Mədətov hələ sağlığında ikən əməllərinə görə istintaqa cəlb edilməli idi. Lakin onun qorxusundan kimsə belə bir addımı ata bilməmişdi. Qarabağda qəddar və despotik bir siyasət yeridilməsi də məhz ona görə lazım idi ki, kimsə V.Mədətovun qorxusundan cəsərət edib ona qarşı şikayətlərə əl atmasın. Məhz ona görə də V.Mədətov özü də bölgədə qəddar siyasət yeridilməsinin qanunauyğunluğunu əsaslandırmağa çalışır və bunu azərbaycanlıların xarakteri ilə bağlamağa çalışırdı.

Knyaz V.Mədətovun Qarabağda ağılasığmayan qanunsuz əməlləri ilə

bağlı başqa sənədlər də mövcuddur. Bu sənədlərdən birində deyilirdi ki, knyaz V.Mədətov əlinə keçirmiş olduğu kəndlərin kəndlilərini təhkimçi halına salmışdı. Kəndlilər də bununla razılaşmayaraq şikayət məktubu yazmışdılar. Yəne rus məmurları tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərirdi ki, bu məsələdə də V.Mədətov öz xislətinə uyğun qanunsuzluqlara əl atmışdır. Araşdırmaların nəticəsi kimi hazırlanan arayışda bildirilirdi ki, V.Mədətovun ələ keçirmiş olduğu torpaqların onun adına rəsmiləşdirilməsi üçün çar tərəfindən imzalanmış sənəddə həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilərin taleyi barədə heç nə göstərilməmişdi. Ona görə də rus məmurları kəndlərin bağışlanması ilə bağlı Qarabağ xanı tərəfindən Mədətova verilən sənədi əsas götürürdülər. Həmin sənəddə isə kəndlilərin təhkimliliyi ilə bağlı heç nə göstərilmirdi və göstərilə də bilməzdi. Çünki Gürcüstandan fərqli olaraq Azərbaycan xanlıqları ərazisində təhkimçilik üsuli-idarəsi yox idi. Bu üsuli-idarə islam şəriətinə zidd hesab olunurdu. Ona görə Azərbaycan kəndlisi öz ağalarından azad idi. Arayışda göstərilirdi ki, V.Mədətovla onun kəndlilərinin arasındakı münasibət belə qurulmalı idi. V.Mədətova verilən torpaq irsi keçə bilirdi. Ancaq kəndlilər onun irsi istifadəsinə verilməmişdi. Ona görə də V.Mədətovun onun torpaqlarında işləyən kəndliləri təhkimçi halına salmaq istəyi də qanunsuz hesab olunurdu (234).

V.Mədətov onun istəkləri əleyhinə gedən hər hansı bir adama qarşı çox ciddi tədbirlərə əl atırdı. Bunun nəticəsində o, Qarabağda kimsənin dözə bilməyəcəyi bir vəziyyət yaratmışdı. Onun qorxusundan kimsə, xüsusən də azərbaycanlılar səsini belə çıxarmağa cəsarət etmirdilər. Buna görə Yermolov yazırdı ki, Mədətov Qarabağda sakitliyin yaranmasına nail olmuşdur (235).

V.Mədətov hətta Mehdiqulu xanı da Qarabağ xanlığı ərazisindən qova bilməmişdi. Onun təzyiqlərinə davam gətirə bilməyən xan 1822-ci ildə öz doğma yurdunu tərک edib İrəvan xanlığına getmişdi. Əməllərinə bəraət qazandırmaq üçün V.Mədətov belə bir şeyiə yaymışdı ki, guya Mehdiqulu xan xəlvəti xaricə qaçıbdır (236).

Yuxarıdakı şikayət ərizələrindən görünürdü ki, V.Mədətov Qarabağ əhalisindən çoxlu sayda atlar mənimsəmişdi. Digər əşya və əmlak kimi Qarabağ əhalisindən alınmış atların da bir hissəsi rus generallarına, rus əyanlarına hədiyyə adı ilə rüşvət göndərilmişdi. Bununla da o, Qarabağda

törətdiyi özbaşnalıqların üstünü örtüb-basdırmağa çalışırdı. Məsələn, 1817-ci il iyunun 17-də general-mayor Kutuzov tərəfindən V.Mədətova göndərilən məktubda deyilirdi: «Generallar üçün göndərdiyiniz Qarabağ atlarına tamaşa etməkdən doymaq olmur. Görünür ki, həmin atlar Qarabağlı Mehdiqulu xana məxsusdur. Həmin cinsdən olan atların kökünü Qarabağdan tamamilə kəsmək lazımdır. Həmin atlar yalnız Rusiyada olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, Peterburqa da bu atlardan göndərilsin. Bu imperator üçün ən gözəl hədiyyə olar»(237).

Qarabağdan topladığı atları Mədətov sonradan Peterburqa da göndərmişdi. Həmin atlar Rusiya çarının da xoşuna gəlmiş və o da bu atlardan bir neçəsini İngiltərə kraliçasına bağışlamışdı. Mövcud olan faktlara görə V.Mədətov Qarabağdakı özbaşnalıqlarını pərdələmək və rus generallarını ələ almaq üçün başqa vasitələrə də əl atırdı. O, Qarabağdan erməni qızlarını toplayıb rus generallarına hədiyyə göndərmiş (238).

V.Mədətov rus generallarına təkcə yaltaqlanmırdı. Həm də onların bəziləri haqqında yuxarılarda pis fikir yaratmağa çalışırdı. Məsələn, tarixçilərin yazdığına görə, V.Mədətov Qafqazda yüksək vəzifə tutmuş N.Rtişşevin yerinə keçmək arzusunda idi. Bu arzusuna çatmaq üçün o ilk növbədə general N.Rtişşevi Qafqazdan uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Bunun ən yaxşı yolu isə Rusiya sarayında onun haqqında pis fikrin formalaşdırılması idi. İstəyinə nail olmaq üçün V.Mədətov dindaşı və həmmilləti olan zabıt Korqanovun xidmətlərindən də istifadə edirdi. V.Mədətovun qayğısından gen-bol bəhrələnən İ.Korqanov onun bütün dediklərini həyata keçirirdi. Onlar paytaxta göndərdikləri raport və donoslarında N.Rtişşevin Qafqazda imperiyanın siyasətini qoruya bilmədiyini əsaslandırmağa çalışırdılar. Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən məktubda isə V.Mədətovun təlimatına uyğun olaraq gürcü çarının oğlunun İrana qaçırılmasında N.Rtişşevin əlinin olduğu bildirilirdi(239).

V.Mədətov Qarabağ xanlığını talan etməklə kifayətlənmirdi. Onun qonşu xalqların ərazilərinə basqın etmək, həmin xanlıqları da çapıb-talamaq arzusu var idi. Məsələn, 1826-cı il sentyabr-oktyabr aylarında Paskeviç Qarabağda olarkən V.Mədətov qoşunların təminatını təşkil etmək adı altında Şəki və Şirvan xanlıqlarına basqın etmək üçün icazə istədi. V.Mədətov özü bu basqına rəhbərlik etməli idi. Bunun üçün Paskeviçdən ona qoşun dəstəsi ayrılması xahiş olundu. O bildirirdi ki, Qarabağ ərazisində ərzaq ehtiyatları tükəndiyindən Şəki və Şirvan xanlıqları

ərazisinə basqın edəcək və əhalini talayaraq rus qoşunlarını ərzaqla təmin edəcəkdir (230). V.Mədətov üçün belə talançılıq adı və təbii bir əməl kimi qəbul edilirdi və ona görə də özündən rütbəcə və vəzifəcə böyük olan Paskeviçin qarşısında çəkinmədən belə bir məsələ qaldırırdı. Heç şübhəsiz ki, Paskeviçin icazə verməməsi Şəki və Şirvan xanlıqlarını dəhşətli faciələrdən xilas etmişdi.

V.Mədətov Qarabağda olarkən Abbas Mirzə ilə şəxsən görüşmüşdü. Ancaq elə ilk görüş Abbas Mirzədə V.Mədətov haqqında cahil bir general təsəvvürü yaratmışdı. V.Mədətovun fəaliyyətini vəsf edən erməni salnaməçisi Mirzə Yusif Nersesov özünün «Tarixi-safi» adlı əsərində onlar arasında olan görüşü aşağıdakı kimi təsvir edirdi: «Vəliəhd Şahzadə Abbas Mirzə o zaman qış fəslində gəzmək və şikara çıxmaq məqsədilə Muğana, Araz çayının kənarına gəlmişdi. General Mədətov bu dövlətin başçılarından izni və icazəsi ilə şahzadə ilə görüşmək arzusunda olduğunu bildirdi. Buna görə də öz ölkəsinin məşhur bəylərindən, Qazax atlılarından bir neçəsini götürüb Xudafərin körpüsünün o tayına, Abbas Mirzənin yanına getdi. Şahzadə Abbas Mirzə Mədətovun barəsində lazım olan ehtiramı və izzəti göstərdi. General Mədətov şahzadənin ordusunun içərisində rus adət ilə atəşfəşanlıq və böyük bayram keçirmək məqsədilə ona icazə verilməsini xahiş etdi. Abbas Mirzənin icazəsi ilə yaxşı atəşfəşanlıq tədarükü görüldü. Bir gecə elə atəşfəşanlıq göstərdilər ki, Abbas Mirzə ordusu atlarının çoxu cilovlarını qırıb ordu içərisinə qaçdılar. Səhə kimi çox adamlar öz atlarını tapa bilmədilər. Qızılbaşlar bu atəşfəşanlığa, onun ustalıqla düzəlməsinə, təşkil edənlərinə heyrət edib afərin dedilər. Bir dəfə Mədətov şahzadə ilə olan söhbət və danışmaq zamanında ona demişdi: «Siz gərək Göyçə və Sədərəkdən əl çəkib bizim ixtiyarımıza verəsiniz ki, Tiflis və Gəncə xanlarının otlaq yerləri geniş olsun». Şahzadə Abbas Mirzə Mədətovun belə cəsarət və ədəb qaydalarına riayət etməməsinə təəccüb edərək qəzəblənir. İkinci gün general Mədətovun dayısı Bidrus bəy şahzadənin yanına gedir.

Şahzadə Abbas Mirzə ona şikayət edib deyir:

–Sənin bu bacım oğlu çox cahildir. Heç sözünə hədd və ölçü bilmir, o bir nəfər generaldır, Rusiya şahının onun kimi minlərlə generalı vardır, heç kəsin bu cür söhbətlər etməyə ixtiyarı yoxdur. Ancaq onlar belə sərhəd və vilayətlər barəsində danışmaq bir-birinə bağlısına bilərlər. Mənə və ona bu cür söhbətlər danışmaq yaramaz. Siz ki, qoca və böyüksünüz.

Ona nəsihət ediniz.

Burada yaxşı demişlər: «Elə ki, cavanın cavanlığı cuşa gəldi, təqsir qocadadır ki, onu aram etməyir».

Bidrus bəy o saat cavabında deyir:

–Cavanın cavanlığı cuşa gələndə qocanın məsləhəti onun qulağına girməz» (241).

General Mədətovun Azərbaycan ərazisində iştirak etdiyi ən ciddi döyüşlər 1826-cı ildə Şamxor və Gəncə ətrafında baş vermiş döyüşlər idi. Məlumdur ki, Güllüstan sülh müqaviləsinin şərtləri ilə razı olmayan İran tərəfi ciddi hazırlıqdan sonra 1826-cı ilin iyul ayında 60 minlik qoşunla Şimali Azərbaycan xanlıqları üzərinə hücum çəkdi. Bölgədəki rus qoşunları kifayət qədər müqavimət göstərə bilmədilər. Ona görə də qısa müddət ərzində Şuşa qalası istisna olmaqla, Abbas Mirzənin qoşunları Şamxora qədər olan əraziləri nəzarət altına aldılar (242).

Geri çəkilməkdə olan rus qoşunları yalnız Şamxor ətrafında fars qoşunlarına müqavimət göstərmək qərarına gəldilər. Çünki rus qoşunları artıq Gürcüstandan da kifayət qədər əlavə qüvvələr almışdı və onlar müqavimət göstərmək iqtidarında idilər. Şamxor ətrafında döyüşə girecək qoşun dəstəsinə rəhbərlik V.Mədətova həvalə edilmişdi. İstər fars qoşunlarının Şamxoradək olan yürüşləri, istərsə də rus qoşunlarının döyüş hazırlıqları sadə azərbaycanlılara çox baha başa gəlirdi. Elə Şamxor döyüşündə daha çox əziyyət çəkən də azərbaycanlı əhali idi. İran qoşunlarının Azərbaycan xanlıqları üzərinə hücumunda Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmış bir çox xanlar da iştirak edirdi. Xanların bu döyüşlərdə iştirak etməsi azərbaycanlı əhalini rus qoşunlarının talanlarından, V.Mədətov kimi generalların azgınlığından xilas olmaq üçün ümidini artırmışdı.

Rus qoşunlarının və o cümlədən də, V.Mədətovun artıq geri çəkilmək yolu yox idi. Geri çəkiləcəkləri halda onlar İran qoşunları tərəfindən haqlanaraq qırılacaqdılar. Bunun üçün də onlar son nəfəsə kimi dayanmağı və müqavimət göstərməyi qərara aldılar. İran qoşunları Şamxora kimi müqavimətsiz irəlilədiklərindən oradakı döyüşü də asanlıqla başa vuracaqlarını güman edirdilər. Bu qüvvələrdə kifayət qədər ardıcillıq və inadkarlıq olmadığı, mənəvi cəhətdən ağır döyüşə hazır olmadıqları və taktiki çeviklik işlətmədikləri üçün V.Mədətovun rəhbərlik etdiyi dəstənin qarşısını saxlaya bilmədilər. İran qoşunlarının geri

çəkilməsi ilə V.Mədətov azərbaycanlı əhaliyə də divan tutdu. Mövcud olan sənədlərdə bu öz əksini tapmışdır. Belə sənədlərin birində deyilir: «Şamxorda Mədətov 2000 azərbaycanlının qanını axıtdı. Burada elə bir mənzərə var idi ki, ona baxmaq qeyri-mümkün idi. Ölmüş adamların başı bədənləri üstündə deyildi. Təxminən 15 kilometr ərazi insan cəsədləri ilə örtülü idi. Bu insan qanı Mədətovun halını pozmurdu» (243).

Şamxor ətrafında uğursuzluğa düşər olan İran qoşunları Gəncə ətrafına çəkildilər. Görünür, Abbas Mirzə Şamxor ətrafındakı uğursuzluğu təsadüfi sayırmış və ona görə də burada rus qoşunları ilə yenidən döyüşə girməyi planlaşdırdı. Bu döyüşlər 1826-cı ilin sentyabr ayında baş vermişdi. Şamxor ətrafındakı döyüşdən sonra rus qoşunları əlavə kömək almışdı. Qraf Paskeviçin rəhbərliyi altında 15 min rus qoşunu 5 ədəd iri çaplı topla Mədətovun dəstəsinə qoşulmuşdu. Bəzi məlumatlara görə süvari və kazak dəstələrindən başqa rus qoşununda təkcə piyadaların sayı 20-minə yaxın idi. Onların 22 ədəd topu var idi (244).

Gəncə döyüşünə ümumi rəhbərlik Paskeviçə həvalə olunmuşdu. Avancard dəstələrin komandanlığı isə V.Mədətova tapşırılmışdı. Onun əmri ilə rus topları peyinlikdə və samanlıqda gizlədilmişdi ki, onların atəşi farslar üçün gözlənilməz olsun. Döyüşlər Nizaminin qəbri ətrafında cərəyan edirdi. Şamxor döyüşündə olduğu kimi İran qoşunlarının işlətdikləri taktika onlar üçün uğur gətirmədi. Sadəcə say üstünlüyü ilə qələbə çalmaq niyyəti müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Cavad xanın oğlu Uğurlu ağa da Gəncə ətrafındakı döyüşlərdə iştirak edirdi. Onun Gəncəyə qayıtması yerli əhali tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı və Gəncədə rus işğalı əleyhinə nümayişlər də keçirilmişdi. Rus işğalına qarşı əhalinin belə narazılığı V.Mədətov amansızlıqla yatırıldı. Uğurlu ağa ilə bərabər döyüşdə 1500 nəfər gəncəli həlak oldu. V.Mədətov rus işğalına qarşı narazılıq nümayiş etdirən əhalinin iradəsini qırmaq üçün Uğurlu ağanın və yüzlərlə gəncəlinin meyidlərini toplayaraq od vurdurdu. Bununla da Gəncədə Mədətov sayacağı sakitlik yaradıldı.

İran qoşunları bir müddətdən sonra qazandıqları uğurları itirərək geri çəkildilər. Azərbaycan xanlıqlarının ərazisini talan etməyə həmişə həvəli olan V.Mədətov hətta öz qoşunları ilə İran ərazisinə də keçdi və Cənubi Azərbaycan xanlaqlarının ərazisini də çapıb-taladı. «Həmin ilin qışında general Mədətov Qarabağ əhlinin əlinə qənimət və başqa şeylər keçirmək məqsədilə mühasirə dövründə çəkilən əziyyəti əvəz etsin deyə

Qarabağ və Şirvan qoşunlarını götürüb Mişgin və Əhəri çapmağa və qarət etməyə getdi. Mişgin vilayətini o ki var soyub qarət etdilər. Çoxlu mal və dövlət bu tərəfin əhalisinə nəsib oldu... Xülasə general Mədətov Mişgindən Qaradağ xanlığının paytaxtı olan Əhərə kimi getdi, orada Qarabağ əhlinin əlinə çoxlu qənimət keçdi, sonra general oradan da geri qayıtdı » (245).

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, 1827-ci ildə Yermolovun yerinə Paskeviçin təyin edilməsi ilə V.Mədətov da Qarabağdan uzaqlaşdırıldı. O bir də 1828-29-cu illər rus-türk müharibəsinə cəlb edildi. V.Mədətov türk və müsəlman xalqlarına bəslədiyi qəzəbini bu müharibədə də nümayiş etdirdi. Lakin müharibənin sonunu görmək ona qismət olmadı. Elə müharibənin gedişində qəfil qan qusmasından sonra cəmi iki gün yaşaya bildi.

8.İşğalın sonu

Gülüstən sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra İrəvan xanlığı istisna olmaqla Azərbaycan xanlıqları təxminən, 10 ildən artıq bir müddətdə müharibəsiz yaşamışdılar. İrəvan xanlığı üzərinə isə sonuncu hücum 1807-ci ildə olmuşdu. Bu xanlığın ərazisində təxminən 20 il nisbi sakitlik hökm sürdü.

Gülüstən müqaviləsi bölgədə nisbi sakitlik yaratsa da, istər Rusiya tərəfi, istərsə də İran tərəfi onun nəticələri ilə razı deyildilər. İran tərəfinə görə müharibə əsassız yerə udurulmuş, Rusiya tərəfinə görə isə qarşıya qoyulan məqsəd bütünlüklə əldə edilməmişdi. Müqavilə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi uğurlarını müəyyən qədər təsdiqləsə də, bu dövlətin siyasətçiləri yaxşı başa düşürdülər ki, onlar bölgədə hələ lazımınca möhkəmlənə bilməmişlər. Başlıcası isə iki dövlət arasındakı sərhəd xəttini Arpaçay və Araz çaylarından müəyyənləşdirməklə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının Rusiyaya qatılması planı hələ də reallaşdırılmamış qalmışdı. Rusiya bu planlarından heç də əl çəkməmişdi. Avropada və ölkə daxilində gedən proseslərlə bağlı Rusiya öz ərazisini cənuba doğru genişləndirmək planını müvəqqəti olaraq təxirə salsın da, həmin niyyətin reallaşdırılması üçün münasib məqam gözləyirdi.

İrəvanın hakim dairələri kimi, əhalisi də Rusiyanın Arazdan şimalda möhkəmlənməsi ilə razı deyildi. Xüsusən, Cənubi Azərbaycanın azərbaycanlı əhalisi Gülüstən müqaviləsinin imzalanmasını, Şimali Azər-

baycan xanlıqlarının yad məzhəbin hakimiyyəti altına düşməsinə xalqa təhqir kimi qəbul edir və bu biabırılığın aradan qaldırılması üçün qətiyyətlə tədbirlərin görülməsini tələb edirdilər.

Bu və ya digər səbəblər üzündən 1826-cı ilin yayında İran və Türkiyə arasında Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizənin yeni bir mərhələsi başladı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi hərbi əməliyyatların başlanmasının təşəbbüskarı İran tərəfi oldu. Ancaq bu heç də o demək deyildi ki, Abbas Mirzə öz qoşunlarını Şimali Azərbaycana yeritməşəydi Rusiya Güllüstan müqaviləsinə sadıq qalacaqdı. Sadəcə olaraq, Abbas Mirzənin Şimali Azərbaycana hücumu Rusiyanın da öz qarşısına qoyduğu planın icrasını sürətləndirdi.

İran və Rusiya qoşunları arasında əməliyyatların başlanması ermənilərin də azərbaycanlılara qarşı təcavüzkarlığının qabarmasına yeni bir təkən verdi. Onların fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzi əsasən iki mərkəzdə, İrəvan xanlığı ətrafında və Qarabağda özünü biruzə verdi. İrəvan xanlığı hələ də müstəqilliyini saxlayıb təcavüzə qarşı mübarizə aparırdısa, Qarabağ Rusiyanın asılılığını qəbul etmişdi və buranın erməniləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açılmışdı. V.Mədətovun bölgədəki özbaşnalıqları ermənilərin niyyətlərinin həyata keçirilməsinin tərkib hissəsi idi. İran qoşunlarının bölgəyə hücumu, heç şübhəsiz ki, Azərbaycanlı əhali üçün də ciddi narahatlıqlar yaradırdı və xalq İranın da asılılığının altına düşməsinə istəmərdi. Ancaq erməni tarixçiləri rus qoşun dəstəsinin Şuşa qalası daxilində müdafiə olunmasını elə təsvir edirdilər ki, elə bil ki, söhbət tamamilə ermənilərlə məskunlaşmış erməni şəhərindən gədir. Əslində isə, Şuşanın Abbas Mirzənin hücumundan müdafiəsində ermənilərin iştirakı bütünlükdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı yönəldilmiş təcavüzün yeni bir ifadəsi idi. Çünki V.Mədətovun bölgəyə hərbi-dairə rəisi təyin edilməsi ilə Qarabağ xanı xanlıqdan qovulmuş və burada hakimiyyət V.Mədətovla onun qohumlarının əlinə keçmişdi. Ona görə də ermənilər bölgədəki bu vəziyyəti itirmək istəmirdilər və rus qoşunlarına yardımçı olmaq üçün bütün imkanlarını istifadə edirdilər.

1826-cı ilin iyulunda Abbas Mirzə Şimali Azərbaycan xanlıqları üzərinə hücum edəndə Şuşa qalasında 1700 nəfərlik rus qoşun dəstəsi var idi. Ancaq qalanın müdafiə imkanları onun müqavimət göstərməsinə zəmin yaradırdı. Erməni tarixçilərinin sözlərinə inanmalı olsaq, qala komendantı polkovnik Reut daha 1500 ermənini silahlandırmışdı. Şuşada

ərzağın olmaması rus qoşunlarını çətin vəziyyətə salmışdı. Erməni tarixçisi V.Parsamyanın yazdıqlarından belə bir qənaət hasil olur ki, erməni əhalisi olmasaydı, rus qoşunları mühasirədə acından qırıla-caqdılar. Ermənilər gecələr xəlvəti şəhəri tərk edərək ətrafda yerləşən dəyirmanlara gedir, gecə ikən orada un üyüdür, şəhərə gətirir və qoşunu çörəklə təmin edirdi. Bundan başqa, erməni sənətkarların rusları baritla təmin etmələri də iddia olunurdu (246).

Gəncə ətrafındakı uğursuzluqdan sonra fars qoşunları geri çəkildilər və bundan sonra başlıca diqqət İrəvan xanlığı üzərinə yönəldildi. Başlanan müharibənin əsas hadisələri də elə burada cərəyan etdi. Çünki İrəvan xanlığının ələ keçirilməsinə həm İran, həm də Rusiya eyni dərəcədə əhəmiyyət verirdi. Rusiya ilə müharibəni başlamaqda Abbas Mirzənin bir məqsədi də İrəvan xanlığını ələ keçirmək idi. O, Hüseynqulu xanı İrəvan xanlığından uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Rus işğalının genişlənməsinə qarşı qətiyyətli mübarizə aparan səriştəli və müdrik Hüseynqulu xan eyni zamanda xanlığın tam müstəqilliyi üçün yollar axtarırdı. Onun belə bir siyasət yeritməsi Abbas Mirzənin ürəyincə deyildi. Buna görə də o, İrəvan xanlığının İrana bağlılığını gücləndirmək üçün Hüseynqulu xanı taxtdan salmağı və öz oğlunu onun yerinə gətirməyi planlaşdırırdı.

Yəni, İrəvan xanlığı müstəqil bir Azərbaycan dövləti kimi iki odun arasında qalmışdı. Bir tərəfdən Rusiya, digər tərəfdən də İran onu öz asılılığı altında saxlamağa çalışırdı. Sözsüz ki, yardım almaq məsələsi ortaya çıxanda İrəvan xanlığı İrana meyilli ola bilərdi və bu xanlığın ərazisində gedən müharibə dövründə İran qoşunları da Rusiya qoşunlarına müqavimət göstərmişdi. Ancaq İrəvan xanlığının taleyi Rusiya ilə İran arasında gedən müharibə ilə deyil, Rusiya ilə İrəvan xanlığının qoşunları arasındakı döyüşlərdə həll olunmuşdu. İran qoşunları qısa toqquşmadan sonra İrəvan xanlığının ərazisini tərk etdikdən sonra bu xanlıq özü müstəqil bir dövlət kimi öz dövlətçiliyinin qorunmasını davam etdirdi. Bəzi erməni tarixçiləri də İrəvan xanlığının müstəqil dövlət olmasını etiraf edirdilər. Məsələn, elə yuxarıda istinad edilən V.Parsamyan belə yazırdı: «İrəvan xanlığı faktiki olaraq müstəqil feodal knyazlığı idi» (247). Xanlıq ərazisindəki bütün inzibati, təsərrüfat, məhkəmə və hərbi işlər xanın əlində cəmlənmişdi. Xan ölkənin tam sahibli ağası idi. O, xanlıq ərazisində görülən işlər üçün heç kəsə hesabat vermir və heç

kəsdən icazə almırdı. Erməni tarixçilərinin böyük əksəriyyəti bu xanlığın müstəqil Azərbaycan dövləti olmasını gizlətmək üçün onu daha çox fars xanlığı kimi təqdim edirdilər. Doğrudur, bu xanlığın müəyyən vaxtlarda İran xəzinəsinə vergi verdiyi vaxtlar olmuşdu. Bu zaman xanlığın İranla bağlılığı vergi ilə məhdudlaşdı. Özlüyündə isə xanlıq azərbaycanlı xanlar və əyanlar tərəfindən idarə olunurdu, xanlığın da, onun mərkəzi şəhəri olan İrəvanın da əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Xanlığın bölünmüş olduğu 15 mahal da Azərbaycan mahalları idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şəhur, Sürməli, Dərəkənd, Saatlı, Talin, Seyidli, Sərdarabad, Kərbibasar, Aparan, Dərəçiçək və Göyçə (248).

İrəvan xanlığının İrana vergi vermədiyi vaxtlar da olmuşdu. Yəni, tam müstəqil olmuşdu. Bununla belə, xanlıq yenə də erməni tarixçiləri tərəfindən fars xanlığı kimi təqdim olunurdu. Bəzi vaxtlarda isə İrəvan xanlığı gürcü çarının nüfuz dairəsinə düşmüş və ona vergi verməli olmuşdu. Ancaq bu heç də o demək deyildi ki, İrəvan xanlığı gürcü xanlığına çevrilmişdi. X.Abovyanın «Ermənistan yaraları» romanının qəhrəmanı da erməni «torpaqlarının azadlığı» uğrunda mübarizəni İran qoşunları ilə yox, İrəvan xanlığının qoşunları ilə aparırdı. Bir sözlə, Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ərəfəsində İrəvan xanlığı müstəqil Azərbaycan dövləti idi və bu xanlığın ərazisində baş verən proseslər də Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi araşdırılmalıdır.

1826-cı ildə İran və Rusiya qoşunları arasında döyüşlərin qızışması ilə İrəvan xanlığının işğalı məsələsi də Rusiya sarayında diqqət mərkəzinə alındı. İrəvan xanlığı ilə Gürcüstan sərhədində başlanan toqquşmalar da bu xanlığın tezliklə işğalının zəruriliyi barədə Rusiya sarayında qəti fikir yaratdı. Ona görə 1826-cı ilin payızında Sankt-Peterburqda hətta İrəvanın işğalı üçün planın iki variantı hazırlanmışdı.

Birinci varianta görə Gürcüstana əlavə qüvvələr gətirilən kimi rus qoşunları Arazı keçib Təbriz istiqamətində hərəkət etməli idi. Həmin hərəkət İran qoşunlarının diqqətini İrəvandan yayındırmalı idi. Yermolovun komandanlığı altında olan əsas qoşunlar İrəvan qalasını mühasirəyə almazdan əvvəl Naxçıvan, Mərənd və Təbriz istiqamətində hücumu genişləndirməli, həmin istiqamətlərdən İrəvan qalasına gələ biləcək köməyin qarşısını almalı idi. İşğal planının müəlliflərinin fikrincə, İrəvan qalasının ətraf ələmdən təcrid edilməsi onun süqutunu yaxınlaşdırmalı

idi.

İşğal planının ikinci variantına əsasən isə rus qoşunlarının əsas qüvvəsi Qarabağda cəmləşib buradan Təbriz üzərinə hücumla başlamalı idi. Rus qoşunları üçün belə bir marşrutun seçilməsi də İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının İranla əlaqələrinin kəsilməsinə gətirib çıxarmalı idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, əsas qüvvələr Təbriz istiqamətində yerləşdikdən sonra İranın işğalı üçün ayrılmış dəstə Gürcüstandan hərəkət etsin və ona həvalə olunan vəzifəni yerinə yetirsin.

Yermolov bu planların heç biri ilə razı deyildi və 1827-ci ilin əvvəllərində o, İrəvanın işğalı ilə bağlı öz planını hazırlayıb rus ordusu Baş Qərargahının rəisi Dibiçə təqdim etdi. Bu plana görə, rus qoşunlarının əsas zərbəsi İrəvan qalası üzərinə yönəldilməli idi. Onun konkret icrası mexanizminə gəldikdə isə Yermolov təklif edirdi ki, aprel ayının əvvəllərində rus qoşunlarının avanqardı Eçmiədzin monastırını tutsun və onu təxliyyə bazasına çevirsin. Baş komandanın fikrincə, İrəvan qalası üzərinə hərəkət edən qüvvələrin kiçik bir hissəsi İrəvan qalası ətrafında dayanmalı, qalan qüvvə isə Naxçıvanın işğalına yollanmalı idi. İmperator I Nikolay Yermolovun planı ilə tanış olub onu bəzi əlavə təkliflərlə təsdiq etdi. Bu hücumun hazırlanmasına konkret kömək göstərilməsi üçün rus ordusu Baş Qərargahının rəisi general-adyutant Dibiç də Tiflisə göndərildi. Rusiya çarının 29 mart 1827-ci il tarixli əmri ilə Yermolovun yerinə general-adyutant İvan Fyodoroviç Paskeviç Qafqazdakı rus qoşunları korpusunun baş komandanı təyin edildi və İrəvan üzərinə hücumun təşkili də ona həvalə edildi.

Baron Dibiç imperatora göndərdiyi raportunda mart ayının sonlarında İrəvan qalasının ətrafını, aprel ayında isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etməyin mümkün olduğunu bildirirdi. Baron Dibiç bu kampaniya zamanı ermənilərin ruslara sədaqətlə xidmət edəcəyinə böyük ümid bəsləyirdi. Həm Dibiç, həm də Paskeviç ermənilərin İrəvan xanı əleyhinə qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Xüsusilə də rus generalları erməni keşişlərinin fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verirdilər.

Tutduqları mövqə etibarilə ermənilərə daha çox təsir göstərmək imkanı olan keşişlər Rusiyanın təcavüzünün ideoloqu kimi çıxış edir və əhalinin beynini yenidən zəhərləməyə başlayırdılar. XIX əsrin əvvəllərində başlanan müharibələrdə də erməni keşişləri rus təcavüzünün xidmətində sədaqətlə dayanırdılar və əhalinin ayağa qaldırılmasında,

onların rus qoşunları ilə birgə Azərbaycan xanlıqlarına qarşı müharibəyə səfərbər edilməsində xeyli fəallıq göstərirdilər. Sisianovun hücumları zamanı belə bir rolu arxiyepiskop Manuçaryans adlı birisi öz üzərinə götürmüşdü. Bu yepiskop Qazax qəzasındakı Axum erməni kəndində doğulmuşdu və həyatı da elə bu bölgə ilə bağlı idi. Sisianovun Qafqaza gəlişi və onun Azərbaycan xanlıqları üzərinə hücumu hazırlanması yepiskop Manuçaryansın son dərəcə sevindirmişdi. Ona görə də o, rus generalı ilə əlaqə yaradaraq ona öz yardımını təklif etmişdi. Sisianov isə onun təklifini məmnunluqla qəbul etmişdi. Sisianov Gəncə üzərinə hücumu hazırlaşanda, yepiskop Manuçaryansın bu təcavüzdə iştirak etməyə çağırması. Manuçaryans dərhal keşişliyini bir tərəfə qoydu, Qazax və Şəmşəddil ərazisində yaşayan ermənilər arasından 500 nəfərlik bir dəstə təşkil etdi və özü də həmin dəstəyə rəhbərliyi ələ aldı. Ruhani paltarını dəyişərək kəndli çuxası geyindi, başına papaq qoydu, qılınc, pistolet və tüfənglə silahlandı, ağ atın belinə qalxaraq dəstəsini Gəncəyə apardı. Manuçaryans və onun silahdaşları Gəncənin azadlığı uğrunda vuruşan azərbaycanlılara qarşı vəhşilik törətmək üçün real imkan əldə etmişdilər və onlar bundan lazımcına istifadə etdilər. Keşiş Manuçaryans azərbaycanlılara qarşı döyüslərdə elə canıyananlıq göstərdi ki, general Sisianov öz əli ilə ona müqəddəs Georgi ordeni təqdim etməklə ömürlük 300 rubl pensiya kəsilməsinə nail oldu (249).

Sisianov keşiş Manuçaryansın Azərbaycan xalqına qarşı göstərdiyi münasibətindən son dərəcə razı qaldığı üçün onu özü ilə İrəvan səfərinə də apardı. Ancaq bu yürüşdə onların hər ikisinin niyyəti baş tutmamış qaldı. Onların bütün söylərinə baxmayaraq, İrəvan xanlığı öz müstəqilliyini qoruyub saxladı. Sisianovu əvəz edən feldmarşal Qudoviç də keşiş Manuçaryansın quduzluğundan bəhrələnmək qərarına gəldi. İrəvan qalası üzərinə ikinci hücum zamanı Manuçaryans yenə də öz dəstəsi ilə birlikdə döyüslərdə iştirak etdi. Eyni zamanda o, İrəvan xanlığı ərazisindəki ermənilər arasında təbliğat işləri də aparır və onları xan qoşunlarına qarşı döyüslərə cəlb etməyə çalışırdı. Əvvəlki döyüslərdə olduğu kimi İrəvan qalası üzərinə ikinci hücum zamanı da Manuçaryans özünəməxsus təşəbbüskarlıq və fəallıq göstərdi. Ancaq döyüşlərin birində ağır yaralandı, ölümün cəngindən çox çətinliklə xilas ola bildi. Rusiyanın işğalçı siyasətinə belə yardımlarına görə qraf Qudoviç rus çarı qarşısında keşiş Manuçaryansın Müqəddəs Vladimir və Müsəddəs Anna

ordenlərilə təltif olunması və ona ömürlük təyin edilmiş pensiyanın 300 rubldan 600 rubla qədər qaldırılması haqqında vəsətət qaldırdı. Tezliklə onun vəsətətləri təmin olundu və Manuçaryans rus işğalına göstərdiyi yardımlarına görə «lazımınca mükafatlandırıldı» (250). Rusiya qoşunlarının İrəvan qalası üzərinə üçüncü-sonuncu hücumu zamanı isə ermənilərin ideoloqu və rəhbəri kimi yepiskop Nerses Aştarakesi çıxış edirdi. Hücumu hazırlıq ərəfəsində Nerses Tiflisdəki erməni dini məktəbinin rektoru idi. Hazırlıq işləri əsasən Tiflisdə aparıldığından Nersesin burada rus komandanlığı ilə mütəmadi görüşmək və ermənilərin Rusiyanın işğalçılıq planlarına səfərbər edilməsini təşkil etmək sahəsində müəyyən imkanları var idi. Başqa erməni ideoloqları kimi yepiskop Nerses də şəxsi və etnik maraqlarını Rusiyanın planları ilə kifayət qədər üzvü şəkildə birləşdirə bilmişdi. Şəxsi maraqlarını etnik-millət maraqlarından bəlkə də daha üstün tutan bu erməni keşişi də erməni tarixçiləri tərəfindən son dərəcə ilhamla vəsf olunur. Onun İrəvan üzərinə hücum zamanı görkəmli rol oynadığı, böyük vətənpərvər olması və s. iddia olunurdu (251). Halbuki İrəvan üzərinə başlanan hücumun elə ilk döyüşlərində Nersesin yalnız öz fərdi maraqları üçün fəaliyyət göstərməsi və bunun üçün hətta rus qoşunlarını belə təhlükə qarşısında qoymaqdan çəkinməməsi İ.Paskeviçə də aydın olmuşdu.

Bununla belə, öz fərdi maraqlarına nail olmaq üçün yepiskop Nerses ermənilərin silahlandırılmasında və İrəvan xanlığı üzərinə müharibəyə səfərbər edilməsində böyük fəallıq göstərdi. Bu istiqamətdə artıq 1827-ci ilin əvvəllərindən müvafiq işlər görülməyə başlamışdı. Rusiya qoşunlarının İrəvan üzərinə hücumu hazırlaşmasını eşidən kimi Nerses Aştarakesi öz dindaşlarına müraciət etdi. Həmin müraciətdə deyilirdi: «Vaxt yetişib. İndi biz Ararat ölkəsinin və erməni millətinin azadlığını görməliyik. Ayağa qalxın, cəsur ermənilər, fars zülmündən silkinin, ağ saçlı Masisi sevindirin, doğma torpaqları qana boyayın və sonra azad yaşayın» (252).

Nersesin müraciəti ilk növbədə Tiflisdə yaşayan ermənilərə ünvanlanmışdı. Nəzərdə tutulmuşdu ki, buradakı ermənilər rus qoşunları ilə birgə döyüşlərə səfərbər edilsin. Bunun üçün xüsusi erməni dəstələrinin yaradılması planlaşdırılırdı. Həmin dəstələrin təşkilinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi bir komitə də yaradılmışdı. Komitənin sədri hərbi-qubernator, general-adyutant Sipyagin idi. Onun müavirləri isə erməni dini məktəbinin

rəhbəri Nerses və ruhani Arutyun Ələmdaryan idi (253).

Bu işlərin aparılması üçün 1827-ci ildə «Erməni könüllü dəstələrinin təşkili üçün ehtimallar» adı altında bir sənəd də hazırlanmışdı. Həmin sənədə əsasən, erməni könüllü dəstələrində 800 erməni könüllüsünün birləşdiriləcəyi ehtimal olunurdu. Bu dəstəyə yazılanlar 18-30 yaşları arasında olmalı idi. Dəstəyə yazılanlar müharibənin sonuna kimi qarşılıqları qoyduqları vəzifəyə sədaqətli qalacaqlarına and içməli idilər. Onlar müharibə bitdikdən sonra dəstələrdən azad edilməli idilər. Arzulayanlar müharibədən sonra da rus qoşunları tərkibində öz xidmətlərini davam etdirə bilərdilər. Könüllü erməni dəstələrinin öz bayraqları var idi. Onların komandirləri də ermənilər olmalı idi. Onlar ya rus qoşunlarında xidmət keçən erməni zabitlərindən seçilməli, ya da elə ermənilərin arasından seçilib rütbə ilə təltif edilməli idilər. Dəstədə əmrlərin erməni dilində verilməsi ehtimal olunurdu. Könüllü erməni dəstələri Rusiyanın hesabına təmin olunurdular. Onlara silah, sursat, geyim, çadırlar və ərzaq ayrılmalı idi. Erməni könüllülərinin xüsusi geyimləri var idi. Onlar qırmızı rəngli şapkalı, yaşıl mahuddan paltarlar və sarı çəkmələr geyinməli idilər. Xidmətdə olduqları vaxt ermənilər ailələri ilə birlikdə bütün vergilərdən azad olunurdular. Dəstənin təşkilinə rəhbərlik üçün hazırlanmış sənədə əsasən ermənilər intizama ciddi riayət etməli, öz rəislərinin və komandirlərinin əmrlərini sözsüz yerinə yetirməli idilər. İntizamı pozduqları təqdirdə onlar ciddi cəzalandırılmalı, xidmətdə fərqləndikləri halda isə mükafatlandırılmalı idilər (254).

Nersesin ermənilərə müraciət edib onları könüllü dəstələrin sıralarına çağırması Rusiya sarayı tərəfindən razılıqla qarşılandı. Çar I Nikolay bundan sonra erməni xalqı adına xüsusi bir mərhəmət fərmanı göndərdi. Bu fərmanın məzmununun nədən ibarət olduğunu söyləmək çətindir. Ancaq həmin fərman Tiflisdəki Vank kilsəsində təntənəli şəkildə elan olundu və ermənilərin könüllü dəstələrə cəlb olunması üçün ondan bir təbliğat vasitəsi kimi istifadə edildi (255).

Tiflisdəki erməni könüllüləri səfərbər edildikdən sonra ətraf məntəqələrin, habelə digər xanlıqların ərazisində də ermənilərin İrəvan üzərinə müharibəyə cəlb edilməsinə başlandı. Erməni tarixçilərinin iddailərinə görə Van, Ərzrum, Qars, Bəyazıt, İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Səlmas və Urmiyadan da erməni könüllüləri Tiflisə gələrək burada yaradılan

dəstələrə qoşulmuşdular. Erməni dəstəsinə adamlar toplamaq üçün Şəmşəddilə, Qazax və Nuxaya xüsusi adamlar göndərilmişdi.

Dəstənin təşkilinə başlanmasının ilk günlərində Tiflisdə 200 erməni könüllüsünün xidmətə yazıldığı bildirilirdi. Rus qoşunlarının avanqard dəstəsi ilə İrəvana doğru yola düşməzdən əvvəl yepiskop Nerses özü Tiflisdə ilk könüllü dəstəyə baxış keçirdi. Bu baxış kifayət qədər tən-tənəli və nümayişkaranə keçirildi. Bununla ermənilər ətrafdakıların da diqqətini özlərinə cəlb etmək istəyirdilər.

Yepiskop Nerses Kabax meydanında (sonralar burada Aleksandr bağı yerləşmişdi) toplanmış könüllüləri salamlamaq üçün at belində gəlmişdi. O bir əlində sıyrılmış qılınc tutmuşdu. Nerses dəstənin düzülüşünü nəzərdən keçirib onların qarşısında nitq söylədi, erməni silahlılarını rus qoşunları ilə birgə İrəvan xanlığına qarşı döyüşə çağırırdı. Onun həvəsləndirici çıxışından sonra dəstə komanda altında, musiqinin müşayiəti ilə hərbi addımlarla yepiskopun qarşısından keçdilər. Bu rəsmi keçid zamanı Nersesin salamına erməni könüllüləri «ketse», «ura» deyərək cavab verdilər. 1827-ci il martın 30-da təşkil edilmiş bu baxış həm də erməni keşişinin erməni silahlılarına xeyir-duası oldu (256).

Aprel ayının əvvəllərində İrəvan qalası üzərinə hücumun təşkili ilə bağlı olaraq rus qoşunlarının avanqard dəstələri general-adyutant Benkendorfun rəhbərliyi altında İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı. Eçmiədzin kilsəsinə girmək və buradakı ən yüksək vəzifəni ələ keçirmək hərisliyi yepiskop Nersesdə o qədər böyük idi ki, rus qoşunlarının əsas dəstəsinin hərəkətini gözləmədən o da Benkendorfla birlikdə hərəkətə başladı. Aprel ayının 2-də yola düşən dəstə kəşfiyyət işləri aparmalı, əsas dəstəni hərəkət marşrutununun təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Digər tərəfdən bu dəstə hərəkət istiqamətində yerləşən yaşayış məntəqələrindən yem və azuqə toplamalı idi. Rus qoşunları komandanlığı ümid edirdi ki, İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilər azuqənin toplanmasında bu dəstəyə yaxından kömək edəcək və var-yoxlarını da onlardan əsirgəməyəcəklər.

Aprel ayının 9-da Benkendorf Pəmbək dağlarını aşıb İrəvan xanlığı ərazisinə daxil oldu. Aprel ayının 13-də isə rus qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Eçmiədzin monastrına çatdılar.

Eçmiədzinin tutulması Benkendorfun qarşısında dayanan vəzifələrdən biri idi. Azuqənin toplanması məsələsinə gəldikdə isə, Benkendorf heç

bir nəticə əldə edə bilməmişdi. Bu isə xeyli qan-qaralığına səbəb olmuşdu. Çünki nəzərdə tutulmuşdu ki, Benkendorf topladığı azuqə ilə həm özünü təmin edəcək, həm də əsas qüvvələr üçün ehtiyat toplayacaqdır. Belə qanqaraçılığının meydana gəlməsində Paskeviç ilk növbədə yepiskop Nersesi günahlandırır. O artıq yaxşı anlayardı ki, çoxlu azuqə toplanacağına vəd verib rus qoşunlarının lazımı hazırlıq olmadan Eçmiədzinə doğru hərəkətə başlamasına nail olan Nersesin əsas məqsədi rus qoşunlarına xidmət etməkdən daha çox, öz arzusuna yetmək və necə olursa-olsun Eçmiədzindəki patriarx kürsüsünə sahib olmaqdı. Məonastıra çatandan sonra Nerses rus qoşunlarının qarşısındakı günahlarını müəyyən qədər yumaq üçün Eçmiədzinin bütün keşişlərini taxıl axtarışına səfərbər etdi. Axtarışa cəlb olunmuş keşişlər ətraf kəndləri gəzib general Benkendorfa belə bir xəbər gətirdilər ki, Aşağı və Yuxarı Aygələnli kəndlərində yaşayan azərbaycanlı əhalidə gizlədilmiş taxıl ehtiyatları vardır. Benkendorf dərhal həmin kəndlərə silahlı dəstə göndərdi. Elə bu kəndlərin ətrafında Benkendorfun dəstələri ilə İrəvan xanlığının döyüşçüləri arasında ilk toqquşmalar oldu. Aprel ayının 14-də Benkendorfun göndərdiyi dəstə əvvəlcə Aşağı Aygələnliyə Həsən xanın süvariləri ilə qarşılaşdı. Xan döyüşçüləri rusların kəndə girməsinə imkan vermədilər. Onda Benkendorfa xəbər göndərdilər ki, əlavə kömək gəlsin. Əlavə dəstənin köməyi ilə xan döyüşçülərini kənddən sıxışdırmaq mümkün oldu. Ruslar kəndi ələk-vələk eləsələr də erməni keşişlərinin söylədikləri taxıldan əsər-ələmət tapa bilmədilər. Onda rus silahlıları Yuxarı Aygələnliyə tərəf hərəkət etdilər. Onlar ümid edirdilər ki, bəlkə erməni keşişlərinin haqqında məlumat verdikləri taxılı burada tapa bildilər. Ancaq burada da onları Həsən xanın süvariləri qarşıladılar. Erməni keşişlərinin verdikləri yalan məlumat rus dəstəsini az qala məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüz qoyacaqdı. Yalnız malik olduqları bir ədəd topun atəşləri ilə onlar Həsən xanın süvarilərini müəyyən qədər uzaqlaşdırmağa bildilər. Taxılın axtarışı ilə bağlı onların söyləri burada da bir nəticə vermədi. Dəstə kor-peşiman geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı.

Nerses tez-tələsik Eçmiədzinə gedib oradakı yüksək postu tutmaq imkanlarını arayanda Tiflisdə könüllü dəstələrin yaradılması işinə Arutyun Ələmdaryan başçılıq edirdi. 1827-ci il may ayının əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən erməni taborlarının yaradılması barəsində rus çarı tərəfindən əmr imzalanmışdı. Bu əmr erməni dilinə tərcümə edilərək

əhali arasında yayıldı.

Ermənilərin təşkil etdiyi ilk könüllü dəstə 117 nəfərdən ibarət olmaqla Xerson qrenadyor alayının unter-zabiti Smbatyanın komandanlığı altında 1827-ci il may ayının 17-də təntənəli şəkildə cəbhəyə yola salındı. Erməni tarixçiləri erməni könüllülərinin çox böyük əhval-ruhiyyə ilə və kütləvəi şəkildə toplanmaları barədə yazsalar da bu heç də belə deyildi. Baxmayaraq ki, erməni ədəbiyyatında erməni könüllülərinin sayı barədə müxtəlif rəqəmlər göstərilir, hər halda ilk dəstənin sayı bunun əksini düşünməyə əsas verir. Hətta göstərilmişdi ki, guya bir neçə gün ərzində 200 erməni könüllüsü toplanmış. Ancaq ilk dəstə cəmi 117 nəfərdən ibarət idi. Deməli, ermənilər burada da öz təxəyyüllərinə kifayət qədər yer vermişdilər. İlk dəstənin cəbhəyə yola salınması təntənəli şəkildə həyata keçirildi. Dəstə Vank kilsəsinə toplanmışdı. Mərasimdə əvvəlcə dəstəyə döyüş bayrağı təqdim edildi. Erməni könüllü dəstəsi üçün nəzərdə tutulan həmin bayrağa erməni kilsəsinin xeyir-duası da verildi. Nerses artıq Tiflisdə olmadığı üçün yerini Arutyun Ələmdaryan tutdu. O da Nerses kimi erməni silahlıları qarşısında təntənəli bir nitq söylədi, toplananlara ermənilərin tarixini, dövlətçiliklərini itirmələrini xatırlatdı, onun bərpa edilməsi üçün əlverişli zəmin yaradıldığını və erməni könüllülərinin bu istiqamətdə görə biləcəkləri işləri xatırlatdı. Kilsə daxilində dua mərasimi bitdikdən sonra dəstə kilsənin xaricində sıraya düzüldü və dəstə üzvləri sədaqət andı qəbul etdilər. Sonra onlara yeni döyüş bayrağı təqdim edildi. Ələmdaryan döyüş bayrağını təqdim edərkən dedi: «Sizə indi allahın adı ilə xeyir-dua verilmiş bayrağı təqdim edirik. Bu, allahın sizə olan məhəbbətinin zəminidir. Bu qiymətli hədiyyəni göz bəbəyi kimi qoruyun. Qoy düşmənləriniz sizin tərəfinizdən paymal olunsun...» (257).

Erməni taboru Vank kilsəsindəki andıçmə mərasimindən sonra yenə də şəhərin Kabax meydanına yollandı. Burada general Sipyagin döyüşçülərə baxış keçirdi və sonra da cəbhəyə yola düşməsi barədə əmr verdi. Bunun ardınca isə bir neçə gündən sonra şəhərdə general Sipyagin bəyanatı yayıldı. Həmin bəyanat erməni dilində çap edilərək əhali arasında yayıldı. Bəyanatda deyilirdi: «Keçən il farslar bizim ərazimizə soxulanda ermənilər düşməne igidcəsinə müqavimət göstərmələri, rastlaşdıqları fəlakətlər içərisində qırılmaz qətiyyəti, xristian dininə sonsuz sədaqəti və rus hökumətinə qibtəediləcək sadıqlıyı ilə

fərqləndilər. Erməni xalqının sadıq təbəəliyə belə cəhd göstərməsi əlahəzrət imperator tərəfindən də mərhəmətlə qiymətləndirildi. Düşməni məhv etmək üçün rus qoşunları kifayət etsə də, qalib rus qoşunları sırasında yerli ermənilərdən təşkil edilmiş xüsusi alayın olması əlahəzrət tərəfindən xoş niyyətlə qarşılır.

Düşməne qarşı qoşunlarımızın hərəkətinə şəxsən komandanlıq etməklə bağlı baş komandan səfərə çıxarkən imperator həzrətlərinin iradəsinin yerinə yetirilməsi vəzifəsini mənə həvalə etmişdir. Onun çağırışlarına ermənilər sevinclə əməl etmişlər.

Elandan üç gün sonra mən əllərimdə silah olan ilk erməni taboruna baxış keçirdim. Mənim iştirakımla xeyri-dua mərasimi təşkil olundu və yeni toplananlar müqəddəs bayrağın altına cəm olaraq rus hərbcilərinin şöhrətini bölüşmək üçün yola düşdülər. Mən inanıram ki, onların qardaşlarının çoxu həmin yolu tutmağa hazırdılar. Ona görə də erməni alayı ilə bağlı «ehtimalları» çap etməyi lazım bilirəm. Bununla da hər bir könüllü onun sıralarına yazılmaq istərkən bilsin ki, nə qədər və hansı şəraitdə xidmət etməlidir.

Ermənilər! Sizin söyləriniz layiqincə mükafatlandırılmışdır. Böyük hökmdarın şəfqətli baxışları sizə sarı çevrilmişdir. Biz öz bayraqlarımız altında sizin alaylarınıza malik olacağıq. Sizə silah bağışlanır- məzlum qardaşlarımız arasında firavanlıq yaratmaq üçün, sizin ailələrinizə təhlükəsizlik gətirmək üçün, çarın mərhəmətini qazanmaq üçün və vətənin müdafiəsi üçün» (258).

Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına görə könüllülərin toplanması bütün müharibə dövründə davam etmişdi. Gətirilən faktlara görə həmin ilin may ayında daha 600 erməni könüllü dəstələrin sıralarına yazılmışdı. Qarabağda yaşayan ermənilər isə süvari dəstəsi təşkil edib könüllü qüvvələrə qoşulmuşdular. Bu rəqəmləri göstərən erməni tarixçisi sonra da yazır ki, iyun ayının əvvəlində Tiflisdəki erməni könüllülərinin ikinci dəstəsi cəbhəyə yollandı. Həmin dəstənin tərkibində 100 nəfər var imiş və onlara unter-zabit Akimov komandirlik edirmiş (259).

Anlamaq olmur ki, hələ may ayında təkcə Tiflisdə 600 nəfər toplaşmışsa və bunun üstünə Qarabağ könüllüləri də əlavə olunmuşsa, cəbhəyə nə üçün 100 nəfər yola düşmüşdür. Onda belə çıxır ki, əvvəlki rəqəmlər müəllifm təxəyyülüdür və ermənilərin də öz «azadlıqları» uğrunda apardıqları mübarizədə kütləvi iştirak görüntüsü yaratmaq cəhdinin

nəticəsidir. Müəllif sonra da əlavə edir ki avqust ayının 21-də cəbhəyə üçüncü erməni könüllü dəstəsi yola düşdü ki, orada da cəmi 67 nəfər var idi. Onda bəs görəsən yerdə qalan könüllülər necə oldu? Rus qoşunlarının İrəvan xanlığı üzərinə hücumunda heç şübhəsiz ki, ermənilər də iştirak edirdi. Ancaq bu, erməni tarixçilərinin vəsf etdiyi şəkildə də deyildi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, burada da erməni tarixçiləri özləri üçün münasib saydıqları tarixi mənzərə quraşdırmağa çalışmışlar. V.Parsamyanın iddiasına görə rus qoşunları Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdikcə yol boyunca yerləşən erməni kəndlərindən də çoxlu erməni könüllüsü ordu sıralarına qoşulmuşdular. Onların ümumi sayının 1000 nəfər olduğu göstərilir. Başqa bir tarixi ədəbiyyatda isə hələ iyul ayında könüllü dəstələr sıralarına yazılan ermənilərin sayı 2000-dən artıq olduğu bildirilir (260). Erməni tarixçiləri üçün belə rəqəm rəngarəngliyi adı və təbii bir haldır. Bu rəngarəngliyin meydana çıxmasının başlıca səbəbi heç şübhəsiz ki, həmin faktla bağlı dəqiq məlumatın olmaması və ya məlum rəqəmin erməni konsepsiyasına uyğun olmamasıdır. Ona görə də erməni tarixçiləri bu fakta fərdi və etnik maraqları baxımından yanaşırlar və xəyali rəqəmlərlə özlərinə tarix görüntüsü yaradırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı və sonradan bu xanlığın ərazisində Rusiyanın (məhz Rusiyanın) maraqlarına cavab verən Erməni vilayətinin yaradılması o dərəcə saxta və quraşdırılmış şəkildə təsvir olunur ki, həmin saxtılıqların təhlili ayrıca və geniş bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. İlk növbədə problemin özünün qoyuluşu saxtadır. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi erməni tarixçiləri heç bir vəchlə İrəvan xanlığını müstəqil Azərbaycan xanlığı kimi etiraf edə bilmirlər və hətta xanlığın azərbaycanlı xanlarını da fars adlandırırlar.

Ermənilər İrəvan qalası uğrunda aparılan döyüşlərdə daha çox casusluqla, bələdçiliklə, xəyanətkarlıqla məşğul olurdular. Məsələn, fars qoşunlarının tərkibində olan Akop Arutyunyan adlı bir erməni döyüşlərin birində topunun istiqamətini fars qoşunlarına sarı çevirmişdi. Onun atəşi sözsüz ki, qoşunlara müəyyən itki vermişdi. Bundan əlavə məlum olmuşdu ki, onun əvvəlki atəşləri də rus qoşunlarına sarı deyil, yalançı hədəflərə doğru istiqamətlənibmiş. Bundan fars qoşunları komandanlığı xəbər tutanda Akop silahını atıb qaçmalı olmuşdu. Ancaq haqlı cəzadan yaxasını qurtara bilməmişdi. İrəvan xanlığının döyüşçüləri tərəfindən

tutulan Akopa əməlinə layiq cəza verilmişdi (261).

İrəvan xanlığı ərazisində ən güclü qalalar olan Sərdarabad və İrəvan qalalarının rus qoşunları tərəfindən işğalı ilə bağlı erməni tarixçiləri öz adətlərinə xas olaraq çox böyük təxəyyülə yol verirlər. Məsələn, V.Parsamyan yazırdı ki, Sərdarabad qalasında bir neçə min əsgər var idi, orada çoxlu erməni yaşayırdı, Nerses Sərdarabad qalasının erməni əhalisinə müraciət etmişdi, sonuncu gün qalanın qapılarını da rusların üzünə ermənilər açmışdı. Başqa bir erməni tarixçisi T.Akopyan isə yazırdı ki, Sərdarabad qalasını 6000-lik bir dəstə qoruyurdu (262). Bu faktların nə dərəcədə doğru olduğunu elə bu müəlliflərin əsərlərini öləri təhlil etməklə də aydınlaşdırmaq olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sərdarabadın və İrəvan qalasının müdafiəsi döyüşlərin o mərhələsində idi ki, İrəvan xanlığı ərazisində fars qoşunları qalmamışdı və xanlığın müdafiəsi bütünlüklə daxili qüvvələrin hesabına həyata keçirilirdi. Xanlıq qoşunlarının ümumi sayı isə 3 min nəfər ətrafında idi. Bunun belə olduğunu elə T.Akopyan da etiraf edir və yazırdı: «Xanlığın silahlı qüvvələrinin tərkibində iki tabor sərbaz, süvari hissələri ki, sayı müxtəlif vaxt ölkənin vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif idi» (263). Deməli, Sərdarabad qalasının müdafiəsində həmin müəllifin özünün iddia etdiyi kimi 6 min və ya da bir neçə min müdafiəçi ola bilməzdi.

V.Parsamyan Sərdarabad qalasından başqa hətta İrəvan daxilində də ermənilərin mövcudluğundan, onların İrəvan xanlığı qoşunları əleyhinə fəal mübarizə apardıqlarından yazırdı (264). Ancaq məlumdur ki, İrəvan qalası daxilində bir nəfər də olsa erməni yaşamırdı. Fransız səyyahı J.Şardan da bunu təsdiq edirdi. O belə yazırdı: İrəvan qalasında «yalnız farslar (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur–M.S.) yaşayır. Ermənilərin isə burada yalnız mağazaları var, gündüzlər orada işləyirlər, axşamlar isə mağazanı bağlayıb öz evlərinə gedirlər». Yəni onlar axşamlar qala ətrafındakı yaşayış sahəsinə gedirdilər. J.Şardan olan bu sitat T.Akopyanın kitabından götürülmüşdür (səh.86). Adi vaxtda İrəvan daxilində ermənilər yaşamadığı halda, rus qoşunları və erməni könüllüləri tərəfindən mühasirə olunmuş İrəvanda erməninin olmasını iddia etmək ən adi meyarları itirmək deməkdir. Bundan başqa Həsən xanın tam nəzarəti altında olan ermənilərin ruslarla əməkdaşlıq etməsini isə Həsən xanı tanımayan və tarixi yalnız şəxsi təxəyyüllər üzərində quranlar yaza bilərdilər. Bundan əlavə İrəvan qalasında ermənilərin

yaşamadığı halda Sərdarabad qalasında, özü də ruslarla döyüş vaxtı ermənilərin olmasını iddia etmək də ermənilərin özlərinə tarix quraşdırmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir.

1827-ci il oktyabr ayının 1-də İrəvan qalası təslim oldu. Bununla da Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı. Çünki İrəvan qalasının işğalı ərəfəsində Naxçıvan qalası da işğal edilmişdi. Bununla da Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyuldu.

İrəvan qalasının və bütünlükdə xanlığın tutulması Rusiya üçün son dərəcə böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Əvvəla, bu xanlıq Paskeviçin də qeyd etdiyi kimi üç dövlətin sərhədində yerləşməsi baxımından Rusiyanın strateji maraqlarını özündə əks etdirirdi (265). Bu əraziyə sahib olmaqla Rusiya həm öz ərazisinin təhlükəsizliyini təmin etmişdi, həm də qonşu dövlətlərin ərazisində nələrin baş verdiyini nəzarət altına almaq imkanı qazanmışdı. Digər tərəfdən də Rusiya öz sərhədlərini genişləndirib Araz çayına çatdırmışdı.

İrəvan xanlığının işğalı ruslardan daha çox erməniləri sevindirmişdi. Çünki onlar güman edirdilər ki, Rusiya tərəfi verdiyi vədə əməl edəcək və İrəvan xanlığı ərazisində yeni erməni dövlətinin yaradılmasına kömək edəcəkdir. Bu, istər Rusiyada, istər Cənubi Qafqazda, istərsə də digər ölkələrdə yaşayan ermənilərin fəaliyyətinin əsas məqsədi idi. Həmin məqsədə çatmaq üçün başlıca maneə İrəvan xanları idi ki, onlar da aradan götürülmüşdü.

Rus qoşunları İrəvan qalasını ələ keçirdikdən sonra İrəvanın içərilərinə doğru irəliləməyə başladılar. Hərbi təşəbbüsü ələ almış olan rus qoşunları komandanlığı İran qoşunlarına daha güclü zərbə vurmaq və bununla da İrəvan Arazdan şimalda yerləşən ərazilərə olan iddialardan əl çəkməyə məcbur etmək istəyirdi. Rusiya tərəfi əslində bu niyyətinə də nail oldu. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilər də rus qoşunlarını son dərəcə sevinclə qarşıladılar. İrəvan xanlığının tutulması və rus qoşunlarının İran daxilinə gəlməsini buradakı ermənilər xristianlığın təntənəsi kimi qəbul edirdilər.

1827-ci ilin sonlarında artıq Rusiya qoşunları komandanlığı ilə İran tərəfi arasında danışıqlar başlanmışdı. Bu danışıqlar Rusiyanın işğalı rəsmiləşdirməli idi. Danışıqların gedişində Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilərin dini rəhbəri arxiyepiskop Barseq və Xoydan olan keşiş Marqar Yegiazaryan Pasvekiç və Qriboyedovla görüşdülər və danışıqlar zamanı İran ermənilərinin maraqlarını da nəzərə almağı

onlardan xahiş etdilər.

1828-ci il fevral ayının 10-da iki dövlət arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən İran Şimali Azərbaycan xanlıqlarına olan iddialardan əl çəkdi.

9 X.Abovyanın təhrifləri və Həsən xan

XIX əsr erməni tarixinə aid erməni müəllifləri tərəfindən yazılan kitabların əksəriyyətində İrəvan xanlığı üzərinə hücum ərəfəsində erməni könüllü dəstələrinin təşkili son dərəcə böyük ilhamla vəsf olunur. Onların erməni tarixindəki rolu barədə V.Parsamyanın yuxarıda istinad olunan əsərində belə yazılıbdır: «Erməni könüllü dəstələri 1826-1828-ci illər rus-fars müharibəsində fəal iştirak etmiş və Şərqi Ermənistanın fars despotizminin əsarətindən xilas olunmasında böyük rol oynamışlar» (266).

Doğrudanmı belə idi? Əsla yox! Yuxarıda göstərilən faktlardan aydın oldu ki, Tiflisdən İrəvan istiqamətinə cəmi üç dəstə hazırlanıb göndərilmişdi ki, onların da şəxsi heyətinin ümumi sayı 200-300 nəfər idi. Həmin dəstələrin toplu şəkildə mənzil başına çatıb-çatmaması və onların fəaliyyəti barədə erməni tarixçiləri heç nə yazmırlar və həqiqətdə də yazılması bir şey yox idi. Erməni tarixçiləri adətən ayrı-ayrı ermənilərin fəaliyyətini nümunə gətirirlər ki, onlar da casusluqla, bələdçiliklə məşğul olan adamlar olmuşlar. Əgər 200-300 erməni könüllüsü İrəvan qalası ətrafına çatsaydılar belə bir iş görə bilərdilərmisi? Ermənilərin üç könüllü drujinası İrəvan qalası üzərinə hücum edən rus qoşunlarının ümumi miqdarı içində təsəvvüredilməz dərəcədə az idi. İrəvan qalası üzərinə hücumu keçmiş əsas qüvvələrin tərkibi belə idi: Leyb-qvardiya yığma alayı, Qafqaz qrenadyor briqadasının üç alayı, Şirvan və Tiflis piyada taborları, 8-ci pioner taboru, 20-ci piyada diviziyasının 4 alayı, Nijeqorod draqun süvari alayı, 2-ci ulan süvari diviziyası, Qaradəniz və Don süvari alayları. Bu qüvvələrin ümumilikdə 52 piyada və 24 süvari topu var idi. Bundan başqa Qarabağ istiqamətinə də qüvvələr göndərilməli idi ki, onlar da İrəvan xanlığı üzərinə istiqamətlənə biləcək hücumların qarşısını saxlamalı idi. Bura isə 20-ci piyada diviziyasının digər iki piyada alayı,

iki yeger alayı, 3 kazak alayı və 24 top daxil idi (267).

Bu qədər qüvvənin İrəvan xanlığı üzərinə hücumu 6 ay davam etmişdisə, 300 nəfərsiz topsuz-tüfəngsiz ermənilərin İrəvan qalasına yaxın düşə biləcəyini təsəvvür etmək çətindir. Bəzi erməni tarixçiləri fantaziyalarına daha geniş yer verərək İrəvan xanlığı üzərinə hücumda Nerses Aştarkesinin rəhbərliyi altında hətta 12 min erməni könülüsünün iştirak etdiyini iddia edirlər (268). Bunun doğruluğuna yalnız elə erməni tarixçiləri inana bilərlər. Əgər Nerses 12 min erməni könüllüsü toplaya biləcəkdisə, bunu əvvəldən də edərdi. Çünki Nerses yaxşı bilirdi ki, İrəvan xanlığının qoşunu cəmi 3 min ətrafında idi. Bundan artıq qoşunu heç İrəvan qalasına yerləşdirmək də mümkün deyildi.

Bunlar hamısı məlum faktlardır. Ancaq «tarixi» vətən uğrunda mübarizədə ermənilərin iştirakını göstərmək, ermənilərin həmin ərazilərdə yaşamaq haqqlarının olmasını əsaslandırmaq üçün müəlliflər saxta faktlara əl atmış və xəyali tarix yaratmışlar. Obyektiv faktlar isə son dərəcə epizodikdirlər. İrəvan xanlığı üzərinə hücum hazırlıq zamanı və hücumun gedişində ermənilərin ən fəal nümayəndəsi, elə ermənilərin rəhbəri sayılan Nerses Aştarkesi idi ki, onu da İrəvan qalası alınandan sonra Paskeviç oradan sürgün etmişdi (Bu barədə aşağıda danışılacaq). Ona görə də erməni tarixçiləri «tarixi» vətən uğrunda mübarizəni, «milli-azadlıq hərəkatının vüsətini» göstərmək üçün saxta rəqəmlərə əl atmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu tarixi hadisələrlə ermənilər ortaya qoyulması və hamı tərəfindən qəbul edilməsi mümkün olan bir şəxsiyyət tapa bilmədikdə ona olan ehtiyacı bədii əsərlərlə aradan qaldırmağa çalışdılar. Erməni ədəbiyyatının öndərlərindən biri olan X.Abovyanın «Ermənistan yaraları» romanı da belə əsərlərdən biridir. Bu əsərin qəhrəmanı Ağası isə erməni xalqının İrəvan xanlığına qarşı mübarizəsinin öndərlərindən biri kimi təsvir olunur. Erməni xalqının İrəvan xanlarına qarşı apardığı «ardıcıl mübarizəsinin» bütün «şərəfi» bu kəndçi oğlunun boynuna yüklənmişdir. Elə indidən bir çox erməni tarixçiləri «Ermənistan yaraları» romanına tarixi-sənədli bir mənbə kimi yanaşırlar və onun qəhrəmanı Ağasını da tarixi bir şəxsiyyət kimi qələmə verirlər (269). Bununla da tarixi şəxsiyyətə olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün ədəbi qəhrəmanın tarixiləşdirilməsinə başlamışlar. Erməni tarixi mənbələrindən də görüldüyü kimi bu istiqamətdə onların yaxşı əməlləri vardır.

X.Abovyan ermənilərin İrəvan xanlığına qarşı hər hansı bir mübarizə apardığını qabartmaq üçün qəhrəmanı Ağasını son dərəcə fantastik boyalarla qələmə almışdır. Müəllif burada ən adi etik və professional meyarlara belə məhəl qoymamışdır. Yalnız bir məqama diqqət yetirmək deyilənlərin doğruluğunu sübut edər. Bu da İrəvan xanının qardaşı, İrəvan xanlığı qoşunlarının komandanı Həsən xanla kəndçi oğlu Ağasının qarşı-qarşıya gətirilməsidir. Həsən xanın İrəvan xanlığının müstəqilliyinin qorunub saxlanmasında son dərəcə böyük xidmətləri var idi. İrəvan xanlığının Gülistan sülh müqaviləsindən kənar qalması və Rusiyanın işğalı altına düşməməsi də başlıca olaraq qardaşı Hüseynqulu xanın rəhbərliyi altında məhz onun mübarizəsinin, əzm və qətiyyətinin, nümunəvi şücaətinin məntiqi nəticəsi idi. Həsən xan İrəvan xanlığının onurğa sütunu sayıla bilərdi və xanlığın mövcudluğunu onsuz təsəvvür etmək çətin idi. Həsən xan hər şeydən əvvəl çox böyük sərkərdə idi, onun döyüşçülük məharəti qonşu ölkələrdə, hətta rus genralları arasında da etiraf olunurdu. Digər tərəfdən də o, güclü bir təşkilatçı idi. Komandanlıq etdiyi döyüşçülərini ən ağır mübarizəyə, hətta ölümə belə səfərbər etməyi bacarırdı.

Həsən xan həm də böyük dövlət xadimi idi. Sonsuz müdaxilələrdən, güclü təzyiqlərdən İrəvan xanlığının müstəqilliyinin qorunub saxlanmasında böyük qardaşı, İrəvan xanı Hüseynqulu xanla birlikdə onun da xidməti az deyildi. Bu iki qardaşın qarşılıqlı münasibətləri də təqdirə layiq münasibət idi. Şərq hakimlərinin öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün ailə üzvlərinə qarşı qəddar münasibəti barədə çoxlu faktlar söyləmək mümkündür. Elə Nadir şahın və ya Ağa Məhəmməd şah Qacarın şübhələndikləri üçün öz qohumlarına, yaxınlarına necə divan tutduğunu nümunə gətirmək olar. İrəvanın işğalı ərəfəsində Hüseynqulu xanın 80 yaşı var idi. Bununla belə, Həsən xan böyük qardaş və xan kimi ona qarşı son dərəcə saf münasibətdə olmuşdu. Onların birini-digərindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər onlar bir-birindən ayrılmış olsaydılar, İrəvan xanlığının müstəqilliyi də bu qədər uzun sürməzdi.

Hüseynqulu xanın və Həsən xanın hakimiyyəti dövründə xanlıq ərəzində ermənilərin üsyanları və ya kütləvi silahlı çıxışları da baş verməmişdi. Həsən xanın adı gələndə ermənilər diz çökdülər. X.Abovyan isə öz romanında tamamilə başqa bir istiqamət seçmişdi. Tarixi faktları özü

bildiği kimi təhrif edərək X.Abovyan Həsən xanı Ağası qarşısında diz çökməyə məcbur etmişdi. Bununla bağlı romandan bəzi məqamlara diqqət yetirmək maraqlı olardı: «Həsən xan gözlərini açıb Ağasını atının yalmanına yataraq onu haqladığını görəndə əlləri və ayaqları qırılıb yanına düşdü. O istədi ki, atdan yerə atlansın, Arpaçay dərəsinin qayaları ilə yuxarı dırmansın, qılıncını öz ürəyinə sancmaq istədi ki, hes kəs kiminsə Həsən xanı öldürməsindən xəbər tutmasın. O öz başını sadə erməninin əlinə verməkdənsə daşa vurub partlatmağı üstün tuturdu...

O istədi ki, qılıncını sıyırınsın, atdan yerə düşsün, daşın arxasında gizlənsin ki, bəlkə düşməni atəşlə qorxudub yerə sərə bildi. Ancaq gec idi. Vaxt əldən verilmişdi. Pəhləvan Ağası qılıncını onun sinəsinə dirədi:

– Qılıncı və tüfəngi at, yoxsa mən səni tikə-tikə doğrayaram. Sən başqa yerdə gəbərəcəksən, erməni yeyən it! Sənin kimi cılız bir qurdu mən öldürməyəcəyəm, qılıncı çirkləndirməyə heyfim gəlir. Ancaq səni daş altında və ya səhrada öldürmək pis olmazdı ki, quşlar ölmüş cəmdəyini didişdirsinlər, daşlar və torpaq isə sənin iyərənc qanını sovursunlar. Ancaq adamlar fikirləşərlər ki, sən döyüşdə şərəflə ölməsən, sənin iyərənc meyidini tapmayacaqlar, sənin öldüyün yeri bilib ora tüpürməyəcəklər. Yox, belə olmaz. Qoy hər keçən sənə daş atsın və qəbrini murdarlasın...

Nə qədər ki, İrəvan alınmayıb mən səni it kimi özümlə sürüyəcəyəm, dağlardan aşıracağam. Milçəyi öldürmək məgər qəhrəmanlıqdırımı?...

...Xaç çək üzünü şər qə çevir. Məgər sən bizim azmı fağır erməninizi sizin Kəbəniz tərəfə baxmağa məcbur etmişən və onların boyunlarını vurmusan? İndi isə bizim şərqi tanı – oradan günəş doğur və bizim torpaqlarımıza həyat verir, Kəbədən isə bürkülü külək əsir, tarlaları qurudur və yandırır.

Diz üstə çök, Həsən xan. Mən keşiş deyiləm, ancaq çay yaxındadır, oradan su götürəcəyəm və səni xaç suyuna salacağam. Sən Həsən yox, Oqan olacaqsan. Sən hələ bizim kimi oruc tutmamısan, il boyu ət yeməyə öyrənmisən. Tez ol, elə indicə diz çök. Bu qılıncı görürsənmi? Sənin başını soğan kimi vuraram...» (270).

Müəllif Həsən xandan qisasını almaq üçün onu daha da aciz şəkildə təsvir edir. Həsən xan kimi bir sərkərdəni erməni kəndlisinin əlində belə ağlar günə qoyulması erməni müəllifinin həqiqət kimi görmək istədiyi xeyallardır. Erməni klassikinə bundan başqa heç nəyə gücü çatmır.

Fantaziyalarını kimsə onun əlindən ala bilməz. Obyektivlik xatirinə bu fantaziyalara bir qədər vicdani münasibət göstərmək lazım idi ki, erməni müəllifi də bu keyfiyyətdən çox-çox uzaqdır. Həsən xanın belə bir vəziyyətdə təsvir olunmasının nə dərəcədə doğru olduğunu müəyənləşdirmək üçün onun fəaliyyətinin bəzi məqamlarına diqət yetirmək maraqlı olardı.

Hüseynqulu xan İrəvan xanlığına 1807-ci ildə gətirilmişdi Elə həmin il onu və qardaşı Həsən xanı tale ciddi sınağa çəkdi. 1807-ci ilin payızında general-feldmarşal Qudoviç Rusiya qoşunları ilə İrəvan qalası üzərinə növbəti hücumla keçdi. General Qudoviç çox böyük fəallıqla İrəvan üzərinə hücum başlamışdı və öz hücumunun uğurla başa çatacağına şübhə etmirdi. Feldmarşal olması ilə o, İrəvan xanlarını da qorxutmağa çalışırdı və bu barədə qalaya göndərdiyi məktubunda açıqca yazırdı. 1807-ci il oktyabr ayının əvvəllərində Qudoviç İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. İrəvan xanları belə qərara gəldilər ki, qüvvələrini iki yerə bölüb iki istiqamətdən rus qoşunlarına zərbə vursunlar. Bir dəstə Hüseynqulu xanın rəhbərliyi altında qaladan kənarda, digər dəstə isə Həsən xanın rəhbərliyi altında qala daxilində vuruşmağı məqsəduğün bildi. Sayca daha çox olan və daha böyük hərbi imkanlara malik olan rus qüvvələri Hüseynqulu xanın dəstəsini qaladan müəyyən məsafədə saxlamağa nail oldu. Bununla rus qoşunları Hüseynqulu xanla Həsən xanın əlaqələrini də kəsə bildilər.

Qudoviç güman edirdi ki, Hüseynqulu xanla bütün əlaqələrini itirən Həsən xan, nəhayət müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayacaq və qalanı təslim edəcəkdir. Bu ümidlə oktyabrın 17-də general-feldmarşal Həsən xana məktub göndərdi. Hədə və qorxu ilə dolu olan məktubunda Qudoviç bildirirdi ki, əgər qala könüllü təslim olarsa heç kimə toxunulmayacaqdır. O, Həsən xanı yaxşı-yaxşı fikirləşməyə, qalanın vəziyyətini nəzərə almağa çağırırdı. Feldmarşalın sözlərinə görə Hüseynqulu xan artıq məğlub olmuş, onun dəftərxanası və yükləri ələ keçirilmişdi. İranda da daxili vəziyyət yaxşı deyildi ki, İrəvana kömək göndərilməsi mümkün olsun. Ona görə də hər hansı müqavimət göstərilməsi guya irəvanlılara mənasız itkilər yetirə bilərdi: «Siz, izzətli komendant, əlbətdə artıq bilirsiniz və özünüz də görürsünüz ki, nə qədər çoxsaylı ordum və artilleriyam vardır. Sizə həmçinin məlum olmalıdır ki,

mənim göndərdiyim xüsusi dəstə Hüseynqulu xanın süvari dəstəsini Arazın o tayına qovmuşdur». Bunlardan Qudoviç belə bir nəticə çıxarırdı ki, İrəvan qalasının təslim olmaqdan başqa bir çarəsi yoxdur və onun Həsən xana müraciət etməsi isə yalnız insanpərvərlik və humanizm hisslərindən irəli gəlirmiş.

Qudoviç eyni zamanda Həsən xanı şirnikləndirməyə də çalışırdı: «Əgər siz, izzətli komendant, qarnizonla birlikdə İrana getmək istəsəniz onda, bunun üçün sizə bütün imkan veriləcəkdir. Yox, əgər qalmalı olsanız, onda böyük imperatorun müqəddəs adından söz verirəm ki, bütün hüquq və səlahiyyətlərinizin saxlanması və İrəvan xanı təyin olunmağınız barədə məsələ qaldıracağam. O zaman bütün İrəvan vilayəti, İrəvan şəhəri və qalası istisna olmaqla sizin ixtiyarınıza veriləcəkdir. İrəvan şəhəri və qalası isə əbədi olaraq Rusiya qoşunlarının idarəçiliyi altında qalmalıdır» (271).

Məktubun sonunda Qudoviç bildirirdi ki, onun tələbləri yerinə yetirilməsə az vaxt içində İrəvan qalası ruslar tərəfindən tutulacaq, camaatı qırılacaq və Həsən xanın inadkarlığı «nahaq» insan qanının tökülməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Qudoviçlə Həsən xanın yazışmalarının özü də İrəvan qalasının müdafiəsi tarixinin maraqlı məqamlarından biridir. Bu yazışmalar üz-üzə gəlmiş iki sərkərdənin iradə və mənəvi keyfiyyətlərinin nümayişi idi. Qudoviç öz adına-sanına, xidmət təcrübəsinə və rütbəsinə arxalanaraq iradə və qətiyyətini nümayiş etdirməyə çalışsa da, elə rus tarixçilərinin yazdığı kimi, onun ulduzu artıq sönməkdə idi. Həsən xan isə öz sərkərdəliyinin zirvəsini yaşayırdı.

Şərəfli xidmət yoluna malik olmaqla bərabər Həsən xan igidlik və qorxmazlıq təcəssümü idi. Onun mənəvi keyfiyyətləri də elə bu əsaslar üzərində qurulmuşdu və Qudoviçin məktubuna göndərdiyi cavabında da bu keyfiyyətləri seyr etmək elə də çətin deyildir. O, Qudoviçin «insanpərvərlik və humanizmini», onu xan taxtına otuzdurmaq vədlərini istehza ilə qarşılayır və tələblərinin nə qədər gülünc olduğunu onun diqqətinə çatdırırdı. Həsən xan Qudoviçə bildirirdi ki, əgər ürəyindən xanlıq taxtı keçirsə ona sahib olmağa kömək edə bilər: «Əgər siz İran dövlətinə xidmət etməyə razı olsanız onda siz İrəvanın, Təbrizin xanlığını və daha çox şeyləri əldə edə bilərsiniz».

Rus tarixçiləri qeyd edirlər ki, iranlı Fərəculla xanın 3500 nəfərlik dəstəsi ilə Hüseynqulu xanın dəstəsinə birləşməsi və birlikdə onların İrəvan qalasının köməyinə gəlmələri barədə xəbər almış və bundan ruhlanmış Həsən xan Qudoviçə kəskin məktub yazmışdı. Həsən xan elə bir şəxsiyyət idi ki, öz Vətəninə son nəfəsinə kimi qorumağa hazır idi və kənardan köməyin gəlib-gəlməməsi onu öz əqidəsindən döndərə bilməzdi.

1808-ci il noyabr ayının 12-də Qudoviç yenidən məktubla Həsən xana müraciət etdi. Qudoviç bildirirdi ki, İrəvan qarnizonunun sayının 5-6 min olduğu barədə danışılsa da, əslində, onun xeyli az olduğundan xəbərbardır. Kənardan azuqə və digər kömək almaq imkanı isə yoxdur. Bu isə gec-tez qanizonun süqutuna gətirib çıxaracaqdır. Qudoviçin fikrincə, rus qoşunlarının igidliyi və şücaəti bu süqutu daha da yaxınlaşdıracaqdır. General-feldmarşal fərəhlə bildirirdi ki, İrəvan qalsının köməyinə gələn qüvvələr də rus qoşunları tərəfindən məğlub edilmişdir. Onun sözlərinə görə həmin qüvvənin tərkibində Abbas Mirzənin, Hüseynqulu xanın, naxçıvanlı Abbasqulu xanın, marağalı Məhəmməd xanın, şahsevənli Fərəculla xanın və gürcü vəliəhdi Teymurazın olması da rus döyüşçülərini qorxutmadı və qısa vaxt ərzində onlar nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirdilər. Qudoviç öz qüvvələrini şişirdərək yazırdı ki, əgər mənim bir korpusum İrandan köməyə gələn qoşunları məğlub edibsə, onda təsəvvür etmək çətin deyil ki, əsas qüvvələrim və əsas qoşunlarım İrəvan qalasına nə divan tuta bilər. Belə hədə-qorxudan sonra Qudoviç Həsən xana yenidən fikirləşmək üçün 24 saat vaxt verdi.

Ancaq o, Həsən xandan ümidində olduğu cavabı almadıqda ona daha bir məktub göndərdi. Əvvəlki məktublarında olduğu kimi bu məktubunda da Qudoviç köhnə bayatısını təkrar edir, İrəvan qalasına heç yandan kömək gəlməyəcəyini vurğulayır və yazırdı: «Siz qalanı müdafiə etməmiş təslim etsəydiniz günahkar sayılırdınız. (Bununla Qudoviç Həsən xanı tovlamağa çalışırdı ki, qalanı təslim edərsə heç kəs onu qınamayacaqdır—M.S.) Divarlarda yaranan uçuqlara və məhv edilmiş bir neçə topa görə demək olar ki, siz onu lazımınca müdafiə etmisiniz. Kənardan gətirilən köməyin çatmasını gözləməmiş qalanı təslim etsəydiniz günahkar sayılırdınız. Ancaq öz vəzifəsində hər şeyi etmiş siz aliməqam, insanpərvərlik səsinə qulaq asmayıb xalqın fəlakətinə

gətirəcək və hədsiz qan axması ilə nəticələnəcək hücumla yol versəniz, onda qalanın komendantı kimi günahkar sayılacaqsınız». Bu sözlərdən sonra Qudoviç axırıncı dəfə Həsən xana bir gün möhlət verildiyini bildirirdi. Əks təqdirdə o, hücumla başlamalı idi (272).

Həsən xan Qudoviçin bu məktubuna övvəlki məktubundan da kəskin cavab verdi. O, özündən razı generala başa saldı ki, gözlənilən hücumda rus qoşunları üstün gəlsələr belə, onlar İrəvan qalasının hər daşı uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparmalı olacaqlar. Həsən xan qətiyyətlə bildirirdi ki, təkcə qalaya sığınmaqla rüslardan qorunmur və onlarla hər cürə şəraitdə vuruşmağa hazırdır: «Əlahəzrət, mən sizin məktubunuza aldım. Orada siz bizim ordunu məğlub edib Arazın o tayına qovduğunuzu bildirərək təklif edirsiniz ki, İrəvan qalasını sizə təslim edim. Sizə məlum olsun ki, biz bu qalada dayanarkən ordumuzun bizə kənardan kömək göstərəcəyi ümidində deyilik. Onun mövcud olub-olmaması bizim üçün yeni şeydir, ona görə də biz onu gözləmirik, qoy hara lazımdır ora da getsin. Allaha şükür ki, biz onun köməyinə ehtiyac duymuruq. Həmçinin yazırsınız ki, sizin toplarınızın mərmiləri qalanın bir neçə qülləsini uçurub və orada yerləşən toplar aşılbar. Biz hazırıq ki, hətta qaladan kənarında açıq sahədə də sizinlə vuruşaq. Çünki qalanın daxilində müdafiə olunmaq və sizə qarşı vuruşmaq heç də çətin deyil. Qalanın daxilində hər kəs müdafiə olunar və Ahalqalanın mühasirəsində olduğu kimi başınıza gələnləri müşahidə edə bilər.

Əmin edirsiniz ki, güc və hücumla qalanı fəth edəcəksiniz...Hər halda sizə məlum olsun ki, bu qalanın qarnizonu son nəfəsədək müdafiə olunmaq qərarına gəlib və Allahın qismətini gözləyir.

Mənə ərz edirsiniz ki, Mirzə Şəfiyə və Mirzə Büzürgə yazdığınız cavab məktubunda öz padşahınızdan İrəvan qalasını fəth etmək barədə göstəriş almısınız. Bilin ki, biz də öz padşahımızdan onu müdafiə etmək tapşırığı almışıq» (273).

Belə bir cavabdan sonra Qudoviç artıq tam başa düşdü ki, qalanı dinc yolla almağa heç bir ümid yeri qalmamışdır. Uzun sürən mühasirə, hava şəraiti ilə bağlı olaraq arxa ilə əlaqələrin zəifləməsi, qala müdafiəçilərinin aramsız hücumları rus qoşunlarını xeyli əldən salsa da, Sisianov kimi özünə arxayın olan Qudoviç də şəstini sındırmamaq, təkəbbürünü qırmamaq üçün qaladan geri çəkilməyi özünə sığışıdır bil-

mirdi. Ona görə də o, nəhayət qalaya hücum üçün hazırlıq əmri verdi. Həmin əmrdə Qudoviç göstərirdi ki, qalya hücum dörd istiqamətdən həyata keçirilsin və bunun üçün dörd dəstə təşkil edilsin.

Noyabr ayının 17-də səhər saat 5-də hələ hava işıqlanmamış rus qoşunları qala üzərinə qəti hücumla keçdilər. Bu hücum qəfil başlasa da, yenə də rus generalları gözlədikləri nəticəni əldə edə bilmədilər. Divarlar üzərində topların düzgün yerləşdirilməsi, onların atəşlərindən məharətlə istifadə olunması feldmarşal Qudoviçin niyyətlərini alt-üst elədi. O, sonradan Rusiya imperatoruna göndərdiyi məktubunda da etiraf edirdi ki, İrəvan qalasının müdafiəçiləri böyük bir igidliklə vuruşurdular. Məhz bu igidliyin, Həsən xanın sərkərdəlik və təşkilatçılıq qabiliyyətinin nəticəsi idi ki, rus qoşunları heç bir istiqamətdə uğur qazana bilmədilər.

Beləliklə, Qudoviçin təşkil etdiyi dəstələrin hamısı Həsən xanın rəhbərliyi altında olan qala müdafiəçilərinin zərbəsi altında biabırasına geri çəkilməli oldular. Dəstələrin çoxu öz komandirlərini alayların bəziləri isə öz tərkibinin yarıdan çoxunu qala divarları altında itirdilər. Məsələn, döyüşdə iştirak edən Tiflis alayının 463 döyüşçüsündən cəmi 194 döyüşçü qalmışdı. İrəvan qalası üzərinə hücum zamanı 289 nəfər ölmüş, 574 nəfər ağır, 285 nəfər isə yüngül yaralanmışdı. Gün ərzində qala döyüşçüləri rus qoşunlarının 1000 nəfərdən artıq döyüşçüsünü sıradan çıxarmışdılar. Qudoviç təsəvvürünə gətirə bilmədiyi bir mənzərə ilə rastlaşmışdı. Gücsüz hesab etdiyi qala qarnizonu çoxsaylı rus qoşunlarını məğlub etmiş, general-feldmarşal nüfuzu İrəvan qalasının divarları ətrafında paymal olmuşdu.

Bu qoşunların faciəsi təkcə onun çoxsaylı itkiləri ilə bitmirdi. Rus ordusu mənəvi cəhətdən də şikəst olmuşdu. Həsən xanın və onun döyüşçülərinin misilsiz qəhrəmanlığı Qudoviçdən başlamış sonuncu rus döyüşçüsünə qədər hamını inamsızlıq və qorxu içinə almışdı. Hətta fərarilik halları artmağa başlamışdı. Hikkəli və təkəbbürlü feldmarşal Qudoviçin hərbi həyatının isə son nöqtəsi qoyuldu. Onun geri çəkilməkdən başqa bir çarəsi qalmamışdı. Lakin düşər olduğu biabırılıqdan yaxa qurtarmaq üçün Qudoviç bir də məktubla Həsən xana müraciət etdi.

Ancaq heç şübhəsiz ki, parlaq qələbə əldə etmiş Həsən xan və onun döyüşçüləri bu məktubu ciddi bir sənəd kimi qəbul etmədilər. Qudoviç yazırdı: «Əgər ümid edirsinizsə ki, ötən hücumdan sonra mən qoşunlarla

İrəvan qalasından geri çəkiləcəyəm, doğru deyil. Bu gümanlarınızın əksinə olaraq inandıra bilərəm ki, ümidləriniz sizi aldadır. Mənimlə olan qoşunların beşdən biri hücumda iştirak edirdi. Qala üzərinə qalxanlar artıq qalaya yolu tanıyırlar. Beləliklə, mənim sözümə inanın ki, şücaətli qoşunlarımla mən ikinci və üçüncü hücumu da təşkil edə bilərəm. Ona da inanın ki, mən qala divarları altında qalaram, ancaq geri çəkilmərəm. Mənim qoşunum çoxdur, onun üçün azuqə kifayət qədərdir. Şücaətli qoşunlarımızın heç nəyə ehtiyacı yoxdur, qış isə ruslar üçün qorxulu deyil. Çünki soyuq klimatta ruslar müharibələr zamanı sərt qışı həmişə çöllərdə keçirirlər. Nəhayət, bir qaladan başqa bütün İrəvan vilayəti və Naxçıvan vilayəti həmişəlik olaraq Rusiya imperiyası üçün fəth edilmişdir. Yeri gəlmişkən İrəvan qalası heç bir yerdən kömək gözləyə bilməz. Çünki ötən hücumdan sonra Arazın bu tayına keçən Hüseyn xan sərdar orada saxladığım dəstə tərəfindən dağıdılmış və həmin dəstə tələsik Qarasu çayını adlamışdır. Beləliklə, qətiyyətlə və son dəfə xəbərdar edirəm ki, möhtərəm komendant və qala əhli, siz dərhal qalanı könüllü şəkildə mənə təslim etməsəniz sonradan qalanı tutanda mənim əvvəlki lütfkar vədlərimə əməl edilməyəcək və qalanı müdafiə edən qarnizon hərbi əsirə çevriləcəkdir» (274).

Qraf Qudoviç məktubuna təcili olaraq cavab verilməsini tələb edirdi. O, iki həftə ümidlə qaladan cavab gələcəyini gözlədi və mühasirəni davam etdirdi. Lakin havalar pisləşdikcə Qudoviç anlayırdı ki, vaxtın uzanması rus qoşunlarının Gürcüstandan tamamilə təcrid olunmasına və onların tam məhvinə doğru aparır. Buna görə də feldmarşal öz şəxsiyyətinə sığışıra bilmədiyi bir qərarı qəbul etmək məcburiyyətində qaldı və nəhayət, qoşunlara geri çəkilmək əmri verdi.

1808-ci il noyabr ayının 28-dən 29-na keçən gecə yüklər, arabalar və yaralılar əsas düşərgəyə cəmləşdirildi. Ayın 30-da isə qoşunlar İrəvan qalasının mühasirəsinə son qoyub düşərgəyə toplaşdılar və oradan da Gürcüstanı doğru istiqamət götürdülər.

Həsən xanla Qudoviçin qarşılaşması Azərbaycan sərkərdəsinin misilsiz qələbəsi ilə başa çatdı. Özünə və saysız-hesabsız qoşunlarına son dərəcə arxayın olan rus feldmarşalı azərbaycanlı sərkərdənin qarşısında yazıq vəziyyətə düşərək İrəvan torpaqlarından uzaqlaşmağa məcbur oldu. Heç şübhəsiz ki, Həsən xanın bu böyük qələbəsindən X.Abovyanın da

xəbəri var idi. Ona görə də nəinki rus general və marşallarının, eləcə də ermənilərin onun qarşısında acizliyini görüb təəssüfdən qovrulub yanmış və bu təəssüfünü öz qəhrəmanı ilə Həsən xan qarşılaşmasında aradan qaldırmağa çalışmışdı.

Paskeviçin rəhbərliyi altında İrəvan qalası üzərinə sonuncu hücumun gedişində də Həsən xan sonsuz igidlik və şücaət göstərdi. Əslində burada Həsən xanla Rusiyanın böyük hərbi məşını üz-üzə gəlmişdi. Fransanı və Avropanı öz gücü qarşısında diz çökdürən Rusiya zəmanəsinin ən təcrübəli generalları və ən müasir silahları ilə Həsən xanın 3 minlik qoşunu qarşısında girinc olmuşdu.

Yuxarıda deyildiyi kimi, İrəvan qalası üzərinə ilkin olaraq general Benkendorfun komandanlığı altında olan avanqard dəstə göndərilmişdi. Bölgəyə gəldiyi gündən də bu dəstə qaynar qazan içinə düşmüşdü. Artıq yaşı 80-i haqlamış Hüseynqulu xanın qoşunları Benkendorfa aman vermirdi.

Həsən xanın süvariləri də rusları ciddi narahat edirdi. Xüsusən onların istənilən vaxt, istənilən istiqamətdən hücum edə bilmək imkanları Benkendorfu daim təşviş və qorxu içində saxlayırdı. Bu təşviş və qorxunu aradan qaldırmaq üçün Benkendorf Həsən xanın dəstəsi üzərinə qəfil hücumu keçib onu məhv etmək istəyirdi. Lakin Həsən xanı tapmaq elə də asan deyildi. O heç vaxt bir yerdə dayanmırdı.

Benkendorfun tabeliyinə əlavə iki alay yeni qüvvə göndərildikdən sonra general, Həsən xana qarşı daha qətiyyətli tədbirlər həyata keçirmək qərarına gəldi. May ayının 4-də onun əmri ilə iki gürcü qrenadyor rotası, 200 nəfər yeni gəlmiş döyüşçü və bir ədəd top Gərniçay istiqamətinə kəşfiyyata göndərildi. Bu dəstə Həsən xanın dəstəsinin harada olmasını müəyyənləşdirməli idi. Dəstəyə baron Frederiks komandirlik edirdi. Çox güman ki, Həsən xan bundan vaxtında xəbər tutmuşdu və Frederiksın dəstəsinin hərəkətini nəzarət altında saxlayırdı. Ruslar İrəvan qalısından bir qədər aralanan kimi Həsən xan onların üstünə hücum etdi. Xan süvariləri böyük bir sürət və çevikliklə müxtəlif istiqamətlərdən ruslara zərbələr endirdilər. Mühasirəyə düşən bu dəstə tamamilə məhv olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşdı. Xan qoşunlarının şücaəti, igidliyi barədə susmağı üstün tutan rus mənbələrinə və rus tarixi ədəbiyyatında da göstərilir ki, yalnız əlavə köməyin gəlməsi ilə Frederiksın dəstəsi məhv olmaqdan

xilas edildi. Bu dəstənin düşdüyü vəziyyətdən xəbər tutan Benkendorf dərhal bütün süvariləri ayağa qaldırdı və döyüş meydanına yolladı. Qüvvələr nisbətinin kəskin şəkildə rusların xeyrinə dəyişdiyini görəndə xan döyüşçüləri geri çəkilməyi üstün tutdular (275).

Bu döyüş Benkendorfu bir daha əmin etdi ki, Həsən xan tərəfindən gözlənilən təhlükəni aradan qaldırmasa heç İrəvan qalasının mühasirəsini də davam etdirə bilməyəcəkdir. Ona görə də o, Həsən xanın dəstəsinin məhv edilməsi üçün yeni yolla axtarmağa başladı.

1827-ci il may ayının 27-də Benkendorfa məlumat çatdı ki, Həsən xan Araz çayının sahilində, Zəngi çayı ilə Aparan çayının arasında düşərgə salıbdır. Rus generalı dərhal hücumla hazırlaşmaq barədə əmr verdi. Məqsədinə nail olmaq üçün o, çox böyük sayda bir dəstə yaratdı. Bu dəstəyə üç kazak alayı, iki nizami bölük və bir ədəd top daxil idi. Dəstə gecə ikən yola düşdü. Benkendorf istəyirdi ki, nəgəhan Həsən xanın üstünə hücum etməklə onun döyüşçülərini çaş-baş salsın. İran tarixçilərinin verdiyi məlumatlara görə Həsən xan da rusların hərəkətindən vaxtında xəbər tutub döyüşə hazırlaşdı. O, əmr verdi ki, düşərgəni dağıtmadan bütün süvarilər bir qədər aralıda mövqe tutsunlar. Həsən xanın bu fəndi rusları çaş-baş saldı. Benkendorf fikirləşirdi ki, Həsən xanın heç nədən xəbəri yoxdur və onun süvariləri hələ də çadırların içində istirahət edirlər. Həmin ərazi mühasirəyə alınanda Həsən xanın süvariləri arxadan güclü zərbə vurdu. Lakin bu döyüş uzun sürmədi və qat-qat üstün olan düşmənlə döyüşü genişləndirmədən Həsən xan daha təhlükəsiz mövqelərə çəkildi. Onun dəstəsini məhv etmək yenidən Benkendorfa nəsib olmadı. Həsən xan Arazın o tayında, Bəybulaq adlandırılan yerdə düşərgə salıb dəstəsinin möhkəmləndirilməsi ilə məşğul oldu. O, dəstəyə həm İrəvan xanlığından, həm də Maku və Urmiya xanlıqlarından yeni süvarilər cəlb etdi. Dəstədə intizamın möhkəmləndirilməsinə ciddi diqqət yetirən Həsən xan satqınlara və tapşırılan vəzifələrə məsuliyyətsiz yanaşanlara qarşı xüsusi cəza tədbirləri tətbiq edəcəyini bildirdi. Döyüşçülərin mənəvi keyfiyyətlərinin bütövləşməsinə nail olan Həsən xan onları vahid məqsəd ətrafında səfərbər edə bildi. Həsən xanın hücumlarının qarşısını almaq Benkendorf üçün həlledilməz bir məsələyə çevrilmişdi (276).

Qaladan aralı olmasına baxmayaraq Həsən xan qardaşı Hüseynqulu

xanla da əlaqəsini kəsmir və öz hərəkətlərini də onun göstərişləri ilə nizamlamağa çalışırdı. Bu əlaqələri kəsmək və Həsən xanın adamlarının qalaya gedib-gəlməsinin qarşısını almaq üçün Benkendorf çox vasitəyə əl atdı. Mühasirəni və sayıqlığı nə qədər gücləndirməyə çalışsa da general-adyutant Benkendorf Həsən xanla Hüseyinqulu xanın əlaqələrini kəsə bilmədi.

May ayının 25-də yeni bir döyüş baş verdi. Bu döyüşün təşəbbüsçüsü yenə də Benkendorf idi. Həsən xanın dəstəsinin yaxınlıqda görünməyini eşidən kimi dərhal qoşuna hazırlıq əmri verdi. Rusların hərəkətindən xəbər tutanda Həsən xan öz mövqelərini tərk etdi və daha təhlükəsiz yerlərə çəkildi. Benkendorf Həsən xanı tapa bilmədikdə onun hərəkəti güman edildiyi istiqamətə kəşfiyyat qrupu göndərdi. Həmin qrup rus mənbələrinə görə 300 kazak süvarisindən ibarət idi. Rusların bütün yerdəyişmələrini nəzarət altında saxlayan Həsən xan bu kəşfiyyat qrupu ilə döyüşə girməyi qərara aldı. Onun göstərişi ilə süvarilərin bir dəstəsi kazakların qarşısına çıxdı. Onlar döyüşü başlayıb yavaş-yavaş geri çəkildilər. Xan süvariləri asan uğurdan ruhlanan kazakları yaxınlıqdakı dərələrdən birinə cəlb edə bildilər. Burada Həsən xanın qüvvələri onları mühasirəyə aldılar. Hər tərəfdən sıxışdırılan kazaklar çox ciddi zərbə aldılar. Rus mənbələrinə görə onlar 100 nəfərədək itki verdilər (277).

İyun ayının 6-da İrakli dağında ruslarla xan dəstəsi arasında daha bir döyüş baş verdi. Bu aramsız döyüşlər Benkendorfun qüvvələrini tam əldən salmışdı. Onların artıq İrəvan qalasının mühasirəsini davam etdirmək təqətləri belə yox idi. Ona görə də Paskeviç əsas qüvvələri ilə İrəvan yaxınlığına gələn kimi Benkendorfun əldən düşmüş dəstəsini Krasovskinin komandir olduğu 20-ci diviziya ilə əvəz etdi.

Hələ Eçmiədzində ikən Paskeviç Həsən xanın süvarilərinin rus qoşunları üçün böyük təhlükə yaratdığını başa düşdü və bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün o da bir cəhd göstərdi. Bu məqsədlə xüsusi bir dəstənin yaradılması barədə göstəriş verdi. Həmin dəstəyə xeyli sayda döyüşçü və top daxil idi. Bu yığma dəstə iyunun 11-də Eçmiədzindən Araz çayına doğru istiqamət götürdü. Həsən xan bu böyük dəstə ilə döyüşə girmədi və süvariləri ilə başqa mövqelərə çəkildi. Ruslar Həsən xanın dəstəsini tapa bilməyib geri qayıtdılar.

1827-ci ilin yayında Abbas Mirzə çoxsaylı qoşunu ilə İrəvan xanlığı

ərəzində Rusiya qoşunları ilə döyüşə girdi. Lakin bu döyüş uzun sürmədi. Abbas Mirzənin qoşunları rus qoşunlarının müqavimətini qıra bilməyib geri çəkildi. Sentyabr ayının ilk günlərindən başlayaraq İrəvan xanlığı yenidən güclü düşmənlə təkbətək qaldı. Qarşıda həlledici döyüşlər dayanırdı. Paskeviç artıq İrəvan qalasının işğalını ləngitmək fikrində deyildi. Mühasirə üçün lazım olan iriçaplı toplar və təcrübəli istehkamçılar da artıq Eçmiədzinə gəlib yetişmişdilər. Rusiya imperatoru da Paskeviçdən İrəvan qalasının işğalını ləngitməməyi tələb edirdi. Bunun üçün Paskeviçin ixtiyarına kifayət qədər qüvvə verilmişdi.

İrəvan qalsının mühasirəsi ərəfəsində Hüseynqulu xan qalanı tərk etdi və qalanın daxildən müdafiəsinin bütün ağırlığı Həsən xanın üzərinə düşdü.

Böyük qüvvəyə malik olmasına və qalanın ətraf aləmdən təcrid olunmasına baxmayaraq Paskeviç heç də tezliklə onu işğal edə biləcəyinə inanmırdı. Onun azuqə ehtiyatları da azalmaqda idi. Mühasirənin uzana biləcəyindən Paskeviç azuqə ehtiyatlarını artırmaq üçün yollar arayırdı. Bu məqsədlə o, İrəvanın tam mühasirəsinə girişməzdən əvvəl Sərdarabad qalasına hücum etməyi qərara aldı. Çünki onun aldığı məlumatlara görə Sərdarabad qalasında xeyli azuqə var idi. Paskeviç həm də eşitmişdi ki, Sərdarabad qalasının qarnizonuna Həsən xanın azyaşlı nəvəsi rəhbərlik edir. Ona görə də rus generalı ümid edirdi ki, qala komendantının təcrübəsizliyindən istifadə edərək oranı tezliklə işğal edə biləcəkdir.

Sentyabr ayının 9-da rus qoşunları Sərdarabad qalasına üz tutdular. Onlar iki dəstəyə bölünmüşdü. Dəstənin birinə Paskeviç özü, o birisinə isə general Suxtelen komandirlik edirdi. Bu dəstələr sentyabr ayının 12-də Sərdarabad qalasının ətrafında birləşdilər (278).

Sentyabr ayının 13-də general Krasovski də Sərdarabad yaxınlığında rus qoşunlarına birləşdi. Ona ağır toplara rəhbərlik etmək tapşırılmışdı.

Mühasirə başlanan ərəfədə Sərdarabad qalasında iki tabor süvari və əlavə olaraq piyadlar var idi. Hamısını sayı təxminən 1500 nəfər idi. Rus qoşunları qala yaxınlığına çatan kimi Həsən xan da gecə ikən Sərdarabad qalasına gəldi və qalanın müdafiəsinin təşkilini öz üzərinə götürdü. O çalışırdı ki, qala müdafiəçilərinin hamısını qanlı döyüşlərə səfərbər etsin. Böyük sərkərdə 1808-ci ildə İrəvan qalasını rus hücumlarından necə

qoruması barədə danışıaraq döyüşçülərini qarşıdakı mübarizəyə ruhlandırır. Sərdarabadın müdafiəçiləri həqiqətən böyük şücaət göstərərək qalanın müdafiəsi üçün son nəfəslərinədək vuruşdular. Lakin rus qoşunlarının hədsiz say üstünlüyü və güclü toplara malik olması Sərdarabad qalasının taleyini həll etdi.

Qalanın müdafiəsinin artıq qeyri-mümkün olduğunu gördükdə Həsən xan sentyabrın 19-dan 20-nə keçən gecə döyüşçüləri ilə birlikdə oranı tərk etdi. Ayın 20-də Paskeviç divarları uçub-dağılmış Sərdarabada daxil oldu (279).

Paskeviç Sərdarabadda çox dayanmadı. Orada mühafizə üçün kiçik bir qarnizon saxlayıb əsas qüvvələrlə Eçmiədzinə tərəf yola düşdü. Qarşıda İrəvan qalasının işğalı dayanırdı. Bu işə mane ola biləcək ocaqlardan biri-Sərdarabad qalası artıq süqut etmişdi və İrəvan qalası da tam təcrid olunmuşdu. Yalnız Hüseynqulu xan ətrafında olan süvarilərlə Paskeviçin qoşunlarına mane ola bilərdi. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Paskeviç polkovnik Rayevskinin komandirliyi altında Hüseynqulu xanın güman edildiyi istiqamətə bir dəstə göndərdi. Həmin dəstə ilə döyüşə girməyin labüd məğlubiyətə gətirəcəyinə görə Hüseynqulu xan Türkiyəyə tərəf geri çəkildi. Bununla da İrəvan qalası tamamilə köməksiz qaldı və onun müdafiəsinin bütün məsuliyyəti yenə Həsən xanın üstünə düşdü.

İrəvan xanlığının qəhrəmanlıq simvoluna çevrilmiş bu möhtəşəm qalanın işğalına yol verməmək üçün Həsən xan ən ağır vəziyyətdə də təsəvvüredilməz bir iradə nümayiş etdirdi. Onun sonsuz əzmi və qətiyyəti qalanın bütün müdafiəçilərini böyük qəhrəmanlıqlara səfərbər etdi. Əslində bütün fəaliyyəti ilə Həsən xan özü məğlubedilməzlik simvoluna çevrilmişdi. Onun qalada olması rusların canına vicə vicə salmışdı. Lakin rus qoşunlarının yüksək maddi-texniki bazası qarşısında qala müdafiəçilərinin bütün fəaliyyəti gücsüz idi. Bununla belə onlar labüd ölüm qarşısında olduqları halda da öz borclarını sədaqətlə yerinə yetirdilər, son nəfəsədək İrəvan qalasını müdafiə etdilər.

Hansı bir sınaq qarşısında dayandığını Paskeviç də yaxşı başa düşürdü. İrəvan qalası onun gələcək taleyini müəyyənləşdirəcək bir şans idi. Ya burada Sisianov və Qudoviç kimi onun da sərkərdəlik nüfuzuna son qoyulacaqdı, ya da İrəvanı işğal etməklə daha böyük şöhrətə yiyə-

lənəcəkdi.

İrəvanın işğal edilib-edilməməsi həm də Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzuna təsir göstərəcək bir məsələ idi. Ona görə də qalanın işğalı Rusiya imperatorunun şəxsi nəzarəti altında idi.

Sentyabrın 23-də rus qoşunları Eçmiədzindən İrəvan qalasına doğru hərəkət edərək Zəngi çayı yaxınlığında düşərgə saldılar. Sentyabrın 24-də Paskeviç Hərbi şuranın iclasını çağırırdı. Bu iclasda İrəvan qalasının mühasirəsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Qərara alındı ki, qalaya hücum onun cənub-şərq tərəfindən başlansın. Ayın 24-dən 25-nə keçən gecə elə həmin istiqamətdən də qalaya bir neçə top mərmisi atıldı.

Sentyabrın 25-də qalanın mühasirəsi başlandı. Eyni zamanda həm topların yerləşdirilməsi üçün mövqelər düzəldilir, həm də mühəndis-istehkam işləri aparılırdı. Bu işlər üçün böyük qüvvə də ayrılmışdı. Məsələn, təkə qalanın şimal-şərqində səngər və xəndəklər qazılmasına 2 mindən artıq adam gəlb edilmişdi.

Sentyabrın 26-da bütün günü yüngül və ağır toplardan qalaya mərmə yağdırıldı. Ancaq müdafiəçilərin iradəsi hələ də qırılmamışdı. Qala divarlarında yaranan uçuqlar dərhal bərpa edilir, dağılan bürclər möhkəmləndirilir və orada yeni toplar yerləşdirilirdi.

Sentyabrın 27-dən 28-nə keçən gecə qalanın atəşə tutulması daha da gücləndirildi. Ayın 29-da qalanın şərqindəki və cənub-şərqindəki bürclər dağıldı.

Elə həmin gün Paskeviç Həsən xana məktub göndərərək qalanın təslim olunmasını ondan tələb etdi. Əvəzində vəd edirdi ki, Həsən xan və onun döyüşçülərinə toxunulmayacaq və onlar istədikləri yerə gedə bilərlər.

Həsən xan bu məktuba cavab vermədi, əksinə qalanın yenidən möhkəmləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər gördü. Sentyabrın 29-dan 30-na keçən bütün gecəni xan döyüşçüləri qala divarlarının bərpası ilə məşğul oldular. Divarlar üzərində toplar üçün yeni mövqelər düzəldildi. Gecə istehkam işləri apararaq rus əsgərləri güclü atəşə tutuldular. Lakin rusların uzaqvuqran topları cavab verərək qala üzərində mövqə tutan döyüşçüləri dərhal geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Sentyabrın 30-da səhər tezdən Paskeviçin əmri ilə qalanın mühasirəsi daha da sıxışdırıldı, toplar yeni mövqələrə gətirilərək divarlar bütün nöqtələrdən atəşə tutuldu.

Günortaya yaxın Həsən xan qalanın şimal-şərq bürcündə yeni toplar qurdurdu. Həmin toplardan rus artilleriyasının cəmləşdiyi əsas mövqelər beşpudliq mərmilərlə atəşə tutuldu. Bununla ruslara müəyyən itkilər yetirilsə də artıq onların qarşısını saxlamaq mümkün deyildi.

Günorta üstü Həsən xan Paskeviç məktub göndərdi. O bildirdi ki, qalanı təslim etməyə hazırdır. Ancaq bunun üçün möhlət verilməsini xahiş edirdi. Paskeviç isə bu təkliflə razılaşmadı və Həsən xandan qalanı qeyd-şərtsiz təslim etməyi tələb etdi.

Oktyabr ayının 1-nə keçən gecə Həsən xan İrəvan qalasının xilas edilməsi üçün bir də cəhd göstərdi. Onun döyüşçüləri hamılıqla qala divarları üzərində mövqe tutaraq bütün gecəni dayanmadan işləyən çoxsaylı rus istehkamçılarını güclü atəşə tutdular. Qala müdafiəçilərinin bu atəşləri elə güclü idi ki, hətta Paskeviç bütün istehkam işlərini dayandırmağı və rus döyüşçülərinin geri çəkilməsi barədə əmr vermişdi. Yəni Paskeviçdə İrəvan qalasını tuta biləcəyində bir şübhə yaranmışdı. İstehkam işlərinə rəhbərlik edən M.Puşşin bu əmri yerinə yetirməkdən imtina edərək Paskeviçin yanına gəlmişdi və onu inandırmağa çalışmışdı ki, İrəvan qalasının taleyi istehkam işlərinin aparılması ilə həll olunacaqdır. Onun sözlərindən sonra Paskeviç anladı ki, İrəvan qalasının işğal etmək üçün istehkam işlərini dayandırmaq olmaz və ona görə də İrəvan qalasının fəahi kimi tanınmağa çalışan Paskeviç öz əmrini geri götürdü. O, istehkam işlərinin davam etdirilməsinə razılıq verdi və eyni zamanda əmr etdi ki, fasiləsiz olaraq qala atəşə tutulsun. Nəticədə qalanın divarlarında və daxilində güclü dağıntılar oldu (280).

Elə həmin gün qalanın qarnizonu qalanı tərk etməyə cəhd göstərdi. Xan qoşunlarının bir dəstəsi qalanın şimalında olan rus mövqelərini yarmağa çalışdı. Paskeviç bu məsələni əvvəldən nəzərə alaraq qoşunları qalanın dövrəsi boyunca bir neçə xətdə düzürmüşdü. Ona görə də onların müdafiə xəttini yarıb keçmək demək olar ki, qeyri--mümkün idi. Həsən xan özü də bir dəstə ilə rusların müdafiəsini yarıb keçməyə cəhd göstərdi. O, birinci mühasirə xəttini yarıb keçməyə nail olsa da, ikincisinə keçə bilmədi. Onda Həsən xan geri çəkməyə məcbur oldu. Rus qoşunları isə addım-addım irəliləyərək qalanın şimal divarlarına yaxınlaşdılar.

1827-ci il oktyabr ayının 1-də İrəvan qalası süqut etdi. Ancan son ana

kimi qala müdafiəçiləri müqaviməti dayandırmadılar. Səhər hər iki tərəfin qarşılıqlı atəşləri işə başladı. Ruslar yavaş-yavaş qalanın şərq divarlarına da yaxınlaşa bildilər. Buradakı mövqelər susdurulmuşdu. Artıq qala daxilində həyat sönməkdə idi. Qalanın cənub tərəfində isə atışma davam edirdi. Az sonra bura yeni qüvvələr gətirildi və qalanın cənub-şərqindəki bürclər də dağıdıldı. Divarlarda yaranmış uçuqlardan rus əsgərləri qalaya daxil oldular

Rusların başqa bir dəstəsi isə şimal darvazasından qalaya daxil oldu. Bu vaxt artıq müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayan Həsən xan 200-dək əyanla bərabər qaladakı məscidlərdən birinə çəkildi. Qaladakı atəş mövqeləri nəzarət altına alındıqdan sonra general Krasovski iki bölük döyüşçü ilə Həsən xanın ardınca məscidə yollandı. Həsən xan bütün əyanlarla bərabər təslim oldu. Krasovski şəxsən onu tərkisilah etdi. Rus generalı ondan bir tapança və bir qılınc götürüb yanındakı yavərə verdi.

İrəvan müdafiəçilərinin dörd bayrağı, qala üzərindəki bütün toplar, silah və sursat ehtiyatı rusların əlinə keçdi. Qalanın tutulması barədə xəbər Paskeviçə xeyli gec çatmışdı. Döyüşün iştirakçılarından olan Puşşinin yazdığına görə Paskeviç İrəvan qalasının işğalından o vaxt xəbər tutmuşdu ki, rus qoşunları artıq orada güclü talana başlamışdılar. Qalanın alınması onun üçün gözlənilməz olmuşdu (281).

Həsən xan əsir götürüldükdən sonra rus generalları onun haqqında hər hansı bir qərar qəbul etmək məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmədilər. Bu məğlubedilməz sərkərdənin rusların əsrinə çevrilməsinə çoxları inana bilmirdilər. Rus qoşunlarına böyük dərs verən bu sərkərdənin qətlinə heç kimin əli qalxmırdı. Ona görə də Həsən xanın şəxsən imperatorun sərəncamına, Peterburqa göndərilməsi qərara alındı. Lakin İrəvandan yola salınmazdan əvvəl Həsən xan itirdiyi qılıncının tapılıb ona verilməsini xahiş etdi. Həmin qılınc göstərdiyi şücaətlərə görə İran şahı tərəfindən ona bağışlanmışdı. Mənbələrdə mövcud olan məlumatlara görə həmin qılınc vaxtilə şərqin böyük sərkərdəsi Teymurləngə məxsus imiş. Onun dəstəyini böyük bir qiymətli daş bəzəyirdi. Sonradan bu qılınc Səfəvilər xanədanının əlinə keçmiş və onların xəzinəsində saxlanmışdı. XIX əsrin 20-ci illərində türklərlə müharibədə Həsən xanın sonsuz qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirdiyini eşidəndə İran şahı onu qəbul edərək arzuladıqlarını soruşmuşdu. Həsən xan da həmin qılıncın ona bağışlanmasını xahiş etmişdi. Həsən xanın igidliyi İran şahını elə məftun

etmişdi ki, fikirləşmədən bu bahalı qılıncı bağışlamaqla ona üstəlik «Sarı Aslan» ləqəbi də vermişdi.

Qalada yaranan qarışıqlıqlar zamanı itən bu qılıncı bir azərbaycanlı döyüşçü tapıbmiş. Rus generalları qiymətli hədiyyə verərək həmin qılıncı geri alıb sahibinə qaytardılar. Həsən xan yaxşı bilirdi ki, rusların əsiri olduğu halda belə bahalı qılıncı yanında saxlaya bilməyəcək. Ona görə də qılıncı yenidən rus generallarına qaytarıb onu rus imperatoruna bağışlamaq arzusunda olduğunu bildirdi. Qılınc rusların əlinə keçdikdən bir müddət sonra onun dəstəyindəki qiymətli daş yoxa çıxdı. Rus generalları əvəzində qılıncın dəstəyini qızıldan düzəltirib imperatora göndərdilər. Bu qılınc rus imperatoruna Rıqa şəhərində olarkən çatdırıldı. O, imperatorun çox xoşuna gəldi və Rıqada olmasından xatirə olaraq onu şəhər ratuşuna bağışladı.

Bir müddətdən sonra Həsən xan İrəvandan Sankt-Peterburq şəhərinə yola salındı. Onunla birlikdə başqa adamların da paytaxta yola salınması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Rusiyanın paytaxtında mövcud olan siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq o, Peterburqa çatmadı və Terek çayı üzərindəki Yekaterinoqrad şəhərində ləngiməli oldu (282). Təəssüf ki, Həsən xanın sonrakı həyatı və taleyi barədə çox az məlumat mövcuddur. Ona görə də Azərbaycan xalqının bu böyük sərkərdəsinin həyatının sonrakı dövrü barədə fikir söyləmək çətinidir.

Ancaq göründüyü kimi onun şəxsiyyətinin və qəhrəmanlığının üzərinə kölgə salmaq arzusunda olanlar tapılmışdı. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı, Azərbaycan xanlıqlarına qarşı işğalçı və ermənipərəst siyasət yeridən general-adyutant İ.F.Paskeviç də Həsən xanın düşməni idi. Onların hər biri digərinin məğlubiyyəti üçün son dərəcə ciddi sınaqlarla, böyük itkilərlə, öz həyatını itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdılar. Həsən xan Paskeviçin qarşısında ən ciddi maneə idi. Bununla belə Paskeviç X.Abovyandan fərqli olaraq insani meyarlarını itirməmişdi, igidliyi və şücaəti qiymətləndirməyi bacarırdı və ona görə də əsir alındıqdan sonra o, Həsən xanın şəxsiyyətinə layiqli bir rəqib kimi yanaşdı, onunla adına layiq şəkildə davrandı. X.Abovyanın Həsən xanın şəxsiyyətinə hörmətsiz yanaşması ilə onun üstünə kölgə sala bilməz. Həsən xan kimi bir sərkərdənin və döyüşçünün şəxsiyyətinə belə münasibət olsa-olsa X.Abovyanın özünün şəxsiyyətini və obyektivliyini şübhə altına ala bilər.

10. Erməni vilayətinin təşkili

Gəncə xanlığı istisna olmaqla Gülüstan müqaviləsinə kimi işğal olunmuş Azərbaycan xanlıqları ərazisində xanlıq üsuli-idarəsi dərhal ləğv edilməmişdi. Bu, xanlıqların ərazisində Rusiyanın daha da möhkəmlənmək, yerli əhalini bu yolla Rusiyaya meylləndirmək niyyətindən irəli gəlirdi. Həmin xanlıqlardan fərqli olaraq İrəvan xanlığı ərazisində xanlıq üsuli-idarəsi dərhal ləğv olundu. Belə bir addımın atılması bir tərəfdən xanlıq üsuli-idarəsinin saxlanmasıyla təhlükəli nəticələr verə biləcəyi ilə, digər tərəfdən də İrəvan xanlığının ərazisində etnik tərkibin dəyişdirilməsi planları ilə bağlı idi. Rusiya hökuməti İrəvan xanlığına çoxlu sayda erməni yerləşdirməklə buranın xristianlaşdırmasını gücləndirmək və bununla da burada Rusiyanın maraqlarının qorunmasına sabit baza yaratmaq fikrində idi.

Elə buna görə də İrəvan qalasının işğalından cəmi bir neçə gün sonra, yəni 1827-ci il oktyabr ayının 6-da İrəvan Müvəqqəti idarəetmə komitəsi yaradıldı. Bu komitə cəmi üç nəfərdən ibarət idi. General Kra-sovski, İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Bərodin və bir də erməni yepiskopu Nerses Aştarakesi. Baxmayaraq ki, xanlıq ərazisində azərbaycanlı əhali mütləq çoxluğa malik idi, müvəqqəti idarəetmə komitəsinin tərkibinə azərbaycanlıların nümayəndəsi salınmamışdı. Komitənin belə bir tərkibdə təyin edilməsi xanlığın erməniləşdirilməsinin başlanğıcını qoydu. Komitənin üzvlərinin ikisinin hərbi olması isə onun fəaliyyətinin süngü gücünə əsaslandığından xəbər verirdi.

İrəvan Müvəqqəti idarəetmə komitəsinə aşağıdakı vəzifələr həvalə edilmişdi:

– Xanlıq ərazisində idarəetmə işlərinin həyata keçirilməsi və həmin ərazidə Rusiyanın mənafeyinə uyğun gələn qayda-qanunların bərqərar edilməsi;

– Xanlığın sərhədlərinin, xanlıq daxilində olan İrəvan, Sərdarabad və Abbasabad qalalarının mühafizəsinin və bu ərazidə yerləşən rus qoşunlarının təminat və təchizat məsələlərinin həll edilməsi;

– Xanlıq ərazisində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, xanlıq daxilində qarovul xidmətinin təşkili üçün erməni əhalidən piyada və süvari drujinaların təşkil edilməsi;

– Gürcüstanla işlək əlaqələrin təmin edilməsi və həmin əlaqələrin Dilican və Aparandan keçməklə yaradılması;

– Gürcüstanla ticarət əlaqələrinin bərpa edilməsi, xanlıq ərazisində pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi və duz mədənlərində duz hasilinin artırılması;

– İrəvan xanının bütün əmlakının siyahıya alınması və onun dövlətin xeyrinə müsadirə olunması (283).

İrəvan xanının bütün əmlakı müsadirə olunmalı idi. Sözsüz ki, həmin əmlak əvvəlcə rus hərbciləri tərəfindən lazımınca talan edilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qalaya daxil olan kimi rus hərbciləri talana başlamışdılar. Rusiyanın rəhbərliyi isə İrəvan xanlığının mülkiyyəti ilə bərabər dini dəyərlərin talanmasına da rəvac vermişdi. Çar I Nikolayın 4 dekabr 1827-ci il tarixli fərmanı ilə İrəvanın baş məscidi pravoslav yunan-rus kilsəsinə çevrilmişdi(284).

İrəvan Müvəqqəti idarəetmə komitəsi, adından da göründüyü kimi müvəqqəti bir idarə forması idi. Qafqaz qoşunları baş komandanı sözsüz ki, burada özü bildiyi bir quruluşu yarada bilməzdi. Bu onun səlahiyyətindən kənarı idi. İrəvan xanlığı ərazisində hansı quruluşun yaradılması Rusiya sarayı tərəfindən müəyyənləşdirilməli idi. Bununla bağlı çarın fərmanı ilə Peterburqda xüsusi bir komitə yaradılmışdı. Həmin komitəyə tapşırılmışdı ki, İrəvan xanlığı ərazisində Rusiyanın işğalının nəticəsini və dövlət maraqlarını özündə əks etdirən quruluşun layihəsini hazırlasın. Güman etmək olardı ki, Rusiya, erməniləri özünə müttəfiq seçdiyindən və erməni ideoloqlarının erməni dövləti yaratmaq istiqamətində Rusiya sarayına aramsız müdaxilələrindən sonra İrəvan xanlığı ərazisində Rusiyaya bağlı olan erməni qurumu yaradılacaqdır. Ancaq belə bir qurumun yaradılması Rusiyanın maraqlarını tam əks etdirmirdi. Ona görə də İrəvan xanlığı ərazisində Rusiyanın mənafeələrini əks etdirən ərazi-idarəetmə vahidinin yaradılması məqsədəuyğun bilindi. Rusiya İrəvan xanlığı ərazisinə ermənilərin köçürülməsində maraqlı olsa da həmin ərazilərin idarəsinin ermənilərə tapşırılması fikrindən uzaq idi.

Erməni ideoloqları və siyasətçiləri yaxşı bilirdilər ki, Rusiya sarayında hazırlanan layihə ermənilərin etnik arzularına cavab verməyə bilər. Ona görə özləri də İrəvan xanlığı işğal olunduqdan sonra onun ərazisində görmək istədikləri gələcək qurumun layihəsini hazırlamağa başladılar. Həmin layihənin hazırlanması ilə X.Lazaryan, A.Xudabaşyan, K.Arçutyan-Dolqoruki və başqaları məşğul olurdular. Onların üzərində işlədikləri layihə 1827-ci ilin sonlarında hazır oldu və Rusiya hökumətinə

təqdim edildi.

Ermənilərin təqdim etdiyi layihəyə görə İrəvan xanlığı ərazisində Erməni dövləti yaradılmalı və ona Rusiyanın himayəsi altında muxtariyyət verilməli idi. Ermənilərə görə yaradılacaq Erməni dövlətinin təhlükəsizliyini ermənilər özləri təmin etməli idilər. Bunun üçün ermənilər arasından könüllülük əsasında qvardiya və eskadron təşkil edilməli idi. Bu hərbi qurumlara cəlb edilən erməni əsgər və zabidləri güzəştlərə malik olmalı və istismara məruz qalmamalı idilər. Layihədə göstərilirdi ki, hərbiçilər arasında zülm və istismar nə qədər az olsa, xidmət də o dərəcədə yaxşı olar. Hərbiçilərə əlavə güzəştlərin verilməsi daha çox ermənilərin bu sahəyə cəlb edilməsinə maraqlı yarada bilərdi. Erməni muxtar hakimiyyətinin qurulması üçün zəruri olan kadrların isə Moskvadakı Lazarev institutundan və Tiflisdəki «Nersisyan» məktəbindən alınması məqsədəuyğun sayılırdı (285).

Erməni ideoloqları öz layihələrində göstərirdilər ki, Erməni dövlətinin bütün əhalisinin hüquq və səlahiyyətləri ədalətli və qanuni əsasda müəyyənləşdirilməli, hər bir şəxsin mülkiyyəti qorunmalı, mülkədarların hakimiyyətinə isə yalnız torpaq və əmlak aid olmalıdır. Təhkimçilik hüququ ilə bağlı layihə müəllifləri müəyyən bir aydınlığın ortaya qoyulmasının tərəfdarı idilər. Onların fikrincə, mülkədarlara yalnız torpağı satmaq hüququ verilməli idi, torpaq üzərində işləyən kəndlinin isə satmaq hüququ onlarda olmamalı idi.

Bu layihəyə toxunan erməni tarixçisi V.Parsamyan layihə müəllifləri tərəfindən təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi təklifini o dövr üçün mütərəqqi hal sayırdı (286). Məlumdur ki, İrəvan xanlığının ərazisində təhkimçilik hüququ yox idi. Ümumiyyətlə, yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində təhkimçilik hüququ yox idi. İrəvan xanlığı ərazisində azərbaycanlı kəndli də, erməni kəndlisi də azad idilər. Onların mülkədarlarla münasibəti qarşılıqlı şəkildə qurulurdu. Ermənilərin hazırladıqları layihədən belə çıxırdı ki, onlar Erməni dövləti ərazisində təhkimçilik hüququnu mövcud ola bilməsini də qəbul edirdilər. Ancaq onu müəyyən çərçivəyə salmaq istəyirdilər. Ermənilərin bu sahədə islahat aparılması təklifini V.Parsamyan müsbət hal kimi qiymətləndirirdi. Ancaq əvvəllər İrəvan xanlığı ərazisində təhkimçilik hüququnun olmamasını isə V.Parsamyan heç yadıma salmaq istəmirdi.

K.Arquyan-Dolqoruki X.Lazaryana göndərdiyi məktubunda hələ II

Yekaterinanın vaxtından onun babasının da erməni dövlətinin yaradılması layihələri üzərində çalışdığını bildirirdi. Onun fikrincə, həmin layihələrin birində erməni çarlığının təşkili və çarın da Rusiya sarayı tərəfindən seçilməsi təkliflərinin olduğunu bildirirdi. K.Arquyan yeni şəraitdə erməni çarlığının da mümkünlüyünü ortaya atırdı. Yəni rus süngüsü hesabına hazırca əldə etdikləri İrəvan xanlığının ərazisində erməni qurumunun yaradılmasına nail olmaq üçün ermənilər öz təxəyyüllərini yaradıcı şəkildə nümayiş etdirməkdən yorulmurdular. Onlar hər vasitə ilə çalışırdılar ki, İrəvan xanlığının gələcək quruluşu ilə bağlı Rusiya sarayında hazırlanan layihə deyil, ermənilər tərəfindən hazırlanan layihələr qəbul edilsin. Ancaq bu baş tutmadı. Rusiya sarayı öz maraqlarına uyğun gələn inzibati qurumun yaradılması qərarına gəldi. Bu inzibati qurum Erməni vilayəti adlandırılmalı idi.

Rusiya çarı 1828-ci il mart ayının 20-də Türkmənçay sülh müqaviləsini təsdiq etdi və bir gün sonra isə, yəni, martın 21-də Erməni vilayətinin yaradılması barədə fərman imzaladı. Həmin fərmanda deyilirdi: «Farsla bağlanan traktata uyğun olaraq farsdan Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra bütün işlərdə Erməni vilayəti adlandırılсын və o, bizim titula daxil edilsin.

Bu vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydaları haqqında hökumət öz vaxtında lazımı göstərişlər alacaqdır» (287)

Bu fərmanın imzalanması ilə əvvəlcə yaradılmış İrəvan müvəqqəti idarəetmə komitəsi ləğv edildi. Əslində isə bu Müvəqqəti komitənin fəaliyyəti bir qədər də əvvəldən iflic vəziyyətinə düşmüşdü. O da komitənin üzvü olan Nerses Aştarakesinin həyata keçirdiyi məkrələr və xəyanətlərlə bağlı idi. Bu insanın məqsədinin və niyyətinin nə olması hələ əvvəllər də rus generallarını çətin vəziyyətə salmışdı. İ.Paskeviç isə bir neçə dəfə ona öz narazılıqlarını çatdırmışdı. Eçmiədzinə daxil olandan sonra isə onun xarakterinin və bütün fəaliyyətinin məkr və intriqa üzərində qurulduğu rus generallarına tamamilə aydın oldu. İ.Paskeviç tam yəqinlik hasil etdi ki, Rusiyaya, rus generallarına yalmanmaqda Nersesin yeganə məqsədi şəxsi niyyətlərinin reallaşdırılması və bütün ermənilərə ağalığ etmək hüququnun ələ keçirilməsi idi. Özü də bunlara çatmaq üçün açıq-açıqına antirus siyasəti yeritməkdən belə çəkinmirdi. Yəni rus süngüsü üzərində özünə mövqə qazanan Nerses bu süngülərin sahiblərinin də üzünə ağ olmuşdu.

Erməni tarixçiləri yazırdılar ki, Nerses Aştarakesi rus meylli idi və bu meylliliyə heç vaxt xəyanət etməmişdi (288). Nerses Aştarakesi öz maraqlarını reallaşdırmaq üçün tək Rusiyaya meylliliyinə deyil, hər şeyə xəyanət etməyi bacaran bir insan idi. Bu barədə çoxlu sayda sənədlər mövcud olsa da, erməni tarixçiləri onları nəzərə almadan öz bildiklərini yazmaqda davam edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, I Nikolay da Nersesə ünvanladığı məktubunda onun ruspərəstliyindən söz açırdı. Ancaq erməni tarixçilərindən fərqli olaraq I Nikolaya məktub yazılan anda Nersesin rus meylliliyinə xəyanətləri barədə məlumatlar, yəqin ki, çatdırılmamışdı. Rusiya çarının məktubunda deyilirdi: «Çoxdan bəri və çox hallarda siz Rusiyaya qarşı əla meyllilik nümayiş etdirmisiniz. Xüsusilə də farslarla indiki müharibə dövründə. Güman edirəm ki, bu müharibə tez bir zamanda xeyirlə başa çatacaqdır. Hətta şəxsi təhlükəsizliyinizə baxmayaraq siz bizim qoşunlarda səmərəli fəaliyyət göstərmisiniz. Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, general-adyutant Paskeviç sizin tərifi işləriniz barədə mənə dəfələrlə məlumat vermişdir. Hərbi əməliyyatların davam etdiyi vaxtlarda da siz Rusiyanın xeyrinə xüsusi olaraq çalışmışınız. Təkcə ağıllı məsləhətlərinizlə deyil, həm də şəxsi nümunənlə siz erməni xalqının da sizə bağlılığını qoruyub saxlaya bildiniz. Belə faydalı fəaliyyətinizə və bütün erməni xalqına mənim xüsusi mərhəmətimin nişanəsi kimi sizin Müqəddəs Aleksandar Nevski ordeni ilə təltif edilmənizi ədalətli saydım və onu sizə göndərirəm» (289). I Nikolay bu fərmanı 1828-ci il yanvar ayının 25-də imzalamışdı.

Nerses Aştarakesinin hansı əməllərlə məşğul olması barədə daha geniş məlumatlar Paskeviçin yazışmalarında qalmışdır. O apardığı müşahidələrdən və şahidi olduğu hadisələrdən sonra Nersesin xarakterinə düzgün qiymət verə bilmişdi.

Yuxarıda deyilmişdi ki, Nerses nəyin bahasına olursa-olsun tezliklə Eçmiədzindəki kürsüyə sahib çıxmağa çalışırdı. Bu onunla bağlı idi ki, erməni katalikosu Yefrem çox qocalmışdı və ağır xəstəliyə tutulmuşdu. Əslində, o fəaliyyət göstərmək təqətinə malik deyildi. Belə bir şəraitdə Nerses katalikos olmasa da Yefremin qocalığından və xəstəliyindən istifadə edərək erməni kilsəsinə fəaliyyətinə nəzarəti ələ keçirə bilərdi. Eçmiədzin kilsəsinə yetişdikdən sonra Nerses elə belə də etdi. O, kilsənin idarə edilməsini ələ keçirdi. Rus qoşunları içərisində kifayət qədər müdafiə olunması onun bu əməllərinin tezliklə həyata keçməsinə

zəmin yaratdı. Erməni kilsəsinin bütün gəlirlərinin toplanması və xərcənməsi üzərində nəzarət də Nersesin əlinə keçdi. Əlinə düşən imkandan istifadə edərək Nerses kilsənin vəsaitlərini özü bildiyi kimi, hər hansı bir nəzarət olmadan xərcəlməyə başladı. Kilsənin vəsaitinə belə özbaşına münasibət haqqında dəfələrlə Paskeviçə şikayət edilmişdi. Paskeviç isə kilsənin fəaliyyətinə müdaxilə etməmək xatirinə bu məsələyə qarışmaq istəmirdi. Ancaq şikayətlər bununla heç də azalmırdı. Yəni Paskeviçin kilsə işlərinə müdaxilə etməməsi ilə Nerses özbaşınalıq üçün böyük fürsət ələ keçirmişdi. Bu özbaşınalıqların nəticəsi kimi Nersesdə hətta özünə arxayınlıq və təkəbbürlülük də artdı. Kilsənin fəaliyyətinə tam nəzarəti ələ keçirdikdən sonra Nerses özünü ermənilərin təkəb dini rəhbəri kimi deyil, həm də dünyəvi rəhbəri kimi təsəvvür etməyə başladı. Onda belə bir inam yaranmışdı ki, artıq ermənilərin həm dini, həm də mülki rəhbəri və bütün erməni xalqının yeganə lideridir. Ona görə də dini səlahiyyətlərini aşan əməllərə yol verir, ermənilərin rəhbəri kimi xarici ermənilərə, xarici dövlətlərin nümayəndələrinə bəyanatlar göndərirdi. Bütün bunlar barədə Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi Dibiçə məlumat göndərən Paskeviç onu da açıq şəkildə bildirirdi ki, Nersesdə intriqaçılığa böyük meyl vardır (290).

Erməni könüllülərinin drujinalar yaratması və onların rus qoşunları tərkibində fəaliyyət göstərməsi barədə erməni tarixçiləri çox yazıblar. Ancaq onlar adətən Nersesin həmin drujinalara rəhbərliyi ələ keçirmək və onlardan özü bildiyi kimi istifadə etmək niyyəti barədə susurlar. Nerses erməni drujinalarını məcbur etməyə çalışırdı ki, 25 il müddətində ona sədaqətlə xidmət etməyə söz versinlər. Bu tələb istər erməni drujinaları, istərsə Rusiya rəhbərliyi arasında ciddi narahatçılıq doğururdu. Haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxırdı ki, erməni drujinalarını Eçmiədzinin tabeçiliyinə salmaqda Nersesin məqsədi nədir? Həmin narahatçılıqla rus ordusu Baş Qərargah rəisi Dibiç Paskeviçə məktub göndərərək bu məsələ ilə bağlı bir məlumat verilməsini xahiş edirdi (2921).

General Paskeviç təmsil etdiyi dövlətlə birlikdə yeni yaradılmış Erməni vilayətində ermənilərin sayının artmasına, orada sədaqətli dayağın yaradılmasına çalışırdı. Bunun üçün vilayətin yeni ermənilərlə məskunlaşdırılması ilə bərabər, yerli azərbaycanlı əhaliyə də təzyiqlər göstərilirdi. Həmin təzyiqlər ermənilər və xüsusilə də özünü artıq ermənilərin

lideri sayan Nerses tərəfindən elə bir qəddarlıqla həyata keçirilirdi ki, belə bir siyasətin ilhamçısı olan Paskeviç də həmin qəddarlıqdan dəhşətə gəlmişdi. O öz məktublarının birindən göstərirdi ki, «bütün vilayətin əhalisini təşkil edən tatarlar» (azərbaycanlılar-M.S.) onlara qarşı tətbiq olunan özbaşnalıqlardan cana gəlmiş və Nersesin əlindən yaxalarını qurtarmaq üçün İrana köçmələrinə razılıq verilməsini xahiş etmişlər (292).

Nerses Eçmiədzinə gəldikdən sonra kilsə mülkiyyətinin genişləndirilməsi və artırılması üçün ən müxtəlif vasitələrə əl atırdı. Yaranmış əl-verişli şəraitdən istifadə edərək o, yeni obyektləri və əraziləri tezliklə Eçmiədzinin nəzarəti altına salmaq, onlardan əldə olunan maliyyə vəsaitlərinə nail olmaq istəyirdi. Gəlir gətirən obyektlərə iddialarının təmin olunması üçün Nerses fantastik dəlillərə belə əl atmaqdan çəkinmirdi.

Belə iddialardan biri duz mədənlərinə qarşı irəli sürülmüşdü. Bu mədənlərdə istehsal nisbətən yaxşı qurulduğu və istehsal olunan mala tələbat böyük olduğu üçün Nersesin diqqətindən qaçmamışdı. Onda elə bir təsəvvür yaranmışdı ki, Erməni vilayətində mövcud olan hər şeyə sahib çıxıb bilər. Duz mədənlərinə olan iddialarını əsaslandırmaq üçün Nerses bildirirdi ki, bu mədən hələ 629-cu ildə yunan imperatoru İrakli tərəfindən Eçmiədzinə bağışlanıb. Bununla bağlı hər hansı bir sənədin ortaya qoyulması tələb olunanda bildirildi ki, həmin sənəd itibirdir. Paskeviç Nersesin iddialarını əsassız sayırdı və ona görə irəli sürülən iddialar təmin edilməmiş qaldı (293).

Paskeviç Dibiçə göndərdiyi məktublarının birində haqlı olaraq qeyd edirdi ki, ermənilər Rusiyanın onlar üçün verdiyi güzəştlərdən sui-istifadə edirlər. Bununla bağlı o, Şimali Qafqazda yaşayan erməniləri nümunə gətirirdi. Bildirirdi ki, I Pyotrun zamanında ora köçürülmüş ermənilər üçün bir sıra güzəştlər müəyyənləşdirilmişdi. Həmin güzəştlər yalnız o vaxtlar Rusiyaya gəlmiş ermənilərə aid idi. Sonradan Rusiyaya köçmüş ermənilər isə bu güzəştlərdən bəhrələnmə bilməzdilər. Əvvəldən köçmüş ermənilər bunu yaxşı bilirdilər. Ancaq buna baxmayaraq onlar sonradan gəlmiş erməniləri ya gizlədir, ya da əvvəlki siyahılara daxil edir, onların vergi verməsinə mane olur və bununla da dövlətin xəzinəsinə müəyyən ziyan vurulurdu. Paskeviç bununla bağlı Erməni vilayətində məskun olan ermənilərə də inanmadığını bildirir və onların

Rusiya dövlətinə kələklər gələcəyindən narahat olduğunu yazırdı(294).

Paskeviç eyni zamanda Rusiya siyasətinin təmsilçisi və icraçısı kimi Erməni vilayətinin erməniləşdirilməsinin də Rusiyanın maraqlarına cavab verdiyini yaxşı anlayırdı. Bu istiqamətdə o, konkret fəaliyyət də göstərirdi. O qeyd edirdi ki, ermənilər ticarət sahəsində kifayət qədər təcrübə əldə etmişlər və onlar bu keyfiyyətləri ilə Rusiyaya böyük fayda gətirə bilərdilər. Onların ümumi nəzarət altında saxlanılmasının ən yaxşı yolunu isə Paskeviç erməni katalikosunun həqiqətən rus meyilli bir adam olmasında görürdü. Onun fikrincə, bir neçə dövlətin ərazisinə səpələnmiş erməniləri bir-biri ilə birləşdirən erməni kilsəsi idi. Onlar müxtəlif hakimiyyətlərin altında olsalar da, bir-biri ilə dini inancları nöqtəy-nəzərindən bağlanırdılar. Ona görə Paskeviç erməni katalikosunun seçilməsinə Rusiyanın müdaxilə etməsində heç bir qəbahət görmürdü. Bütün bunlarla Paskeviç Nerses kimi bir adamın erməni katalikosu vəzifəsinə gətirilməsinin heç də düzgün olmadığını əsaslandırmağa çalışırdı. Apardığı müşahidələr, şahidi olduğu hadisələr onda qəti əminlik yaratmışdı ki, Nerses erməni katalikosu vəzifəsinə buraxılmamalıdır. Bununla bağlı Paskeviç belə yazırdı : «Arxiyepiskop Nersesin erməni patriarxı təyin edilməsinə Rusiyanın mənafeyi və bölgədə əmin-amanlığı naminə yol verilməməlidir. Bu şəxsin hakimiyyətə sonsuz meylliliyi, dünyəvi hakimiyyəti qəsb etməyi daim arzulamağı, ümumi mənafeələrə məhəl qoymayaraq yalnız erməni ruhanilərinin maraqlarına meyl edən birtərəfliliyi, nəhayət məkr və intriqaçılığa olan sonsuz aludəçiliyi bu yerli rəislərə qarşı əks getmək cəhdləri-çoxlu sayda faktlarla sübut olunmuşdur» (295).

Bütün bu fəaliyyətinə görə arxiyepiskop Nerses Rusiyanın maraqlarını əks etdirməyən bir ruhani kimi qiymətləndirildi və tezliklə onun zərərli bir adam kimi Erməni vilayətindən sürgün edilməsi məqsədəuyğun bilindi. Bunun üçün bir bəhanə də tapıldı. Paskeviç onu Bessarabiyadakı erməni yeparxiyasının rəhbəri vəzifəsinə göndərilməsinə nail oldu.

Erməni vilayətinin rəisi isə yerli qoşunların komandanı, general-mayor Çavçavadze təyin edildi. Yəni Erməni vilayətində hakimiyyət tamamilə Rusiyanın əlində cəmləşdirildi və Nerses kimilərinin bu sahəyə müdaxilə etməsinin qarşısı tamamilə alındı.

Erməni vilayətinin idarə edilməsi üçün qaydalar layihəsi də hazırlan-

mışdı. Həmin layihə erməni əhaliyə qarşı müəyyən liberallığın tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu. Layihə, ümumən, Rusiyanın vilayətdəki hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etsə də bu bölgənin erməniləşdirilməsinə də zəmin yaratmalı idi. Ona görə də onun müəyyən bəndlərinin azərbaycanlı əhalinin mənafeələrinə toxunduğunu elə rus generalları özləri də etiraf edirdilər. Məsələn, layihənin 4-cü maddəsinin «d» bəndi ilə bağlı olaraq general Velyaminov yazırdı ki, ermənilər hiyləgər və məkrli insanlar kimi öz böyükləri ilə birlikdə bu bəndə riayət etməyəcək. Öz müsəlman ağalarına verməli olduqları vergilərdən boyun qaçıracaq və bununla da vilayətdə qarma-qarışıqlıq dişməsinə zəmin yaradacaqdır (296).

General Velyaminiovun ehtiyat etdiyi qarma-qarışıqlıq və narazılıqlar doğrudan da Naxçıvan və Ordubad qəzalarında baş vermişdi. Qəza rəhbərləri kimi Ehsan xan və Şıxəli bəy öz vəzifələrində saxlanmışdı. Ermənilər isə güman edirdilər ki, Rusiya qoşunlarının vilayətə gəlməsi ilə hər şey onların dediyi kimi olacaq, azərbaycanlı bəylər və xanlar qarşısında olan borcunu daha yerinə yetirməyəcəklər. Ona görə də ermənilər arasında itaətsizlik halları da baş verirdi (297).

Erməni vilayəti inzibati planda iki qəza və bir dairədən ibarət idi. İrəvan və Naxçıvan qəzaları və Ordubad dairəsi. Qəzalar isə rayonlara bölünürdü. Paskeviçin göstərişi ilə Naxçıvanda və Ordubadda əvvəlki nayıblar öz mövqelərində və qəza rəhbərliyində saxlandılar. Onlara nəzarət edilməsi üçün yanlarına rus hərbi qulluqçularından köməkçilər verildi. Rayonların rəhbərliyində də mirablar, məliklər, ağalar saxlanıldılar. Erməni vilayətinin bu strukturu heç şübhəsiz ki, Rusiyanın mənafeyini əks etdirməli idi. Bu struktur və idarəetmə üsulu Rusiyadakı dövlət idarəçilik formasına uyğunlaşdırılmışdı. Ermənilərin təkidi ilə vilayətin yeni statusunun möhkəmləndirilməsi naminə onun gerbi də qəbul olundu. Heç şübhəsiz ki, ermənilərin təkidi ilə qəbul olunmuş bu gerbdə həmin ərazilərin türklərə bağlılığını andıran bir əlamət yox idi. Gerbin aşağı hissəsində Ararat dağının şəkli çəkilmişdi. Onu fonunda tac və Eçmiədzin monastrı, gerbin yuxarı hissəsində isə Rusiya taxt-tacının emblemi olan ikibaşlı qartal təsvir edilmişdi. Gerb Rusiya çarı tərəfindən 1833-cü il fevral ayının 27-də təsdiq olundu (298).

Ancaq görünür, vilayətdə erməniləşmənin-xristianlaşmanın aparılması sürəti Rusiya sarayını tamamilə qane etmirdi. Ona görə də 1830-cu ildə vilayətin rəisi general-mayor V.Bebutov (Bebutyanyan) təyin edildi. Onun təyin edilməsi ilə azərbaycanlı xanlara, bəylərə, ağalara qarşı güclü bir təqib kampaniyası başladı, idarəetmə metodunda dəyişiklik edildi. V.Bebutovun təkbaşına rəisliyi gücləndirildi, əvvəllər mövcud olan məşvərətçi orqanlar ləğv edildi.

Rusiya sarayı Erməni vilayətində öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikcə erməni kilsəsinin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması da aktual bir məsələ kimi ortaya çıxırdı. Bu məsələnin zəruriliyi Nersesin özbaşınalılıqlarından sonra xüsusilə aydın olmuşdu. Çünki erməni kilsəsi kilsə hakimiyyəti ilə dünyəvi hakimiyyəti öz əlində toplamağa çalışırdı ki, bu da Rusiya məmurlarının müqaviməti ilə rastlaşırdı. Erməni kilsəsinin sərbəst buraxılması Rusiyanın özünə qarşı separatçılıq hərəkatının doğura biləcəyi ehtimalını yaradırdı. Ona görə də hələ 1828-ci ildə Paskeviç erməni kilsəsinin nizamnaməsinin hazırlanması barədə məsələ qaldırdı. Bununla əlaqədar olaraq 1830-cu ildə Tiflisdə, sonra sifətli Peterburqda xüsusi komitələr yarandı və erməni kilsəsinin fəaliyyətinin nizamlanması ilə bağlı sənəd hazırlanması həmin komitəyə həvalə olundu. Belə bir sənəd bir də 1836-cı ildə hazır oldu və mart ayının 11-də bu sənəd qəbul olundu. Bu sənəd «Rusiyanın erməni kilsəsinin idarə edilməsi haqqında Əsasnamə» adlanırdı. Həmin Əsasnamə qanun qüvvəsində idi. O, erməni kilsəsinin hüquq və səlahiyyətlərini, hökumətlə kilsə arasında əlaqələri tənzimləməli idi. Bu Əsasnamə erməni ruhanilərinin siyasi hüquqlarını konkret çərçivəyə salırdı və onlara dövlət işlərinə qarışmağı qadağan edirdi. Eçmiədzin katalikosunun fəaliyyəti də bu Əsasnaməyə görə hökumətin nəzarəti altına alınır və zərurət yarananda hökumət onun fəaliyyətinə müdaxilə edə bilərdi. Əsasnaməyə əsasən, Rusiya ərazisində yaşayan ermənilər yeparxiyada birləşməli idilər. Həmin Əsasnaməyə əsasən, Qarabağdakı katalikosluq da ləğv olunur və Eçmiədzinin bir yeparxiyasına çevrilirdi. Yəni o vaxta kimi Qarabağ katalikosluğu öz müstəqilliyini saxlasa da, kilsə islahatlarını rəsmiləşdirilməsi ilə ermənilər onun bütün müstəqilliyinə son qoydular. Qarabağ yeparxiyası Rusiya ərazisində yaradılan 7 erməni yeparxiyasından birinə çevrildi və tamamilə

erməni kilsəsindən asılı vəziyyətə düşdü (299).

XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqazın inzibati ərazi quruluşunda dəyişiklik baş verdi. 1840-cı il aprelin 10-da qəbul edilmiş qanuna görə Cənubi Qafqazda Gürcü-İmeretiya quberniyası və Kaspi vilayəti yaradıldı. Erməni vilayəti İrəvan qəzası adı altında Gürcü-İmeretiya quberniyasına daxil edildi. 40-cı illərin sonlarında inzibati-ərazi vahidlərində yenə də dəyişiklik baş verdi. Həmin dəyişikliklərin biri də İrəvan qəzası ilə bağlı idi. 1849-cu il iyun ayının 9-da İrəvan qəzası İrəvan quberniyasına çevirildi.

11. Ermənilərin İrəvan və Qarabağ xanlıqları ərazisinə köçürülməsi

Hələ I Pyotrın dövründən başlayaraq Rusiyanın cənubuna doğru işğalçılıq siyasətinin genişləndirilməsində və möhkəmləndirilməsində bu bölgələrin xristianlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu bölgədə ermənilərlə bərabər xristian dininə mənsub gürcülər də yaşasa da, Rusiya sarayı Azərbaycan xanlarının rəhbərliyi ilə rəhbərliyi, azərbaycanlı əhalinin antirusiya narazılıqlarının səngidilməsi üçün ermənilərə xüsusilə arxalanmağı daha çox məqsəduyğun hesab edirdi. Çünki öz xisləti, mədəniyyəti, keyfiyyətləri etibarilə ermənilərdə məkr və xəyanətkarlıq, türk xalqlarına qarşı irsi nifrət daha güclü idi. Yuxarıda göründüyü kimi I Pyotr Xəzəryanı əraziləri ələ keçirən kimi bura ermənilərin köçürülməsi məsələsini qaldırdı. Doğrudur, I Pyotr bu istəyinə nail ola bilmədi və proseslərin sonrakı inkişafı da Rusiyanın bu planlarına müəyyən dərəcədə mane oldu. Sonradan işğalın davamı öz ifadəsini tapdıqca ermənilərdən istifadə edilməsi də gündəlikdə öz yerini tuturdu. Sisianov da Gəncəni ələ keçirdikdən sonra onun ətrafında ermənilərin yerləşdirilməsinə cəhd göstərmişdi. Doğrudur, onlar Qarabağ erməniləri idi. Bununla belə, Rusiyanın işğalını həyata keçirənlər işğal etdikləri bu və ya digər bölgədə Rusiyaya qarşı etirazların zəiflədilməsi üçün erməni əhalisinin köçürülməsini əsas vəzifələrdən biri kimi qarşılarına qoyurdular.

Qarabağ və İrəvan xanlıqları işğal ediləndən sonra bu ərazilərin erməniləşdirilməsi, oradakı əhalinin azlığını təşkil edən ermənilərin sayının

kəskin şəkildə artırılması Rusiya sarayı tərəfindən irəli sürülən başlıca vəzifələrdən biri idi. Erməni tarixçiləri nə qədər müxtəlif ifadə vasitələrinə əl atsalar da Rusiya işğalına qədər həmin xanlıqlarda azərbaycanlıların say çoxluğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalırlar. Sözsüz ki, heç də hamısı yox. Aşağıda görünəcəyi kimi elə erməni tarixçiləri var ki, ağılsız yalanlar irəli sürürlər. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni əhalinin azlıqda qaldığını yazan erməni tarixçiləri də əhalinin çoxluğunun azərbaycanlılar olduğunu etiraf etməyə cəsarətləri çatmır. Belə hallarda onlar çoxluğun müsəlmanlar olduğunu göstərməklə kifayətlənirlər. Digər tərəfdən də erməni tarixçiləri bu xanlıqlar ərazisində ermənilərin azlıqda qalmasını onların kütləvi şəkildə İran və Türkiyə ərazisinə köçürülmələri ilə izah etməyə çalışırdılar. Yəni belə bir təsəvvür yaratmağa çalışırdılar ki, Rusiya işğalına qədər ermənilərin cənuba miqrasiyası daha güclü olmuşdu.

Cənubi Qafqazın işğalı başa çatdıqdan sonra İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının erməniləşdirilməsi üçün real mənbə də tapıldı. Bu mənbə İran və Türkiyədə yaşayan ermənilər idi. İranda yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsinin hüquqi bazası isə Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə yaradıldı. Hələ bu müqavilə bağlanmazdan əvvəl belə ermənilərin Arazdan şimala köçürülməsi artıq qəti bir fikir kimi formalaşmışdı. Rusiya dövləti tərəfindən İrana qarşı irəli sürülməsi planlaşdırılan strateji əhəmiyyətli tələblərdən biri də İranda yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisinə braxılması idi. Rusiya tərəfindən danışıqlarda iştirak edən nümayəndələr də belə bir məsələni həll etməli idilər. Erməni tarixçiləri həmin məsələnin İran tərəfinə qəbul etdirilməsində A.S.Qriboyedovun geniş fəaliyyət göstərdiyini yazırdılar.

Rusiya qoşunları Arazı adladığı vaxtdan əslində İran ermənilərinin köçürülməsinə hazırlıq başlanmışdı. Paskeviç hələ 1827-ci ilin ortalarında Peterburqdan polkovnik Lazarevi (Lazaryanı) öz yanına gətizdirəndə də gələcəkdə bunu onun ermənilərin köçürülməsi işinə cəlb edilməsi məqsədilə etmişdi. Rusiya qoşunları Cənubi Azərbaycana keçən kimi polkovnik Lazarev Paskeviç tərəfindən Təbrizin komendantı təyin edildi. Cənubi Azərbaycanın mərkəzi şəhərində hakimiyətə gətirilən erməni polkovniki etnik niyyətlərin həyata keçirilməsi, habelə Rusiyanın siyasətinə uyğun olan fəaliyyətin genişləndirilməsi üçün imkan əldə etdi. Elə dərhal İran erməniləri arasında təbliğati işlərin aparılmasına başlandı.

İran ərazisində kifayət qədər erməni yaşayırdı və onların vasitəsilə Qarabağ və İrəvan xanlıqları ərazisində əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi üçün baza olduğundan Rusiya İranla sərhəd boyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi planından imtina etdi (300).

Rusiyanın Azərbaycan ərazisində öz dövlət maraqlarının qorunması üçün buraya kazakların və rus əhalisinin köçürülməsini planlaşdırmışdı. Ancaq bölgənin xristianlaşdırılması üçün İran ermənilərinin buraya gətirilməsi daha ucuz və daha asan olacağından kazakların kütləvi köçürülməsi planından imtina edildi. Əslində isə bu plan heç də tamamilə kənara qoyulmadı və Şimali Azərbaycan ərazisinə müəyyən sayda ruslar da köçürülmüşdü.

1827-ci ilin noyabr ayında Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Dehqarqan məntəqəsində danışıqlar aparılarkən Nersesin təklifi əsasında İran ermənilərinin ruhani nümayəndələri Paskeviç və Qriboyedovla görüşmüş və onlara həm qayğılarını, həm də tələblərini çatdırmışdılar. Dekabr ayında Paskeviç Tiflisin hərbi qubernatoru general Sipyaginə göndərdiyi məktubda qeyd etmişdi ki, Urmiya ətrafında yaşayan 15 min yunan və erməni Rusiyanın ərazilərinə köçmək istəyirlər. General Sipyagin isə onların İrəvan və Naxçıvan ətrafında yerləşdirilməsini məqsəduyğun bilmişdi (301).

İran ermənilərinin Arazdan şimala köçürülməsi məsələsi Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsində öz əksini tapmışdı. Həmin maddəyə görə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün əhaliyə və məmurlara bir il müddətində sərbəst olaraq ailələri ilə birlikdə Rusiya vilayətlərinə köçmək hüququ verilirdi. Müqaviləyə görə həmin ailələrin ömləki beş il müddətində onların ixtiyarında qalırdı və bu beş il müddətində ermənilər öz mülkiyyətini sata və ya onunla istədikləri kimi davrana bilərdilər (302).

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra polkovnik Lazarev ermənilərin köçürülməsi işinin ona tapşırılması ilə əlaqədar olaraq 1828-ci il fevral ayının 14-də Paskeviçin qarşısında vəsətət qaldırdı. Onun fikrincə, ermənilər müharibənin gedişində Rusiyanın qələbəsi üçün əllərindən gələni etmişdilər və buna görə də onların Rusiyada yaşamaq arzusuna diqqətlə yanaşılmalı idi. İran ərazisində yaşayan ermənilərin sürətlə Rusiyaya köçürülməsinin təşkili üçün polkovnik Lazarev aşağıdakıları təklif edirdi: 1) köçürülmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün

Paskeviç tərəfindən ona yazılı sərəncam verilsin və bu sərəncamda köçənlər üçün nəzərdə tutulan güzəştlər də öz əksini tapsın; 2) köçürmə işlərinə rəhbərlik üçün qərargah yaradılsın və həmin qərargahda işləyə biləcək kadrların seçilməsi ona həvalə edilsin; 3) iqlim şəraitinə görə köçürülmə işləri ləngiyən yerləri rus ordusu tərk etməsin və köçənlər rus bölmələri tərəfindən müşayiət olunsun; 4) köçkünlər içərisində maddi imkanları zəif olanlara dövlət xəzinəsindən vəsait ayrılısın (303).

Paskeviçin əmri ilə polkovnik Lazarev ermənilərin İrandan köçürülməsi kampaniyasına rəhbərlik edirdi və bu işin təşkili ilə bağlı ona xüsusi bir təlimat da verilmişdi. Həmin təlimat 19 bənddən ibarət idi.

Orada polkovnik Lazarevin nə işlə məşğul olacağı və necə olacağı barədə göstərişlər təsbit olunmuşdu. Təlimatda polkovnik Lazarevə belə bir göstəriş verildirdi ki, ona kömək üçün təşkil edilmiş qərargah və oberzabitlərlə dərhal ermənilərin daha çox yaşadığı məntəqələrə, xüsusən də Marağa ətrafına yollansın, orada xristianlarla söhbət aparsın və onların doğrudan da Rusiyaya köçmək istəyib-istəmədiklərini öyrənsin. Paskeviç bilmək istəyirdi ki, həqiqətənmi İran ərazisində yaşayan ermənilər erməni ruhanilərinin və polkovnik Lazarevin dediyi kimi Rusiyaya qovuşmaq arzusundadırlar, ya yox.

Təlimata görə polkovnik Lazarevdən tələb olunurdu ki, İran xristianlarına heç bir məcburiyyət, xüsusən də zor tətbiq edilməsin. Paskeviçə görə İran erməniləri ilə bütün işlər inandırma və həvəsləndirmə üzərində qurulmalı idi. Yəni onlarla aparılan izahat işlərindən sonra özləri Avropanın qüdrətli xristian imperatorunun himayəsi altında dinc və xoşbəxt həyat sürməyi, Rusiya qoşunlarından bəhrələnməyi özləri seçməli idilər.

Təlimatın maddələrindən biri İranın xristian əhalisi üçün nəzərdə tutulan vədlərə və güzəştlərə həsr edilmişdi. Təbliğat kampaniyası zamanı onların diqqətinə çatdırılmalı idi ki, Rusiya dövləti köçkünlərin qayğısına qalacaqdır. Vəd edilirdi ki, İranda ticarətlə məşğul olan xristianlar Rusiyanın şəhərlərində yerləşsə, gömrük və ticarət qaydalarından istifadə edə bilərlər. Kəndlərdə yerləşdiriləcək və əkinçiliklə məşğul olacaq xristianlar isə torpaq mükəlləfiyyətindən üç il, vergilərdən isə 6 il müddətinə azad edilirdilər. Rusiya ərazisinə köçməyə hazır olan ailələr və kəndlər xüsusi forma üzrə siyahıya alınmalı və həmin siyahıda kasıblar, dövlətin maddi himayəsinə ehtiyacı olanlar ayrıca olaraq qeyd

edilməli idi. Bu siyahılar Paskeviçə, o olmadıqda isə İranda olan rus qoşunları komandanına təqdim edilməli idi.

Rus qoşunları Marağanı və onun ətrfini daha tez tərk etməli idi. Ona görə təklif olunurdu ki, bu məntəqədə yaşayan ermənilər arasında təbliğat və innadırma işləri daha da gücləndirilsin. Bununla da oradakı ermənilərin tezliklə Rusiyaya köçürülməsinə və ya heç olmasa rus qoşunları ilə birlikdə Rusiya ərazisinə hərəkət etdirilməsinə nail olunsun. Həmin məntəqədəki ermənilər onunla qorxudulurdu ki, rus qoşunları İranı tərk edən kimi onlar daha ağır təzyiqlərə məruz qalacaqlır. Bu təzyiqlərdən xilas olmağın yeganə yolu isə Rusiya ərazisinə köçmək hesab olunurdu. Köçməyə razı olacaq ailələr və kəndlər rus qoşunları komandanlığı tərəfindən xüsusi sənədlərlə təmin edildikdən sonra silahlı dəstələrin müşayiəti ilə yola salınmalı idilər. Tərk edilən kəndlərin əhalisinə təklif olunurdu ki, onlar özlərindən bir nümayəndə saxlasınlar. Bu nümayəndələr köçənlərin daşınmaz əmlakını satmaqla məşğul olmalı idilər.

Təlimatda məsləhət bilinirdi ki, köçənlərin ərzaqla, onların heyvanlarının isə yemlə daha asan təmin olunması üçün 150-300 nəfərlik dəstələr yaradılsın. Həmin dəstələr sərhədə kimi müxtəlif yollarla aparılmalı idi. Xristianlar ayrı-ayrılıqda da köçə bilərdilər. Bu zaman onların təhlükəsizliyinə zəmanət verilmirdi.

Paskeviçin İran xristianlarının İrəvan və Naxçıvan ətrafına köçürülmələrinə razılıq vermələrini lazım bilirdi. Onun bildirdiyinə görə, bu məntəqələrə xristianlar istənilən sayda köçürülə bilərdi. Həmin məntəqələr İran və Türkiyə sərhədində yerləşdikləri üçün onların maksimum xristianlaşdırılması məsələdə uyğun sayılırdı. Şimali Azərbaycan ərazisində yaranan erməni köçlərinin yanında mühafizə dəstələri getməli idi. Bu dəstələr 2-5 nəfərdən ibarət olmalı idi.

İrandan köç edən ermənilər yola düşən kimi polkovnik Lazarev və ya onun qərargahının üzvlərindən birisi bu barədə dərhal İrəvan Müvəqqəti idarəetmə komitəsinə xəbər verməli idi. Müvəqqəti komitə də onların qarşılınması və yerləşdirilməsini təşkil etməli idi. Həmin təşkilata verilən məlumatda dəstənin yola düşmə və mənzil başına çata biləcəyi tarix, köçənlərin hansı ərazidən, dağlıq və ya aran, isti və ya soyuq yerlərdən olması göstərilməli idi ki, onlar məskunlaşdırılarkən nəzərə alınsın. İrandan köçən kasıb erməni ailələrinə paylamaq üçün ilkin olaraq

min gümüş rubl ayrılmışdı. Polkovnik Lazarevin məntəqələrə yola düşən nümayəndələri həmin pulu ermənilərə paylamalı idilər. Bu zaman nəzərdə tutulmuşdu ki, hər ailəyə 10 rubldan artıq pul verilməsin.

İrandan köçənlərin qarşılınması və məskunlaşdırılması üçün İrəvan müvəqqəti idarəetmə komitəsinin yanında xüsusi bir komitə yaradılmalı idi. Bu komitə köçkünləri sərhəddə qarşılmalı və Şimali Azərbaycan ərazisində onların bütün qayğıları bu komitənin üzərinə düşməli idi. Görülən bütün işlərin nəticələri barədə polkovnik Lazarev vaxtaşırı Paskeviçə hesabat təqdim etməli idi. Bu da Lazarevə verilən təlimatda öz əksini tapmışdı (304).

Paskeviç eyni zamanda İrəvan Müvəqqəti idarəetmə komitəsinə də köçürülmənin təşkili ilə bağlı zəruri göstərişlər vermişdi. Həmin göstərişdə bildirilirdi ki, İranın müvəqqəti idarəetmə komitəsi yanında xüsusi bir komitə də yaradılır ki, həmin komitə İrandan köçənlərin yerləşdirilməsi və məskunlaşdırılması ilə məşğul olmalı idi. Komitə zabitlərdən və erməni nümayəndələrindən təşkil olunmalı idi. Həmin komitə köçürülən xristianlar üzərində hər cürə qayğını həyata keçirməli idi.

Paskeviçin göstərişində tələb olunurdu ki, köçürülən ermənilər mümkün qədər ayrıca kəndlərdə yerləşdirilsin. İrandan gələn ermənilərin Azərbaycan kəndlərinə yerləşdirilməsi və azərbaycanlı əhali ilə qarışdırılması məqsədəuyğun bilinmirdi. Ermənilərlə azərbaycanlıların qarışdırılması nəticəsində baş verə biləcək ziddiyyətlərin qarşısının alınması üçün məsləhət bilinirdi ki, bəzi Azərbaycan kəndləri boşaldılsın və onların əhalisi azərbaycanlılar daha çox yaşayan bölgələrdə cəmləndirilsin. Beləliklə də, azərbaycanlıların bir bölgədə, ermənilərin isə digər bir bölgədə çoxluq yaratmaları ziddiyyətlərin qarşısının alınması üçün bir vasitə hesab edilirdi.

Yerləşdirmə komitəsinə İrandan köçənlərə maddi yardım göstərilməsi səlahiyyəti də verilirdi. Onlara həvalə olunurdu ki, maddi yardıma ehtiyacı olan ailələr müəyyənləşdirilsin və həmin ailələrə 10 rubldan 20 rubladək gümüş pul ayrılınsın. Bu pul müəyyən vaxt keçdikdən sonra faizsiz geri qaytarılmalı idi. Ondan başqa İran ərazisindən köçən ermənilərin toxumluc taxılı olmadığı təqdirdə növbəti biçinə kimi onlara toxum ayrılmalı idi.

Paskeviç tələb edirdi ki, köçürülənlərin İrəvan ətrafında yerləşdirilməsi ilə bərabər Naxçıvan əyalətində, Qafan və Meqri ətrafında məs-

kunlaşdırılması da diqqət mərkəzində saxlanılsın. Görünür, şimala köçmək istəyənlər İrəvan xanlığı ərazisində yerləşdirilməsinə daha çox meyl edirmişlər. Rusiyanın maraqları isə onların sərhəd boyunca bərabər yerləşdirilməsini və bununla da sərhəd boyunca təhlükəsizlik zolağının yaradılmasını tələb edirdi (305).

Bəzi Azərbaycan kəndlərinin boşaldılması üçün isə rus hərbciləri və ermənilər yerli əhaliyə hər cürə təzyiq göstərməkdən çəkinmirdilər. Onların öz yerlərindən və yurdlarından çıxarılması üçün hər cürə vasitələrə əl atılırdı. Belə təzyiqlərin nəticəsi kimi İrəvan xanlığında yaşayan bir çox azərbaycanlılar xaricə qaçmalı olurdular. İrandan ermənilərin İrəvan xanlığı ərazisinə gətirilməsi və məskunlaşdırılması üçün hər cürə qayğı və güzəştlər tətbiq edildiyi halda azərbaycanlılar təqib olunur və xaricə qaçanların geri qayıtmasına qadağa qoyulurdu. Bu məsələ ilə bağlı Rusiya qoşunları komandanlığı qərara almışdı ki, xaricə köçmək istəyən azərbaycanlılara heç bir maneəçilik törədilməsin. Ancaq xaricə köçənlərin yenidən əvvəlki mülklərinə qayıtmalarına icazə verilməsin (306).

Türkmənçay sülh müqaviləsinin 15-ci maddəsinin icrası ilə bağlı bölgədə baş vermiş proseslər də erməni tarixşünaslığında mahiyyət etibarilə təhrif edilmiş şəkildə təqdim olunur. Həmin tarixçilərdən biri kimi V.Parsamyan köçürülmə faktı ilə bağlı belə yazırdı: « Deyildiyi kimi Türkmənçay müqaviləsi ermənilərə ilk dəfə imkan verdi ki, vətənə qayıtsınlar, Rusiyanın hakimiyyəti altına toplaşsınlar və az-çox münasib həyat şəraiti qursunlar. Erməni xalqı bu müqaviləni böyük məmnuniyyətlə qəbul etdi» (307).

Burada iki məqama diqqət yetirilməlidir. Doğrudur, Türkmənçay müqaviləsindən sonra İran erməniləri Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçürülürdü. Ancaq bu tədbir heç də ermənilər tərəfindən hazırlanan, təşkil olunan, həyata keçirilən bir tədbir deyildi. Bu tədbir Rusiya sarayında planlaşdırılırdı və daha çox Rusiyanın özünə lazım olan bir hərbi-siyasi aksiya idi. Rusiya istəyirdi ki, İran və Türkiyə sərhəddini xristianlaşdırsın və yuxarıda deyildiyi kimi bu ərazilərə kütləvi şəkildə kazakların köçürülməsi planlaşdırılırdı. Ermənilər olmasaydı ora kazaklar gətiriləcəkdə. Ermənilər yaxında olduğu üçün onlardan istifadə olunması daha sərfəli sayılırdı. Ermənilərin bu tarixi hadisəni də özününküləşdirməyə çalışması, çox əsrlik arzuları kimi qələmə vermələri

ermənilərin milli dövlət qurmaq istəkləri ilə bağlamaları onların növbəti fantaziyaları idi. Rusiya İrəvan xanlığı ərazisində hər hansı bir erməni qurumu yaradılmasını qeyri-mümkün sayırdı və ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsinin ermənilərin etnik dövlətinin yaradılması planı ilə heç bir əlaqəsi yox idi.

Digər tərəfdən erməni tarixçiləri iddia edirlər ki, «Şərqi Ermənistanın» azad olunması bütün ermənilər tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı və onlar bura axışmağa başladılar. Doğrudanmı belə idi? Yəni İran ərazisində yaşayanlar İrəvan xanlığını öz vətəni sayırdılar və dərhal hər şeyi atıb öz vətənlərinə qaçdılar? Sözsüz ki, ermənilər rus himayəsi altında yaşamağa daha meylli idilər. Ancaq bu o demək deyildi ki, ermənilər İranda nəsilliklə əldə etdikləri əmlakı, ailəsini, sabahkı taleyini etnik çağırışlara qurban verərək elliklə Rusiyanın hakimiyyəti altına düşməyi özlərinin yeganə arzuları sayırdılar. Özü də ki, Rusiyadakı həyat şəraitinin İranda həyat şəraitindən elə də çox fərqlənmədiyi bir vaxtda. İranda əkinçiliklə məşğul olan, vergi verən erməni Rusiyada da buna məcbur edilməli idi. Şübhəsiz ki, İran ermənilərinin seçim etməsinə təsir göstərə biləcək digər səbəblər də var idi. Mövcud olan faktlar da göstərir ki, İran ermənilərini heç də hamısı könüllü şəkildə Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçmək arzusunda deyildilər. Onların çoxu bu addımı atmağa məcbur edilirdi.

General Paskeviç arxiyepiskop Nersesin fəaliyyətini xarakterizə edən məktublarının birində ermənilərin bir çoxunun Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçməkdə elə də meylli olmadığını yazırdı və bu işdə Nersesin də Rusiya dövlətinin maraqlarına cavab verəcək səviyyədə fəallıq göstərmədiyini qeyd edirdi. O yazırdı ki, hələ müharibənin gedişində arxiyepiskop Nerses Naxçıvan və İrəvan xanlıqları işğal olunan kimi ora İran, Türkiyə, Hindistan ərazisindən minlərlə erməninin axışib gələcəyini deyirmiş. Nersesin iddiasına görə, həmin ölkələrdə yaşayan ermənilər bütün var-dövlətlərini də daşıyıb İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə gətirəcək və həmin xanlıqları zənginləşdirəcəklər. Erməni patriarxı öz yerini yaxşılatmaq üçün Paskeviçə yalan informasiya vermiş və onu da söylədiklərinə inandıra bilmişdi. Paskeviç də Nersesin söylədiklərinə inanmış və ümid edirmiş ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları işğal edilən kimi xarici ermənilər dərhal Rusiyaya axışacaq və özləri ilə gətirdikləri var-dövləti ilə Rusiyanın da abadlaşmasına zəmin

yaradacaqlar. Əslində isə, belə olmadı. Paskeviç yazırdı ki, qoşunlar İran ərazisinə keçəndən sonra Dehqarqanda bəzi erməni nümayəndələri ilə görüşüb ermənilərin köçürülməsi barədə ömr verənədək kimsə həmin xanlıqların ərazisinə köçməmişdi. Rus qoşunlarının komandanlığı İran ərazisində ermənilərin köçürülməsinə hazırlıq apardıqları zaman Nerses də erməni kilsələrinin nümayəndələrini Paskeviçin yanına göndərdi ki, əhali arasında təbliğat işlərinin aparılmasında iştirak etsinlər. Paskeviç onları da ermənilərin köçə hazırlaşdırılmasına, onların arasında inandırma işlərinin aparılmasına cəlb etməli idi. Güman olunurdu ki, ermənilər öz ruhani başçılarının tövsiyələrinə daha tez inana bilərlər. Ancaq Paskeviç təəssüflə bildirdi ki, erməni keşişləri İran ermənilərinin şimala köçməsinə inandırılmasında səmərəli iş görmədilər və ümumiyyətlə, onların harada olması və nə işlə məşğul olması barədə məlumat yox idi. Paskeviç daha sonra məktubda yazırdı: « Beləliklə, farsdan 7 minə qədər erməni əhalisi bizim ərazilərimizə köç etmişsə, bunu heç də arxiyepiskop Nersesin göstərə biləcəyi minimum təsirlə bağlamaq olmaz. Bu, həmin iş üçün ayırdığı zabitlərin cəhdlərinin və köçənlərə mənim qərarım əsasında verilən xüsusi maliyyə yardımının nəticəsi idi» (308).

Yəni İran ermənilərinin İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə köçürülməsi heç erməni başbilənlərinin özlərinin də fəaliyyəti deyildi. Bu proses Rusiyanın ən müxtəlif təzyiç yolu ilə həyata keçirdiyi kütləvi bir tədbir idi. Nersesin verdiyi məlumatlara baxmyaraq, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları işğal ediləndən sonra ermənilər ora axışmadılar. Hətta Nersesin keşiş nümayəndələrinin İran erməniləri arasında apardığı təbliğat işlərindən sonra da onların kütləvi şəkildə köçməyə razı olmaları müşahidə olunmurdu. Rusiya dövləti Paskeviçin dediyi kimi ermənilərə pul və güzəştlər ayırmasaydı ermənilər İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə köçməzdi. Bir sözlə, ermənilərin İrandan İrəvan xanlığı ərazisinə köçməsi rus qoşunları komandanlığının İran ərazisində apardığı xüsusi işin və bu proses üçün ayırdığı güzəştlərin nəticəsi idi. Özü də ermənilərin çoxu sadəcə olaraq şimikləndirilərək bu işə cəlb edilmişdi. Ona görə də İran ermənilərinin köçmələrini təmənnasız və tam könüllülüyə əsaslanması haqqında fikir söyləmək heç də düzgün deyildir.

İran ermənilərinin Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsinin tarixini yazan S.Qlinka da öz əsərində ermənilərin köç etməyə elə də meylli olmadıqlarını qeyd edirdi: «Güman edirdilər ki, ermənilərin nestorian

adı altında tanınan və köçənlərin əksəriyyətini təşkil edən ermənilər Rusiyanın qayğıkeşliyindən bəhrələnəcəklər. Ancaq bu baş vermədi» (309).

Bir çox ermənilər İran ərazisində nəsilliklə yaratmış olduqları əmlakı göyə sovurub rus təbliğatına uymağı və İrəvan xanlığı ərazisinə köçməyi qəbul etmirdilər. Onlar itirəcəkləri əmlakın əvəzini almaq üçün Rusiya tərəfinə müəyyən şərtlər irəli sürürdülər. Rusiya qoşunları komandanlığı həmin şərtləri qəbul etmir, rus və erməni tarixçiləri isə İran ermənilərinin müəyyən şərtlər irəli sürməsinə iranlıların erməni köçünə mane olması üçün işlətdikləri hiylələrlə əlaqələndirirdilər. S.Qlinka da belə yazırdı. Onun fikrinə görə, Rusiyaya müti ermənilər lazım idi, məkrli ermənilər yox! S.Qlinka onu da yazırdı ki, nestorian ermənilər həris əllərini Rusiyaya tərəf uzadır, ürəklərini isə iranlılara verirdilər.

S.Qlinkanın yazdıqlarından aydın olur ki, rus qoşunları Cənubi Azərbaycanı yerləşərkən ermənilərin bir çoxu onların burada daimi qalacaqlarını güman edirdilər və rus zabitlərinə yaltaqlanırdılar. Ancaq rus qoşunlarının geri qayıdacağı aydınlaşanda imkanlı ermənilər yuxarıda deyildiyi kimi, əmlaklarının itirilməməsi üçün müəyyən şərtlər irəli sürdülər. Köçürülmə işinə rəhbərlik edənlər, o cümlədən də polkovnik Lazarev belə ermənilərə bildirirdi ki, Rusiya dövləti yalnız kasıb ermənilərə pul yardımı ayıra bilər. Digər ermənilərə isə maliyyə yardımı verilməyəcəkdir (310).

İrəvanın rəhbərliyi İranda yaşayan bütün ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi və erməni kəndlərinin boşaldılması ilə razı deyildi. Türkmənçay müqaviləsi ilə bu məsələ qəbul etdirilsə də İran rəhbərliyi onun könüllülük əsasında baş verməsini istəyirdi. Ancaq sonradan məlum olmuşdu ki, bu proses könüllülüyə əsaslanmır. Rusiya qoşunları komandanlığı hər vasitə ilə erməniləri köçməyə məcbur edirdilər. Onda İran rəhbərliyi buna qarşı müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini qərara aldı. İran rəhbərliyi köçməyə sövq edilən ermənilərin daşınmaz əmlakının İran vətəndaşları tərəfindən satın alınmasını qadağan etdi. Belə olanda ermənilərin kütləvi köçürülməsi ilə bağlı müəyyən problemlər ortaya çıxdı.

İrəvan şahzadəsi Abbas Mirzə köçürülmənin məcburiyyət üzərində qurulması ilə bağlı Rusiya tərəfinə öz etirazını bildirdi. Bununla bağlı o, polkovnik Lazarevə məktub yazdı. S.Qlinkanın kitabında Abbas Mirzənin

Lazarevə yazdığı iki məktubun surəti də verilmişdir. Abbas Mirzə yazırdı ki, İran ermənilərinin Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçürülməsi könüllü xarakter daşmalıdır və könüllü şəkildə Rusiyanın vətəndaşlığını qəbul edənlərə isə müəyyən yardımlar göstərməyə çalışırdı. Zorla köçürülməyə qarşı isə İran rəhbərliyi biganə qala bilmirdi. Abbas Mirzə Lazarevə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «...İki dövlət arasındakı traktatın şərtləri və iki hökmdarın dost münasibətləri tələb edir ki, digər ərazilərə köçmək arzusunda olanlara heç bir maneəçilik göstərilməsin, necə ki, Təbriz şəhərinin bir sıra erməniləri rus qoşunları oradan çıxması və bizim qoşunların isə paytaxta daxil olması ilə köçmək arzularını bildirdilər və onlar maneəsiz yola düşdülər. Buna görə bizim heç bir sözumüz yoxdur. Siz isə əksinə, sizin qoşunların olduğu yerlərdən erməniləri köçürdünüz və bunu könüllü arzu adlandırdınız. Əgər vicdanla mühakimə edilərsə, necə ola bilər ki, bir neçə min ailə könüllülük əsasında minillik vətənlərini, mülklərini, bağlarını və evlərini atsınlar, sonra da yersiz və heç nəsiz qalsınlar. Sizin sözlərinizə görə, ermənilər köçmək istəyirlər. Ancaq arzu da iki cür ola bilər: birincisi, sakinlər özləri öz arzularını bildirsinlər, ikincisi isə bu arzu qorxu və məcburiyyətdən doğsun. Mən görürəm ki, ... traktatda bu arzulardan birincisi ifadə olunubdur. Siz isə, əlahəzrət, ikinci arzuya əsaslanmağa cəhd göstərirsiniz» (311).

Abbas Mirzə yazırdı ki köçürülmənin sürətləndirilməsi üçün İrandakı erməni ruhaniləri tezliklə köçürülmüşdü. Güman edilirdi ki, ruhanilərin köçürülməsi adi ermənilərə təsir göstərəcək və ruhanisiz qalmamaq üçün onların ardınca axışacaqdılar. Abbas Mirzəyə görə, əslində, ruhanilərin köçürülməsi də məcburiyyətə əsaslanırdı. Bu məcburiyyət Eçmiədzin kilsəsi tərəfindən göstərilirdi. İran ruhanilərinə xəbərdarlıq edilirdi ki, İrandan köçməyə onlar ruhani adlarından məhrum olunacaq və o dünyada məsuliyyət daşımaları olacaqdılar.

Abbas Mirzənin məktubundan aydın olur ki, polkovnik Lazarevin komandirliyi altında olan qoşun bölmələri erməni kəndlərini gəzərək onları köçməyə məcbur edirdilər. Köçmək istəməyən erməni kəndlərindən qoşun bölmələri pul yığırdılar. Ya da həmin kəndlərə o qədər qoşun göndərilirdi ki, əhali təzyiqlər mənəgənəsinə düşür və son nəhayətdə köçməyi qərara alırdılar. Bununla bağlı Abbas Mirzə öz narahatçılığını belə bildirirdi: «Rusiya qoşunlarının mövcudluğu dövründə hər yerdə

ermənilərin köçməyə məcbur edildiyi müşahidə olunmuşdur. Hazırda isə müharibə sona çatıb, hər iki dövlət arasında sülh və səmimi razılıq mövcuddur. Kəndlərə belə səfərlər edilməsi və onların köçmək arzusunu bildirməyə həvəsləndirmək dostluğa uyğun deyildir. Belə məcburiyyət yaxşı iş deyil. Hətta onların vətəndən uzaqlaşdırılması və onlara ziyan vurulması Allaha da xoş getməz» (312).

Abbas Mirzənin bu məktubu, eyni zamanda İran rəhbərliyinin söyləri sözsüz ki, Lazarev və rus qoşunları komandanlığı tərəfindən nəzərə alınmırdı. Əksinə, İran rəhbərliyinin belə mövqeyi ermənilərin köçürülməsi prosesinə əks təsir edə biləcəyi Lazarevin narahatçılığına səbəb olmuşdu. Bu narahatçılığı aradan qaldırmaq üçün o, İran xristianlarına müraciət etmişdi. Polkovnik Lazarev müəyyən adamların ermənilərin köçməsinə mane olmaq istədiklərindən narahat olduğunu bildirir və belələrinə qeyri-xeyirxah insanlar adlandırdı. Polkovnik Lazarev bir daha xristianların nəzərinə çatdırırdı ki, Rusiyada onları sakit və xoşbəxt həyat gözləyir, İran ermənilərinə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazisində ən yaxşı torpaqlar ayrılacaqdır. Hətta ermənilərə əkilmiş torpaq sahələrinin ayrılması mümkünlüyü də vəd olunurdu. Həmin torpaqlarda əldə edilən məhsulun yalnız ondan biri dövlətə köçürülməli idi. Lazarevin müraciətində daha sonra ermənilərə köçürüldüyü yerlərdə veriləcək güzəştlər sadalanırdı. İran ermənilərinə polkovnik Lazarevin müraciətində xeyli şirin vədlər də verilirdi: «Siz orada xristianlarla məskunlaşmış yeni vətən tapacaq və müqəddəs inamınızın sıxışdırılmasını bir daha görməyəcəksiniz. Siz orada qanunların qayğısı altında yaşayacaqsınız və onların xeyrinin şahidi olacaqsınız. Nəhayət, siz orada öz həyat səviyyənizi yaxşılaşdıracaqsınız və sizin tərəfinizdən verilən keçmiş qurbanlar yüz qat fayda gətirəcəkdir. Siz hər bir adam üçün əziz olacaq vətəninizi tərk edirsiniz. Ancaq xristian torpağı haqqında düşüncələr sizi coşdurmalıdır. Fars vilayəti üzrə dağılmış xristianlar özlərinin birləşmələrini görə biləcəklər. Heç bilirsinizmi ki, Rusiyanın böyük monarxi sizin sədaqətinizi nə ilə mükafatlandıracaqdır? Tələsin, vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları fars şəhərlərini tərk edəcəklər. Onda sizin köçməyiniz çətinləşəcək. Bu isə sizin təhlükəsiz hərəkətinizə cavab verməyəcəkdir. Az zaman içində, az şeyləri qurban verməklə siz hər şeyə həmişəlik nail olacaqsınız» (313).

İran ermənilərinin zorla köçürülməsinin qarşısını almağa çalışan tək-

İran rəhbərliyi deyildi. İranda qalmış erməni ruhanilərindən də bu köçürülmənin məcburiyyətə əsaslanmasına qarşı çıxırdılar. Məsələn, Səlməs monastrının yepiskopu İsrail belələrindən idi və o da açıq şəkildə İran ermənilərinin var-yoxdan çıxarılaraq şimala aparılmasına narazılıqla yanaşırdı. Heç şbhəsiz ki, erməni keşişlərinin bu mövqeyi erməni əhali arasında da müəyyən qədər müdafiə olunurdu. Çünki Səlməs monastrı yepiskopunun fəaliyyəti arxiyepiskop Nerses tərəfindən qəzəblə qarşılanırdı. O, Paskeviçə müraciət edərək ondan xahiş etmişdi ki, Xoydakı rus komendantı vasitəsilə İsrail Eçmiədzinə gətizdirilsin və orada ona lazımi cəza verilsin (314).

Bütün bunlara baxmayaraq ermənilərin Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçürülməsi strateji əhəmiyyət daşıyırdı və bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün zəruri işlər də görülürdü. Polkovnik Lazarevin yazdığı kimi onun rəhbərliyi altında olan qüvvələr bir-bir ermənilər yaşayan kəndləri gəzir, köçməyə hazır olanların dəstələrini təşkil edir, siyahılarını tutur, yardımlarını paylayır və mühafizə altında sərhədə qədər müşayət olunurdu. Polkovnik Lazarevin özü də İranda ermənilər yaşayan kəndlərin çoxunda olmuşdu. Bir tərəfdən fiziki və psixoloji təzyiqlər, digər tərəfdən də yoxsul ermənilərin ayrılan maliyyə vəsaiti və məhsuldar torpaqlar hesabına öz vəziyyətlərini düzəldə biləcəyi ümidi onları Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçməsinə sövq edirdi. Könüllü köçənlərlə, köçməyə məcbur edilənlərin sayı isə kifayət qədər çox idi. Kontingent elə bir sayə çatdırılmışdı ki, onun vaistəsilə İrəvan və Qarabağ xanlıqları ərazisindəki etnik nisbətə təsir göstərmək mümkün idi.

Polkovnik Lazarev İran ərazisində yaşayan xristianların Şimali Azərbaycan xanlıqları ərazisinə köçürülməsinin nəticələri haqqında general Paskeviçə yazdığı 24 dekabr 1829-cu il tarixli hesabatında göstərirdi ki, köçürmə işlərinə 26 fevral 1828-ci ildə başlanmış və iyunun 11-də başa çatmışdır. Bu müddət ərzində 8249 xristian ailəsi (onlardan cəmi 100 ailə aysor ailəsi olmuşdu, qalanları isə erməni ailələri idi) İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdür. Köçürmə işlərinə xəzinədən 16 min qızıl pul və 400 gümüş pul xərclənmişdi. Guya köçmək istəyən 1500 erməni ailəsi isə İranda qalmışdı və onların köçürülməsinə imkan tapılmamışdı (315).

Yuxarıd qeyd edildiyi kimi, Rusiya hökməti başlıca olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisini erməniləşdirməklə iki dövlətin sərhəddində təhlükəsizlik zolağı yaratmağa çalışırdı. Köçürmə komitəsinin qarşısında da belə bir vəzifə qoyulmuşdu. Həmin vəzifəyə uyğun olaraq ermənilər İrəvan vilayətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində və Ordubad dairəsinin 11 kəndində yerləşdirilmişdi (316).

Ancaq ermənilərin İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yerləşdirilməsi zamanı onların necə dolandırılması məsələsi də köçürülmə ilə məşğul olanları ciddi narahat edirdi. Gətirilən bütün ermənilərin İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yerləşdirilməsi və heç olmasa, növbəti məhsul ilinə qədər dolandırılması mümkün deyildi. Ona görə də onların Şimali Azərbaycanın başqa torpaqlarında yerləşdirilməsi də məqsədəuyğun bilindi.

Mövcud olan faktlara görə 5000 erməni ailəsinin İrəvan xanlığı ərazisində yerləşdirilməsi ortaya çıxanda erməni vilayətinin rəhbərliyindən Paskeviçə bildirilmişdi ki, burada onların hamısının dolandırılması üçün imkan yoxdur. Ona görə də ermənilərin Qarabağa göndərilməsi məqsədəuyğun sayılırdı. Polkovnik Lazarev də Paskeviçə yazdığı məktubunda bildirirdi ki, Urmiya, Səlmas və Xoydan olan köçkünlər artıq Naxçıvana çatmışlar. Onların arasında daha çox ehtiyac duyanlar Qarabağa göndərilənlər. Orada 3000 erməni ailəsinin yeni məhsul əldə edilənə kimi ərzaqla təmin edilməsi imkanı var idi (317).

Bütünlükdə Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra İran ərazisindən Şimali Azərbaycan ərazisinə 6976 ailə və ya 35560 nəfər miqrasiya etmişdi. Həmin miqrantlardan 2557 ailə Naxçıvan əyalətinə göndərilmişdi. Onlardan da 416 ailə şəhərlərdə, 1869 ailə isə kəndlərdə məskunlaşdırılmışdı. Yalnız Ordubadın özünə 266 ailə gətirilmişdi. Qarabağ xanlığı ərazisində 3000 ailə və ya 15 min erməni yerləşdirilmişdi. İrəvan xanlığı ərazisində isə 1395 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi (318).

Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar yalnız İran ərazisindən köçürülən ermənilərin miqdarı idi. Bundan başqa Osmanlı Türkiyəsindən də xeyli sayda Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılmışdı.

Köçürülən ermənilərin yeni ərazilərdə məskunlaşdırılmasının müəyyən problemləri də ortaya çıxırdı. Məsələn, Marağadan köçürülən ermənilərin

qrupu Bərdə ətrafında yerləşdirilmişdi. Bir tərəfdən bu ermənilər yerli iqlimə uyğunlaşa bilmədilər və mövcud olan məlumatlara görə yayda zəhərli həşəratlardan, qışda isə güclü soyuqlardan əziyyət çəkirdilər. Digər tərəfdən onlara paylanan unun keyfiyyəti çox aşağı imiş. Bu isə ermənilər arasında narazılıq doğururdu (319).

Ermənilərin əsas hissəsi azərbaycanlı ailələrin sıxışdırılması, onların ən adi hüquqlarının tapdalanması hesabına məskunlaşdırılırdı. Azərbaycanlı əhalinin yüksək vergilər altında əzildiyi halda İrandan gətirilən ermənilər ən yaxşı torpaqlarda yerləşdirilirdi. Bundan başqa onların bəzən qarışıq yerləşdirilməsi iki tərəf arasında toqquşmalara da səbəb olurdu. Bu problem Rusiya tərəfi üçün də bir narahatlıq yaradırdı və həmin narahatlığın aradan qaldırılması üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi ermənilərin ayrıca yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

İran ərazisindən köçürülən ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda əhalinin etnik tərkibini dəyişdirə bilmişdi. Bu əyalətlərdə gəlmə ermənilərin artımı və yerli azərbaycanlıların çar təzyiqinə davam gətirməyərək İran və Türkiyə ərazilərinə köçməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibindəki fərq ermənilərin xeyrinə idi. Məsələn, Erməni vilayətində Türkmənçay müqaviləsinə qədər 22500 erməni yaşayırdısa sonrakı iki il ərzində onların sayı az qala üç dəfə artdı və 64450 nəfərə çatdırıldı. Naxçıvan əyalətində ermənilərin sayı 2150 nəfərdən 13771 nəfərə, Ordubad dairəsində isə 1880 nəfərdən 3389 nəfərə çatdırıldı (320).

Rus tarixçisi İ.Şopenin verdiyi məlumata görə bütünlükdə İran ərazisindən Erməni vilayətinə 6949 ailə və ya 35560 nəfər köçürülmüşdü. Erməni vilayəti təşkil edilərkən onun əhalisinin 81749 nəfərini (16078 ailə) azərbaycanlılar təşkil edirdilərsə ermənilər cəmi 25131 nəfər (4428 ailə) təşkil edirdilər. İrandan ermənilərin köçürülməsi nəticəsində isə onların sayı 60691 nəfərə (11377 ailəyə) çatmışdı. Bununla da ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə çatdırılmışdı.

Yuxarıda göstərilən rəqəmlər arasında müəyyən fərq mövcud olsa da bu fərq elə də böyük deyildi və onlar ümumi mənzərəni təsəvvür etmək üçün əsas verir. Həmin mənzərənin əks etdirəcək rəqəmlərə erməni tarixçiləri də öz əsərlərində toxunmuşlar. Lakin həmin rəqəmlər son

dərəcə fantastikdir və əhalinin heç də real nisbətini əks etdirmir. Məsələn, V.Diloyan yazırdı ki, Türkmənçay müqaviləsinə qədər İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilərin miqdarı əhalinin 33,8 faizini təşkil edirdi. Onun bildirdiyinə görə, İran ərazisindən «Şərqi Ermənistan» ərazisinə 8249 erməni ailəsi və ya 45 min erməni köçürülmüşdü (322). Yuxarıda görüldüyü kimi, rus tarixçisi İ.Şopen isə başqa rəqəmlər göstərirdi və bu iki rəqəm arasındakı fərq çox böyükdür.

Bununla belə, İrandan və sonra da Türkiyədən xeyli sayda erməni köçürülməsinə baxmayaraq hələ uzun müddət İrəvan xanlığı ərazisində, eləcə də Qarabağda azərbaycanlıların sayının azaldılmasına nail olmaq mümkün olmamışdı. Azərbaycanlılar istər Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl, istərsə də sonra İrəvanın və Qarabağın əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Hətta, ermənilərin toplu şəkildə Qarabağda (xanlıq daxilindəki mülkiyyətlər nəzərdə tutulur) yaşadığı qəbul edilsə də, orada da əksəriyyəti təşkil edə bilmirdilər. Məsələn, erməni tarixçisi Q.Qalayan da yazırdı ki, Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl Qarabağda 48512 azərbaycanlı və 21740 erməni olmuşdu (323).

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin say tərkibi ilə bağlı ermənilər kifayət qədər alverə yol verirlər. Rus tarixçisi İ.Şopen XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində apardığı siyahıyaalmaya görə Erməni vilayətində 81749 müsəlmanın və 83777 erməninin (Türkiyədən köçürülənlərlə birlikdə) yaşadığını göstərmişdi. Əhalinin ümumi sayı isə 164450 nəfər göstərilirdi (324). Yəni 30-cu illərin əvvəllərində ermənilərin sayı azərbaycanlıların sayını azacıq keçmişdi. Əgər bu rəqəmlərin doğruluğunu qəbul etsək belə vilayətdə ermənilərlə azərbaycanlıların nisbəti demək olar ki, bərabər idi. Erməni tarixçilərinin göstərdiyi rəqəmlər isə xeyli fantastik bir mənzərə yaradır. Məsələn, Z.Qriqoryan 1831-ci ildə Erməni vilayətində 161747 nəfər yaşadığını bildirdi (325). V.Parsamyan isə öz kitabında 1831-ci ildə Erməni vilayətində əhalinin ümumi sayının 241112 nəfər, onlardan 141682 nəfərin və ya 58,8 faizinin erməni, 83165 nəfərin və ya 34,5 faizinin müsəlman olduğu qeyd edilirdi (326).

V.Parsamyanın yazdığından belə çıxır ki, hələ XIX əsrin 30-cu illərində Erməni vilayətində ermənilər çoxluğu təşkil edirdilər. Onun qeydlərinə görə elə həmin illərdə İrəvan şəhərinin özündə də artıq ermənilər

çoxluq təşkil etmişdilər. Yəni 11463 nəfərdən 6125 nəfərini ermənilər, 5338 nəfərini isə müsəlmanlar təşkil edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, sonrakı illərdə istər İrəvan şəhərində, istərsə də Erməni vilayətində köçürülən ermənilərin hesabına ermənilərin ümumi sayı artırılmışdı. Buna görə sonrakı statistik məlumatlarda da ermənilər əslində üstünlük təşkil etməli idilər. Həqiqətdə isə belə deyildi. Elə erməni tarixçilərinin özlərinin çap etdirdikləri 1865-ci ilə aid İrəvan şəhərinə dair bəzi statistik məlumatlar da yuxarıda iddia olunan rəqəmlərin yalan olduğunu və onların süni şəkildə azərbaycanlıların sayının aşağı salınması ilə bağlı olduğunu nümayiş etdirdi (327).

1865-ci ildə İrəvandakı ruhanilərin sayı:

1.Pravoslav dininə məxsus	6 kişi	12 qadın
2.Erməni-qriqorian kilsəsi	31 kişi	42 qadın
3.Müsəlman dininə məxsus	101 kişi	99 qadın

1865-ci ildə İrəvan əhalisinin dini mənsubiyyətinə görə sayı:

1.Pravoslav məzhəbi	67 kişi	52 qadın
2.Yedınoversı	1034 kişi	7 qadın
3.Molokanlar	21 kişi	22 qadın
4.Erməni-qriqorian	3090 kişi	2680 qadın
5.Roma katolikləri	113 kişi	11 qadın
6.Müsəlmanlar	3638 kişi	2976 qadın
7.Digər məzhəblər	286 kişi	43 qadın

1865-ci ildə İrəvanda doğulanların sayı

1.Pravoslavlar	13 kişi	20 qadın
2.Molokanlar	1 kişi	2 qadın
3.Erməni-qriqorianlar	231 kişi	302 qadın
4.Müsəlmanlar	310 kişi	415 qadın

1865-ci ildə İrəvanda bağlanın nigahlarm sayı

1.Pravoslavlar	3
2.Erməni-qriqorianlar	85
3.Müsəlmanlar	315

1865-ci ildə İrəvanda dini evlərin sayı

1.Pravoslav kiləsi	1
2.Erməni-qriqorian kilsəsi	6
3.Müsəlman məscidi	7

Göründüyü kimi, bütün göstəricilər üzrə müsəlmanlar (azərbaycanlılar) əksəriyyəti təşkil edirdi və ona görə də əhalinin statistikasına ilə bağlı ermənilərin iddia etdiyi bütün rəqəmlər ciddi təftiş tələb edir. Çünki həmin rəqəmlər uydurulmuş rəqəmlərdir və onlar İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində ermənilərin üstünlüklərinin sübut olunmasına xidmət edir.

Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinin işğal edilməsi və Türkmənçay sülh müqaviləsinə uyğun olaraq İrandan onminlərlə erməninin bu xanlıqların ərazisinə köçürülməsindən sonra azərbaycanlılara qarşı erməni təcavüzkarlığının yeni bir mərhələsi başlanırdı. Çünki Türkmənçaya qədər ermənilər dağınıq yaşayırdısa və Eçmiədzin kilsəsi də İrəvan xanlığı ərazisində yerləşirdisə, müharibənin bitməsi ilə həm Eçmiədzin daha geniş fəaliyyət imkanları əldə etdi, həm də İrəvan vilayətinin əhalisinin erməniləşdirilməsi ilə artıq erməni qurumunun planlaşdırılması üçün konkret ərazi də əldə edilmişdi. İndi təcavüzün növbəti mərhələsi erməni dövləti üçün nəzərdə tutulan ərazilərin azərbaycanlılardan təmizlənməsi, həmin ərazilərin birdəfəlik erməniləşdirilməsi idi. Erməni başbilənlərinin fikrincə, «tarixi Ermənistan»ın şimal hissəsi təkcə İrəvan xanlığının ərazisi ilə məhdudlaşmırdı. Elə Ermənilər də təkcə İrəvan xanlığının ərazisi ilə məhdudlaşmaq fikrində deyildilər. Çünki əlverişli imkanlar genişləndikcə ermənilərin iştahası da artırdı. Ona görə də Azərbaycan xalqını hələ yeni faciələr gözləyirdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Ф. Азербайджанско-русские отношения. Баку, 1985, с.43
2. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках. Ереван, 1972, с.49
3. Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с.10; Парсамян В.А. Участие польских армян в восстании Давида Бекя. Ереван, 1962, с.27; Днлоян В.А. Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение, с.6. См: Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение. Ереван, 1978, с.6-30
4. Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с.11
5. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981, с.98
6. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. М., 1976, с.39-40
7. Алиев Ф. Азербайджанско-русские отношения... с.37-38
8. Yenə orada, s.39-40
9. Коиоиов Г.К. Армяне в России, с.627-628. См; Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. Ч.II, 1897, с.627-639
10. Днлоян В.А. Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение...с.10-11
11. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья...с.59
12. Коиоиов Г.К. Армяне в России...с.627
13. Арзуманян А. Русско-армянское братство, с.22.См; Дружба., Ереван, 1960, с.12-123
14. Армяно-русские отношения в XVII веке. Сб. документов. Ереван, 1953, с.43
15. Алнев Ф. Азербайджано-русские отношения...с.40; Коиоиов Г. Армяне в России...с.628
16. Дружба. Ереван, 1960, с.21-22; Коиоиов Г.К. Армяне в России...с.628
17. Бархударян В.Б. Армянские колонии в России и их роль в армяно-русских отношениях, с.126. См; Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с.124-135;

Собрания актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Ч. II, М., 1838, с. 76

18. Рахманн А.А. Азербайджан в конце ... с. 100-101
19. Yenə orada, s.102
20. Коиоиов Г.К. Армяне в России.. с. 628
21. История армянского народа. Ереван, 1980, с. 165
22. Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с. 19
23. Грингорян З.Т. Вековая борьба армянского народа за свою независимость и свободу. М., 1946, с. 13
24. Иоанисян А.Р. Иосиф Эми. Ереван, 1989, с. 7
25. Армяно-русские отношения в первой трети XVII в. Т. 2, ч. 1, М., 19, с. XV
26. Арутюнян П.Т. Освободительское движение армянского народа в первой четверти XVIII в. М., 1954, с. 144
27. Yenə orada, s.144-145
28. Yenə orada, s.146
29. Yenə orada, s.146
30. Yenə orada, s.147
31. Yenə orada, s.148
32. Yenə orada, s. 148
33. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб, 1882, с. XX; Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Ереван, 1964, с. XV
34. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. ... с. XV
35. История армянского народа. Ч. I, Ереван, 1944, с. 225
36. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого... с. XX; Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в... с. XVI
37. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого... с. XXI
38. История армянского народа. Ч. I, Ереван, 1944, с. 226; Арутюнян П.Т. Освободительное движение ... с. 140
39. Эзов Г.К. Сношения Петра Великого... с. XXII
40. Yenə orada, s. XXII-XXIII
41. Yenə orada, s. XXIII
42. Арутюнян П.Т. Освободительное движение ... с. 140
43. Yenə orada, s. 141
44. Yenə orada, s. 24-25

45. Эзов Г.К. Сношения Петра великого...с.26-27;
Арутюнян П.Т. Освободительное движение ... с.141
46. История армянского народа.Ч.І, Ереван, 1951, с.243; Эзов Г.К. Сношения Петра Великого... с. XXIV
47. Эзов Г.К. Сношения Петра Великого.. с. XV
48. Арутюнян П.Т. Освободительное движение ... с. 149
49. Эзов Г.К. Сношения Петра Великого ... с. 70
50. Үенә орادا, s.72, сәнәд №32
51. Үенә орادا, s.72, сәнәд № 33
52. Үенә орادا, s.76, сәнәд № 37
53. Үенә орادا, s.74, сәнәд № 36
54. Үенә орادا, s.81-82, сәнәд № 41
55. Үенә орادا, s.83-84, сәнәд № 42
56. Үенә орادا, s. XXIX
57. Үенә орادا, s.85-91, сәнәд № 43
58. Үенә орادا, s.92-95, 97, сәнәд №44,47
59. Үенә орادا, s.99, сәнәд № 51
60. Үенә орادا, s.100-101, сәнәд № 53
61. Үенә орادا, s.102-106, сәнәд № 54
62. Үенә орادا, s.109, сәнәд № 58
63. Үенә орادا, s.110, сәнәд № 59
64. Үенә орادا, s.111-112, сәнәд № 60
65. Үенә орادا, s.114-116, сәнәд № 62
66. Үенә орادا, s. XXXVI
67. Үенә орادا, s. XXXVII
68. Үенә орادا, s.173, сәнәд № 107
69. Үенә орادا, s.175-176, сәнәд № 109
70. Үенә орادا, s.178-179, сәнәд № 111
71. Үенә орادا, сә185-186, сәнәд № 118
72. Үенә орادا, s. XL
73. Үенә орادا, s.222-224, сәнәд № 142
74. Үенә орادا, s. XLII
75. Үенә орادا, s. XLIII
76. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.с. XX;
- История армянского народа. Ч.І, Ереван, 1951, с. 245
77. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. ... с. XXII
78. Үенә орادا, s. XXIII

79. Эзов Г.К. Сношения Петра Великого ... с.XLVI
80. Армяно-русские отношения в первой трети... с .319-326
81. Эзов Г.К. Сношения Петра Великого...с.LXXXIV
82. Арутюнян П.Т. Освободительное движение ...с.153
83. Yenə orada, s.151
84. Парсамян В.А. Участие иольских армян в восстании Давид бека. Ереван, 1962, с.35
85. Yenə orada, s.45
86. Yenə orada, s.109,120
87. Армяно-русские отношения в первой трети... с.XII
88. Лыцов В.П. Персидский поход Петра I. М., 1951, с.65
89. Коиоиов Г.К. Армяне в России... с. 632; Галоян Г.А. России и народы Закавказья. М.,1976, с.67
90. Лыцов В.П. Персидский поход Петра I ... с.174-175
91. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.Баку, 1993, с.43
92. История армянского народа.Ч.I, Ереван, 1951, с.247
93. Мустафазаде Т.Т. ... с.207
94. Лыцов В.П. Персидский поход... с.207
95. Лыцов В.П. Персидский поход... с.208; Парсамян В.А. Участие иольских армян... с.31
96. Мустафазаде Т.Т. ... с.49
97. Yenə orada, s.71
98. Лыцов В.П. Персидский поход ... с.208; Галоян Г.А.Россия и народы Закавказья... с.72
99. Лыцов В.П. Персидский поход... с.208
100. Yenə orada, s.223
101. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Т.2, ч.1. ...с.XXXI
102. Лыцов В.П. Персидский поход... с.223
103. Лыцов В.П. Персидский поход ...с.221; Галоян Г.А. ...с.72
104. Лыцов В.П. Персидский поход.. с.221
105. Мустафазаде Т.Т... с.142-143
106. Yenə orada, s.143
107. Yenə orada, s. 143

108. Алиев Ф. Азербайджано-русские отношения ... с .100
109. Арутюнян П. Освободительное движение ... с .171
110. Yənə orada, s. 172-173
111. Yənə orada
112. Yənə orada, s.175
113. Yənə orada, s.176
114. История армянского народа, ч.I. Ереван, 1951, с .253
115. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Л., 1949, с .124 ; Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, с .182
116. Иоаннисян А. Иосиф Эмни... с .167
117. Армяно-русские отношения во второй тридцатилетин XVIII в. Т. III, Ереван, 1978, с .16
118. Yənə orada, s.9,32
119. Yənə orada, s.39
120. Yənə orada, s.40-451
121. Yənə orada, s.35
122. Yənə orada, s.153, 159, 164
123. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s.184
124. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, 1989, s.35
124. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-safi. S.16-17; Bax; Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, 1991, s.6-94
126. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s.16
127. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ, s.110. Bax; Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, 1991, s.93-203
128. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği... s.17
129. Историческая география Западного Азербайджана. Баку, 1998, с .48-49
130. Бархударян В.Б. Армянские колонии в России и их роль в армяно-русских отношениях. С.127. См; Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с . 124-135
131. Yənə orada, s.130
132. Иоаннисян А. Иосиф Эмни. Ереван, 1989, с .111-113
133. Yənə orada, s.113
134. Yənə orada
135. Yənə orada, s.120

136. Үенә орادا, s.123
137. Үенә орادا, s.149
138. Үенә орادا, s.177
139. История армянского народа. Ереван, 1980, с.171;
Бархударян В.Б. ...с.133
140. Бархударян В.Б. ... с.134
141. Галоян Г.А., ... с.97
142. История армянского народа.Ереван, 1944, с.234;
История армянского народа. Ереван, 1980, с.171
143. Нерсисян М. Из истории русско-армянских
отношений.Кн.II, Ереван, 1956, с.45
144. История армянского народа. Ереван, 1944, с.234
145. Грингорян З.Т. Вековая борьба армянского
народа за свою независимость и свободу.М, 1946, с.234
146. Əsədov F., Kərimova S. Çarizmi Azərbaycan gətirənlər. Bakı, 1993,
s.53-54.
147. Базнянц А.П. Правда интереснее легенд. М., 1975,
с.63
148. Үенә орادا
149. Үенә орادا. s.61
150. Нерсисян М.. с.61
151. Үенә орادا, s.46
152. Бах; Ростунов И.И. Генералиссимус А.В.Суворов
153. Нерсисян М. ... с.47-48
154. Үенә орادا, s.49
155. Үенә орادا, s.50-51
156. Үенә орادا, s.52
157. Нерсисян М. ... с.54; История армянского народа.
Ереван, 1980, с.171
158. Нерсисян М. ... с.53-54
159. Ростунов И.И. ... с.241, 242, 243
160. Нерсисян М. .. с.59
161. Дубровин Н. История войны и владычества
русских на Кавказе.Т.III, СПб, 1886, с.26; История
армянского народа.Ч.I, 1951, с.266
162. Дубровин Н. История войны...с.27
163. Үенә орادا, s.28
164. Галоян Г.А. ... с.99; История армянского
народа.Ч.I, Ереван, 1951, с.266

165. Галоян Г.А. ... с.100
166. Дубровин Н. История войны... с.29
167. Мартиросян В.М. Георгиевский договор 1783 года и армяне, с.87. См; Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с.87-94
168. Пайчадзе Г.Г. Историческое значение Георгиевского трактата, с. 79. См; Из истории вековой дружбы. Ереван, 1963, с.74-86
169. Дубровин Н. История войны... с. 25
170. Yenə orada, s.31
171. Yenə orada, s.30
172. Yenə orada, s.31
173. Yenə orada, s.33
174. Yenə orada, s.33
175. Yenə orada, s.34
176. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.III, СПб., 1886, с.57
177. Бархударян В.Б. ... с.134; Дубровин Н. История войны... т. III, с.86
178. Kərimova S. Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçiliyində erməni siyasətçilərinin rolu. Tarix elmləri namizədi adı almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın əlyazması. Bakı, 1995, s.73 (M.F.Axundov adına kitabxananın fondu)
179. Дубровин Н. История войны... Т.III, с.86
180. Yenə orada, s.148
181. Kərimova S. Adı çəkilən əsəri, s.74
182. Дубровин Н. ... Т.III, с.146-147
183. Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК), т.V, Тифлис, 1866, с.634-635
184. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s.570
185. Дубровин Н. История войны ... т. III, с.373-374
186. Присоединение Восточной Армении к России. Ереван, т. I, 1972, с.45
187. АКАК, т. I, с.436
188. Присоединение Восточной Армении... с.9
189. АКАК, т. I, с.440, 538
190. Присоединение Восточной Армении... с.9
191. АКАК, т. II, с.566
192. Yenə orada.

193. Дубровни И. История войны ...т.IV раздел XII-XIV
194. Присоединение Восточной Армении ... с .42
195. Дубровни И. История войны... т.IV, с .268
196. АКАК, т .II, с .609
197. Дубровни И. История войны.. т .IV, с .277
198. АКАК, т .II, с .610
199. АКАК, т .II, с .605
200. Дубровни И. История войны... т.IV, с .285
201. Əsədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər, s.17
202. Присоединение Восточной Армении... с .10
203. Потто В. Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902, с .8
204. Yənə orada, s.9
205. АКАК, т .II, с .605
206. Дубровни И. История войны ... т.IV, с .425
207. Yənə orada, s.446
208. Yənə orada, s.404
209. Yənə orada, s.464-465
210. Əsədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər, s.20
211. Дубровни И. История войны.. т .V, с .38-41
212. Mirzə Yusif Qarabaği. Adı çəkilən əsəri, s.50-51
213. Mir Mehdi Xəzani. Adı çəkilən əsəri, s.176-177
214. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Adı çəkilən əsəri, s.43
215. Axundov N. Adı çəkilən əsəri, s.145.
216. Yənə orada, s.147
217. Yənə orada, s.143-144
218. АКАК, т .III, с .329
219. Əliyev M.M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal tarixşünaslığı. Tarix elmləri namizədi adı almaq üçün təqdim edilən dissertasiya. Bakı,1996, s.48 (M.F.Axundov adına kitabxananın fondu)
220. АКАК, т .III, с .334
221. Присоединение Восточной Армении... с .405
222. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях.Т.3, СПб, 1887, с .258; Asədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər, s.36-37
223. Əsədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər,37
224. Потто В. Кавказская война ... т .3, 263
225. Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова .СПб ,1863, с .23

226. Yənə orada, s.23, 63
227. Əsədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər, s.40
228. АКАК, т.IV, ч.I, 1874, с.837
229. Yənə orada.
230. Ж и з и ь г е н е а р л - л е й т е н а н т а к и я з я
М а д а т о в а ... с .222
231. Потто В. Кавказская война ... т.3, с.264
232. Колоннальная полнтнка Российского царнзма
в А з е р б а й д ж а н е Ч.І, М-Л, 1936, с.55-57
233. Yənə orada, s.57-59
234. Yənə orada, ç.11, s.15-16
235. АКАК, т.VI, ч.I, Тифлис, 1874, с.851
236. Yənə orada, s.848
237. Əsədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər, s.43
238. Yənə orada, s.42
239. Yənə orada, s.44
240. Потто В. Кавказская война ... с.221
241. Mirzə Yusif Qarabaği. Adı çəkilən əsəri, s.59-60
242. П р н с о е д н н е н н е А з е р б а й д ж а н а к Р о с с и и и е г о
п р о г р е с с и в н ы е п о с л е д с т в и я в о б л а с т н э к о и о м и к и и
к у л ь т у р ы . Б а к у , 1955, с.41-43; И б р а г и м б е й л и Х.М. Р о с с н я
и А з е р б а й д ж а н в п е р в о й т р е т и Х І Х в е к а . М , 1969, с.165-
166
243. Əsədov F., Kərimova S. Adı çəkilən əsər, s.38
244. Mirzə Yusif Qarabaği. Adı çəkilən əsəri, s.79
245. Yənə orada, s. 82-83
246. П а р с а м я н В.А. И с т о р н я а р м я н с к о г о н а р о д а . К и .І,
Е р е в а и , 1972, с.32-33
247. Yənə orada, s.10
248. Ш п е н И. И с т о р и ч е с к и й п а м я т н н к с о с т о я н и я
А р м я н с к о й о б л а с т н в э п о х у е е п р н с о е д и н е н н я к
Р о с с и й с к о й и м п е р и и . С П б , 1852, с.442-446
249. Э п и з о д ы н з г е р о н ч е с к о й в о й и н ы 1827 г о д а , с .533.
С м ; Б р а т с к а я п о м о щ ь а р м я и а м . М , 1898, с.533-536
250. Yənə orada
251. П а т р н а р х Н е р с е с В и п е р с н д с к а я в о й н а 1827 г . ,
с .527. С м ; Б р а т с к а я п о м о щ ь а р м я н а м . М , 1898, с.525-532;
252. П а р с а м я н В.А. И с т о р и я ... с.36
253. Э п и з о д ы п е р с н д с к о й в о й и н ы ... с.535

254. Парсамян В.А. История .. с.36
255. Патрнарх Нерсес В н персидская война ... с .528
256. Эпизоды нз персидской войны... с .535
257. Үенә orada.
258. Үенә orada, s.536
259. Парсамян В.А. История ... с.38
260. Парсамян В.А. История... с.39 ; Эпизоды нз персидской войны... с .536
261. Парсамян В.А. История... с .42
262. Парсамян В.А. История... с .43; Акопян Т.Х. Очерки истории Еревана. Ереван, 1977, с.143
263. Акапян Т.Х. Очерки истории Еревана ...с.106
264. Парсамян В.А. История армянского народа , ...с .44
265. АКАК, т .VII, с .524
266. Парсамян В.А. История армянского народа , с .38
267. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах н биографиях.Т.III, СПб, 1888, с .279
268. Галоян Г. Россия н народы Закавказья...с.159
269. Парсамян В.А. История армянского народа , с .45
270. Абовян Х.Раны Арменин. Ереван, 1971, с .155-157
271. АКАК, т .III, с .239-240
272. Үенә orada, s.248-249
273. Үенә orada, s.250
274. Үенә orada, s.251
275. Потто В. Кавказская война ... т.III, с .313
276. Үенә orada, s.314-315
277. Үенә orada, s.317
278. Үенә orada, s. 494
279. Үенә orada, s.497
280. Үенә orada, s.511
281. Үенә orada, s.516
282. Үенә orada
283. Парсамян В.А. История армянского народа , с .71
284. АКАК, т .VII, Тифлис , 1878, с .481
285. Парсамян В.А. История армянского народа , с .73
286. Үенә orada, 74
287. Үенә orada, s.75
288. Саруханян Н.Б. Присоединения восточной

Армении к России в оценке досоветской армянской общественной-политической мысли, с.87. См.; Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение. Ереван, 1978, с.85-103

289. АКАК, т.VII, с.205

290. *Yenə orada*, s. 254-255

291. *Yenə orada*, s.253

292. *Yenə orada*, s.259

293. *Yenə orada*, s.260

294. *Yenə orada*, s.255

295. *Yenə orada*, s.265

296. *Yenə orada*, s.481

297. Парсаян В.А. История армянского народа, с.77

298. *Yenə orada*, s.78

299. *Yenə orada*, s81-82

300. Arzumanlı V., Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı.Qaçqınlıq. Bakı, 1998, 25

301. *Yenə orada*, s.25

302. Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. М., 1831, с.44-45

303. Arzumanlı V., Nazim Mustafa Adı çəkilən əsr, s.26

304. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Ереван, 1978, с. 186-187

305. *Yenə orada*, s.189-191

306. АКАК, т.VII, с.490

307. Парсаян В.А. История армянского народа, с.49

308. АКАК, т.VII, с.260

309. Глинка С. ... с.45

310. *Yenə orada*, s.52-53

311. *Yenə orada*, s.76-77

312. *Yenə orada*, s.78

313. *Yenə orada*, s.110-111

314. Arzumanlı V., Nazim Mustafa Adı çəkilən əsər, s.28

315. *Yenə orada*, s.31

316. *Yenə orada*.

317. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX в.). Баку, 1999, с.106

318. *Yenə orada*, s.109

319. АКАК, т.VII, с.461; Вердиева Х. Переселенческая политика ... с.106
320. Вердиева Х. Переселенческая политика ... с.230
321. Arzumanlı V., Nazim Mustafa. Adı çəkilən əsər, s.32
322. Дилоян В.А. ... с.27-28
323. Галоян Г. Россия и народы Закавказья... с.156
324. Arzumanlı V., Nazim Mustafa. Adı çəkilən əsər, s.189
325. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века. М., 1959, с.161.
326. Парсамян В.А. История армянского народа, с.88
327. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Ереван, 1978, с.440-442, 445, 447

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Giriş	11

I FƏSİL

Erməni millətçiliyinin və təcavüzkarlığının mənbələri və mahiyyəti	15
1. Mənbələr və müəlliflər ermənilər haqqında	15
2. Qonşu xalqların məişətinə və tarixi abidələrinə qarşı törədilən erməni təcavüzləri	48
3. Tarixin erməni saxtakarlığı	95
a) M.Xorenski və onun erməni tarixşünslığına gətirdiyi saxtakarlıq əhəmələri	96
b) Erməni tarixçilərinin “tarixi Ermənistan” fərziyyələri	123
4. Erməni kilsəsi	186
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	204

II FƏSİL

Şimali Azərbaycan ərazilərinin işğalında erməni vasitəçiliyi	213
1. Ermənilərin himayədar axtarışı	213
2. İsrail Ori və onun erməni sərgüzəştləri	222
3. I Pyotrun Qafqaz yürüşü və ermənilər	263
4. XVIII əsrin 2-ci yarısında ermənilərin təcavüzkarlıq meyilləri	281
5. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının işğalında erməni amili	325
6. İbrahim xanın öldürülməsində ermənilərin iştirakı	366
7. V.Q. Mədətovun Azərbaycanda təcavüzkar fəaliyyəti	379
8. İşğalın sonu	394
9. X.Abovyanın təhrifləri və Həsən xan	409
10. Erməni vilayətinin təşkili	428
11. Ermənilərin İrəvan və Qarabağ xanlıqları ərazisinə köçürülməsi İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	438

Nəşriyyat rədaektorları:
mayor Ə. HÜSEYNOV
kapitan V. ƏLİYEV

Üz qabığının tərtibatı:
mayor M. HÜSEYNOV

Mehman SÜLEYMANOV
ERMƏNİ MİLLƏTÇİLİYİ VƏ
TƏCAVÜZKARLIĞI TARİXİNDƏN

Ofset çap üsulu. Formatı 60x84 1/16

“Hərbi nəşriyyat”ın mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
çap olunub.